

Janko Tišler / Jože Rovšek

Mauthausen na

Koncentracijsko taborišče
na slovensko-avstrijski meji

NI ZA
IZPOSOJO
NA DOM

Ljubelju

Sliki na ovitku:
Delo v predoru – stilizacija.
Maj 1945 – partizani stražijo predor.

Janko Tišler
Jože Rovšek

Mauthausen na Ljubelju

Koncentracijsko taborišče
na slovensko-avstrijski meji

Celovec/Klagenfurt 1995

G

G 2588

N 000003943

©1995 SPZ

Izdajatelj: Slovenska prosvetna zveza v Celovcu

in založba Mladinske knjige – Ljubljana

Fotografije in dokumenti: arhiv Janka Tišlerja

Lektorirali: Meta Domej in Maja Hode

Tehnični urednik: Slavko Sticker

Oblikovanje ovitka: Walter Oberhauser

Stavek in tisk: Tiskarna Drava

Klagenfurt/Celovec 1995

ISBN 86-11-14584-4

Pol stoletja pozneje

Ne, z menoj je konec.

Ubili so me, veš ...

Obljubi, da boš povedal svetu,

kaj so počeli z nami ...

Kako smo morali crkavati ...

Georges Sarrazin

Ljubelj kot cestni prelaz preko Karavank opisuje že Janez Vajkard Valvasor v svoji znameniti *Slavi in zgodini Kranjske*. Napisal je: »Ljubelj je luknja, ki so jo napravili zgoraj na smetniku, tako da skozijo lahko jahati ali se pejeti.« Pozneje so to luknjo spremenili v usek in čez 1.387 metrov visok prelaz je takel promet vse do 1964. leta. Že v prvi polovici 17. stoletja je princ Valvasor hotel napraviti prečr pod vrhom na višini cerkvice sv. Ane na južni in nekdanje cerkvice sv. Lenarta na severni strani. Dolg naj bi bil približno tisoč metrov. O tem je napisal: »Zahteval sem od nj. cesarskega veličanstva za trud in stroške večno prevoznino poleg določenega prepevku, a to se v kalostnih in kučnih dneh ni dalo doseči ...«

Po nekateri tristo letih se je začela druga svetovna vojna. Po anšlusu (priključitvi) Avstrije leta 1938 je Hitlerjeva vojska leta 1941 pregazila tudi Jugoslavijo in mejno deželo Gorenjsko nato priključila koruški gavi (Reichsgau Kärnten).

Strma in ovinkasta gorska cesta preko Karavank oz. Ljubeljskega prelaza, v zimskem času pa še pogosto neprevozna zaradi snega, je v novih razmerah postala vsa in zelo motena ovira. Za obvladovanje okupiranih dežel in za svoje opretili proti zahodu in Jadranu je nacistični režim potreboval blagovne povezave. Železniški prehod skozi Karavanke, Podružica-Jasenica, mu je bil primarna. Zgraditi je bilo treba cestni prehod ...

Pol stoletja pozneje

Menda je res moralo preteči polnih petdeset let, da je slovenski bralec dobil knjigo s celostnim pregledom in z vsestranskim opisom 23-mesečnega barbarstva na Ljubelju, na tem prelepem področju Karavank na meji med Slovenijo in Avstrijo. Nikoli ni prepozno! Prikazati dogodke tistega časa in jih vsaditi v narodov spomin je osnovna in poglobitna naloga te knjige in njenih ustvarjalcev. Ne iz kakršnegakoli maščevanja (proti komu danes le?), temveč zgolj iz želje, da se tudi »Ljubelj«, krut, mračen in ubijalski, ne bi ponovil nikoli več.

Ljubelj kot cestni prelaz preko Karavank opisuje že Janez Vajkard Valvasor v svoji znameniti »Slavi vojvodine Kranjske«. Napisal je: »Ljubelj je luknja, ki so jo napravili zgoraj na snežniku, tako da skoznjo lahko jahaš ali se pelješ.« Pozneje so to »luknjo« spremenili v usek in čez 1.367 metrov visok prelaz je tekel promet vse do 1964. leta. Že v prvi polovici 17. stoletja je prav Valvasor hotel napraviti predor pod vrhom na višini cerkvice sv. Ane na južni in nekdanje cerkvice sv. Lenarta na severni strani. Dolg naj bi bil približno tisoč metrov. O tem je napisal: »Zahteval sem od nj. cesarskega veličanstva za trud in stroške večno prevoznino poleg določenega prispevka, a to se v žalostnih in kužnih dneh ni dalo doseči ...«

Po nekako tristo letih se je začela druga svetovna vojna. Po anšlusu (priključitvi) Avstrije leta 1938 je Hitlerjeva vojska leta 1941 pregazila tudi Jugoslavijo in mejno deželo Gorenjsko upravno priključila koroškemu gauu (Reichsgau Kärnten).

Strma in ovinkasta gorska cesta preko Karavank oz. ljubeljskega prelaza, v zimskem času pa še pogosto neprevozna zaradi snega, je v novih razmerah postala resna in zelo moteča ovira. Za obvladovanje okupiranih dežel in za svoje appetite proti vzhodu in Jadranu je nacistični režim potreboval tekoče povezave. Železniški predor skozi Karavanke, Področca–Jesenice, mu je bil premalo. Zgraditi je bilo treba cestni predor ...

Nemcem je primanjkovalo delovne sile. Svoje ljudi so potrebovali za fronto in obvladovanje podjarmljenih narodov. Za javna dela so uporabili internirance iz koncentracijskih taborišč – svoje sužnje, razosebljene številke. Za gradnjo ljubeljskega predora so jih pošiljali iz Mauthausna. In tako je v Karavankah nastalo taborišče, urejeno po vseh esesovskih načelih in delujoče po metodah barbarizma nacistične rasne teorije: izkoristiti in uničiti.

Leta, desetletja so tekla, polstoletje je marsikaj odmaknilo, prikrilo in potisnilo v pozabo. Danes že mnogi ne morejo več doumeti vsebine in življenja v koncentracijskih taboriščih in tako tudi ne v ljubeljski podružnici Mauthausna, enega najbolj zločinskih taborišč tretjega rajha. Časovni odmik in le posamično delno spominjanje zamegljujeta pravo podobo. Mnogi, ki so marsikaj vedeli in doživeli, niso hoteli spregovoriti, mnoge so vzela leta, vrste so se redčile, ljudje so se raje ukvarjali s svojimi življenjskimi problemi – vse to pa je bilo le v prid storilcem ...

Na srečo pa se je pred petdesetimi leti med slovenskimi civilnimi delavci na Ljubelju našel tedaj dvajsetletni Janko Tišler, ki je imel kot član skupine merjevcev možnost prostega gibanja po deloviščih pred in v predoru. Še večja sreča pa je, da je bil odziven na dogajanje, osveščen in dovolj marljiv, da je že tedaj pisal dnevnik in zbiral dokumentacijo. Prav dogodkom okrog gradnje predora in življenja internirancev je posvetil dobršen del svojega življenja.

Čeprav ga je poklicno delo po vojni odneslo po svetu, se ljubeljskemu taborišču in usodi ljudi v njem ni nikoli odrekel. Zbiral je gradivo, dokumente, slikovni material, brskal po arhivih, se dopisoval in ohranjal izjave nekdanjih internirancev, jih obiskoval, podatke primerjal s pričevanji drugih, tudi civilnih delavcev ter celo esesovcev in orožnikov – policistov, jih preverjal in analiziral, organiziral srečanja, zapisoval ...

Tako si je Tišler ustvaril velikansko dokumentacijsko gradivo. Mnogo ga je odstopil muzeju, veliko pa ga hrani pri sebi. Po poglavjih ga je tekstovno obdelal kar na prek 1.400 straneh. Torej obširen material, preobširen za eno zaokroženo knjigo!

In naključje je hotelo, da je v letošnji zgodnji pomladi, ob petdesetletnici osvoboditve, nekaj poglavij ponudil Slovenskemu vestniku v Celovcu za objavo v podlistku. Ob tem pa je Slovenska prosvetna zveza ponudila izdajo v knjižnem daru. Tako je začela nastajati pričujoča knjiga.

Zagotovo je prav, da je izšla v Celovcu, kajti Ljubelj je tudi koroški, celo bolj zaradi doslejšnje zatajenosti in pozabljenosti taborišča na severni strani. Prav tudi zaradi humanega odnosa slovenskega prebivalstva v vaseh severno od taborišča, v Brodeh, še zlasti pa v Srednjem in Zgornjem Kotu, ki so pobeglim internirancem kljub tveganju pomagali in jim kazali pot v svobodo. Njim in pa pogumnim Tržičanom, mnogim civilnim delavcem, predvsem pa internirancem in njihovim svojcem naj bo ta knjiga v posvetilo!

»Mauthausen na Ljubelju« je dokumentarna pripoved o gradnji predora, o odnosih med oblastniki in interniranci, o brutalnostih in tudi človeških odnosih, dogodke skuša prikazati v vsem spektrumu odnosov, žal pa prevladujejo v črno-beli niansi. Nima nikakršne želje po čezmerni atraktivnosti.

Dogodki so opisani realistično, brez romansiranja. Glavnih junakov ni, so samo bolj in manj pogumni, bolj in manj kruti, bolj in manj trpeči, vmes pa množica poprečnih.

Nekatere izjave so si tudi v knjigi nekoliko protislovne, vendar so nalašč puščene take. Vse pa so dokumentirane in v največji možni meri preverjene, tako da skoraj niso možna ugibanja ali morda celo osebne razlage. Knjiga je prikaz dogodkov v smislu iskanja objektivne resnice.

Jože Roušek

Koncentracijsko taborišče Mauthausen – izpostava Ljubelj

O izpostavi zloglasnega koncentracijskega taborišča Mauthausen na Ljubelju je bilo doslej že precej napisanega. Razumljivo, da so bili pri tem najbolj dejavni prav Francozi, katerih je bilo na Ljubelju največ. Njihova pričevanja pa so obarvana zelo »francosko«, v množici objavljenih del pa tudi precej neusklajena in celo protislovna. O življenju in trpljenju na Ljubelju je izšla knjiga tudi na Poljskem, pisali pa so celo Luksemburžani in Norvežani – vsi pa iz svojega zornega kota, z vidika internirancev svoje nacionalnosti. Zaradi omejevalnega taboriščnega režima (ločevanje, omejevanje stikov, zapiranje internirancev) je povsem jasno, da pisci niso mogli zajeti razsežnosti v odnosu do drugih narodnostnih skupin, da jim je bil preprečen pogled na celotno dogajanje v taborišču. Da je bilo v tem taborišču v času njegovega zločinskega delovanja tudi nad 125 Jugoslovanov, od njih pa največ Slovencev, ki so bili po številčnosti kar na četrtem mestu, doslej skorajda ni bilo omenjeno ...

Na Ljubelju sta od leta 1943 obstajali dve koncentracijski taborišči: južno in severno. Južno je bilo zgrajeno na slovenski strani že v maju (prve kaznjence so vselili 3. junija), na severni strani pa je bilo postavljeno ob koncu oktobra, ko so kaznjence vanj dokončno naselili. Taborišče na južni strani je bilo nad Jurjevo domačijo, na travniku nekdanjega barona Borna, na nadmorski višini med 920 in 940 metrov. Pod njim je stalo taborišče za esesovce in glavna uprava obeh taborišč. Na vzhodni strani (desno od stare ceste) je bilo taborišče za civilne delavce, pod njim pa barake za policijo, medtem ko so v baronovih zidanih stavbah stanovali in delali v glavnem nemški uradniki in tehnično osebje. Severno taborišče je bilo na koroški strani, na vznožju Zelenice, skrito v smrekovem gozdu in na nadmorski višini približno 1.100 metrov. Bliže predoru je stalo še taborišče za civilne delavce, med njim in kaznjenskim tabo-

riščem pa skupna baraka za esesovce in policiste, esesovsko vodstvo pa je prebivalo v najvišje ležeči baraki nad taboriščem.

Do 29. novembra 1943 je bilo možno priti z južne na severno stran samo preko vedno zastraženega cestnega prelaza na Ljubelju, na nadmorski višini 1.367 m. Od male, še danes stoječe cerkvice sv. Ane (1.026 m) pa do prelaza na Ljubelju je bilo 13 zelo strmih ovinkov, katerim so domačini rekli serpentine ali ride. Na nekaterih zavojih je bila strmina do 28 odstotkov in so zato cesto šteli za najbolj strmo gorsko cesto v Evropi. Vsi drugi mogoči, nevarni in težki prehodi preko Karavank na tem delu pa se nahajajo na višini preko 1.500 metrov. Šele po svečanem prebitju spodnjega rova v dolžini 1.542 metrov 4. decembra 1943, ko je skozenj prišlo s severne na južno stran najvišje nemško vodstvo pokrajine Koroške (Reichsgau Kärnten), h kateri je pripadala tudi zasedena Gorenjska, so lahko posamezni civilni delavci pa tudi esesovci in policisti, ki so kaznjence gonili na delo na eno ali drugo stran, peš hodili skozi prebito luknjo in si tako skrajšali pot s 85 na 20 minut.

Področje, na katerem sta bili taborišči, je danes pomembno tudi v turističnem pogledu, kajti skozi ljubeljski predor vodi najkrajša zveza iz centralnih in severnih evropskih držav do Jadranskega morja. Po vojni zgrajena asfaltna cesta, z največjim vzponom do 12 odstotkov, povezuje skozi 1.561 metrov dolg, 7,7 visok in 11,86 metra širok predor Slovenijo in Avstrijo.

Na severnem delu (gledano s slovenske strani) zapira dolino strm hrbet Zelenice, kamor žičnica pripelje na 1.500 metrov visoko ležeča smučišča, na vzhodu štrlita v nebo visok in gol vrh Babe (1.968 m) in skoraj navpična stena Košute z 2.086 metrov visokim vrhom, na zahodu pa dolino zapira severno pobočje 2.063 metrov visoke Begunjščice s svojimi poznanimi melišči.

Po ozki dolini, katero v začetku obdajajo skoraj navpične stene in melišča Begunjščice in Košute, se cesta skupaj s potokom Mošenik prebija proti jugu do industrijskega Tržiča (nadm. viš. 515 m). To mesto, katerega so Nemci preimenovali v Neumarktl, je ostalo zapisano v spominu ljubeljskih inter-

nirancev, kajti tu je bila končna železniška postaja, kjer so jih esesovci z bikovkami in s puškinimi kopiti priganjali, da poskačejo iz živinskih vagonov, v katerih so jih pripeljali iz Mauthausna, potem pa močno zastražene odpeljali po takrat edini cesti skozi mesto v taborišče na Ljubelj.

Glede na geografski položaj področja, kjer sta stali taborišči, je bilo temu primerno tudi podnebje. Okoliški planinski vrhovi so pokriti s snegom vse do konca maja, včasih tudi še v juniju, nov sneg pa jih znova pobeli že ob koncu septembra ali pa v oktobru. Travniki in drevesa ozelenijo šele v maju. Iz dnevnika Janka Tišlerja je razvidno, da je prvi sneg na področju taborišča padel 5. novembra 1943, dan pozneje je že pobelil Tržič, zadnjič v tisti zimi pa je snežilo 9. maja 1944, v Tržiču je takrat deževalo in padala je sodra. Šele 29. maja je bilo toliko toplo, da plašč podnevi ni bil več potreben.

Težko prestopen
ljubeljski prelaz je
nemškimi oblastmi
oviral nemoteno
prometno
povezavo z jugom.

V začetku maja 1944 so snežni plazovi z Begunjščice zasuli cesto nedaleč od Lajba (približno kilometer južno od taborišča), tako da so morali kaznjenci najprej izkopati predor skozi plaz, da so potem lahko očistili sneg z obeh strani in sprostili cesto za promet med taboriščem in Tržičem.

Dunajska firma »Universale«

S pripravljalnimi deli na slovenski strani so pričeli v januarju 1943 s prevažanjem električnih drogov za visoko napetost od Kovorja do Ljubelja. Februarja in marca so delovni uradi v Kranju, Kamniku in Radovljici poslali pozive obrtnikom in kvalificiranim delavcem na Gorenjskem, da se morajo takoj javiti na delo na Ljubelju. To so bili predvsem tesarji, mizarji, zidarji, minerji, kovači in drugi. Vsa dela in tudi delavce, ki so do takrat delali pri firmi ing. Adolfa Raubala, je prevzela firma Universale Hoch- und Tiefbau AG s sedežem na Dunaju, Renngasse 6, ki je 11. marca 1943 podpisala pogodbo z Državnim gradbenim vodstvom za gradnjo ljubeljskega predora (Staatliche Bauleitung für den Bau des Loibltunnels) iz Celovca o izgradnji predora in pristopnih poti ter določila posebne tarifne postavke, ki so znašale 60 pfenigov na uro za nekvalificirane in 80 pfenigov za kvalificirane delavce ter 105 pfenigov za pomožne mojstre.

V začetku je največ delavcev stanovalo v barakah na Zalem rovtu v Tržiču, odkoder so se s tovornjaki vozili na Ljubelj postavljat barake, katere je firma dovažala z vlakom iz Koroške do Tržiča. Kuhinja je bila najprej v gradu barona Borna, a so jo kmalu premestili v civilno taborišče.

29. marca 1943 so pričeli z deli pri vrtanju predora na južni (slovenski) strani, na severni (koroški) pa je bilo to mogoče šele 6. junija, in to zaradi snega, zelo slabega in strmega dostopa ter oteženega dovoza do mesta, kjer je bil določen izhod iz predora.

Vodja stanovanjskega taborišča organizacije »Todt« na Zalem rovtu, imenovanega O. T. Wohnlager Neumarktl in R. S. B. L. (= Reichsstrassenbaulager) Neumarktl, v katerem so stanovali predvsem delavci firme dipl. inž. Adolfa Raubala iz Celovca, je bil Amandus Smolle, imenovan »Mandi«, roj. 1. 1907. Bil je temne polti, neprijetnega videza in na eno nogo je šepal. V Tržič je prišel kmalu po okupaciji leta 1941 iz občine Sittich na Koroškem. Najprej je bil zadolžen za skladišče in kuhinjo, jeseni leta 1942 pa je postal lagerführer. 23. decembra 1942 je v Tržiču poročil 15 let mlajšo kuhinjsko pomočnico Marijo Čarman, doma pri Sv. Ani. Po prihodu firme Universal na Ljubelj leta 1943 je le-ta prevzela taborišče na Zalem rovtu in z njim tudi Smolleja. Pred koncem vojne je odšel na Koroško in živel v Trgu (Feldkirchen).

Državno gradbeno vodstvo je firmi dalo brezplačno na razpolago barake in cestarske hiše na obeh straneh Ljubelja ter lovsko hišo na slovenski strani. Tako so uslužbenci firme stanovali v zidanih hišah, delavci pa v civilnem taborišču. Tam je bilo potrebno najprej izsekati gozd in zravnati teren za postavitve barak. V aprilu in maju so iz Tržiča vozili dele barak, ki so jih z vlakom dovažali iz Spittala ob Dravi, potem iz Šentvida (St. Veit an der Glan) na Koroškem in bajè tudi iz Mallnitsa. Pri civilnem taborišču, na njegovi južni strani, so delavci postavili dve baraki za policijo, na levi strani ceste pa barake za koncentracijsko taborišče. Ob koncu aprila l. 1943 je na Ljubelj prišel SS-hauptsturmführer Julius Ludolf, doma iz Trga (Feldkirchen), ki je nadzoroval dela pri postavljanju taborišča za internirance. Bil je zelo grob in delavce je stalno priganjal.

Mojster pri montiranju barak je bil Avstrijec Zankel, doma iz Beljaka, po poklicu kovač.

Do konca maja 1943 so delavci na položnem baronovem travniku, na levi strani stare ceste, postavili pet barak: tri za bivanje internirancev, eno za kuhinjo s skladiščem in kletjo in eno za taboriščno ambulanto, nadalje dve stranišči in v zgornjem delu še umivalnico in pralnico. Okrog taborišča, približno 10.000 kvadratnih metrov površine, so postavili globoko

vkopano leseno ograjo, prepleteno s tremi metri visoko dvojno bodečo žico, in močne električne luči ter šest stražarskih stolpov. Te je postavila skupina tesarjev pod vodstvom polirja Janeza Markiča. V stolpih so bili nameščeni tudi žarometi.

Pod taboriščem so postavili še dve baraki za esesovsko moštvo, kopalnico s tuši, stranišče in ograjen prostor za pse, malo niže jedilnico, poleg nje pa manjšo barako za komandanta taborišča, njegovega pomočnika in pisarne. Na nekaj mestih zunaj taborišča so postavili še napise: »Fotografieren streng verboten!« (Fotografiranje strogo prepovedano.)

Delavci, ki so delali pri postavitvi koncentracijskega taborišča, so nekaj dni po prihodu kaznjencev morali nositi na rokavu črn trak z belo številko (Janez Barlič iz Lukovice je imel npr. številko 60) in legitimacijo. Pri odhodu iz taborišča so se morali v začetku odkrivati, pozneje pa so to opustili.

Vodilne osebe firme

Direktor oz. bauleiter firme Universale na Ljubelju je bil Avstrijec Anton Göbl, takrat star nad 40 let. Govoril je tudi francosko. Bil je član Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP). Na Ljubelju je bil do konca. Pri njem je delal tehnik Dunajčan Otto Karpischek.

Šef delovišča na slovenski strani je bil inž. Josef Seidenglanz (član NSDAP), doma z Dunaja. Imel je pokvarjene noge. Bil je ambiciozen in je vedno osebno nadzoroval dela. Ko je prišel na Ljubelj in slišal, da delavci govorijo slovensko, je vprašal uslužbenko Marijo Gorjanc: »Was ist denn das für eine schweinerische Sprache?« (Kakšen svinjski jezik pa je to?) Jeseni leta 1944 je Avgust Erat, takrat nameščenec v mezd-nem oddelku, slišal razgovor med inž. Seidenglanzom in SS-rapportführerjem S. Binderjem. Seidenglanz ga je vprašal, koliko je bolnih internirancev, in ko je slišal, da je število precej visoko, se je začel jeziti ter rekel, da tega ne bo več prenašal in da firma ne bo več plačevala za tako visoko število bolnikov, ki ne delajo. Nedolgo zatem je odšel večji transport

bolnih in onemoglih internirancev v Mauthausen, odkoder ni bilo vrnitve.

Inženirju Seidenglanzu je bil podrejen inž. Franz Roither, velik, močan človek. Na Ljubelju je bil do konca vojne. Bil je član NSDAP. Nekaj časa je bil na južni strani tudi Avstrijec inž. Anton Waldhauser z ženo Alojzijo, ki je bila kot uradnica zaposlena pri isti firmi. Oba sta bila pozneje premeščena na koroško stran.

Kot uslužbenec je delal še Slovenec Bojan Grčar, doma iz Ljubljane. Poleti l. 1944 je s ponarejenimi dokumenti odšel v Nemčijo.

Šef računovodstva je bil Dunajčan Friedrich Adamek, po poklicu trgovec. Delal je v baraki nad predorom, stanoval pa v lovski hiši. Govoril je tudi češko.

Vodji v mezdnem oddelku sta bila Nemec Rudolf Woldrich in dunajski nacist Leopold Marwall. V letu 1943 je delala v izplačilnem oddelku Jelena Vilman, rojena na Jesenicah, ki je bila pozneje premeščena v pisarno šefa civilnega taborišča, kjer je ostala do dneva aretacije v oktobru 1944. Zamenjal jo je Avgust Erat z Bleda, ki je ostal na Ljubelju do maja 1945.

V pisarnah so delale še Nemke Ilse Wörtmann, stara okrog 40 let, ki je kmalu odšla, in dve mlajši, a zagrizeni, Knobla-

Delegacija
Državnega
gradbenega
vodstva in firme
»Universale« v juniju
ali juliju 1943.

chova in Dickkopfova, ter starejša, protinacistično usmerjena višja uradnica »Fräulein« Till, ki je bila pozneje premeščena v Salzburg. Leta 1943 je v knjigovodstvu delal tudi starejši Dunajčan, ki je nekoč fotografiral prizor surovega ravnanja esesovcev in kapojev z interniranci na delovišču. To je opazil esesovski stražar. Na osnovi njegove prijave so esesovci pridrveli v pisarno in zahtevali, da jim izroči aparat, česar pa ni hotel, temveč je iz njega potegnil film in ga tako uničil. Z Ljubelja je kmalu odšel. V pisarni je bila leta 1943 še mlada Madžarka, okrog katere so se največ vrteli esesovci, a je proti koncu leta odšla.

Šef materialnega knjigovodstva (materialverwalter) je bil Avstrijec Franz Kortan, doma iz Kapruna. Nabavljal je material, opremo in orodje. Pri njem je delala njegova hči Inge, stara komaj 17 let.

Za statistične podatke, predvsem za dela, ki so jih opravljali kaznjenci, je bil zadolžen avstrijski tehnik Kaspar Ebner, bajè z Dunaja. V januarju 1944 se je povezal z Jankom Tišlerjem (zbiralcem te dokumentacije – op. J. R.) in mu vsak dan izročal kopije esesovskih poročil o številčnem stanju internirancev, ki jih je komanda taborišča dostavljala firmi Universale zaradi plačila za storjena dela komandi v Mauthausnu. V gradu je občasno ob sobotah ali nedeljah zvečer poslušal tuje radijske postaje na radiu inž. Wöhrerja.

Kot tolmač za slovenski jezik je pri firmi delal Nemcem zvesti Ignac Ankele, domačin od Sv. Ane. V pisarni je bil Grk Bruggnaro, za katerega so govorili, da je homoseksualec. V cestarski hiši, kjer sta stanovala nemčurja Leopold Kralj in njegova žena Roza (po vojni sta bila izgnana v Avstrijo), je v letih 1943/44 stanovalo še pet nemških mojstrov.

Mojster-polir, zadolžen za betoniranje v predoru, je bil Alfons Zeilinger iz Gradca. Njega je v predoru za kratek čas zamenjal sudetski Nemec Georg Schmidt, ki se je nekoč postavil po robu krvoločnemu esesovcu, katerega so Slovenci imenovali Črnogorec, francoski kaznjenci pa Stročji fižol. Kaznjenci so namreč podbijali podpornike v predoru in po oceni esesovca

niso dovolj hitro delali. Schmidt je Črnogorcu zagrozil in rekel, da bo kaznjence, če ne bodo hoteli delati, že sam zatožil. Črnogorec je odšel, Schmidt pa je iz žepa potegnil tobak, jim ga dal, da si zavijejo cigarete, in dovolil, da pokadijo. Kaznjenci so prijeli za delo in kar naenkrat je bilo vse opravljeno.

Šef tesarjev in mizarjev je bil Muchitsch, doma iz Celovca. Nekoliko je razumel tudi slovensko, na tesarska dela pa se ni spoznal kaj prida.

Polir tesarjev je bil Janez Markič iz Strahinja, pri njem pa so delali predvsem tesarji in mizarji iz Gorenjske in tudi Ferdinand Woschitz z Zilje na Koroškem, ki je nosil značko NSDAP. Nekateri od njih so v prostem času naskrivaj izdelovali razne predmete in jih prodajali.

V kovaški delavnici je delal Avstrijec Zankel, ki je brusil vrtalne svedre, pomagali pa so mu še nekateri kovači iz Gorenjske.

Marko Močnik iz okolice Kamnika je šilil in popravljajl orodja za vrtalce in drobilce kamna v predoru. Po pobegu treh francoskih internirancev 17. septembra 1944 je moral za esesovce izdelati železno, skoraj dva metra dolgo in dva centimetra debelo in dobro zašiljeno železno palico, s katero so pri izhodu iz predora prebadali na vagončke naloženo kamenje in drobir.

Tesarji in mizarji so leta 1943 postavljali predvsem taboriščne barake, žagali plohe, izdelovali stole in mize, zgradili most nad gradom, preko katerega je tekla proga za odvoz izkopanega materiala, in 28 metrov visok stolp za drobilce kamna, postavili barako, kjer so izdelovali kvadrovce za oblaganje sten v predoru, barake za delavnice in za žaganje lesa ter izdelavo vezanih opažnih desk, postavljali opaže za betoniranje sten, izdelovali pragove za postavitev odvoznega tira ter postavljali in opremljali še druge objekte za delovanje civilnega in kaznjenskega taborišča. Ko so privedli prve kaznjence, so skupaj z njimi postavili še baraki št. 4 in 5.

Minerski mojster je bil Avstrijec Hermann Santar, ob njem pa sta delala še Slovenca Rudolf Smolnikar in Anton Poglajen.

Glavni polir delovnih skupin, ki so delale zunaj predora na južni strani, je bil Avstrijec Karl Poschenreiter. Sredi leta 1944 je bil premeščen na koroško stran, kjer je delal še celo nekaj časa po vojni. Njega je na slovenski strani zamenjal Rudolf Ifković. Ta je bil zelo surov, velik priganjač ter zagrizen nemčur. Francoski interniranci so ga imenovali Nimbus. Priganjal in kričal je na internirance in tudi na civilne delavce, posebno še, ko so le-ti spomladi l. 1945 kopali strelske jarke in utrdbe. Če je civilnim delavcem s prstom pokazal na čelo in rekel: »Fali ti soli!« je bilo še kar lepo. Leta 1947 so francoski interniranci zahtevali, da Ifkovića zaradi surovega ravnanja postavijo pred vojno sodišče, ker si je zapisoval njihove številke in jih ovajal esesovcem, da so slabo ali pa premalo delali, zaradi česar so bili tepeni ali pa niso dobili hrane. Po vojni je ostal v Avstriji.

Za tri generatorje, ki so stali v strojnici (Maschinenhaus) na bivšem baronovem teniškem igrišču, je bil zadolžen Nemec, doma iz Münchna, njegova sestra pa je junija 1944 prevzela kuhinjo v gradu.

Strojevodja lokomotive je bil do konca vojne Franz Moritz iz Železne Kaple. Bil je falot in nemčur.

Vodja strojnega oddelka pri drobilcu kamna na južni strani oz. obratovodja je bil Avstrijec Max Spitzer, doma iz Celovca. Bil je visoke postave in je imel stekleno oko, pravo je bajè izgubil na ruski fronti. Bil je zelo dober človek in kaznjencem je precej pomagal, nekatere je celo fotografiral in jim po vojni fotografije tudi poslal. Internirancu Muratu je rešil življenje. Na Ljubelju je ostal do konca vojne.

Za delavnice, v katerih so delali elektrikarji, ključavničarji, varilci in kovači, je bil zadolžen obratovodja (werkmeister) Anton Eder iz Zgornje Avstrije ali iz Münchna. Na Ljubelj je bil premeščen iz Edlinga. S seboj je potegnil vse tiste kvalificirane delavce, ki so pod njegovim vodstvom delali v Edlingu, med njimi tudi strojnega ključavničarja Franca Bertonclja. Ta internirancem v delavnici v začetku nikoli ni storil kake usluge. Eder pa je bil dober človek. Cenil je delo in ko so Slovenci še delali v Edlingu, jim je pomagal s hrano in cigaretami, pa

tudi na Ljubelju se je vedno zavzel zanje. Leta 1943 je celo fotografiral štiri francoske zapornike, ki so delali pri kompresorjih, in jim sliko po vojni poslal.

Marca 1943. l. je prišel na Ljubelj za polirja Anton Dvoržak, železokrivski mojster, po rodu Čeh, sicer pa poročen v Tržiču, kmalu za njim pa še Janez Krajnik, doma iz Bistrice pri Tržiču. Že istega leta sta bila premeščena na koroško stran. Dvoržak je zaradi slabega zdravja stopil v NOV šele 5. maja 1945 in s Kokrškim odredom odšel v Celovec, Krajnik pa je bil julija 1944 mobiliziran v Bistrici in je padel blizu Hotavelj v Poljanski dolini.

Na platoju pred predorom je delal v glavnem skladišču orodja in opreme Anton Župančič (Toni), doma z Jesenic, ki je pomagal internirancem, šef skladišča pa je bil zelo siten Avstrijec Dobringer.

Civilni delavci, predvsem pa Slovenci, ki so delali ob zastraženih internirancih, so morali imeti pri sebi poleg osebne še posebno izkaznico, ki jo je izdajal in podpisoval le esesovski komandant.

44-Arbeitslager Loibl-Paß.	Neumarktl, den 6.1.44
A u s w e i s N r . 255 (schwarz) =====	
Herr Franz G o l m e i e r , geb. 30.9.13 ist berechtigt in Verbindung mit der Kennkarte Nr. I/518358 die Baustelle zu betreten.	
Waffen-SS Arbeitslager Loibl - Paß Post Neumarkt (Oberkain)	Der Lagerführer Hauptsturmführer. Arbeitslager - Loibl-Paß Konzentrationslager Mauthausen

Komandant Winkler je civilnim delavcem izdajal dovolilnice za delo na deloviščih internirancev.

Državno gradbeno vodstvo

Nadzorstvo vseh del na Ljubelju je izvajala Ortsbauleitung-Süd der staatl. Bauleitung f. d. Bau Loibltunnel, Neumarktl / Oberkrain (Krajevna gradbena uprava – jug Državnega gradbenega vodstva za gradnjo ljubeljskega predora, Tržič/Gorenjska).

To je bila pravzaprav izpostava Državnega gradbenega vodstva s sedežem v Celovcu na Tarviser Str. 30, njen vodja pa je bil višji vladni gradbeni svetnik (oberregierungsbaurat) Schmid.

Ko je šef izpostave, gradbeni svetnik ing. Franz Urban (roj. v Schwanbergu) spomladi l. 1943 odšel v nemško vojsko, ga je zamenjal gradbeni svetnik (baurat) inž. Wöhrer, doma iz Spitala ob Dravi. Oba sta bila člana NSDAP. Wöhrer je šepal in ostal na Ljubelju do konca. Skoraj vsako soboto se je preko Ljubelja peljal domov in se vračal v ponedeljek. V svoji pisarni v I. nadstropju je imel velik radijski aparat. Iz Celovca je pogosto prihajala tehnična kontrola, od časa do časa (do decembra 1943) pa tudi z Dunaja inž. Gaudernak, ki je s svojim teodolitom nadzoroval in nakazoval smer vrtanja predora, posebno še v tistem predelu, kjer zavija. Geološki nadzor in opis izvrtanih kamenin je 25. aprila 1944 opravil prof. Stiny.

Pri Krajevnem gradbenem vodstvu so delali še inž. Vinko Čerin iz Kranja, tehnik Anton Cedilnik iz Tacna, tehnik Janez Kožuh iz Podkorena, tehnik Metod Ahačič iz Tržiča (do vpoklica v nemško vojsko maja 1943), pomožni tehnik Slavko Primožič iz Pristave, ki je odšel v nemško vojsko avgusta 1943, in pomožni tehnik Janko Tišler iz Tržiča, ki je zbežal v partizane 1. julija 1944. Tehnične pisarne so bile v gradu barona Borna. Tam so bile tudi spalnice in kuhinja za tehnično osebje in nekatere uradnike firme Universale, nekaj časa pa tudi kuhinja za komandanta SS in policije.

Za vzdrževanje gradu in lovske hiše na koroški strani je Državno gradbeno vodstvo plačevalo firmi Universale do maja 1944 mesečno po 660 RM, pozneje pa je bil ta znesek znižan.

Zbiranje civilnih delavcev

Kot rečeno, so slovenske strokovne delavce poslali na Ljubelj delovni uradi iz Kranja, Radovljice in Kamnika. To so bili okrog 40 let stari moški, kajti mlajši so bili predvideni ali pa že vpoklicani v državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst) oz. v vojsko. Nekaj delovne sile so nabrali tudi v Tržiču in okoliških vaseh.

6. aprila 1943 je prijavni urad občine Tržič poslal firmi Universale na Ljubelju seznam 42 delavcev, od katerih je zahteval, da se morajo 13. aprila točno ob pol osmih zjutraj zglasiti pri uradu. To so bili mlajši moški, rojeni med leti 1916 in 1925, večinoma Gorenjci, med njimi pa je bilo tudi devet državljanov takratne Nezavisne države Hrvatske (NDH). Med Gorenjci je bilo precej delavcev, ki so do 25. marca delali na regulaciji reke Save pod Mežakljo na Jesenicah in so jih Nemci po končanih delih enostavno zbrali in jih odpeljali v Tržič ter dodelili firmi Universale. Mladi Hrvati so prišli na Ljubelj z raznih gradbišč v Avstriji, kamor so nekateri odšli s »trebuhom za kruhom« že leta 1941. Njim so se pozneje pridružili še drugi. Največ jih je bilo iz siromašnih krajev Like. Gorenjci pa so počasi izginjali z Ljubelja. Poklicani so bili v nemško vojsko, nekaj pa jih je pobegnilo v partizane.

Za razkladanje vagonov in nakladanje tovornjakov na železniški postaji v Tržiču so zaposlili predvsem lokalne delavce, skupaj devet, polir pa je bil Avstrijec »Cenc«. Pretovarjali so cement, železje za oboke v predoru, razno opremo in material, razen hrane, kar so ponavadi po juniju 1943 opravljali kaznjenci. Civilna ekipa je morala včasih tudi na Ljubelj, da je razložila tovornjake.

Na koroški strani so takšna dela od leta 1943 dalje opravljali na železniški postaji Podgora/Unterbergen mladi Francozi, ki so bili na prisilnem delu. Nekatere so pozneje premestili na Jesenice, odkoder jih je precejšnje število mobilizirala v partizane julija 1944 Prešernova brigada. Občasno so bili v Podgori zaposleni tudi Slovenci in Italijani.

Ker na koroški strani zaradi težke dostopnosti do delovišča niso mogli voziti s tovornjaki, so spomladi l. 1943 zaposlili starejše kmete in njihove sinove, da so z voli prevažali material od gostilne pri Ridovcu do delovišča.

Maja 1943. l. so na Ljubelj iz delovnega taborišča Krieselsdorf pripeljali nekaj slovenskih zapornikov, med njimi tudi Petra Jamnika iz Reteč pri Škofji Loki. Pred odhodom so morali podpisati »neke papirje« glede zadržanja in lojalnosti do Nemčije. S seboj niso imeli nobenih dokumentov, in če so hoteli domov ali v Tržič, so morali prositi za dovoljenje.

Poleti l. 1943 so Nemci v Kamniku izvedli aretacije moških in jih zaprli na orožniško postajo. Ker so bili zaporci že polni, so nekatere strpali celo v kopalnico. Drugi dan so jih naložili na dva tovornjaka in jih pod stražo pripeljali na Ljubelj. Po enournem čakanju so jih odpeljali preko ljubeljskega prelaza na koroško stran, jih postrojili in vprašali za poklice. Preden so jih razdelili in dodelili posameznim nemško-avstrijskim mojstrom in polirjem, je stopil prednje velik in suh esesovec in jim v nemščini zabičal, da se s kaznjenci na delu ne smejo družiti, da je njihova naloga le delo, da so preskrbljeni s hrano in stanovanjem in da morajo paziti na red in disciplino. S civilnimi delavci, ki so že bili na koroški strani, so začeli postavljati barake za stražarje in internirance.

2. avgusta so delovni uradi spet poslali precej obrtnikov in mojstrov, 15. avgusta pa je uprava rudnika premoga v Holmcu na Koroškem prek delovnega urada v Celovcu na Ljubelj poslala devet rudarjev.

V avgustu, potem ko so partizani požgali žago v Stahovici pri Kamniku, so delavce s te žage poklicali na delovni urad v Kamnik, odkoder so s tovornjakom na Ljubelj odpeljali še druge zbrane delavce in jih dodelili na delo na koroško stran. Takrat taborišče še ni bilo dokončno zgrajeno.

30. avgusta 1943 so begunjski gestapovci v dvorišču kaznilnice postrojili 33 ujetih partizanov in jih s tovornjakom in zastražene pripeljali na Ljubelj. Med njimi je bilo 28 borcev Savinjskega bataljona, katere so Nemci ujeli v veliki hajki 21.

avgusta na Murovici med Savo in Moravčami. Pred odhodom iz Begunj jim je spregovoril slovenski gestapovec in jim zagrozil: »Gorje tistemu, ki bo še enkrat prišel v Begunje!« Ko je šel transport proti Ljubelju, so mu v Kranju dodali še dva ujeta moravska partizana.

Na Ljubelju so partizane postrojili pred barako, kjer je bila kuhinja in pisarna šefa civilnega taborišča. Tam so jih najprej popisali, medtem pa so jim kuharice dale kosilo. Bili so lačni in slabo napravljeni. Po dobri uri so jih spet naložili na tovornjak in jih odpeljali preko prelaza v civilno taborišče na koroško stran. Bili so brez dokumentov in v oblekah, v katerih so bili ujeti.

Približno v istem času so prišli iz Slovaške štirje strokovnjaki za izdelavo jamskih podpornikov ter nadzor tovrstnih del. V septembru l. 1943 so z gradbišč na Predarlskem poslali od 10 do 15 »minerjev II. vrste«. Že poleti pa je prišlo iz Francije 16 francoskih delavcev, največ šoferjev.

V času gradnje je bilo na Ljubelju zaposlenih tudi precejšnje število italijanskih civilnih delavcev. Za njihovo novačenje in odškodnino italijanskim firmam je Državno gradbeno vodstvo firmi Universale v pogodbi z dne 6. julija 1944 priznalo mesečno po 20 za kvalificiranega in po 10 RM za pomožnega delavca.

V začetku septembra 1943 je bilo na Ljubelju zaposlenih 666 civilnih delavcev, od njih 25 nameščencev in 22 delavcev nemške narodnosti (Nemci in Avstrijci) ter 496 Slovencev, 75 Hrvatov, 22 Italijanov, 16 Francozov, trije Grki, trije Poljaki in dva Ukrajince, mesec dni pozneje pa že 677. Število civilnih delavcev se je stalno menjalo. Ta števila se nanašajo le na delavce na slovenski strani, medtem ko je bilo število na koroški strani vedno manjše.

20. oktobra 1943 so pripeljali iz begunjskih zaporov štiri slovenske »delomrzneže«. Zaprti so bili zaradi tega, ker niso hoteli oditi na delo tja, kamor jih je odredil delovni urad.

25. novembra 1943 so na slovenski strani orožniki odpeljali z delovišča štiri mlade Slovence, ki so morali pod stražo oditi v nemško vojsko.

Ko so bila spomladi l. 1943 dela pri gradnji predora Globoko pri Radovljici končana, so nekaj delavcev poslali na Ljubelj, druge pa na izgradnjo obvozne proge Laze–Šentvid. Jeseni, ko je bila proga končana, so precejšen del delavcev poslali na Ljubelj, med njimi tudi glavnega minerja in dva pomočnika, ki so imeli zelo dobro zvezo z inženirjem Seidenglanzom in s polirjem Dvoržakom.

Elektrovod visoke napetosti

Vodstvo vseh elektrarn na Koroškem in Gorenjskem, imenovanih Elektrizitätswerke des Reichsgaues Kärnten, je bilo v Celovcu. Glavni vodja je bil gradbeni svetnik inž. Tomasch, v Celovec pa je kot svetovalca pritegnil inž. Petra Omana iz Žabnice, ki je bil dober in pošten človek. (Proti koncu vojne ga je »črna roka« doma ubila skozi steklena vrata.)

V začetku l. 1943 so začeli z deli pri presekavanju trase in postavljanju električnega voda od Kovorja oz. transformatorske postaje v Tržiču proti Ljubelju. Pred predorom so zgradili transformator. Za vsa ta dela je bil zadolžen Milan Živic iz Ljubljane, ki je stanoval v Žirovnici (od tu je odšel pozimi 1943/44 v partizane in pozneje padel). Z njim je delal tudi električar Valentin Avsenek iz Begunj, ki je za njim prevzel vsa dela. Ko so leta 1943 delali še na slovenski strani, mu je Živic pokazal transformator pri predoru in ga ob tem opozoril na domačega vohuna, bivšega jugoslovanskega mornariškega oficirja. V februarju 1944 se je ekipi priključil tudi električar Ivan Valant iz Koroške Bele.

Jeseni l. 1943 so kopali jame za drogove po koroškem pobočju Ljubelja. Ker je pobočje skalnato, so uporabljali dinamit, drogove pa so pozneje morali postavljati kaznjenci. Neki slovenski civilni delavec je stavil, da se bo za 100 RM usedel na minirano mesto, a mu nihče ni verjel. Nanosil je precejšen kup

smrekovih vej ter se usedel nanj, nekdo je prižgal zažigalno vrvico, nakar so se vsi umaknili. Ko je mina eksplodirala, je delavca vrglo nad dva metra visoko, zgodilo pa se mu ni nič. Zaslužil je 100 RM, kar je bilo več kot polovica mesečne plače.

Do konca aprila 1944 bi morala biti končana vsa dela od predora prek ljubeljske preseke do izhoda iz predora na koroški strani in po levi strani Brodi do transformatorske postaje na Sopotnici/Sapotnitza. Toda dela so se zavlekla. Električarji so stanovali in se hranili v gostilni »Deutscher Peter« v Brodeh.

Do junija 1944 je bil električni vod potegnjen že do Sopotnice. Delo so nadaljevali skozi Podljubelj/Unterloibl do električne centrale v Borovljah.

Tok visoke napetosti od Tržiča do Borovelj je stekel šele poleti 1944. Vse električne priključke in instalacije v taboriščih in okrog njih pa tudi v predoru so izvajali le električarji firme Universale.

V noči s 24. na 25. junij 1944 so partizani minirali Hudičev most (Teufelsbrücke) pod Sopotnico. Pod most jih je pripeljal

Del osebja v civilnem taborišču leta 1943.

Z leve: Peter Novak, Valentina Valjavec, šofer Georges, Kristina Tršinar, Opel in nepoznani.

Avsenek po stezi, ki jo je poznal, ker so na tem delu postavljali drogove.

Valant je bil povezan s partizanom Jožetom Janom, ki je ob koncu vojne hotel vedeti, kje stojijo bunkerji in kaj bodo esesovci storili s kaznjenci. Ko je opravljal popravila na transformatorju, je za kaznjence vprašal nekega esesovca. Ta mu je odgovoril, da je vojske že skoraj konec, da so Angleži že v Ziljski dolini in da bodo esesovci o tem govorili zvečer. Drugi dan pa ga je obvestil, da so sklenili, da internirancev ne bodo likvidirali, saj še zase ne vedo, kako se bodo rešili.

Civilni taborišči

Na slovenski strani

Sredi avgusta l. 1943 je bilo civilno taborišče na južni strani skoraj končano. Postavljenih je bilo pet stanovanjskih barak, kuhinjska baraka z jedilnico, dve stranišči, baraka z umivalnico, s pralnico in skladiščem za premog, drvarnica in skladiščne barake s kletjo za krompir. Pozneje so nad taboriščem postavili še veliko barako-garažo za tovornjake.

Na delovišču blizu predora so postavili pisarniško barako s straniščem, stanovanjsko barako z drvarnico, v kateri so stanovale uslužbenke in nekaj kvalificiranih delavcev, barako za žago, barako za zadrževanje ob slabem vremenu oz. v odmoru med delom in dolgo barako za delavnice in glavno skladišče.

V Tržiču so leta 1944 postavili še skladišče cementa blizu kurilnice na železniški postaji in pa barako za tovornjake nasproti Dekliškega doma.

Na levi strani predora so zgradili betonarno velikosti 60 x 20 metrov, kjer so izdelovali kvadrovce za oblaganje sten v predoru, nedaleč od nje pa v treh nadstropjih drobilec kamna (višine 28 m). Na obeh straneh predora so postavili še mešalce betona.

Za vse večje število stanovalcev Ljubelja majhni in razkropljeni vodni izviri niso zadoščali. Zato je firma že jeseni l. 1943 začela graditi zajetje in urejati strugo Mošenika južno od civilnega taborišča. Betoniranje zajetja so opravili civilni zidarji, pri vseh drugih grobih delih pa je ponavadi delalo po 30 internirancev. Dela so zaradi visokega snega in mraza trajala precej dolgo in končali so jih šele v marcu 1944. Vodo so potem z električno črpalko poganjali v vsa taborišča – civilno, koncentracijsko in esesovsko.

Nadzornik vseh civilnih taborišč na Gorenjskem in Koroškem je bil »falirani študent« Putz, član NSDAP, doma iz predmestja Beljaka. Bil je zadolžen tudi za socialna vprašanja. Na Ljubelj je hodil le občasno. Sobo je imel v mali skladiščni baraki, ki je stala blizu esesovskega taborišča. Kadar je prišel na Ljubelj, mu je morala kuharica Tršinarjeva kuhati posebej.

V sobi je imel radioaparatus. Ko je bila leta 1943 za skladišče nekaj časa zadolžena domačinka Valentina Valjavec, je Putz večkrat kradel hrano in jo pošiljal svojim prijateljem, ponoči pa je vdiral tudi v taboriščno kantino.

Vodja civilnega taborišča na slovenski strani ali lagerführer je bil Avstrijec Percht, po poklicu mesar. Vozil se je z motorjem in bil tudi »nabavni«. Bil je dokaj sposoben in rad je hodil po konjsko meso v Kranj ali pa po meso v Borovlje k Antonitschu, kjer je bila med vojno gostilna in mesarija. Pogosto je odhajal tudi v Celovec. Od kuharice Tršinarjeve je večkrat zahteval, da mu kot poslastico pripravi drobovino ali pa kostni mozeg. Pred tem je bil nekaj časa šef taborišča na Zalem rovtu v Trziču.

Pomočnik vodje in hkrati zadolžen za evidenco delavcev, na osnovi katere so pripravljali hrano, je bil Tirolec Granigg, član NSDAP. Po odhodu Perchta poleti 1944 je postal šef civilnega taborišča. S šefom policije, ki je imela barake pod kuhinjo, se ni razumel.

V pisarni pri lagerführerju je leta 1943 delal Kamničan Franc Bevk, do oktobra leta 1944 pa Jeseničanka Jelena Vilman.

Glavni kuhar je bil Avstrijec Hans, suhljat človek. Že leta 1943 ga je zamenjal velik in debel Nemec Opel. Imel je trdo nogo in je rad pil. V kuhinji je bilo zaposlenih precej ljudi, saj so kuhali tudi za policiste in orožnike. Med osebjem je bilo devet žensk, med njimi Greta Bučinel, Kristina Tršinar in Anica Brejc iz Tržiča ter Marija Čarman, Angela Bizjak in Marija Dovžan od Sv. Ane.

Poleg žensk so v kuhinji kot pomočniki delali še brata Franc in Janez Dobrin iz Tržiča, Tomaž Orehek iz Žej (mobiliziran v partizane septembra 1944), Maks Vrzal iz Vidma ob Ščavnici in Jože Halužan iz Tržiča (odšel v partizane februarja 1944). Za težja dela so imeli nekoliko slaboumnega Jošca od Sv. Ane in pijančka Roka Čatarja, ki je hodil k šentanskim kmetom po mleko, v kanglici pa je skrival meso in drugo hrano in jo menjal za alkoholne pijače.

Glavni skladiščnik in bolničar je bil Peter Novak iz Tacna pri Ljubljani, po poklicu trgovec. Na Ljubelj je prišel med prvimi l. 1943, ko so začeli postavljati prvo barako in majhno kuhinjo. Ostal je do aprila 1945. Imel je zvezo s partizani (Janko Tišler, Janko Mokorel) in jim dajal odeje in hrano ter pošiljal poročila.

Kot kantinerka v civilnem taborišču je leta 1943 delala domačinka Valentina Valjavec (Jurjeva Tinca), ki je stanovala doma pod taboriščem. Po pijačo je hodila v Podgoro/Unterbergen, po tobak pa v Celovec. Bila je nemško usmerjena (ko je bil 20. julija 1944 atentat na Hitlerja, je jokala). Pri Perchtu je pomagala pri izdaji in kontroli kart za prehrano, tobak in obleko in jih nosila žigosat v Celovec. Z Novakom je hodila tudi tolmačit k dr. Ramsauerju in potem postala pomožna bolničarka za civilne delavce. Ob koncu avgusta 1944 ji je nadzornik Putz odpovedal službo. Pozneje se je zaposlila kot pomožna bolničarka v Celovcu in Borovljah. V tistem času je pogosto hodila domov na Ljubelj oziroma obiskovala esesovskega komandanta Winklerja. To so videli interniranci in civilni delavci. Po njenem obisku je bil komandant vedno dobre volje. Bila je privlačne zunanosti in mehkega srca. Včasih je dala inter-

nirancem naskrivaj tudi kako cigareto. Nekega poletnega dne l. 1943 je dala med odpadke krompir, kar je opazil stražar in jo naznanil. Komandant Ludolf jo je nahrulil. Winkler pa ji je pozneje dovolil, da internirancem lahko dá kako cigareto, a tako, da on tega ne bo videl, hkrati pa naj dá kaj tudi stražarjem. Ko je Winkler 8. maja 1945 bežal na koroško stran, ga je Tinca pričakala na cesti proti Borovljam. Takoj po vojni jo je angleška vojaška policija aretirala in odpeljala v celovške zapore in po 14-dnevnem zasliševanju izpustila. Njej v prid je govoril tudi glavni taboriščni pisar interniranec Karl Weber. Izjavil je, da je bila prijazna in da je ob priložnostih dala internirancem tudi pijačo. Francoski kaznenec Louis Balsan je o njej napisal: »Esesovski komandant Winkler je imel jugoslovansko priležnico Valentino Valjavec, ki je bila natakarka v jedilnici civilnega taborišča. Priznavamo, da ji dolgujemo neke vrste zahvalo, kajti potem, ko ga je »zadovoljila«, je bil z nami manj brutalen.«

Nadzorstvo nad civilnim taboriščem sta imeli uprava in policija, glede vojaških obveznosti pa občina Sv. Ana, ki je od taboriščne uprave prejemale sezname na Ljubelju zaposlenih civilnih delavcev vse do sredine l. 1944. Župan takratne šentanske občine Wilhelm Schubert, tajnik Karl Kušar in uslužbenec Dolžan so v letu 1943 prišli tudi na Ljubelj in si ob tem ogledali dela v predoru.

V zgodnjem poletju 1943. l. so delo zelo razširili in firma je potrebovala nove delavce, posebno še zaradi tega, ker so v maju nemške oblasti na Gorenjskem poklicale v vojsko že letnike od 1916 do 1919, v avgustu pa še letnik 1926. Porazi nemške vojske v Afriki in na ruski fronti, pa tudi velika aktivnost partizanov na Gorenjskem so povzročili pobeg nekaterih delavcev. Da bi omejili sobotno odhajanje delavcev domov (ob ponedeljkih se marsikateri ni vrnil), je firma po dogovoru s policijo in z eses uvedla pod taboriščem policijsko oz. esesovsko stražo in postavila zapornico. Delavci, ki so hoteli proti Tržiču, so morali imeti dovoljenje. Na koroško stran pa, razen Nemcev, niso smeli, saj je bila na vrhu Ljubelja stalna orožniška straža.

V mešanici narodnosti je med delavci vladalo veliko nezaupanje, posebno še do tistih, ki so prišli iz nemških zaporov. Poleg tega so imeli priložnost vsak dan videti postopke esesovcev s kaznjenci in njihov klavrn videz. Dogajalo se je tudi, da so se vrnili delavci, ki so jih partizani mobilizirali in so od njih pobegnili. Bolj »varne« so se počutili pod varstvom esesovcev in policistov. Seveda je ob tem močno delovala tudi nemška propaganda.

S prihodom nekaj prikritih belogradistov proti koncu l. 1943 in pa spomladi l. 1944 so se pojavili tudi belogardistični letaki kot odgovor na akcije partizanom naklonjenih delavcev. V tistem času se je na Koroškem že veliko govorilo o partizanih, čeprav v Brodeh partizanskih akcij še ni bilo.

Od časa do časa so bile izvedene tudi aretacije in preiskave v barakah civilistov, največkrat na osnovi kake ovadbe nemških vohunov. Prva zasliševanja aretiranih so bila v oficirski policijski baraki, odkoder so osumljene poslali v Tržič ali pa v Kranj. Ko je 28. oktobra 1943 na koroški strani pobegnil francoski interniranec Alfred Lecuron, so esesovci in policisti preiskali celo taborišče.

Ko so 29. aprila 1944 pobegnili trije interniranci, nihče ni smel skozi predor, kar je najbolj prizadelo delavce na koroški strani. V maju 1944 je spet nekaj delavcev pobegnilo v partizane.

Na koroški strani

Civilno taborišče je bilo postavljeno le dobrih 200 metrov levo od predora. Ob koncu l. 1943 so bile postavljene tri barake z nadstropnimi pogradi, baraka z umivalnico in s pralnico, baraka s kuhinjo in z jedilnico ter shramba za premog s kletjo.

Blizu predora so postavili še pisarniško barako (ki jo je snežni plaz pozimi 1944/45 podrl), skladišče za cement, barako za dnevno bivanje, uto za umivanje, drvarnico, ute za snežne pluge, pomožna stranišča, garažo za tovornjake in kovaško delavnico. V Podgori/Unterbergen so postavili skladiščno ba-

rako za cement in garažo za tovarnjake. Uredili so tudi pomožna stanovanja v gostilni »Deutscher Peter« in drugje.

V avgustu l. 1943 je nedaleč od predora stala le dolga baraka, v kateri je bila kuhinja, jedilnica in v podaljšku spalnica s pogradi in omarami. V njej so stanovali minerji in drugi delavci. Druga manjša baraka je služila za skladišče hrane, stala pa je na drugi strani poti, ki je vodila ob kuhinji. Ob predoru je stala majhna baraka za jamske nadzornike. Jeseni so postavili še preostale barake in v eni od njih tudi ambulanto.

Pisarne firme Universale so bile vse do 25. avgusta 1944 v lovsko-gozdarski hiši »pri Drajerju«, nedaleč od cerkve sv. Lenarta, v bližini sedanje trgovine in gostilne Malle. To hišo je firma leta 1943 preuredila v stanovanjsko in pisarniško poslopje. Prvi tehnični vodja je bil Dunajčan inž. Gruber, katerega je zamenjal inž. Waldhauser, ki je z ženo Alojzijo stanoval v hiši. Tu je v juliju 1943 stanovala in delala tudi Anica Soklič, premeščena z gorenjske strani. Opravljala je razna administrativna dela, jest pa je hodila v gostilno »D. P.«, kjer so hlev preuredili v kuhinjo.

Od aprila l. 1944 je severno delovišče vodil Avstrijec dr. Richard Fill, ki je bil hkrati namestnik glavnega direktorja inž. Göbla. Njemu je bil podrejen inž. Waldhauser. Dr. Fill je tudi uredil, da je prišel z njim iz Brucka an der Mur francoski študent André Bourgeot, doma iz Grenobla. Pri firmi Universale je delal kot risar. Z njim je prišla tudi njegova žena Simone in se zaposlila pri firmi. Dr. Fill je bil med vsemi inženirji še najboljši. Pomagal je avstrijskim zapornikom. Imel je zvezo z Gärtnerjem, ki je bil poleti l. 1944 strojevodja in je vozil vagončke iz predora preko stražarske črte. Obveščal je Filla, kdaj bodo transporti zapornikov odšli nazaj v Mauthausen, ta pa je poskušal vplivati na glavnega inženirja Göbla, da bi jih odložil. V pismu z dne 15. junija 1946, ki ga je Fill poslal zaporniku Gärtnerju, piše: »V zvezi z vračanjem transportov v Mauthausen sem izrecno navedel Vaše ime, kajti za zadržanje celega transporta se moramo zahvaliti samo Vašemu hitremu

obvestilu in pojasnilu, ki ste mi ga poslali. Žal pa vseh transportov nismo mogli zadržati, zlasti ne prvega, v katerem je bilo 250 ljudi; vendar pa nam je bilo v veliko veselje in zadovoljstvo, da smo od esesovskega maščevanja rešili drugi transport.« Dr. Fill je zapustil Ljubelj šele prve dni maja 1945.

Bourgeot je delal največ na kontroli betona, stanoval pa je pri Drajerju, tako kot zakonca Waldhauser. Ta sta bila z njim neprijazna.

Francoski civilni delavci so inž. Waldhauserju dali ime Racman, ker je šepal. Ko so ga ponoči 25. avgusta 1944 »obiskali« partizani, so mu pobrali obleko in hrano. Njega niso dobili, ker je bil na dopustu. Od Francoza so zahtevali podatke o taborišču, vendar se zaradi jezika niso mogli sporazumeti. Kmalu zatem je podjetje odločilo, da se vse osebe iz te hiše preseli v barake na delovišču. V Drajerjevo hišo pa so se pozneje vselili orožniki in jo zapustili oz. minirali 8. maja 1945.

Predelavci in mojstri so bili v začetku predvsem Avstrijci in Nemci, pa tudi nekaj Hrvatov. Delovodja oz. gradbeni polir je bil Viktor Kamper, doma iz Spittala ob Dravi. Bil je zelo strog in velikokrat je preverjal, ali so minerji dovolj globoko (do 2 m) vrtali luknje. Delal je največ na koroški strani, a večkrat je zahajal tudi na gorenjsko. Njegova in Waldhauserjeva žena sta pogosto hodili po mleko k najbližjemu kmetu Pamžu. Kamperju je bil kot jamski nadzornik podrejen Tirolec Nestler, visok, debel in dober človek. Ob koncu poletja 1943 sta polagala in aktivirala mine Franc Recer s Poljane pri Prevaljah in Avstrijec Karl.

Pomožnega polirja Franza Moritza, roj. v okraju Zell am See, je februarja 1944 zadela kap, ko je pri kmetu Špicarju gledal klanje prašiča. Ker se od sorodnikov nihče ni oglasil, so ga pokopali pri cerkvi sv. Lenarta v Brodeh. Pozimi 1943/44 je za kidanje snega na cesti imel na voljo tudi kaznjence. Bil je zelo strog in je z njimi grdo ravnal.

Polir v predoru je bil tudi Puschleiter (verjetno Avstrijec), in sicer v dnevni izmeni, v nočni pa neki koroški Slovenec. Oba sta ostala na Ljubelju do konca gradnje predora.

Rudarska dela, vrtanje in nakladanje vagončkov je nadzoroval okrog 60 let star mojster Stoll. Čeprav je bilo prepovedano govoriti s kaznjenci, je uspel, da je bil luksemburški interniranec Josy Wirol spomladi l. 1944 postavljen za pomožnega kapoja skupini interniranih ruskih vrtalcev in potem na svojo prošnjo poslan na delo k tesarjem. Tam naj bi delal tudi Anton Cvajnar iz Seničice pri Medvodah, ki je septembra 1944 odšel v partizane in že novembra padel blizu svoje rojstne vasi. Cvajnar je Wirolu pomagal vzpostaviti stik z njegovo družino.

Vodja mehanično-kovaške delavnice je bil polir Zeiner, njegov namestnik pa predelavec Erument Moser. Oba sta v začetku delala na gorenjski strani.

Kot kovač je delal Franc Levstik, doma iz Dolenjske, pomočnik pa mu je bil 17-letni Janez Makovec, ujet moravški partizan, ki je v januarju 1944 spet pobegnil v partizane.

Polirja minerjev sta bila Hrvata Mirko Rajković in neki Jokić. Interniranci so prvega imenovali Niko. Bil je star okrog 25 let, zelo nadut in je prišel navzkriž s šoferjem Wagnerjem. Na Ljubelju je delal od l. 1943 do 1945. Bil je vodja treh pomočnikov. Takoj po vojni je bil zaprt v Wolfsbergu in kot priča poklican pred angleško vojno sodišče v Celovcu. Pozneje se je oženil s Korošico in živel zunaj Celovca v smeri Wolfsberga. Polir Jokić pa je bil star okrog 60 let. Delavci so ga imenovali Gema, in to zato, ker je stalno priganjal ter se drl: »Gema, gema!« (Dajmo, dajmo!) Do zapornikov je bil sovražen.

Polir zidarjev je bil Christian Schall, imenovan Krucifiks, ker je to besedo pogosto uporabljal. Mojster pri delih na dovozni cesti (Zufahrtstraße) je bil Fritz Stiegelbauer.

Francoska organizacija »Amicale de Mauthausen« je v letih 1946 in 1947 pozivala internirance, naj napišejo vse, kar vedo o slabem ravnanju polirjev Rajkovića, Jokića, Schalla in Stiegelbauerja.

Zidarja Miho Grilca s Primskovega pri Kranju je firma marca l. 1943 poslala peš preko Ljubelja k »Deutscher Petru« z nalogo, da nasproti gostilne v lopi, katero je preuredila v stanovanje civilnih delavcev, sezida štedilnik.

Jože Zupanc, doma bajè iz Kranja, je od srede l. 1944 delal v pisarni in sodeloval tudi pri kontroli del. Na Ljubelju je ostal do konca vojne.

Gradbeni tehnik Alojz Klančnik, doma bajè iz Mojstrane, je pisal delovne ure zaposlenih delavcev. Na Ljubelj je prišel menda po kazni.

Devettonsko parno lokomotivo, s katero so prevažali izkopine iz predora do nasipa, je vozil Franc Boronšek, doma iz Pliberka, za kurjača pa je imel Ivana Smolnikarja iz Vasena pri Kamniku. Smolnikar je v maju 1944 odšel v partizane, zamenjal pa ga je Jože Krašovec, priučen železokrivec, doma iz Dol. Maharovca. Boronšek je bil v začetku sovoznik tovoznjaka. Ker se je bal partizanov, je prosil vodstvo firme, da ga zaposli pri predoru.

Jeseni l. 1943 je rudar Karel Plazer iz Holmca peljal lokomotivo proti koncu platoja. Ker ob robu teren še ni bil utrjen, jo je potegnilo, tako da se je prevrnila z njim vred. Ostal je nepoškodovan.

Minerji in delavci so se morali ob izhodu iz predora vedno odkrivati, ker so se esesovci bali, da med njimi ne bi bil kak preoblečen zapornik, katerega bi takoj izdala ostržena glava.

Od maja do konca septembra 1944, ko so ga partizani mobilizirali, je kot predelavec delal tudi Jakob Snoj iz Črnuč.

Med mojstri je bil še nek Dunajčan po imenu Hans, katerega so bili podrejeni tesarji in delovne skupine. Poznan je bil po tem, da je od delavcev, ki so ob sobotah hodili domov, zahteval žganje, zato pa so dobili lažje delo in tudi potrdila, da so lahko šli pogosteje domov.

Mojster delavnice je bil tudi Rudolf Teiner, doma z Dunaja, ki je že dolga leta delal pri Universale.

Vsi nemški mojstri in predelavci so stanovali v barakah posebej.

Vodja civilnega taborišča je bil Jakob Tomasi, doma iz Tirolske, njegov pomočnik pa Avstrijec Leitner, ki je imel s seboj tudi ženo. Skladiščnik je bil Nemec Schweiger.

Šef taboriščne kuhinje je bil Slovenec, surovež, za pasom je nosil pištolo. Ko so štirje Slovenci lupili krompir, je komaj 17-letnega ujetega partizana Jakoba Končarja iz Zaloga ob koncu septembra 1943 dvakrat pretepel. Ta je brž ko je v oktobru 1943 dobil prvo plačo, odšel domov in se spet priključil partizanom. Bil je večkrat ranjen in je oslepel.

V drugi polovici l. 1944 je v kuhinji delalo še šest do osem mladih francoskih civilistov. J. Voroen je delal pri zidarjih, bil ob koncu septembra 1944 mobiliziran v partizane in je bajè padel.

V civilnem taborišču je bilo tudi precej Italijanov, predvsem zidarjev, ki so na Ljubelju ostali do konca vojne. V baraki so imeli radijski aparat, prek katerega so delavci na koroški strani zvedeli za padeč Pariza 25. avgusta 1944.

Največ delavcev je stanovalo v civilnem taborišču. Najprej so sekali in vlačili les s terena, ki je bil predviden za gradnjo predora in postavitev koncentracijskega in esesovsko-policijskega taborišča, pa tudi za objekte na širšem področju okrog predora. Prav tako so kopali in ravnali teren, postavljali tire in gradili lesen most preko precej globokega jarka, imenovanega Pamžev graben, ki si ga je urezal Zeleniški hudournik, in preko katerega so od jeseni l. 1943 odvažali izkopine iz predora in jih odlagali nekaj sto metrov dalje. Povsod, kjerkoli se je širil nasip, so morali posekati gozd in odstraniti ruševje. Poleg postavljanja barak so morali tudi pretovarjati cement, železje in drug material. Cement so v začetku vozili s tovornjaki iz Šentvida ob Glini prav do gostilne »Pri Ridovcu« in, če je bilo nujno, tudi preko Ljubelja na slovensko stran. Potem ko se je nekje pred Celovcem prevrnil poln tovornjak, so ga začeli prevažati z vlakom do železniške postaje Podgora na koroški oz. do Tržiča na gorenjski strani, od tam pa s tovornjaki do delovišča.

Taborišče je imelo v začetku tudi precejšnje težave z vodo. Jeseni l. 1943 so kaznjenci hodili ponjo k najbližjemu kmetu Pamžu. Spomladi l. 1944 so zajeli vodne izvire na južnem pobočju Ljubelja. Nedaleč od Štruce, približno na sredini med predorom in prelazom, so zgradili velik rezervoar, iz katerega je voda s prostim padom tekla po ceveh premera 20 cm skozi

predor na koroško stran. Pri tem zajetju so delali samo civilni delavci, kajti obstajala je nevarnost, da bi interniranci pobegnili.

Civilni delavci proti koncentracijskemu taborišču niso zahajali. Med njihovim in kaznjenskim taboriščem so stale še esesovsko-policijske barake. Nihče od leta 1982 še živčih civilnih delavcev ni vedel povedati, kakšno je to bilo, tudi tisti ne, ki so včasih šli mimo njega h kmetu Pamžu.

Delavcem na koroški strani je bilo leta 1943 teže kot tistim na slovenski strani. Če so hoteli na Gorenjsko, so morali peš preko ljubeljskega prelaza in mimo straže, kar je bilo brez pismenega dovoljenja nemogoče, če pa so hoteli domov z vlakom prek Roža, skozi karavanški predor na Jesenice, so morali imeti na dovoljenju vpisano, da imajo prost dan ali dopust, in sami plačati vozne stroške. Poleg tega je bilo do najbližje železniške postaje v Podgori ali Borovljah dobro uro in pol pešhoje, vožnja z vlakom pa daljša kot iz Tržiča. Minerji so jeseni l. 1943 in pozimi 1943/44 hodili domov vsake tri tedne za dva dni.

Razen redkih izjem delavci ob sobotah popoldne in nedeljah niso hodili po okoliških kmetijah v Brodeh, temveč so ostajali v barakah in največ igrali karte, včasih pa šivali perilo, obleko itd. Tudi v gostilne so redko zahajali, kajti plače so bile nizke, precej pa jih je bilo poročenih in so morali vzdrževati družine. Kantine v tem taborišču ni bilo. Pri kartanju so nekateri zgubili vso plačo, ure in druge vrednosti, pa tudi živilske nakaznice. Le redki pa so hodili pomagat k bližnjim kmetom, da bi dobili kako dobro kosilo ali večerjo. Med delavci je bil tudi neki Janez iz Gorenjske, ki se je v prostem času ukvarjal z rezbarjenjem predmetov, katere je vgrajeval v steklenice. Bil je pravi mojster.

Proti koncu septembra l. 1943 bi moral Janko Tišler s koroške strani oditi v Kranj in Tržič na sestanek Osvobodilne fronte. Policijska kontrola je od njega že na vlaku v Rožu zahtevala potrdilo firme, da je tega dne dela prost. Ker ga ni imel, se je moral vrniti na Ljubelj, seveda peš iz Podgore. Da bi se v bodoče izognil takšnim oviram, je v pisarni na Ljubelju

ponaredil potrdilo in na uradni papir z glavo »Staatliche Straßenneubauleitung V in Klagenfurt« natipkal: »Bestätigung. Es wird hiermit bestätigt, daß Techniker Tischler Johann wegen der Arbeiten an Sonntagen jeden Samstag beurlaubt ist.« (S tem potrjujemo, da je tehnik Janko Tišler zaradi dela ob nedeljah vsako soboto prost). Nanj je pritisnil še žig Krajevne gradbene uprave – jug in ponaredil podpis šefa Wöhrerja. Ta ponaredek mu je služil za sobotne vožnje v Celovec, predvsem pa skozi Podrožco/Rosenbach na Jesenice, v Kranj in Tržič.

V nedeljo, 24. oktobra 1943, je v Slovenjem Plajberku/Windisch Bleiberg koroškim Slovencem govoril SS-standartenführer Alois Maier-Kaibitsch. Tja je prišlo poleg domačinov iz Plajberka, Sopotnice, Brodi in Žabnice* tudi nekaj Slovencev iz civilnega taborišča. Maier-Kaibitsch je med drugim dejal: »V Rusiji smo zdaj skrajšali fronto za 400 km. To nam bo omogočilo, da zberemo dovolj moči za odločilen udarec sovražniku. Da bo sovražnik še poskušal izkrcavanje, je očitno, vendar bo odločno odbit.« Na koncu pa je pribil: »Vzemimo primer, da bi Nemčija vojno izgubila. Tu na Koroškem bi prišlo do hudih bojov. Vse tiste Korošce, ki znajo nemško, vendar iz principa neradi govore, bomo smatrali za državne sovražnike, s katerimi je treba obračunati!«

Občasno so policisti skupaj z esesovci izvedli preiskave v civilnem taborišču. V času od avgusta 1943 do marca 1944 se je to zgodilo najmanj dvakrat. V barako je vstopilo štiri do pet oboroženih mož. Delavci so morali stati mirno, oni pa so premetali vse omare. Preiskave so potekale na osnovi ovadb, a vzroka niso nikdar povedali.

* Za kraj uporabljajo dve imeni. Domačini ga imenujejo Poden, na zemljevidih pa se pojavlja Žabnica.

Vloga šoferjev

Poseben položaj, vsaj v očeh civilnih delavcev in internirancev, so imeli šoferji. Vsak dan so prevažali hrano, opremo, material, delavce in policijo, pa tudi internirance, v spremstvu esesovskih stražarjev. V letu 1943 so vozili precej brezskrbno, l. 1944 pa so včasih nosili tudi glavo v torbi, kajti partizani so postavljali zasede in tudi napadali.

S prevoznimi sredstvi na Ljubelju je razpolagala firma Universale, ki je po pogodbi morala opravljati tudi transportne usluge za SS in policijo. Vodja voznega parka je bil Korošec Rippel, majhen, čokat, star okrog 50 let.

Vse do konca pomladi 1943 so šoferji vsako jutro s tovarnjaki vozili delavce z Zalega rovta pri Tržiču na Ljubelj, zvečer pa nazaj. Cesta je bila ozka, zato je bilo precej poškodb na tovarnjakih in cestnih ograjah. Stroške popravil je poravnala firma.

Tovornjake so vozili civilni šoferji, dva koroška Slovenca in trije mladi ter en starejši Francoz. Število Francozov se je hitro povečalo na devet. Na koroški strani pa so bili šoferji predvsem Avstrijci oziroma nemško govoreči.

Zaradi težav s pogonskim gorivom so nekaj tovarnjakov predelali na pogon z lesnim plinom (Holzgas) ali pa na mešani pogon (nafta-plin).

V avgustu l. 1943 je kranjski delovni urad poslal na Ljubelj še tri šoferje. Rippel je dva poslal v Celovec k avtoprevozniku Volaritschu, da pripeljeta tritonska tovarnjaka, enega na lesni plin, drugega na nafto. V l. 1943 in dovršen del l. 1944 so šoferji vsak dan pozno popoldne tovarnjake odpeljali v Tržič.

Ker je bilo zaradi prevelike obremenitve ceste ogroženo celó delovanje Tržiške bombažne predilnice in tkalnice (podporni zidovi, podcestni kabel), je tržiški župan H. von Kurz v oktobru 1943 vožnjo prepovedal, firma Universale pa je s skupino kaznjencev začela kopati in planirati teren v hribu »Kovtrn'ca« in postavljati veliko barako oz. garažo. Kaznjence,

povečini Francoze, so vozili z Ljubelja. Dela so bila končana konec januarja 1944.

Skoraj vsako jutro so šli šoferji na železniško postajo nakladat repo, peso, krompir, cement, pozneje pa tudi železne loke za betoniranje svodov v predoru, ki so prihajali iz Gradca od firme Wagner-Biro. Po železo so spomladi l. 1944 hodili tudi na Javornik.

V Tržiču so tovornjake včasih nakladali tudi kaznjenci, seveda posebej zastraženi.

Večina šoferjev je svoje delo opravljala zelo vestno, bilo pa je tudi nekaj izjem. Med njimi so bili tudi tatovi in črnoborzi-janci. Na primer ko so na koroški strani prevažali cement, so s kmeti po eno ali dve vreči menjali za meso, mast in pijačo.

Šoferji na slovenski strani so bili predčasno obveščeni o prihodu internirancev in takrat so morali čakati pri kolodvoru v Tržiču.

Tovornjake so na Ljubelju skoraj vedno razkladali interniranci. Šoferji so morali ostati v kabini ali pa se, preden je kapo privedel internirance, oddaljiti. Stiki s kaznjenci so bili skoraj nemogoči, večina šoferjev pa se zanje tudi ni prizadevala iz strahu, da bodo zgubili službo, ki je bila manj naporna kot za

Šoferji so prevažali tudi civilne delavce.

delavce v predoru, in tudi zaradi raznih ugodnosti. Delavci so jim pogosto plačevali, da bi si pridobili njihovo naklonjenost, kajti do Tržiča je bilo poleti uro in pol, pozimi pa zaradi snega tudi dve uri hoda.

Od sredine poletja 1943 do marca 1944 so s slovenske strani vsako jutro s tovornjaki vozili preko ljubeljskega prelaza na koroško stran najprej po 70, pozneje pa po 50 internirancev v spremstvu esesovskih stražarjev, zvečer pa spet nazaj. Na odprtih tovornjakih so se morali vsi uvesti na tla, na stranicah pa so sedeli oboroženi esesovci.

Nemški (avstrijski) šoferji so se obnašali zelo ošabno, prav tako pa tudi nekateri slovenski. Največja uganka v začetku so bili Francozi. Rojaki so jih ocenjevali za prodane duše, kar pa ni bilo povsem res, kajti neposredni stiki z interniranci so bili onemogočeni predvsem zunaj predora, ker so bili pod stalnim nadzorstvom stražarjev, v predor pa niso smeli.

Zaradi strme ceste in slabih tovornjakov pa tudi nepredvidnosti šoferjev je nekajkrat prišlo do težkih nesreč z materialno škodo in s telesnimi poškodbami udeležencev.

Gradbene pogodbe

Gradnja predora je seveda potekala na pravni osnovi z natančno izdelanimi načrti, dogovorjenimi in podpisanimi roki med investitorjem, Državnim gradbenim vodstvom, in izvajalcem, dunajsko gradbeno firmo Universale. Pozneje je bilo v pogodbene obveznosti vključeno tudi vodstvo koncentracijskega taborišča, kot predstavnik dobavitelja delovne sile.

Prva pogodba med Državnim gradbenim vodstvom in »Universale« je bila podpisana verjetno že pred začetkom pripravljalnih del v marcu 1943. 15. novembra 1943 pa je bila podpisana dopolnilna pogodba, ki je vključevala zaposlovanje internirancev, zato jo je sopedpisal tudi komandant taborišča

Winkler. Dodali so ji celo prilogo s pregledom stroškov za dodatno prehrano internirancev, »da se poveča njihova delovna sposobnost«.

Takoj zatem, že 24. novembra, je bila sklenjena t. i. taboriščna pogodba, s katero sta firma Universale in taboriščno vodstvo uredila medsebojne odnose, kot na primer prevzem in upravljanje vseh taborišč na obeh straneh Ljubelja vključno z inventarjem, obračunavanje in plačevanje stroškov vzdrževanja, plače osebja v taboriščih, plačevanje socialnega zavarovanja in drugih dajatev. Priloga k tej pogodbi je določila tudi odstotek osebja v taborišču in bolnikov, za katere je bila firma pripravljena plačevati koncentracijskemu taborišču Mauthausen.

Ker so se ob gradnji predora pokazale potrebe po nekaterih spremembah pogodbenih obveznosti, je firma 31. marca 1944 Državnemu gradbenemu vodstvu v Celovcu predložila predlog nove pogodbe. Po dolgem usklajevanju in z odobritvijo državnega namestnika (reichs-staathalterja) dr. Rainerja je bila podpisana šele 25. avgusta. Na 42 straneh je podrobno urejala vprašanja v zvezi z rokom izgradnje predora, določila plačilne postavke za kvalificirane in pomožne delavce in socialno zavarovanje, ovrednotila storilnost internirancev idr.

Tudi ta pogodba je imela priloge. V prvi so bili detajlno obdelani pogoji in višina plačil koncentracijskemu taborišču za delo internirancev, odrejeno njihovo povprečno število po obdobjih, dolžina delovnega časa, odmerjen odstotek taboriščnega osebja in bolnikov in višina priznanih stroškov zanje. Ob vsej režimski dorečnosti in natančnosti je obsegala kar sedem strani.

Pogodba je določala, da mora biti predor prevozen do 4. decembra 1944. Širina vozišča je morala biti najmanj 6 metrov. Do 31. oktobra 1945(!) pa bi moral biti, razen betonskega vozišča ter naprav za odvodnjavanje in prezračevanje, v celoti zgotovljen.

Zaradi obsežnosti pogodbe in prilog naj navedemo samo nekatera določila, ki obravnavajo življenje in delo internirancev:

- načelno je v pogodbi zapisano, da samo 3 odstotki internirancev dosežejo poln delovni učinek civilnih delavcev, 50 odstotkov dve tretjini, preostali, torej 47 odstotkov, pa samo polovico. Priznan je bil torej povprečni učinek internirancev v odnosu do civilnih delavcev v višini 60 odstotkov;
- podjetje je vodstvu taborišča kot osnovo za vsak delovni dan kvalificiranega interniranca plačevalo 6, za nekvalificiranega pa 4 RM (reichsmarke);
- pri notranjih delih v taborišču je smelo biti zaposlenih 10 odstotkov internirancev, v bolniškem staležu pa samo 7,5 odstotka;
- na vsakih 20 internirancev je taboriščna uprava smela postaviti po enega »preddelavca« – kapoja, kateremu ni bilo treba delati;
- interniranci bodo na zunanjih deloviščih v letu delali 3 mesece po 7 ur, dva meseca po 8, dva meseca po 9 in 5 mesecev po 10 ur. Povprečno torej po 8,75 ure na dan;
- za delo v predoru je bilo dogovorjen deseturni delovni dan, v njem pa bo delalo 65 odstotkov internirancev. Skupni povprečni delovni dan internirancev je trajal torej 9,5 ure;
- za dvakratno preštevane internirancev na delovišču so predvideli eno uro izgube delovnega časa, za prevoz preko prelaza na severno stran pa uro in pol;
- predvidena je bila tudi izguba delovnih dni zaradi dežja, snega in megle, in sicer za poletni čas en dan, za zimski pa dva in pol;
- v ceno delovnega dne internirancev je bila vračunana tudi »nagrada za zvestobo« v višini 1.000 RM, ki jo je podjetje plačevalo vodstvu taborišča za esesovsko moštvo;
- ceno internirancev so povečali tudi stroški kuhinjskega in drugega taboriščnega osebja;
- podrobno je bilo obdelano tudi nagrajevanje internirancev za pridnost (sobote, nedelje) v višini ene marke na teden ter mesečnega nagradnega bona v vrednosti pol marke, kar naj bi porabili v taboriščni kantini za cigarete in ostale pribojške;

- dodatno je bilo tudi natančno določeno, kdaj smejo uporabi kvalificirane delavce za pomožna dela, npr. pri odstranjevanju snega v strnjjenih skupinah, in plačila za tovrstna dela.

Seštevek osnovne postavke, vseh dodatkov in porazdeljenih obremenitev je za kvalificiranega interniranca znesel 7,14, za nekvalificiranega pa 5,18 RM na delovni dan.

- 52 -

der Staatlichen Bauleitung auf Grund des Lagervertrages entschädigt wird.

5.) Zur Erhöhung der Leistungsfähigkeit der Häftlinge ist eine Zusatzverpflegung zu gewähren. Zur Deckung der Kosten hat der Unternehmer für jeden an der Baustelle anwesenden Häftling je Kalendertag 35 Rpf dem Lagerführer auszuzahlen. Zur Ermöglichung der richtigen Ausszahlung übergibt der Lagerführer dem Unternehmer monatlich eine genaue Aufstellung, in der der tägliche Stand an Häftlingen ausgewiesen wird. Für die bereits abgelaufene Zeit werden die von Unternehmer bisher geleisteten Zahlungen auf den Tagessatz von 35 Rpf umgerechnet. Die Ermittlung dieses Tagessatzes wird als Anhang zu dieser Vereinbarung in einer eigenen Aufstellung nachgewiesen.

6.) Die Staatliche Bauleitung ist ermächtigt, sich durch Einsichtnahme in die Aufzeichnungen des Lagerführers von der bestimmungsmässigen Verwendung der für die Zusatzverpflegung aufgewendeten Gelder zu überzeugen.

7.) Der Unternehmer wird die Aufwendungen für die Zusatzverpflegung in seinen Unterlagen für die Erstellung des Bauvertrages einkalkulieren.

8.) Meinungsverschiedenheiten zwischen Unternehmer und Lagerführer sind der Staatlichen Bauleitung vorzutragen.

Geschlossen und gefertigt in St. Anna, am 15. November 1943.

Der Staatliche Bauleiter
Schmid o.h.

Staatliche Bauleitung f.d.
Bau des Loibltunnels
Klagenfurt, Tarviserstr. 30

Für die "Universale"
Hoch- u. Tiefbau A.G.

Göbl o.h.

"Universale" Hoch- und
Tiefbau A.G. Bau des
Loibltunnels

Der Lagerführer

Winkler o.h.

SS-Obersturmführer
u. Komp. Führer der
Waffen-SS

Del priloge šte. 3 delovne pogodbe z dne 15. novembra 1943,
ki govori o dodatni prehrani za internirance.

V prilogi št. 3 je glede delovne sile izrecno določeno: Pri ljubeljskem predoru zaposleni zaporniki bodo podjetniku pripeljani iz koncentracijskega taborišča Mauthausen. Dnevno odškodnino za delo angažiranih zapornikov bo torej podjetnik plačal taborišču Mauthausen.

Poleg tega pa tudi: Za povečanje delovne sposobnosti zapornikov je treba poskrbeti za dodatno prehrano. Zanja mora podjetnik (Universale) vodstvu taborišča za vsakega na delovišču prisotnega zapornika izplačati po 35 Rpf za koledarski dan.

Nekatere določbe glede na prakso v taborišču zvenijo ironično, pravzaprav celo cinično. Ob vsej doslednosti in preciznosti jih vodstvo taborišča nikoli ni upoštevalo in se po njih ravnilo. Poseben cinizem sta določili o nagradah za pridnost in dodatno prehrano. Nagrad interniranci nikdar niso prejeli, pa tudi kantine v taborišču ni bilo, prav tako pa niso dobivali nikakršne dodatne prehrane, čeprav je bila celo količinsko (50 g mesa, 10 g masti, 200 g kruha, 2 g margarine, krompir in zelenjava) in cenovno določena. Celo nasprotno, esesovci so raje za svoj priboljšek redili prašiče, ki so jih krmili s krompirjem, namenjenim za internirance.

Vodstvo firme Universale je za neizpolnjevanje določil pogodbe vedelo, vendar zaradi ideološke bližine z vodstvom taborišča ni ukrenilo ničesar. S sodelovanjem z esesovci je položaj internirancev le še poslabševalo.

Potek gradbenih del

Z deli pri prebijanju predora so na slovenski strani začeli 29. marca 1943, na koroški pa šele 6. junija. Do druge polovice julija so v predoru delali le civilni delavci z nemškimi polirji. Najprej so začeli kopati t. i. spodnji rov višine dva in širine tri metre. Po prihodu drugega transporta internirancev (16. juli-

ja) so iz njih sestavili dve minerski ekipi za južno in dve za severno stran. Da ne bi prišli v stik s civilnimi delavci, so ti delali v spodnjem, interniranci pa v zgornjem rovu. Na vsakih 25 metrov so kaznjenci iz zgornjega v spodnji rov izvrtali vertikalno luknjo s premerom 75 cm, skozi katero so vsipali izkopine.

Delali so po 10 ur, eno uro pa je trajal odmor za kosilo ali malico (interniranci-minerji so dobili le zelenjavno čorbo). Mine so prenašali, vlagali in aktivirali vedno le civilni minerji pod nadzorstvom nemškega mojstra, in to običajno okrog enih in šestih popoldne, polnoči in šestih zjutraj. Za eksploziv so uporabljali amonal, za njim so vlagali želatino, nato spet amonal in spet želatino. Po eksploziji je bilo v predoru polno prahu, ventilacija pa zelo slaba, posebno v zgornjem rovu, kjer so delali kaznjenci; tudi zaščitnih sredstev ni bilo, z delom pa je bilo treba čimprej nadaljevati. Veliko prahu so »pojedli« rudarji, ki so delali s kompresorji, kajti vrtalo se je »na suho«. Preboj je hitro napredoval. Do 2. avgusta je bilo na južni strani izvrtanih 500 metrov rova. V začetku septembra je bila dosežena dolžina 721 metrov, na koroški pa le dobrih 100. V začetku oktobra je bila dolžina na južni strani 820, na koroški pa 316 m. Na čelih rogov so delali štirje vrtalci z dvema svedroma in s po tremi delavci, ki so sproti odmetavali izvrtani material. Drugi minerji so širili rova. 29. nov. je bil spodnji rov prebit in dosežena dolžina 1.542 metrov. Ker je vodstvo firme predvidelo svečanost, so morali delavci luknjo zazidati in pripraviti vse za ponovno prebitje in prihod visokih nemških vojaških in političnih osebnosti. Pred predorom so dan poprej postavili mlaj in delovišče okrasili z nacističnimi zastavami. Kadilci so dobili za nagrado po 10, zaposleni v pisarni Državnega gradbenega vodstva in nemški uslužbenci firme Universale pa po 30 cigaret.

29. nov. 1943 so raznesli novico, da so bili »v preteklem tednu« na Ljubelju dr. Rainer, škof Rožman, dekan Škrbec, dr. Šmajd in še nekateri.

Gauleiter »prebil« predor

V soboto, 4. decembra 1943, je bil sicer dela prost dan, le nekaj internirancev je moralo v vsej naglici iz rova odnesti pločevinasta soda, katera so med delom uporabljali za stranišče. Vsi nemški uslužbenci in delavci, pa tudi nekaj slovenskih mojstrov in polirjev, so se morali zbrati v veliki lopi nedaleč od vhoda, da pozdravijo prihod gauleiterja. V njej so bile postavljene in pogrnjene mize. Okrog pol desetih so prišli skozi rov s koroške na gorenjsko stran gaulajter dr. Friedrich Rainer, esesovski general Rösener, radovljiški okrajni glavar (kreisleiter) in druge visoke nemške osebnosti v spremstvu osebja Državnega gradbenega vodstva in firme Universale (Schmid, inž. Wöhrer, inž. Seidenglanz in drugi). Na Ljubelju je to jutro snežilo, potem pa ves dan deževalo. Pri izhodu je bila postrojena četa SS, širše območje Ljubelja pa zastraženo.

Istega dne zvečer je Janko Tišler v svoj dnevnik zapisal: »Otvoritev ljubeljskega predora. Cela množica ljudi, višjih švabskih glav z gauleiterjem na čelu, je po prebitju prišla skozi predor. Policije pa je bilo vse črno. Govoril je deželni vodja dr. Rainer in dejal: »Kako velik pomen ima to delo tako na vojaškem kot na političnem polju! Saj to bo tista važna zveza, po kateri bomo vozili v Ljubljano, od tam v Trst, Reko, Pulj in Gorico, in s tem bomo držali Balkan ter dostop do Jadrana. Da ima to delo res tako velik pomen, je vidno iz tega, da bodo o tem še danes govorili v Hitlerjevem glavnem stanu.« Za njim je govoril radovljiški okrajni glavar. Potem je sledilo odlikovanje delavcev in uslužbencev pri firmi, vendar od Slovencev ni bilo nikogar med njimi. Pri državni himni pa nisem držal roke v zrak in tudi nisem vpil Sieg! Heil! Po slavnosti je bilo intimno kosilo za goste v SS-lagerju spodaj.«

Interniranci in večina civilnih delavcev so morali ta dan ostati v taboriščih, nemški uslužbenci in delavci pa so jedli v lopi. V civilnih taboriščih na obeh straneh so delavci dobili boljše kosilo. Vsak se je lahko dodobra najedel. Tudi interni-

ranci so takrat prvič dobili golaž z dvema koščkoma mesa in kruha ter četrtinko piva.

Nemški gostje so imeli svečano kosilo v jedilnici esesovskega taborišča. Del hrane so pripravili v esesovski kuhinji, del pa v kuhinji v gradu. Jedilnico so pripravile kuharica Thekla Schmiedl in njene pomočnice Marija Dovžan, Marija Govekar in Mara Mežek. Tu je bil tudi esesovski kuhar s svojimi pomočniki. Preden so »veljaki« vstopili v jedilnico, so se morale iz nje umakniti vse tri Slovenke, ostati pa je smela le Schmiedlova. Goste so stregli samo esesovci. Komandantu Winklerju so podarili šopek cvetja.

Cesta v Brodeh je bila vse do odhoda Rainerja močno zastražena. Policisti in esesovci so bili skriti za drevesi v gozdu na obeh straneh ceste, tako da so se lahko videli samo med seboj, le stražar pri cerkvi sv. Lenarta je bil na vidnem mestu.

Ob prebitju predora
4. decembra 1943:
spredaj gaulajter
dr. Friedrich Rainer,
za njim z leve
inž. Seidenglanz,
viš. inž. Schmid in
SS-general Rösener.

Nadaljnja gradnja

V letu 1944 so dela še bolj razširili, kajti začeli so s širjenjem predora na predvideno širino šestih metrov. V zimi 1943/44 so bili pogoji za delo zunaj predora zelo težki in treba je bilo čistiti sneg okrog barak, na cesti in gradbišču. Za to so angažirali tudi internirance. Zaradi visokega snega in zelo težavnega prevoza preko prelaza jih na koroško stran v času od 23. februarja do 3. marca niso vozili.

5. marca je začel divjati hud snežni vihar in je trajal do 7. marca zvečer. Vsi delavci in interniranci so morali v ponedeljek, 6. marca, ves dan čistiti sneg in nositi hrano, kajti vsak dovoz je bil nemogoč. Naslednji dan, 7. marca, pa so esesovci kljub viharju spet začeli prevažati internirance.

Število v predoru zaposlenih internirancev je neprestano raslo. V januarju 1944 jih je na južni strani delalo poprečno 100 (50 v dnevni in 50 v nočni izmeni). S 1. februarjem se je število povečalo na 140, proti koncu meseca na 160, 14. marca pa je doseglo 224. To povečanje je nastalo zaradi začetka betoniranja, ki je trajalo do konca vojne. Od 24. marca do 18. aprila je bilo v predoru stalno zaposlenih 241 internirancev (120 v dnevni in 121 v nočni izmeni), do konca aprila pa od 251 do 257. Vzporedno so potekala tudi tesarska dela za izdelavo podpornih opazev, kar so opravljali predvsem civilni delavci.

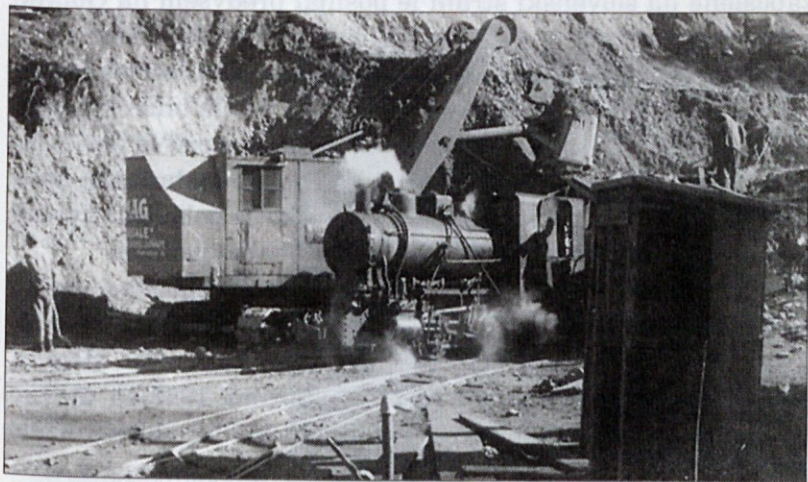
Pogodbeno obveznost, da bo predor v izmeri 4 x 6 metrov za prevoz usposobljen do 4. decembra 1944, je firma izpolnila. Zmanjševanje števila civilnih delavcev, predvsem zaradi pobegov in mobilizacije v partizane, je firma pokrivala s povečevanjem števila internirancev in tako ob koncu julija razpolagala s 1.200, v avgustu pa s 1.300 interniranci, od katerih je bilo v predoru in zunaj njega zaposlenih približno 1.040. Njihovo manjšo storilnost so nadomeščali z večjim številom; preostali civilni delavci so opravljali predvsem strokovna dela. V septembru l. 1944 se je število civilnih delavcev zmanjšalo za več kot 100 (precej jih je odšlo v partizane zaradi poziva, 74 pa jih

je bilo mobiliziranih). Zaradi tega je firma do začetka novembra še vedno zadržala 1.290 internirancev, od teh pa je bilo »za delo sposobnih« približno tisoč.

4. decembra 1944 je bila spet slovesnost, vendar manjša kot pred letom. Tedaj je skozi predor zapeljal prvi avtomobil. Slovesnosti se je spet udeležil gauleiter dr. Rainer in po izjavi civilnega tehnika Bourgeota bajè tudi minister Speer. Civilni delavci in interniranci so spet dobili boljšo hrano.

Delovne in zdravstvene razmere

Spomladi leta 1943, ko so dela že precej razširili in je bilo na Ljubelju že blizu 600 civilnih delavcev, so del barake nad kuhinjo spremenili v ambulanto, v kateri je bilo največ do 12 postelj. Za šefa je bil postavljen Peter Novak, doma iz Tacna, sicer pa poročen v Bistrici pri Tržiču. Hkrati pa je bil tudi glavni skladiščnik civilnega taborišča.

Izkopine iz predora so prevažali z vagončki,
ki jih je vlekla diesel lokomotiva.

Delavci pri delu niso imeli nobenih zaščitnih sredstev. Dolga in zelo hladna zima, mrzel veter s skoraj 2.000 metrov visokih planin, vlaga, prepih in prah v predoru, nezadostna obleka za planinsko podnebje, premalo kalorična hrana in utrujenost zaradi 48 in tudi več ur dela na teden so povzročali pogoste nesreče in visoko število obolelih.

Medicinski posegi dr. Ramsauerja

Do konca julija 1943 je delavce dvakrat na teden (ob torkih in petkih) oskrboval tržiški zdravnik dr. Vladimir Premrou. Ko pa je 1. avgusta 1943 prišel na Ljubelj 34-letni zdravnik dr. Siegbert Ramsauer, takrat še SS-obersturmführer, je inž. Josef Seidenglanz obvestil vse delavce in še posebej Novaka, da bo v bodoče le on vodil civilno ambulanto in opravljal vse preglede. Odtlej so v primeru težjih nesreč ali bolezni bolnika najprej pripeljali v esesovsko ambulanto, kjer mu je Ramsauer nudil prvo pomoč. Odločal je tudi, ali se bo bolnik zdravil v civilni ambulanti, doma ali pa bo poslan v bolnišnico. Vse zaposlene na slovenski strani je pošiljal predvsem na Golnik, s koroške pa tudi v Celovec (predvsem nemške delavce in uslužbence). Od jeseni l. 1943 je Ramsauer vsak četrtek prihajal tudi na koroško stran v ambulanto, ki je bila blizu kuhinje. K zobozdravniku so morali delavci v Tržič in storitve plačevati sami. Na Ljubelj so le enkrat pripeljali zobno ambulanto, in to leta 1944. Bila je namenjena za esesovsko in policijsko posadko. Sicer pa zob niso popravljali, temveč samo izdirali.

Najbolj pogoste bolezni delavcev so bile prehladitve, vnetja mišic, razne želodčne bolezni, išias, srbečica, razni abscesi, astma, bilo pa je tudi nekaj primerov jetike, vnetja slepiča, golše, spolnih bolezni itd. Ko se je pozimi 1943/44 število bolnih delavcev v tunelu zaradi prehladitve – bronhitisa – zelo povečalo, so v njem postavili vrata.

Iz arhiva bolnišnice na Golniku je razvidno, da je bilo v letu 1944 vanjo pripeljanih najmanj 56 italijanskih civilnih delav-

cev. Od teh se jih je 17 ponesrečilo pri delu. Sicer pa je bilo na Golnik poslanih in zaradi nesreče pri delu več kot 12 ur zadržanih še 54 delavcev, zaradi pljučnice in bronhitisa 17, išiasa in lumbaga 7, vnetja mišic in raznih želodčnih bolezni 38, srbečice 9, raznih abscesov 6, tuberkuloze 3, vnetja slepiča 5, golše 4 itd.

Zdravljenje, ki ga je opravljal dr. Ramsauer, je bilo zelo primitivno, diagnoze pogosto napačne, primanjkovalo pa je tudi zdravil.

Pri delu je bilo veliko lažjih in težjih nesreč, kot so zlom noge ali roke, prstov na rokah ali nogah, udarci s krampom, sekiro, lopato, nožem, žago. V predoru je bilo veliko padcev, ker delavci niso imeli dovolj karbidnih svetilk.

Le nekaj primerov:

- Francu Plahutniku je 9. avgusta 1943 padla na levo nogo tračnica. V bolnico je bil poslan šele 17. avgusta;
- pri eksploziji min v predoru je 19. avgusta kamen udaril v trebuh ključavničarja Franca Vrhunca. Nekaj časa je bil v nezavesti;
- tesarju Janezu Verliču iz Smlednika je 2. decembra padla lestev na obraz;

SS-obersturmführer
dr. Siegbert
Ramsauer.

- strojnika Jožeta Logarja iz Mežice je 29. julija lokomotiva pritislila ob cev. Imel je poškodbo stegna in bil eno uro v nezavesti;
- Emilu Mešiću iz Brinja na Hrvaškem je 27. marca 1944 padel na glavo kamen. Bil je v nezavesti;
- Franc Lučki iz Tržiča je 29. julija 1944 v predoru zašel med dva vagončka, ki sta mu močno stisnila zgornji del trebuha;
- minerju Janezu Kumarju iz Čabrač pri Poljanah je 14. avgusta dvigalo odrezalo tri prste na desni roki;
- tesarju Francu Završniku iz Podboršta pri Komendi je 1. septembra 1944 stroj zmečkal palec na desni roki. Zdravnik ga je poslal v bolnišnico šele 8. septembra;
- zidarja Miha Grilca s Primskovega pri Kranju je 22. novembra 1944 ponoči, ko je padel na tračnicah, povozil vagonček, tako da mu je počila kost na desni nogi. V ambulanti je ležal teden dni. Po navodilih zdravnika so mu dajali obkladke. Ker so bile bolečine vse hujše, je bil 29. novembra poslan na Golnik;
- Antonu Šmidovniku iz Tunjiške Mlake pri Kamniku je 10. dec. 1944 padel na nogo velik kamen. Kljub bolečinam ga je zdravnik poslal v bolnišnico šele po petih dneh.

Takih večjih in manjših primerov delovnih nezgod pa je bilo na Ljubelju še veliko več.

Dr. Ramsauer je delal, kakor je mogel in znal. Ponesrečenecem je nudil prvo pomoč najprej sam, v bolnišnico pa pošiljal samo težje primere. Prav zaradi tega mnogi bolniki in poškodovanci niso bili pravočasno in pravilno zdravstveno oskrbljeni in optimalno ozdravljeni.

Amputacija noge z žago

Med več primeri je posebno globok vtis na delavce napravilo tole Ramsauerjevo dejanje:

12. oktobra 1944 ob 21.30 uri je na koroški strani lokomotiva italijanskemu delavcu Giuseppeju Cagniju skoraj odrezala desno nogo nad kolenom. Delavci so ga takoj pripeljali v ese-

sovsko ambulanto. Dr. Ramsauer je poklical »bolničarja« Petra Novaka in mu rekel, da bo opravil kirurški poseg. Prisoten je bil tudi avstrijski interniranec Johann Danter, ki je delal v ambulanti esesovskega taborišča. Italijan je bil v nezvesti. Novak je Ramsauerja vprašal, ali si to upa storiti, ker ni kirurg, on pa mu je jezno odvrnil: »Poskusil bom, čeprav nisem!« in ga opozoril, naj se nikar ne vtika v njegove zadeve. Vzel je navadno »Jožefovo žago« in ponesrečenemu brez injekcije odžagal nogo v spodnji tretjini stegna. Pet ur pozneje so ga še vedno nezvestnega z rešilnim avtom pripeljali na Golnik. Tam so ugotovili, da je pacient v globoki nezvesti, da še diha, da mu je amputirana noga, da je preostali del noge povsem blede barve, da je koža preko rane zašita s tremi šivi, iz nje pa štrli 2 cm dolga kost in da ni krvavitve. Dali so mu infuzijo in srce je začelo nemirno delovati, a pacient je še vedno ostal v nezvesti. Rano so mu posuli s praškom, ovili s sterilno oblogo in krn položili v »korito«. Vse to pa ni pomagalo, kajti krvni obtok je bil vse slabši in ob 13. uri je Cagni umrl. Upravitelj bolnice in šef kirurškega oddelka, nacist in esesovec dr. Hermann Samonigg, doma iz Celovca, je 21. februarja 1945 napisal »zdravniško poročilo,« v katerem med drugim piše: »Pri omenjenem je šlo za stanje po amputaciji stegna, zaradi bajè povsem zmečkane noge. Mož je bil pripeljan v umirajočem stanju in je zaradi posledic te nesreče 13. 10. 1944 ob 13. uri umrl.« Truplo so z Golnika odpeljali na koroško stran na pokopališče v Brodeh, kjer ga je 18. oktobra pokopal slovenski župnik iz Podljubelja Tomaž Oraže ter ga vpisal v mrliško knjigo fare Slovenji Plajberk, kamor spadata tamkajšnja cerkev in pokopališče sv. Lenarta.

Na celovškem procesu proti dr. Ramsauerju, jeseni l. 1947, je dr. Samonigg izjavil: »Predvsem se spominjam primera, ko je bil neki človek, ki je umiral, že operiran, preden je bil sprejet v bolnišnico. Spominjam se, da je bila amputacija nekje že izvršena. Glede na poročilo, ki sem ga takrat dobil od mojega glavnega asistenta, je osebi dr. Ramsauer nekje amputiral ud. Nikdar še nisem imel takšnega primera, da bi bil nekdo spre-

jet v našo bolnišnico po operaciji. Glavni asistent mi je rekel, da je bila operacija opravljena z navadno žago. Primer je bil edini te vrste v naši bolnišnici ...»*

Decembra 1. 1990 je Iva Gruden, ki je bila med vojno tajnica dr. Samonigga na Golniku, podala naslednjo izjavo: »Leta 1943 ali 44 sem nekega jutra od dr. Samonigga zvedela, da so ponoči pripeljali težko ponesrečenega delavca z gradbišča na Ljubelju in da je revež zaradi velike izgube krvi medtem že umrl. Eden od spremljevalcev je bajě izjavil, da je sam videl, kako je zdravnik na Ljubelju pacientu z navadno žago amputiral nogo. Dr. Samonigga je ta poseg silno prizadel in ni skrival svojega ogorčenja. Dejal je: »Zdravnik ni le povzročil smrti ponesrečenca, marveč je onečastil zdravniški poklic in storil nehumano dejanje.« Rekel mi je tudi, da bo primer prijavil pristojnim organom ...«

Kuhinja v Bornovem gradu

V tej kuhinji so se hranili vsi višji uslužbenci firme Universal, uslužbenci Državne gradbene uprave, oficirji SS in policije. Prva kuharica je bila Thekla Schmiedl, doma iz Mölltala v Avstriji. Ker je bila mlada in samska, so se okrog nje vrteli esesovci in drugi nemški civilisti, pa tudi Riko Ankele, Nemcem udinjani domačin. Sicer je bila lepa, le noge je imela predebele. V svoji sobi nasproti pisarne slovenskih merjevcev (inž. Čerin in drugi) je imela radijski aparat in večkrat poslušala tuje radijske postaje. Bila je vesele narave in pogosto je hodila na zabave z esesovci in nekaterimi Slovenkami, ki so bile zaposlene v gradu ali pa v civilnem taborišču. Ko so v zimi

* Bolniški list in pismo dr. Samonigga je Janko Tišler našel v arhivu bolnišnice na Golniku v septembru 1984, štiri leta kasneje pa je pri župniku Jančarju v Slovenjem Plajberku našel v mrliški knjigi vpisane podatke o pokopu na pokopališču v Brodeh.

1943/44 interniranci čistili sneg, jim je naskrivaj dala kak kos kruha ali cigareto. Zaradi nosečnosti je v maju 1944 odšla domov in se na Ljubelj ni več vrnila.

Ekonom ali »nabavni« je bil gestapovec Weiss, doma iz Münchna. Pred prihodom na Ljubelj je bil ekonom pri nürnberški firmi Fritz Schlie s sedežem v Črnučah pri Ljubljani. Tu je spoznal črnopolto in precej močno Slovenko, ki ga je prišla obiskat tudi na Ljubelj, stanovala pa je v vili za gostilno v Črnučah. Ko so spomladi l. 1943 partizani v gostilni ubili nemškega vojaka, so Nemci slovenske delavce osumili zveze z njimi. Po končanih delih na progi Laze–Šentvid je Weiss prišel na Ljubelj, s seboj pa je potegnil še nekaj Slovencev. V Črnučah je nakradel precej stvari, nekatere so prek delavcev »zašle« celo med partizane.

Kuharja Thekla
Schmiendl in Hans.

Weiss je pogosto odhajal k ljubici v Črnuče z izgovorom, da gre nabavljat hrano. Na Ljubelju je bil zelo ohol in če mu je kdo nasprotoval ali ga ni pozdravil s Heil Hitler, mu je zagrozil z gestapom. Nekega poznopomladanskega dne 1. 1944 so ga na poti proti Ljubelju napadli partizani, a je uspel pobegniti, 30. sept. 1944 pa so ga zajeli in ga po »pridigi« o njegovem obnašanju spet izpustili. Toda bil je nepopravljiv. Vohunil je za slovenskim tehničnim osebjem v gradu: inž. Čerin in tehnika Kožuh in Cedilnik so bili aretirani dva dni pozneje.

3. maja 1945 je električar Ivan Valant s šoferjem Antonom Čukom odpeljal v Črnuče velik transformator in elektromotor. Z njima je šel tudi Weiss, pri vrnitvi pa je s seboj vzel svojo ljubico. V Kranju jim je sin politika Brodarja svetoval, naj nikar ne hodijo proti Kranjski gori, ker je to že nevarno področje, a ga niso poslušali. V Podbrezjah so naložili še dve ženski. V Zapužah pa so jih napadli partizani. Weiss je dobil na begu dva strela, ranjena pa je bila tudi njegova ljubica. Valant se je skrtil za kolesa, šofer in obe ženski pa so ostali v tovornjaku. Partizani so Valantu pokazali Weissovo sliko v esesovski uniformi. O tem pa ni vedel nič, saj ga je poznal le kot civilista. Težko ranjenega Weissa je pozneje odpeljal na Jesenice radovljiški zdravnik dr. Šarec, kjer je bajè umrl. Njegova ljubica se je drugi dan vrnila v Črnuče, šofer Čuk pa je odšel s partizani.

V gradu sta bili zaposleni še dve snažilki in pomočnici v kuhinji: Mara Mežek – vse do 7. maja 1945, ko je odšel s kaznjenci na Koroško, je hodila z rapportführerjem Binderjem – in Marija Govekar, ki je 1. nov. 1944 odšla delat v tržiško lekarno. Proti koncu vojne so kuhinjo iz gradu preselili v civilno taborišče in z njo tudi Marijo Dovžan od Sv. Ane, ki je bila v njej zaposlena za pomožna dela.

Policijsko-orožniške sile

Zaradi partizanske akcije 30. junija 1942 na civilno taborišče v Podljubelju (pri Šubertu) so Nemci že pred prihodom internirancev postavili dve policijski baraki. Vanju se je 21. maja 1943 vselilo 31 policistov iz 6. čete 19. SS policijskega regimenta iz Tržiča. 24. maja se je število povečalo za 28, tri dni pred prihodom prvih internirancev pa je posadka štela že 60 mož.

20. junija je bilo na Ljubelju že 82 policistov, pripadali pa so »Polizeisicherungskompanie Alpenland am Loibl«. Pod upravo iste policijsko-varnostne čete je spadal tudi oddelek straže v kaznilnici v Begunjah, imenovan »Wachzug Vigaun«. Pred prihodom drugega transporta internirancev (16. 7. 1943) je posadka narasla na 130 mož. 15. julija so 10 policistov poslali za stražarje k civilnemu taborišču na koroško stran.

Poveljnik policistov je bil najprej poročnik Steiner, še neka-ko znosen, spomladi l. 1944 pa ga je zamenjal kapetan Franz, doma iz Gradca. Bil je zelo grob in zagrizen nacist. Imel je adjutanta in osebno stražo.

V času od 1. avgusta do 31. oktobra 1943 je bilo na južni strani 100 policistov, na severni pa so v oktobru njihovo število povečali na 20. Od konca julija 1943 so namreč internirance vozili s tovornjaki preko prelaza na severno stran.

V oktobru je bilo koncentracijsko taborišče na koroški strani že toliko zgrajeno, da so vanj že vselili prve internirance. V decembru jih je bilo v njem že približno 220, a so jih kljub temu še vozili preko prelaza vse do 18. marca 1944, v začetku 100, potem 70, nato 50 in zadnje tri dni le po 20, ob tem pa se je tamkajšnje stalno število internirancev povečalo na 325.

V decembru 1943 in januarju 1944 je bilo na južni strani 110, na severni pa 15 policistov. Jeseni l. 1943 so zanje na južni strani zgradili še tretjo barako.

Policija na slovenski strani je imela predvsem nalogo držati t. i. »zunanjno stražo«, medtem ko je do jeseni 1944 na koroški

strani ni bilo. Najprej so jo sestavljali pretežno nemški državljani. Hodili so v patrulje proti Zelenici, na planini Korošico in Prevale, včasih tudi na Kofce in v zasedah varovali cesto od taborišča do izvoznega rova nekdanjega živosrebrnega rudnika pod Lajbom (okrog 3 km južneje od taborišča), in to vedno, kadar so esesovci peljali internirance na delo v Tržič, ob prihodu novih in odhodu onemoglih. Južno od Lajba do predilniške žage pa so cesto in njen okoliš kontrolirali orožniki iz postaje pri Ankeletu pri sv. Ani.

V juniju 1943 je patrulja od 20 do 30 mož na Zelenici ubila enega partizana, drugemu pa je uspelo pobegiti. Na dejanje je bil posebej ponosen mlad orožnik, Poljak. Da bi se policisti ne nastanili tudi v koči na Zelenici, so jo partizani 23. junija požgali.

Poleti l. 1943 je bilo na orožniški postaji pri Ankeletu 22 mož pod poveljstvom 45-letnega orožniškega mojstra Gustava Schweickhardta, doma iz Sulza v pokrajini Baden. V svojih mesečnih poročilih od avgusta do oktobra 1943 je med drugim zapisal, da je njihova glavna naloga uničevanje partizanov (imenovali so jih seveda »banditi«), zavarovanje ljubeljske ceste in kontrola oseb. Poročal je tudi, da je 24. septembra patrulja odšla v zasledovalno akcijo na Zelenico in da je 14 dni pozneje njegovih 7 orožnikov sodelovalo skupaj s tržiskimi v hajki na področju Dobrče (južno od Begunjsčice). V poročilih je vedno dodal, da je njihovo sodelovanje s policijo in esesovci na Ljubelju dobro.

V letu 1944 partizani orožnikom pri sv. Ani pa tudi policistom in esesovcem na cesti Ljubelj–Tržič niso dali miru, čeprav so bili le-ti številčno močnejši in bolj oboroženi.

9. januarja 1944 so bili od drobcev granate ranjeni trije orožniki, med njimi tudi poveljnik žandarmerije, 5. julija je padel orožnik Walter Siegel, 5. avgusta pa je bil težko ranjen sam poveljnik Gustav Schweickhardt, ki je 14. avgusta ranam podlegel. S tem je bilo konec njegovih poročil.

Zaradi povečanega števila internirancev in tujih delavcev (Italijanov in Hrvatov iz takratne Paveličeve NDH), predvsem

##-Polizei-Kegiment 19
6. Kompanie

Neumarktl, den 17. Mai 1943.

An das

Ernährungsamt A,
in Radmannsdorf,
Oberkrain.

Betrifft: Anforderung von Bezugscheinen
für 31 Offiziere und Männer für Unternehmerverpflegung.

Ich ersuche um Ausstellung von Lebensmittelbezugscheinen für die
Lagerküche der OT. am Loiblpaß, (Tunnelbau) bei welcher ab 21.5.1943
31 Offiziere und Männer der obigen Kompanie in Unternehmerverpfle-
gung stehen.

##-Polizei-Kegiment 19
6. Kompanie

Neumarktl, den 26.5.1943.

An das

Ernährungsamt A,
Radmannsdorf,
Oberkrain.

betrifft: Anforderung von Bezugscheinen.
für 28 Unterführer und Männer für Unternehmerverpfl.

Am 24.5.1943 hat die obige Kompanie einen Zuwachs
von 28 Unterführer und Männern bekommen.
Ich ersuche um Ausstellung von Lebensmittelbezugscheinen für
die vorstehend aufgeführten Unterführer und Männer die bei
der Lagerküche der Universale (OT) am Loiblpaß in Unternehme-
rverpflegung stehen.
Die nachstehend angeführten Lebensmittelmengen entsprechen einem
Stand von 28 Unterführer und Männer für die Zeit vom

Polizei-Sicherungskompanie
Alpenland, Verwaltung

St. Anna u./d. Loibl, den 22. November 43.

An das

Ernährungsamt A
in Radmannsdorf.

Die unterzeichnete Dienststelle ersucht um Ausstellung
von-Bezugscheinen für die Zeit vom 1. bis 31. Dezember 1943.

Der Verpflegungsstand beträgt im Durchschnitt 110 Mann, wel-
che auf den Verpflegungssatz II Anspruch haben.

Zahtevki za hrano, iz katerih je razvidno številčno stanje
policije in orožnikov.

pa zaradi pogostejših partizanskih akcij v dolini pod Ljubljem in okoliških področjih, se je število policistov do konca vojne gibalo od 100 do 140 mož.

Policijske barake so stale na desni strani ceste pod kuhinjo civilnega taborišča. Za njihove potrebe so postavili še dve garaži in hlev, v katerem so redili tudi do 30 prašičev, kajti krompirja je bilo dovolj, a namesto da bi ga dajali internirancem, so z njim krmili prašiče. Zanje je skrbel civilni delavec, doma iz Poljanske doline, ki je ob koncu vojne pobegnil na Koroško. 7. maja 1945 so Nemci poklali preostale prašiče, pri tem pa so jim pomagali italijanski civilni delavci.

Poleti l. 1944 so policisti okrog civilnega taborišča zgradili še bunkerje, in to ob cesti in na vzhodni strani proti Košuti, kjer so postavili tudi visok stražarski stolp. Poleg tega pa so posekali še vsa drevesa v pasu širine 50 metrov. V bunkerjih je bila straža samo ponoči. V eni od barak je bila jedilnica, po hrano pa so hodili v sosednjo kuhinjo za civilne delavce.

Policisti in orožniki so bili oboroženi s puškami in z brzostrelkami. Nekateri policisti so imeli tudi pištole. Posadka je imela še dva težka in pet lahkih minometrov, težje in lažje strojnice in puške-tromblonke. Nedaleč od barak je bil postavljen mali top PAK – 2 cm, s katerim so občasno streljali proti vrhu Begunjsčice.

Po kapitulaciji Italije so precej mladih policistov potegnili na fronto. Na njihovo mesto je pozno jeseni l. 1943 in v začetku l. 1944 prišlo iz Kranja in Radovljice več kot deset slovenskih orožnikov, katere so Nemci po mobilizaciji izurili v Šentvidu pri Ljubljani. To so bili t. i. rezervni orožniki v »Wehrschutzgruppe 15« pri policijsko-varnostni četi Alpenland. Prišli so tudi starejši orožniki iz Koroške, med njimi je bilo tudi nekaj koroških Slovencev.

V jesenskem in zimskem času so orožniki, policisti in esesovci na gradbišču stražili v lesenih stražarskih utah, da so bili zavarovani pred snegom, vetrom in dežjem. Ponavadi so orožniki imeli puške in 120 nabojev, policisti in esesovci pa puške in brzostrelke. Kadar so spremljali internirance, so šli

na čelu kolone orožniki oz. policisti, esesovci pa ob straneh in za kolono. V zimi 1943/44 so večino slovenskih orožnikov poslali na koroško stran.

Število policistov in orožnikov se je stalno menjalo, vendar jih je bilo vedno več kot esesovcev. Njihovo zdravstveno stanje je bilo bolj slabo, večina je bila starih od 40 do 50 let. Od julija 1943 do konca februarja 1945 jih je šlo skozi bolnišnico na Golniku nad 50, predvsem zaradi raznih želodčnih in črevesnih bolezni, prehlajenosti, tuberkuloze, kile, raznih zlomov in spolnih bolezni. Sicer pa so pripadnike policije v manj nujnih primerih zdravili v ambulantni (Sanitäts-Stelle) 19. SS-policijskega regimenta v Lescah.

Esesovsko taborišče

Tretja četa SS (»3/SS T. Sturmbann, Konzentrations-Lager Mauthausen«), ki je bila zadolžena za interniranje, se je naselila pod kaznjenskim taboriščem. Blizu žice sta stali dve baraki, v katerih je bilo do oktobra l. 1943 približno 100 esesovcev, po oktobru pa od 60 do 70, kajti ostale so poslali z interniranci na koroško stran. Po 16 do 18 jih je spalo na dvojnih pogradih. V levi baraki (proti Begunjščici) so proti koncu l. 1943 v eni sobi stanovali tudi policisti, ki so bili esesovcem dodani kot pomoč za stražo in ki na zavarovanje ceste in v patrulje niso hodili. Na koncu desne barake je bila brivnica in skladišče orožja. Zanj je bil zadolžen esesovski podoficir, ki je tam tudi spal. Bliže cesti je bila manjša baraka z umivalnico in s tuši, malo dalje stranišča, blizu njih pa uta za pse. Med njimi je bil najbolj popadljiv neki velik in rumen, ki je ogrizel nekaj kaznjencev. Ko je esesovcem zaradi zastrupitve en pes poginil, so organizirali spominsko »korido«, katero so občutili skoraj vsi kaznjenci.

V drugi vrsti pod omenjenimi barakami so bile z leve na desno jedilnica s klubskimi prostori, kjer je v kotu stal tudi

klavir, v začetku tudi kuhinja, a so jo pozneje opustili – kuhala je nekdanja oskrbnica v spodnji koči na Kofcah Zebalova, in manjša baraka, v kateri je v začetku stanoval prvi komandant taborišča Julius Ludolf. Po njegovem ukazu so esesovci in kapoji internirance tako pretepali, da so bili mnogi za delo nesposobni. Po pritožbi inženirjev firme Universale je bil 31. julija 1943 premeščen v Mauthausen in kmalu postavljen za komandanta taborišča Großraming. Na Ljubelju je vsak dan skliceval apele kapojev in jim ukazoval, da morajo s kaznjenci ravnati najstrožje ter jim ne smejo dovoljevati nobenih olajšav. (Mato Udovič: Mauthausen – nacistični pekel)

Poveljevanje Jakoba Winklerja

Ludolfa je v začetku avgusta 1943 zamenjal Jakob Winkler, ki je imel uradni naziv »Lagerführer, SS-Obersturmführer und Kompanie-Führer der Waffen SS«. Po poklicu je bil vrtnar. V esesovskih vrstah je bil od leta 1930. Čeprav ni bil tako okrušten kot Ludolf, je tudi pri njem veljal ukaz, da morajo kapoji in šefi barak internirance pretepati. Winkler je imel v pisarni radijski aparat. Kadar se mu je pokvaril, je poklical električarja Franca Kurnika iz centrale pri Sv. Ani. Bil je zelo strog človek. Večkrat se je internirancem z zadovoljstvom rogal: »Ne pozabite, da ste poraženi. Tukaj ne poznamo močnih in slabih, temveč le delavce in mrliča!« Nekaj dni pred razpadom je še dejal: »Derjenige, der nicht arbeiten will, soll ruhig sagen! Er wird umgebracht!« (Tisti, ki noče delati, naj to mirno pove! Ubit bo!)

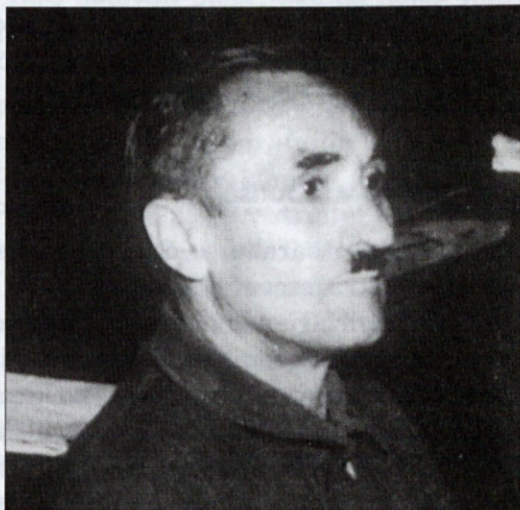
Z Winklerjem je v isti baraki stanoval njegov namestnik SS-hauptscharführer Spieß, star od 45 do 50 let. Tu je bil še računovodja Dienelt, mlad nemški SS-podoficir, nadalje okrog 40 let star Nemec Hans Hänsler in kurir esesovec Hans Siller, star okrog 20 let. V tretji vrsti pod jedilnico so pozneje postavili še barako za SS-ambulanto.

Prvi taboriščni zdravnik je bil SS-obersturmführer dr. Her-

mann Richter, človek visoke postave in star 28 let. Ko je videl početje esesovcev in kapojev z interniranci, je dejal, da tega ne more prenašati. Nekateri Nemci so mu to zamerili. Ob koncu julija 1943 ga je zamenjal SS-obersturmführer dr. Siegbert Ramsauer. V Mauthausnu je bil leta 1942 znan po tem, da je dajal v srce bencinske injekcije. To prakso je nadaljeval tudi na Ljubelju. Žena Liselotte je z dvema otrokoma nekaj časa živela na Ljubelju, za kar je Državna uprava uredila stanovanje s kopalnico v kmečki hiši »pri Jurju«, pod taboriščem. V začetku l. 1944 je bil povišan v SS-hauptsturmführerja. V esesovski ambulanti je »zdravil« tudi civilne delavce. Tu so mu nekaj časa, v letu 1943 in do konca avgusta 1944, pomagali Valentina Valjavec, p. d. Jurjeva Tinca, bolničar in skladiščnik Peter Novak ter avstrijski interniranec in kriminallec Johann Danter. Od sredine l. 1944 dalje je pri Ramsauerju služila takrat 12-letna Bruna Arh, Kosmačeva iz Tržiča.

Pozno v l. 1944 so zgradili še razkuževalnico z dimnikom, vendar je niso nikoli uporabljali.

Blizu taborišča je stala tudi transformatorska postaja. V primeru prekinitve električnega toka so esesovci takoj vključili svoj generator, za kar je bil zadolžen esesovski električar.

Komandant
taborišča
SS-hauptsturmführer
Jakob Winkler.

Njegova majhna baraka s potrebno električno opremo je stala za stražarsko barako na desni strani glavnega vhoda. Skrbel je za žaromete na žičnih ograjah in v stražarskih stolpih ter za razsvetljava v barakah. Francozov ni maral, sicer pa ni bil med najslabšimi.

Pred glavnim vhodom v koncentracijsko taborišče je bila na desni strani baraka (Wachstube) za stražarje v stolpih s skupnimi etažnimi pogradi za okrog 16 mož. Tu sta bili še dve celici za kaznovane, vendar pa takih primerov skoraj ni bilo, ker so esesovce »po kazni« ponavadi poslali na severno stran, npr. če je kdo dal kaznjencu »čik«, kruh ali kaj podobnega ali pa če je na straži zaspal. V teku dneva je vsak stražar stražil 8 ur. Po enem tednu so jih zamenjali z onimi, ki so stražili na deloviščih okrog predora. Ti so en teden stražili ponoči, drug teden pa podnevi. Ponoči je bilo na delovišču manj stražarjev, ponavadi samo pred predorom ali pa pred drobilcem kamna in mešalcem betona, ki sta bila močno osvetljena.

Razpored straže je pripravljala administrator Hans Hänsler, verjetno pa tudi Spieß. Od časa do časa sta Winkler in Spieß dajala esesovcem navodila in jih opozarjala, da z interniranci ne smejo imeti nobenih zvez, da jim ne smejo ničesar dati, predvsem pa, da morajo paziti, da nihče ne pobegne, nadalje na budnost na straži in na razdaljo med stražarji in interniranci, tako pri odhajanju kot vračanju v taborišče. Sam Winkler jih je pogosto nadzoroval.

Životarjenje v taborišču

Vse esesovske barake so čistili oz. ribali samo interniranci. Razen vodstva esesovci s policijo niso imeli nobenih stikov. Razpored stražarjev so napravili v komandi. Skupnih zborov s policijo ni bilo. Razen komandanta in njegovega štaba časopisov nihče ni prejemal, niti esesovskega glasila »Sturm« ne. Včasih so slovenski esesovci, ko so odšli v Tržič, kupili Karawanken-Bote, edini časopis, ki ga je NSDAP izdajala na področju Gorenjske, napisan pa je bil v mešanici nemškega in

slovenskega jezika. Knjižnice v taborišču ni bilo. V letu 1944 je Winkler esesovcem dovolil, da so hodili v kino v Tržič, seveda samo v skupinah od 6 do 15 mož in z dovolilnico, na kateri je bila zapisana ura. Ob tem je policija cesto varovala v zasedah, esesovci pa so se morali vrniti pred povratkom policistov. V taborišču je bilo zelo malo razvedrila. Znani sta le dve zabavi. Ob koncu avgusta ali pa v prvih dneh septembra 1943 je prišla v taborišče neka cirkuška skupina. V ta namen so na koncu jedilnice postavili oder, za njim pa je mlad ruski interniranec na zid narisal veliko sliko s planinami in predorom. Kuharji so morali slikarju pripraviti mast, iz katere je sam zmešal barve. Skozi strežno okence so ta večer delili pivo. Med izvajanjem programa je k okencu prišla neka ženska iz cirkuške skupine. Poljskemu internirancu Frontczaku, ki je stregel, je naskrivaj stisnila v roko nekaj cigaret. Žensk v taborišče niso puščali. Ta privilegij je imel edinole komandant, ostali esesovci pa so se z dekleti lahko sestajali zunaj taborišča, razen redkih izjem, kot npr. rapportführer Sebastian Binder. Včasih so ob sobotah zvečer priredili ples v esesovski jedilnici, kamor so prišle pri firmi Universale zaposlene ženske. Nekateri esesovci in policisti so si poiskali dekleta v Tržiču in pri Sv. Ani.

Navadni esesovci niso dobivali plače, pač pa nekaj mark žepnine. Esesovec Slapar je npr. prejemal 20 RM na mesec. Redno pa so dobivali bonbone, in sicer od 20 do 25 na dan.

V začetku so razpolagali s starim tovornjakom, katerega je vozil 30-letni esesovec. Bil je v slabem stanju in je peljal le do 30 km na uro. Če se je ustavil v klancu, so mu morali podstaviti zagozde. Poleti l. 1943 so ga v strmini nad Lajbom pozabili zagozditi, začel je drseti in udaril ob rob ceste. Na prošnjo komandanta so od okrajnega glavarstva iz Radovljice dobili avtobus s civilnim šoferjem Jožetom. Do konca vojne so ga uporabljali za prevoz hrane. Sicer pa je za potrebe taborišča in prevoz kaznjencev po pogodbi dajala tovornjake in šoferje firma Universale. Komandant taborišča ni imel svojega prevoznega sredstva. Od esesovcev razen komandanta, zdravnika, kuharja in podoficirja (rapportführerja), ki je bil

zadolžen za disciplino, nihče ni smel vstopiti v koncentracijsko taborišče.

Prvi rapportführer je bil SS-unterscharführer Hans Goggl, 20-letni Južni Tirolec. Francoski interniranec Jean Sauvage ga je v prvem mesecu bivanja v taborišču videl jokati. Zvedel je namreč, da so bili pri bombardiranju Kölna ubiti mati, žena in hčerka. Goggl je govoril tudi italijansko. Ker je bil suh in je hodil oz. se zibal kot čoln na vodi, so mu Francozi rekli »Gonzesse« oz. »Danseuse«. V Mauthausnu je bil l. 1942 komandant kazenske čete. Na Ljubelju je bil le eno leto, poleti 1944 je bil namreč premeščen v Ebensee, kjer je 7. sept. 1944 ukazal pobiti 44 padalcev angleške, ameriške in nizozemske narodnosti in se poboja tudi sam udeležil. 17. nov. 1944 je ubil tri internirance, med njimi Francoza Léona Saliamonisa. Bil je hudoben in okruten, pravi krvnik. Na Ljubelju je ob nedeljah včasih po ves dan planinaril. Ko je šel 15. avgusta 1943 z nekim feldweblom, kommandoführerjem in velikim surovežem proti Babi, se je le-ta pri plezanju ubil. Goggl je bil odgovoren za mnoge uboje na Ljubelju, ki so bili še posebno okrutni. Za pretepanje internirancev je kapojem in šefom barak nabavil gumijaste cevi. Na njegov mig se je trop kapojev in blokačev vrgel na kaznjence in jih začel pretepati in brcati. Govoriti z njim ni bilo mogoče. Interniranec Georges Huret ga je dvakrat poskusil ogovoriti, a obakrat je za odgovor poslušal kletve in prejel udarce z bikovko.

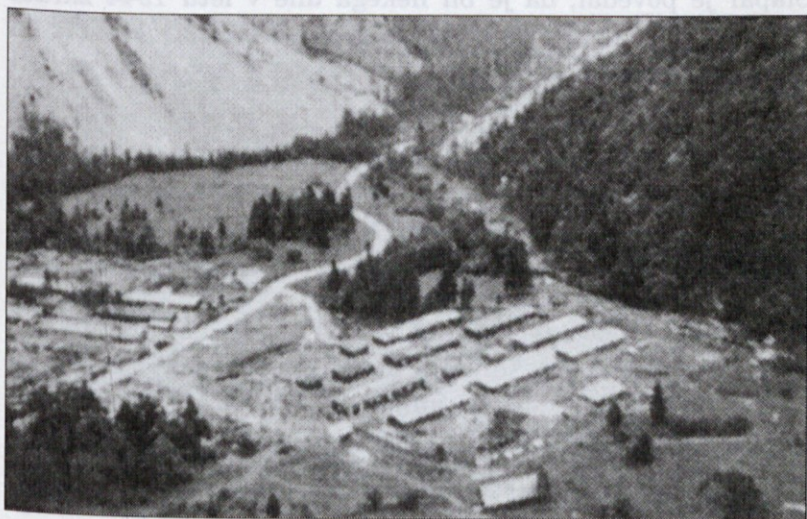
Goggla je zamenjal Sebastian Binder, človek srednje postave, star od 45 do 50 let. Dr. Ramsauer ga je po vojni obtožil, da je pretepal kaznjence. Komandant Winkler ga je 7. maja 1945 postavil za vodjo stražarjev, ki so spremljali internirance z Ljubelja na Koroško.

Vsako jutro in zvečer so se esesovci postrojili in odkorakali z vodjo straže do taboriščnih vrat, se postavili v špalir, skozi katerega so šli kaznjenci, ki so jih spremljali do delovišča. Tu so se potem postavili na stražarska mesta, kapoji pa so prevzeli svoje skupine.

Na delovišču je bilo nekaj esesovskih kommandoführerjev,

ki so nadzorovali delo v predoru in pred njim. Ti so bili za kaznjence najbolj nevarni. Npr. Otto Bindrich je bil znan kot sadist. Pozneje je bil premeščen na koroško stran. Friedrich Porschel je nadziral skupine, ki so nakladale in prevažale les; kaznjence v predoru je nadzoroval »Haricot vert« (Stročji fižol), kakor so Francozi imenovali visokega Prusa, ki je kot dobrovoljec prišel iz Argentine, da bi se »boril za veliki nemški rajh in za tisočletni mir«, kakor je sam izjavil. Bil je strah in trepet. Nič boljši ni bil Ernest Mayer. Nekateri kommandoführerji so na skrivnem z daljnogledom opazovali, kako kaznjenci delajo. Potem so si poiskali žrtev, zapisali njegovo številko in zvečer je sledil »obračun« – udarci z bikovko.

Esesovci so bili po narodnosti predvsem Nemci in Avstrijci, večina starejših let, leta 1944 pa je prišlo tudi precej mladih (tudi po 19 let starih) folksdojčerjev iz tedanje Jugoslavije (Štajerske, Gorenjske in Hrvaške), ČSR, Madžarske, Romunije in Poljske. Za jugoslovanske internirance so bili najbolj nevarni folksdojčerji iz Hrvaške (NDH), kajti razumeli so jezik, najbolj maščevalni pa so bili do ujetih partizanov.

Še nedograjeno kaznjensko taborišče na južni strani
v začetku julija 1943.

Prvi esesovski kuhar je bil Hans Weigel, pijanec in ne pri pravi pameti. Pozneje je bil premeščen na fronto. Zamenjal ga je esesovec Alois Kirschbaum. Aprila 1945 se mu je pridružil še romunski folksdojčer Wilhelm Donau. Po kruh so esesovci hodili dva do trikrat na teden v Tržič, v pekarno Martina Romiha, z mesom pa so se oskrbovali predvsem pri tržiškem mesarju Antonu Belharju. Ko pa so ob koncu oktobra 1943 postavili taborišče še na koroški strani, so ga kupovali tudi pri mesarju Antonitschu v Borovljah.

Zanimivi so podatki iz dnevne blagajniške knjige, ki jo je vodila gospa Elze Belhar. V njej so vpisani predvsem denarni zneski, ki jih je za meso, salame in klobase v začetku le kratek čas plačevala firma, potem pa esesovsko vodstvo taborišča.

Iz arhiva bolnišnice na Golniku je razvidno, da je skoraj polovica vseh esesovcev na Ljubelju šla skozi, in to zaradi raznih poškodb in obolenj, kot so kila, pljučnica, zlomi, želodčne, trebušne, srčne in spolne bolezni, srbečica itd. Pri prometni nesreči s tovornjakom, ki se je pripetila 30. julija 1944 na cesti Ljubelj–Tržič, so bili ranjeni trije esesovci. Vinko Slapar je povedal, da je bil nekega dne v letu 1944 zaradi nepredvidnosti ob čiščenju puške v esesovski baraki ubit en stražar, drugi pa težko ranjen.

Severno esesovsko-policijsko taborišče

To taborišče so postavili civilni delavci in deloma tudi interniranci, katere so tedaj še vozili preko ljubeljskega prelaza. Že pred začetkom del so 15. julija 1943 Nemci premestili za stražo 10 policistov z južne strani. Kaznjenci so od 18. julija dalje delali na dovozni poti od glavne ceste (nedaleč od cestarja Maurerja) proti predoru in pripravljali teren za koncentracijsko taborišče. Ob koncu oktobra, ko so naselili prve internirance, se je število policistov povečalo na 20, a kaznjence so

stražili le esesovci. V decembru 1943 in januarju 1944 se je število policistov zmanjšalo na 15, število esesovcev pa povečalo na približno 50, kajti v taborišču je bilo že nad 200 internirancev. V marcu in do 18. aprila 1944 je bilo povprečno 323 internirancev, tega dne pa so število povečali na 390, glavni transporti pa so začeli prihajati šele v začetku poletja. Vse do spomladi 1944 so Nemci menili, da na koroški strani ne obstaja nevarnost partizanskih napadov. V Brodeh, dolini pod Ljubeljem, in v okoliških vaseh so bile v tistem času doma le žene z otroki in približno 25 moških, starih nad 40 let, vsi drugi pa so bili v nemški vojski, pri policiji ali orožnikih. Skoraj polovica moških, ki so jih pustili doma, je bilo članov nacionalsocialistične stranke (NSDAP), organizirani pa so bili v deželno stražo (Landwache). Najbolj zagrizeni so bili gostilničar Peter Tschauko (»Deutscher Peter«), vodja NSDAP, Kristelj Poschinger (Tepi), vodja deželne straže, župan Petodnigg, priseljenec iz Tirolske, in cestar Avgust Maurer, p. d. Štini. Ti so javno nosili značke NSDAP, drugi pa so jih imeli za zavihkom, predvsem kmetje slovenskega porekla, ki so bili prisiljeni vstopiti v stranko.

Strážarji: najstarejši esesovec na Ljubelju Jakob Dandl s skupino slovenskih esesovcev.

Poleg deželne straže so bile na vrhu Ljubelja in v Sopotnici (4 km od predora) še orožniške postojanke in vojaška postojanka v Slovenjem Plajberku, okrog 5 km od predora. Za vzdrževanje reda in discipline med civilnimi delavci so Nemci računali tudi na svoje državljane, ki so bili zaposleni pri firmi.

Proti koncu decembra 1943 so med stražarje v stolpih okrog taborišča in na delovišču ob predoru vključili tudi policijske-orožnike. Tedaj je bilo zgotovljeno tudi skupno esesovsko-policijsko taborišče. Po pogodbi z »Universale« naj bi obsegalo tri stanovanjske barake s kuhinjo, dejansko pa sta stali samo dve – esesovska baraka nad in policijska pod taboriščem.

Vodstvo taborišča je stanovalo v posebni, najvišje stoječi baraki nad taboriščem, ki je bila sicer predvidena za internirance. Tja so esesovci vodili ženske, kar so interniranci lahko videli, saj so morale po stezi ob žični ograji.

V prvih mesecih l. 1944 so stražarji v šestih stražarskih stolpih stanovali v eni od barak znotraj taborišča. V njej jih je bilo ponavadi po 12. Spomladi, ko so začeli prihajati novi transporti, pa so se preselili v esesovsko-policijsko taborišče, pred glavnim vhodom pa so postavili stražarsko barako. V njej so pogosto pregledovali kaznjence na poti na delo in z dela.

Vseh stražarjev je bilo poprečno od 65 do 70, v vodstveni baraki pa poleg navadnih esesovcev še 10 do 15 oficirjev in podoficirjev. Hrano so esesovci dobivali iz svoje kuhinje v koncentracijskem taborišču, policisti-orožniki pa iz kuhinje civilnega taborišča. Organizacijsko in disciplinsko so bili oboji podrejeni vodstvu esesovskega taborišča na južni strani. Komendant Winkler je večkrat prišel v kontrolo, za glavne vodje pa je izbral najbolj okrutne in zagrizene.

Za vodjo esesovsko-policijskega taborišča je bil postavljen SS-oberscharführer Paul Gruschwitz, kateremu so Francozi rekli »La Mère Michele« (Mati Mihela). Bil je redkobeseden, nedostopen in v moštvu nepriljubljen. Bil je specialist za ščuvanje psov na internirance. Večkrat je kaznjence pretepal kot živino, jih brcal in ukazal, da morajo stati na dežju in snegu,

ne glede na zelo nizke temperature. Posebno se je znašal nad ruskimi interniranci in tudi sam enega ustrelil.

Njegov namestnik je bil SS-oberscharführer in kommandoführer Walter Brietzke. Bil je fanatičen nacist, zelo ohol in strašen sadist. Francozi so ga imenovali »St. Galmier« po dolgovrati francoski steklenici. Uboje je organiziral tako, da je kapojem ukazoval, da kaznjence prisilijo prestopiti stražarsko črto, da bi jih potem stražarji »na begu« ustrelili. Tudi sam je s pištolo ustrelil enega. Kapoju je odredil mesto, kjer naj bi kaznjenec »prestopil« črto, pri tem pa je tudi pazil, da se to zgodi v bližini mladih esesovcev, da bi jih tako prisilil streljati.

Oberscharführer je bil tudi Josef Zorn, rojen na Hrvaškem. Bil je kommandoführer pri skupini internirancev, ki je delala na dovozni cesti. Ker je bil zelo visoke postave, so ga kaznjenci imenovali »Double mètre« (Dvometraš).

Žival v človeški podobi je bil SS-unterscharführer Karl Sachse, kot rapportführer odgovoren za disciplino v taborišču. Kaznjenci so ga imenovali »Toutoune« (Kužek). Ko so zvečer prišli z dela, jim je večkrat ukazal, da se uležejo na trebuh v blato in da delajo žabje skoke. Sam jih je pretepal z gumijevko, s 25 in tudi več udarci. Če je videl, da v blatu ležeči kaznjenci niso lepo poravnani in da kdo ne leži povsem stegnjen, mu je s škornji skočil na hrbet, ga začel brcati in tepsti z gumijevko. Pozimi jim je večkrat ukazal, da so se morali valjati v snegu in mokri stati na apelplacu, dokler niso bili povsem premraženi. Sam je odločal, kdo je bolan in kdo bo poslan v ambulanto na južno stran. Kaznjenci so si dobro zapomnili njegov stavek: »Bolniki dvakrat premislijo, preden se javijo, da so bolni, ker sem jih pretepel.« Zaradi njegove krutosti sta spomladi l. 1944 umrla dva kaznjenca. Enega, ki je imel visoko vročino, je polil z vodo. Nekaj dni zatem je zaradi dvojne pljučnice umrl. Drugi pa je umrl še istega dne, ko je bil poslan v ambulanto. Seznam njegovih zločinskih dejanj je obširen.

Sadist, ki je s palico in gumijevko pretepal kaznjence, je bil tudi SS-unterscharführer in kommandoführer Otto Bindrich. Kaznjenci so ga imenovali »Luksemburžan«.

Pogosto pretepal, brcal in suval s puškinim kopitom je tudi SS-unterscharführer in kommandoführer Avstrijec Hugo Köbernik, imenovan »Fau eins«. Tri leta je bil v nemški vojski in kot invalid poslan na Ljubelj. Vedno je nosil palico in z njo po čem udarjal.

Ko se je na koroški strani nekega dne v letu 1944 mudil komandant Winkler, je bil v prisotnosti še enega esesovca govor tudi o varnosti kmetov v bližini taborišča, češ da bi bili v primeru partizanskega napada prvi prizadeti. Ko so govorili o partizanskem delovanju na južni strani (Sv. Ana), je esesovec pripomnil, da bi bilo treba vse kmete preseliti, s čimer pa se Köbernik ni strinjal in dejal, da je prav preseljevanje in streljanje talcev prisililo prebivalstvo, da se je zateklo k partizanom.

SS-unterscharführer Robert Flaig je bil poznan sadist, kljub temu pa ga je angleško vojno sodišče v Celovcu oprostilo.

Mlad in postaven fant, ki je hodil z učiteljišnico Elly, hčerko cestarja Augusta Maurerja, je bil esesovski podoficir Keller.

SS-unterscharführer Jakob Dandl se je zelo rad slikal. Leta 1944 se je ovekovečil skupaj s petimi mladimi jugoslovanskimi esesovci.

Po starosti drugi najstarejši esesovec na koroški strani je bil SS-unterscharführer Franz Kessner. Kaznjenci in civilisti so ga imenovali »Oncle Franz« (Stric Franc). Kaznjence je sicer tepel, ni pa bil tak sadist kot drugi. Civilisti so ga celo smatrali za enega »najboljših« esesovcev. Angleško vojno sodišče ga je leta 1947 oprostilo.

Esesovci so bili po narodnosti Nemci, Avstrijci, Slovaki, poleg njih pa tudi folksdojčerji iz Hrvaške, slovenske Štajerske in tudi iz Romunije. Za internirance iz Jugoslavije, katerih je bilo na koroški strani poleti l. 1944 že blizu 40, so bili najbolj nevarni mladi esesovci iz Djakova, Osijeka, Vinkovcev in drugih hrvaških mest. Sicer so bili napol pismeni in govorili so nemški dialekt, a so razumeli jezik kaznjencev. Dobro oblečeni in hranjeni so se šopirili in mogočno hodili po delovišču. Ker svojih fizičnih moči niso mogli nikjer sprostiti, so si privoščili

kaznjence. Od ujetih partizanov ali njihovih simpatizerjev so hoteli vedeti, odkod so in koliko Nemcev so pobili. In kako naj kaznjenec odgovori na zadnje vprašanje? V vsakem primeru je bil tepen.

Esesovec Vavpotič

Med slovenskimi esesovci je bil na koroški strani najbolj znan Jože Vavpotič, roj. 1. 1920 v Lukovcih pri Murski Soboti. Do njegove aretacije v juliju 1957 je bil orožar v Jugoslovanski ljudski armadi, aktiven član Zveze borcev in KPJ. V delovni organizaciji niso vedeli, da je bil esesovec, v življenjepisu pa je napisal celo vrsto laži, predvsem kar zadeva njegovo medvojno delovanje. Tega seveda ni bilo mogoče preveriti, ker so priče živele zunaj Jugoslavije, poleg tega pa je bil prijavljen v Ljubljani. Pomembno je bilo tudi dejstvo, da je bil zadnjega pol leta pred osvoboditvijo zaprt v taborišču Mauthausen. Šele sojenje pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani je pokazalo, kdo je bil, kje je bil in kaj je počel med vojno. Toda ne vsega! Obtožnica ga je bremenila le za uboj enega kaznjence, katerega naj bi ustrelil na koroški strani v maju 1944 pod pretvezo, da je

Esesovec Jože
Vavpotič.

prestopil črto in hotel pobegniti. Vavpotič je končno priznal, da je na kaznjenca streljal trikrat, a da ga ni zadel, in trdil, da ga je ustrelil sosednji esesovec Sitar. »Pozabil« pa je, da je pogosto zahajal k Pamžu, kjer se je celo slikal z esesovcem Jožetom Trefaltom in s strojnikom Francem Boronškom, seveda s puško in z bajonetom ter v esesovski uniformi. »Pozabil« je tudi, kako se je poleti 1944 sprl s pomožnim orožnikom Ivanom Suhadolnikom, ko sta peljala kaznjence z dela proti taborišču. Vavpotič je namreč brcnil kaznjenca pred seboj, češ da ne gre dovolj hitro. To je videl Suhadolnik in zato brcnil njega.

Vavpotič je sodeloval pri esesovskem maščevanju nad interniranci, potem ko je 19. aprila 1944 pobegnil poljski kaznjencec Piotr Scislawski, in strašnem mučenju vseh kaznjencev v taborišču, še posebno Rusov, po pobegu treh ruskih internirancev 29. aprila 1944. »Pozabil je«, kaj je izjavil pri kmetu Pamžu potem, ko so po nočnem »mrcvarjenju« vse ruske internirance odpeljali iz severnega taborišča: »Včeraj smo jih pa tako mazali, da so padali ko snopje!« Najbrž pa ni pozabil, da je pri istem kmetu tudi dejal: »Doslej sem ustrelil tri kaznjence, sedaj pa ne morem več. Vedno tako pride, da moram streljati jaz!« Kmeta Peter Poschinger in Primož Čašelj sta se zelo dobro spominjala, kako sta Vavpotič in esesovec Sitar streljala na francoskega kaznjenca, ki naj bi »prekoračil črto in hotel pobegniti«. Kako je Vavpotič meril vanj, je dobro videl tudi interniranec Franc Juvan iz Trbovelj. Počilo je kar osemkrat. Vavpotič je na sodišču priznal, da je skupaj z Brietzkejem prisostvoval sežiganju ustreljenega. Obleka je nekaj časa ležala vsa krvava za barako, v kateri je bil Franc Juvan, saj so ubitega slekli in odnesli v »krematorij«.

Kaznjenci niso mogli pozabiti Vavpotičevega vpitja nanje, pa tudi ne, da je včasih, ko je šel na stražo mimo taborišča, vrgel preko ograje kak košček kruha, potem pa se posmehoval. V tistem času pa je že začel razmišljati o svoji prihodnosti, kajti Nemcem je na fronti šlo vse slabše in tudi somišljenikov je bilo med stražarji vse manj, še posebno med policisti-orožniki. Tedaj je pomagal kaznjencu Valentinu Naratu st. ter mu priskrbel paket.

Vavpotiča si je dobro zapomnila tudi nuna Močnikova Nana. Po razpadu Francije, kjer je delovala, se je vrnila domov k mami nedaleč od predora, tu pa jo je stalno zalezoval. Vavpotiču se ni hotela vdati, ker je bila zaprisežena bogu, zato je iskala zavetje pri sosednih kmetih.

Francoski civilni tehnik Bourgeot je leta 1984 vprašal, kako je bilo mogoče, da je ob prihodu partizanov v Tržič med njimi videl tudi esesovca, ki se je slabo vedel na koroški strani. Na to vprašanje je lahko odgovoriti, kajti partizani tega in drugih esesovcev na koroški strani niso poznali. Takih »Vavpotičev« je bilo še več!

Okrožno sodišče v Ljubljani je Vavpotiča obsodilo na 10 let strogega zapor in po izpustitvi še na 3 leta omejitve državljanskih pravic. Njegova pritožba na Vrhovno sodišče Slovenije je bila zavrnjena. Vavpotič bi za zgodovino ljubeljskega taborišča lahko prispeval še marsikaj, predvsem za njen koroški del, kajti tam so bili zločini za civilne delavce bolj prikriti kot na južni strani, kjer se je s kaznjenci lažje prišlo v stik in v taborišče se je lepo videlo. Pobiti Rusi pa o tem žal ne morejo govoriti.

Stražarska služba

Pred novim letom in v začetku l. 1944 so z južne na severno stran poslali nekaj starejših rezervnih slovenskih in avstrijsko-nemških orožnikov, ki pa se z esesovci niso dobro razumeli in so v baraki spali ločeno. Esesovci so bili zelo oholi in njihov postopek s kaznjenci je bil občutno bolj grob. Tudi na pijačo h kmetom niso hodili skupaj.

Stražarji v stolpih so stražili po dve uri, po štiri pa so imeli počitek. Na delovišču okrog predora so bili v majhnih stražarnicah v razdalji 20 do 30 m. Pozimi so lahko tudi kurili in se greli. Oboroženi so bili s puškami in z brzostrelkami, kommandoführerji pa s pištolami. Ob gradnji dovozne ceste so bili stražarji postavljeni na razdalji do 20 m. Tako je bilo tudi v zimskem

času, ko so skupine vodili na kidanje snega okrog gradbišča in taborišč, pa tudi na cesto Ljubelj–Borovlje.

Čeprav je bilo razkuževanje razmeroma pogosto, so imeli uši tudi stražarji. K Pamžu je nekoč prišel nek visok esesovec. Stalno se je praskal, segal za srajco in na štedilnik spuščal uš za ušjo. Toda gorje kaznjencem, če so jih našli pri njih.

Večji del slovenskih in drugih orožnikov pa tudi nekaj esesovcev je bilo poročenih. Domov so jih puščali zelo poredko. Zato so jih nekatere žene hodile obiskovat na Ljubelj. Nekaj Slovenk se je znašlo tako, da so na sosednih kmetijah ali pa v bližnjih hišah ostale po nekaj dni in pri njih šivale ali pa pomagale pri hišnih opravilih. Tudi žene esesovcev so iskale zasebne sobe po okoliških kmetijah. Ob sobotah popoldne, ko pri zunanjih delih ponavadi niso delali, in ob nedeljah so nekateri orožniki in skupine esesovcev z dovoljenjem odšli v dolino ali na južno stran. Večkrat pa je vodstvo taborišča razglasilo zaporo, t. i. »Lagersperre«. Tedaj so smeli le do najbližjega kmeta Pamža ali do cestarja Maurerja. Kadar so šli v dolino, so esesovci lahko vzeli s seboj le pištole. Navadni esesovci, npr. Vavpotič in drugi, so si jih izposojali pri policiistih-orožnikih. Jugoslovanski in drugi esesovci so zahajali tudi v civilno taborišče, predvsem na kvartanje. Orožnik Jože Jamnik je nekoč dobil dopust in odšel domov v Podrečo. Tam so ga belogardisti enostavno mobilizirali in odpeljali v postojanko v Smlednik ter mu rekli, da bodo z vodstvom taborišča že uredili, da bo ostal z njimi. Toda kaj kmalu je prišla iz taborišča patrolja in Jamnika spet vrnila na koroško stran.

Razvedrila so imeli tudi esesovci in orožniki-policisti bolj malo. Za božič in novo leto 1944/45 so sredi svojega taborišča postavili božično drevo in peli »O Tannenbaum«. Sem in tja so našli tudi kakega muzikanta, da jim je ob nedeljah zvečer igral. Ko je poleti l. 1944 kaznjenec Franc Juvan z dovoljenjem vodstva taborišča dobil majhno harmoniko, so mu kapoji včasih ukazali, da igra. To so zahtevali tudi esesovci iz kuhinje, in mu zato dali kak košček kruha. Neko nedeljo popoldne je Juvana poklical šef barake in mu ukazal, naj vzame harmoni-

ko. Odpeljal ga je v esesovsko jedilnico. Tam je bilo zbranih nekaj esesovcev in pet deklet. Pili so in plesali, njemu pa stalno klicali: »Spielen! Spielen!« Zvonec v taborišču, ki je oznanjal, da morajo vsi kaznjenci v postelje, je že zdavnaj odzvonil, Juvan pa je bil še vedno zunaj taborišča. Končno je prišel ponj kommandoführer. Bil je pijan. Ukazal mu je, naj vzame harmoniko, da ga bo peljal v taborišče. Na poti je večkrat padel in s pištolo v roki preklinjal Juvana, da ga je on pahnil. Ko sta končno le prišla do taboriščnega vhoda, ga je z vso silo potisnil skozi vrata in mu ukazal, naj gre spat. Juvan je zadržal harmoniko do konca vojne.

Nekateri orožniki-policisti so šli ob nedeljah k maši v cerkev sv. Lenarta v Brodeh, drugi pa v gostilno k Ridovcu ali pa k Deutscher Petru. Za vse pa je veljal ukaz, da se morajo pred nočjo vrniti v taborišče, kajti bojazen pred partizani je bila vse večja. Cesto od Maurerja navzdol po dolini v smeri Borovelj je

Esesovski stražar
na severni strani,
romunski folksdojčer
Rein.

od septembra 1943 varovala deželna straža. Toda ti domači stražarji so se ponavadi zaprli v kako kmečko hišo in le redko šli v nočno patruljo. Njen vodja Kristelj Poschinger (pa ne le on!) si je v marcu 1944 izmislil in na orožniški postaji v Sopotnici prijavil, da so mu partizani ponoči vzeli prašiča in ovco. V resnici pa je oboje zaklal sam in skril, kakor je povedal njegov oče, in sicer zato, da mu ni bilo treba izpolniti obvezne oddaje.

Spomladi l. 1944 se je partizanska dejavnost razširila tudi v dolino pod Ljubeljem. Ogrožen je bil predvsem prevoz po cesti Ljubelj–Borovlje, po kateri je prihajala hrana in gradbeni material. Nemci so se odločili, da okrepijo straže, in v začetku septembra vzpostavili novo policijsko postojanko v gozdarski hiši pri Drajerju, okrog dva in pol kilometra od predora. V njej so ostali do 7. maja 1945 zvečer.

Transporti internirancev

Prvi transport

V taborišču Mauthausen je bila 2. junija 1943 pripravljena za odhod skupina 330 internirancev. Ponoči so jih prignali na železniško postajo, strpali v živinske vagone in jih zapahnili. V transportu je bilo 83 »kvalificiranih« in 247 »nekvalificiranih« internirancev, med prve pa so šteli tudi kapoje, blokače in ostalo taboriščno osebje.

V zgodnjih jutranjih urah je vagone prevzela polovica 3. SS čete, ki je pripadala »T. Sturmbann, Konzentrationslager Mauthausen« in se z istim transportom v dveh potniških vagonih odpeljala preko Kranja v Tržič, kamor je prispela pozno popoldne. Pred kolodvorom so najprej počakali tovornjake, na katere so se morali interniranci ob velikem kričanju in

grožnjah kapojev in esesovcev hitro povzpeti in se usesti na gosto kot sardine, esesovci pa so sedli na stranice in v kabine.

Ko je nekaj ljudi, ki so bili slučajno na kolodvoru ali v bližini, videlo čudne postave v progastih oblekah in coklah, predvsem pa ravnanje njihovih spremljevalcev, so hitro zbrali nekaj hrane in cigaret, seveda pa se kaznjencem nihče ni smel približati.

Zora Konič je prihod tega transporta opisala takole: »S starši in sestro sem stanovala v stavbi poleg tovarne čevljev ›Peko‹, nasproti železniške postaje. Bil je navaden delovni dan. Kuhinjsko okno smo imeli odprto. Sredi popoldneva nas je ob nenavadni uri zmotil pisk lokomotive in ropot prihajajočega vlaka, kajti redni potniški vlak je pripeljal okrog petih. Kot organizirana mladinka sem postala pozorna in radovedna, kaj je okupator pripeljal, in takoj pohitela na cesto. Ker je bilo na peronu vse polno Nemcev, me tja niso pustili. Postala sem pred

Na železniško postajo v Tržiču je prispela večina transportov.

Koširjevo gostilno in trgovino ter opazovala. Ko so stražarji začeli odpirati vagone, sem zagledala ljudi v progastih oblekah in coklah ter izmučenih obrazov. Ko je stražar odprl nek vagon, so se iz njega zvalili trije onemogli kaznjenci. Vstati so jim morali pomagati sotrpini, stražarji pa so jih psovali.

Esesovci so izmučene internirance postrojili pred železniškim skladiščem. Medtem so se začeli zbirati tudi domačini iz Trajbaha in Preske in vsi skupaj smo osuplo opazovali razplet. Odhitela sem domov. Mama mi je v naglici dala nekaj sadja, kruha in očetove cigarete, kar sva s sestro naskrivaj in čepe skozi ograjo baronove žage dali trpinom. Tudi vsi zbrani moški so nama dali cigarete, kljub temu pa je bilo za toliko ljudi premalo. Aktivisti Osvobodilne fronte so hitro izvedli nabiralno akcijo v tovarni »Peko«, zbirali pa so tudi delavci na žagi. Uspeh je bil precejšen. Eni so dali cigarete, drugi svoje malice ali kaj drugega. Opogumila sem se in začela prositi stražarje, naj mi dovolijo zbrano izročiti kaznjencem. Enako jih je prosilo še nekaj prisotnih iz Trajbaha. Esesovci so nas osorno in s preklinjanjem zavrnil.

Kmalu zatem se je vodja transporta odpeljal proti mestu. Ob kolodvoru se je zbiralo vse več domačinov. Skoraj vsak je hotel kaznjencem kaj dati. Spet smo prosili stražarje. Končno so nam vendar dovolili. Prav v tistem trenutku je prišel od »Damulneka« pek Miha Ambrož s košem kruha za trgovino Košir in ga kar razdelil med internirance, v koš pa so ljudje odlagali svoje prispevke.

Med delitvijo so nas interniranci potihoma spraševali, kje so. Povedali smo jim. Kakšno nepopisno veselje je zavladalo, ko so na ukaz smeli prižgati cigarete! Potem pa so začeli prihajati tovarnjaki in prostor pred skladiščem je bil hitro prazen.

Novica o prihodu internirancev se je hitro razširila, in ko so jih tovarnjaki peljali skozi mesto proti Ljubelju, jim je marsikdo kaj vrgel v naročja.

Kričanje se je ponovilo, ko so se tovarnjaki ustavili na cesti pred taboriščem. V vsej naglici so morali poskakati z njih,

esesovci so jih z naperjenimi puškami in brzostrelkami nagnali v taborišče, ob tem pa so jih topli blokači. Na odrejenem prostoru so se morali postaviti v vrste po pet.

Taborišče zanje je bilo že pripravljeno, saj so ga pred njihovim prihodom razen dveh stanovanjskih barak in delavnic postavili civilni delavci. Tu jih je »pozdravil« komandant SS-hauptsturmführer Julius Ludolf, surov in krvoločan Nemec, ki je v rokah vedno držal korobač.

Kaznjence so potem, ko so jim razdelili tanke slamnate blazine, po eno odejo, rjuho in majhno brisačo, odpeljali v tri barake. Jestni in piti, čeprav so se vozili ves dan, jim niso dali.

*

Barake so imele po dva prostora – jedilnico in spalnico. V spalnicah je ležalo poprečno po 100 kaznjencev (poleti l. 1944 se je to število močno povečalo) na nadstropnih lesenih pogradih, širokih od 80 centimetrov do metra in dolgih okrog dva metra, ki so stali v treh ali v štirih vrstah. Slamarice so bile napolnjene tudi z oblanci. Ležali so v spodnjem perilu – majici in dolgih spodnjih hlačah. V spalnici niso kurili, peč je bila le v jedilnici, vendar največkrat hladna. Obleka se preko noči pogosto ni mogla posušiti.

Med 330 kaznjenci je bilo 13 Nemcev (dva politična in 11 kriminalcev), ki so prevzeli glavne funkcije v taborišču, 316 Francozov (vsi politični), med njimi tudi nekaj predvojnih delavcev iz Poljske in ruskih belogardistov ter Poljak Siegmund Klossowski. Belgijca De Lantscheereja in Marcela Closseta pa so Nemci enostavno vodili za Francoza, ker sta bila aretirana v Franciji. Starost kaznjencev je bila naslednja: eden še ni bil star 17 let, osem jih je imelo 18, prav toliko 19 let, od 20 do 45 let stari so bili 304, nad 45 pa devet.

Najmlajši je bil Francoz Bernard Bon. Do 17 let mu je manjkalo 35 dni.

Vse francoske internirance so v Mauthausnu izbrali iz dveh skupin: 991 so jih pripeljali 18. aprila, 987 pa 22. aprila 1943. V centralnem taborišču so bili torej komaj mesec dni in pol, poljski kuhar Klossowski pa je bil že od februarja 1942.

Med Francozi sta bila dva para očetov in sinov – Raymond in Maurice Cambournac ter Gustav in Marcel Duhaut, dvojčka André in Henry Lacoste in dva para bratov: Charles in Marius Levert ter Antonie in Richard Ulloa.

Interniranci so bili zelo različnih poklicev. Bili so advokati, notarji, profesorji, vojaške osebe, časnikarji, trgovci, umetniki, poljedelci, zidarji, hotelirji, delavci, študenti, dijaki idr. Taboriščna klasifikacija poklicev v Mauthausnu pa je bila drugačnja. Za taborišče na Ljubelju so jih od skupaj 330 za pomožne delavce klasificirali 247, za zidarje 15, prav toliko za tesarje in mizarje, dvanajst so jih razvrstili med rudarje in minerje, šest je bilo sobnih starešin, pet pisarjev in tolmačev, trije so bili ličarji in pleskarji, prav tako trije šefi barak, po enemu ali dvema pa so bili dodeljeni še drugi poklici kot npr. krojač, frizer, kuhar, čevljar idr.

Oblečeni so bili v dolge hlače in jopič iz sivkastega blaga (celulozna volna) z modrimi pokončnimi progami. Pokriti so bili s čepico v obliki barete. Ob srečanju z esesovci so se morali odkrivati. Za perilo so imeli dolge spodnje hlače in srajco oz. majico, pogosto že tako strgano, da je še komaj visela na telesu. Obuti so bili v lesene cikle s pribitim platnenim, včasih tudi usnjenim gornjim delom. Nogavic niso imeli. Šele pozneje so jih nekateri dobili s paketi ali od civilnih delavcev in posameznikov iz Tržiča, sicer pa so si pomagali, kakor so vedeli in znali. Noge so povijali v cunje in papir. Pozimi so dobili še plašč, ki je bil iz enakega blaga kot obleka, in jopico. Da bi se zavarovali pred mrazom, ki je bil na Ljubelju zelo hud, so se pod srajcami oblagali s papirjem od cementnih vreč, kar je bilo prepovedano. Nemci so vreče namreč zbirali. Če so koga odkrili, je bil tepen. Od jeseni l. 1944 pa so jim dovolili nositi tudi jopico in šal, če ju je kdo imel.

Le kaznjenci – »funkcionarji«, to pa so bili samo nemški državljani, so lahko nosili neke vrste modro obleko, predvsem pa suknjič, usnjene visoke čevlje, nekateri tudi škornje, kratke nogavice ali pa dokolenke in modro kapo s ščitom. Usnjene čevlje za delo v predoru so dobili tudi minerji.

Vsi kaznjenci so bili najprej ostriženi na balin, pozneje pa so jim pustili približno centimeter dolge lase, toda z obvezno tri centimetre široko, do kože ostriženo progo po sredi glave od čela do vratu. Striženje »na kratko« je bilo enkrat na mesec, včasih tudi dvakrat, progo pa so strigli enkrat ali dvakrat na 14 dni.

Vsak kaznjenec je imel taboriščno številko, ki jo je dobil ob vpisu v evidenco taborišča Mauthausen. Od tega trenutka dalje je bil le številka. Na vsakodnevnih preštevanjih (apelih) so jih klicali samo s številkami, seveda v nemščini. Zatorej je bilo zelo pomembno, da se jo je vsak takoj naučil v nemškem jeziku, kajti če se nanjo ni odzval, je že pritekel kapo ali blokač in ga s pestjo udaril v obraz ali trebuh. Mnogi pa svoje številke v nemščini niso tako lahko razumeli, kaj šele izgovorili, kar je hudo občutil Alija Šahinović, doma iz Bosne, ki je imel številko »einunddreißigtausendsechshundertfünfunddreißig« (31.635).

Na levi strani suknjiča in plašča so imeli prišite bele platnene trakove, na katerih so bile v črnem odtisnjene taboriščne številke, levo pa prišit barvast enakostraničen trikotnik z

Kennzeichen für Schutzhäftlinge in den Konz. Lagern Form und Farbe der Kennzeichen						
	Politisch	Berufs- Verbrecher	Emigrant	Bibel- forscher	Homosexuell	Asozial
Grund- farben						
	ROT	GRÜN		VIOLETT	ROSA	SCHWARZ
Abzeichen für Rückfällige						

Interniranci so nosili oznake, ki so veljale za vsa nacistična koncentracijska taborišča.

vogalom navzdol. Politični kaznjenci so dobili trikotnik rdeče barve. Da bi jih hitro prepoznavali po narodnosti, so vsem, razen nemškim državljanom, v trikotnik ali ob njem vpisali še črko države, na primer »F« za Francoze, »P« za Poljake, »J« za Jugoslovane itd. Taboriščna številka je bila pogosto prišita tudi na desni hlačnici v sredini stegna. Poleg tega so kaznjenci nosili »zapestnice« – z žico na zapestje privezane pločevinaste ploščice, v katere so bile vtisnjene taboriščne številke.

Vsi nemški interniranci, vodilne osebe v kaznjenskem taborišču, niso bili »politični« in zato niso nosili rdečih trikotnikov. Starešina taborišča je imel npr. črnega, kar je pomenilo, da je »asocialni« kaznjenec (v nemških dokumentih označen z »A. Z. R.«). Sedem od teh kaznjencev je imelo zelene trikotnike, katere so nosili kriminalci (»BV DR«), ki so bili zaradi kriminalnih dejanj že prej obsojeni pred civilnim sodiščem. En kaznjenec je nosil črn, navzgor obrnjen trikotnik, torej oznako za kriminalca in bivšega pripadnika nemške vojske, eden pa nad trikotnikom črno črto. To je pomenilo, da je v taborišču že drugič (»BV DR rückfällig«).

V teku 23-mesečnega obstoja so naziv taborišča kar nekajkrat spremenili. Kot stalnica je bil K. L. Mauthausen SS-Arbeitslager, v letu 1944 samo Arbeitslager, v januarju l. 1945 pa je imelo pečat: Waffen SS / K. L. Mauthausen. Več sprememb je bilo pri naslovu. Tu se pojavlja St. Anna unter dem Loibl, unterm Loibl, Loibl-Paß, le pošta Neumarktl (Tržič) je vedno zapisana enako, nedosledno pa je dodana še dežela Oberkrain (Gorenjska).

Esesovsko taborišče in uprava sta imela svoje tiskovine in formularje, ki so bili tiskani v esesovski tiskarni W. F. Mayr, Miesbach na Bavarskem.

*

Z udarjanjem po kosu tračnice so drugo jutro ob 5. uri nagnali vse kaznjence na apelplac. Tedaj so šele videli okrog sebe dvojno bodečo žico na visokih in globoko vkopanih lesenih drogovi, na katerih so bile pritrjene močne električne svetilke. Ob žici so videli šest stražarskih stolpov, v katerih so stali

esesovski stražarji. Na vogalnih so bili na trinožcih premični mitraljezi in močni žarometi, v dveh vmesnih pa je bila straža samo ponoči in oborožena z brzostrelkami. Pogledi preko žice so se jim ustavljali na visokih, strmih, skalnatih planinskih grebenih in meliščih, ki so obkrožali taborišče. Nedaleč stran so videli tudi barake, civiliste in policiste.

Po umivanju z mrzlo vodo in zajtrku, ki ni bil kaj drugega kot pa pribl. pol litra črne vode – kavnega nadomestka, znane ga po imenu Ersatzkaffee, so se morali zbrati na zbornem mestu. Razdelili so jih v delovne skupine in prevzeli so jih kapoji.

Precej so jih zaposlili pri urejanju taborišča, gradnji poti in stopnic, kopanju in ravnanju terena za dve novi baraki in jarka za vodovod, pri prenašanju elementov za barake, ki so jih dovažali iz Tržiča in jih razkladali ob cesti pri civilnem taborišču, pri postavljanju barak števil. 4 in 5 in dograditvi barake poleg umivalnice za poznejšo čevljarsko in krojaško delavnico, pri prekrivanju teras z rušami, urejanju obstoječih barak itd.

Drugi interniranci pa so delali zunaj taborišča, seveda zastraženi z esesovci. Podirali so gozd južno od taborišča v vznožju Begunjsčice ter čistili in planirali teren okrog civilnega taborišča. Delo je bilo izredno naporno, posebno za tiste, ki so morali navkreber na ramenih prenašati smrekova debla. Tu so blokači stalno kričali, priganjali in topli, če se je nošenje ustavilo ali pa potekalo prepočasi. Izkopavali so tudi šture, ravnali teren in odnašali težka debla, da bi pripravili prostor za nove barake za civilne delavce in policijo, ter kopali jarke za bodoči vodovod. Kramp, lopata, samokolnica in nosila iz dveh kolov, predvsem pa gole roke, hrbet in ramena so bila njihova osnovna delovna sredstva. Da ni bilo odmora, so poskrbeli nemški kriminalci – blokači in kapoji, ki so kaznjence priganjali s palicami, stalnim kričanjem in z gumijevkami, kletvami in grožnjami. Mladi esesovski stražarji, ki od dolgočasnega sedenja ali stoje niso vedeli kaj početi, so pobirali storže in jih s krohoto metali v kaznjence, ki so delali nedaleč proč.

Gorje, če je kaznjenec pogledal, od kod je predmet priletel. Tu je bil kapo z bikovko.

Ti prizori so bili veliko presenečenje tudi za civilne delavce. Gledali so jih iz svojega taborišča in na poti do predora in nazaj.

Drugi transport

15. julija 1943 je komanda koncentracijskega taborišča v Mauthausnu poslala na Ljubelj drugi transport, v katerem je bilo 250 francoskih političnih internirancev. Zgodaj zjutraj, 16. julija, jih je moštvo 3. esesovske čete prevzelo na železniški postaji Mauthausen v že zaklenjenih živinskih vagonih in se z njimi v potniških vagonih odpeljalo do Tržiča, kamor so prišli pred sončnim zahodom. Tu so jih naložili na pet tovornjakov in odpeljali na Ljubelj.

V taborišču se je ponovil enak postopek kot pri prvem transportu: kričanje, skakanje s tovornjakov, postavljanje v vrsto po pet, nato tek v sosednjo barako po slamnato blazino, odejo, rjuho in malo brisačo ter spet postavljanje v vrsto. Čez nekaj časa jih je rapportführer poslal v baraki številki 4 in 5. Obe sta bili postavljeni šele nekaj dni pred njihovim prihodom. Med njima je stala umivalnica s pralnico, kateri so pozneje dogradili še krojaško in čevljarsko delavnico. V barakah so bili nadstropni pogradi. Stik s kaznjenci iz prvega transporta ni bil mogoč. Komaj so legli, že se je zadrl tolmač in jih obvestil, da se morajo takoj vsi zbrati v sosednem prostoru, v t. i. jedilnici. Šef barake, nemški kriminallec, je skočil na mizo in jih po tolmaču obvestil o dnevnem redu in pravilih obnašanja v taborišču in na delu, spet skočil na tla in potem, ko jim je ukazal, da se vrnejo spat, začel brez milosti udrihati po napol golih telesih in ostrizanih glavah kaznjencev, ki so se gnetli ob ozkih vratih v spalnico.

Ob tem »sprejemu« pa prispeli kaznjenci še slutili niso, kaj so njihovi tovariši že doživljali in kaj čaka tudi njih.

Nekateri so že drugi dan zvedeli za »korido«, katero so esesovci uprizorili za francoski državni praznik 14. julija. Med spremljevalci drugega transporta je bil tudi Vinko Slapar, takrat 24-letni pripadnik 3. čete Waffen-SS, po činu SS-rottenführer (kaplar). Na Ljubelju je ostal vse do 8. maja 1945. Bil je iz Tržiča, kjer so živeli njegovi starši.

Drugi dan so nekaj novoprispelih zapornikov poslali na delovišče pri predoru, večino pa na levo stran ceste, kjer so morali nositi smrekova debla iz jarkov in neravnega terena na plato.

Izjava Francoza Michela Espallargasa: »Nemci so me aretirali 11. marca 1943 in me zaprli v zbirno taborišče v Compiègneu. Od tam so me 19. aprila poslali v Mauthausen in mi dali številko 28.003. Po karanteni so me 16. julija poslali na Ljubelj. Aretiran sem bil zato, ker se nisem odzval pozivu za delo v Nemčiji, v tako imenovano S. T. O. (Service travaux obligatoires). V Mauthausnu so nas esesovci izbrali in si ob tem vsakega posebej ogledali, če ima močne mišice. Razdelili so nam progaste obleke, lahke jopice, rokavice s palcem in usnjene čevlje.

Južno taborišče so dogradili po prihodu prvih internirancev.

Eden od španskih zapornikov mi je povedal, da bomo odšli na staro avstrijsko-jugoslovansko mejo in da bo tam zelo hladno. Za pot je vsak dobil nekaj kruha in malo margarine. Mauthausen smo zapustili dopoldne. Na železniški postaji so nas naložili v vagone in zaprli. Med potjo smo se še nekje ustavili, esesovci pa so prišli pogledat, če so vagoni dobro zaprti. V Tržiču so nas čakali tovornjaki. Videl sem žalostne ljudi, ko so nas gledali, ne spominjam pa se, da bi nam na tovornjak kdo kaj vrgel.

Na Ljubelj smo prispeli zvečer. Tam so nas na apelplacu prešteli. Prišel je starešina taborišča s seznamom, za njim pa je hodil esesovec, zadolžen za disciplino, imenovan rapportführer. Za večerjo smo dobili juho, majhen košček salame in kos črnega kruha. Odredili so me v barako št. 3, kjer je bil starešina »Tatoué« (Tetovirani). Prve dni smo morali hitro postaviti baraki št. 4 in 5, julija ali avgusta 1943 pa sem bil v skupini, katero so esesovci vsak dan vozili preko ljubeljskega prelaza na koroško stran sekat oz. podirat smreke, katere smo morali potem znositi in zložiti na odrejeno mesto. To je trajalo nekako 14 dni, hrano pa smo nosili s seboj v kotlih. Opoldne smo jedli zunaj, zvečer pa smo se spet vračali v južno taborišče. Nekega dne sem nosil smreko s še dvema Poljakoma, ki pa sta bila precej večja od mene. Jaz sem bil v sredini, kar je opazil kapo. Za kazen mi je naložil 5 udarcev in mi ukazal, da se postavim spredaj, da bi tako nosil večjo težo. Po 14 dneh, verjetno od avgusta dalje, nisem več hodil na koroško stran in od takrat pa vse do konca nisem bil nikoli več tam, pa tudi v Tržiču ne.

Na južni strani so nas v avgustu 1943 razdelili po poklicih. Mene kot ključavničarja in varilca so poslali v barako št. 2, kjer je bil starešina »Neunoeil« (Enooki) (Max Skirde – op. J. T.). Nedolgo zatem sem bil premeščen v barako št. 5, kjer je bil starešina Max Stilp, ki je kaznjence zelo pretepal. V njej sem ostal do konca.«

Narodnost internirancev

Ugotovljeno je, da so bili v ljubeljskem taborišču zaprti interniranci sledečih narodnosti (vrstni red je po njihovi številčnosti): Francozi, Poljaki, Rusi, Jugoslovani (največ Slovenci), Nemci in Avstrijci, Židi iz Madžarske, Italijani, Španci, Čehi, Norvežani, Luksemburžani, Nizozemci, Arabci (Alžirci), Romi, Grki, Belgijci in Švicarji.

Najštevilnejši (vedno nad 50 odstotkov) so bili *Francozi*. Med njimi je bilo precej zapornikov drugih narodnosti (Poljaki, Italijani, Španci, Rusi, Belgijci in celo Slovenci), ki so bili aretirani v Franciji, kjer so bili zaposleni. Tudi njim so Nemci na obleko enostavno prišli črko »F«. Tako je s prvim transportom prišlo na Ljubelj z oznako francoskih političnih zapornikov 22 Poljakov (največ rudarjev), dva Rusa (belogardista) in en Belgijec.

Francoski interniranci iz prvega in drugega transporta so bili izbrani iz tistih, ki so prišli v Mauthausen 18. in 22. aprila 1943. Med njimi je bilo največ političnih zapornikov, nadalje tistih, ki niso hoteli na prisilno delo v Nemčijo, in onih, ki so bili po naključju aretirani ob nemških racijah. Seveda je bilo tudi nekaj takih, ki so bili v taborišče poslani zaradi kriminalnih prestopkov.

Poljake so pošiljali na Ljubelj v večjem številu šele od septembra 1943 dalje. Vseh skupaj naj bi jih bilo okrog 500. Med njimi je bilo precej vojnih ujetnikov, političnih zapornikov in članov odpora. Nemci so obravnavali Poljake za nianso bolj surovo kot Francoze. Bili so tudi slabše organizirani in manj enotni oz. solidarni. Zelo slabo so se izkazali nekateri njihovi kapoji, ki so zmanjševali ugled drugih poštenih Poljakov, tako da večina kaznjencev drugih narodnosti ni imela velikega zaupanja vanje. Treba je poudariti, da je bilo mnogo Poljakov, preden so prišli v Mauthausen in potem na Ljubelj, prej že v drugih taboriščih, npr. v Auschwitzu, Francozi pa, razen v zelo redkih primerih, ne. Janez Barlič, ki je delal kot cementar, je povedal, da so bili med poljskimi interniranci tudi dva velepo-

slanika, nekaj konzulov, zdravniki in duhovniki. V spominu so mu ostali Sašek, Čenstohovski in neki zdravnik, ki je bil slab človek. Franc Opara pa je poznal Poljaka Kazimira, za katerega je dejal, da ni bil nič prida in da so bili Poljaki nezanesljivi v vsakem pogledu. Tudi po izjavi Leonarda Cenčiča so bili poljski kapoži zelo pokvarjeni.

Ruske internirance so na Ljubelj pripeljali ob koncu leta 1943 ter marca in aprila 1944. Največ je bilo mladih vojnih ujetnikov, nekaj pa tudi civilistov. Po ocenah njihovo število ni bilo večje od 150. Večino so jih esesovci iz maščevanja zaradi pobega treh Rusov 1. maja 1944 vrnili v Mauthausen. Tako se je njihovo število zmanjšalo na okrog 10 kvalificiranih delavcev, npr. varilcev in drugih. Z njimi so esesovci ravnali najbolj okrutno. Rusi so bili zelo samozavestni, med seboj dobro povezani in precej nezaupljivi do drugih.

Raziskovanja so pokazala, da je šlo skozi ljubeljsko taborišče vsaj 124 »jugoslovanskih«¹ zapornikov. Prvi, Alija Šahinović, je prišel na Ljubelj bolj po naključju v septembru 1943. Ko so v Mauthausnu v karanteni pripravljali seznam Poljakov za transport, mu je poljski študent, ki je bil pisar in tolmač, rekel, da ga bo vtaknil v to skupino, čeprav Jugoslovani tja ne bi smeli. Mesec dni za njim so prišli z mešanim transportom (Francozi in Poljaki) že slovenski rudarji (trboveljska skupina), ki so bili iz mariborskih zaporov poslani najprej v Dachau, od tam pa v Mauthausen, kjer so jim dahauske številke zamenjali za mauthausenske. V začetku marca 1944 je prišlo spet nekaj Slovencev, v aprilu in maju pa nekaj zapornikov iz Srbije, Hrvaške (predvsem iz Dalmacije) in Bosne.

Največji transport Jugoslovancev, v glavnem Slovencev, pa je prišel na Ljubelj 13. julija 1944, in to po zaslugi jugoslovanske taboriščne organizacije za medsebojno pomoč v Mauthausnu.

27. junija 1944 je bilo namreč iz begunjskih zaporov v Mauthausen poslanih 63 zapornikov, partizanov in njihovih pomagačev. Ko je taboriščna organizacija zvedela, da so v karanteni, je z njimi navezala stike. Novoprispeli tem aktivi-

stom sprva niso zaupali, še posebno ne pisarjem, ki so hodili po karanteni, kot npr. Bruno Gerdovič.

V začetku julija 1944 so vse karantence »zdravniško« pregledali, potem pa so jih blokači in pisarji začeli izbirati za transport v razne podružnice, npr. Gusen, Ljubelj itd. Tako je Gerdovič na listo transportirancev, ki so bili predvideni za Ljubelj, med francoske in poljske zapornike vpisal še približno 40 Jugoslovanov, drugi pa so bili pri pregledu izločeni, češ da za delo v podružnicah zaenkrat ne pridejo v poštev. Komisija je izločila vse tiste, ki so imeli kakršnekoli kožne bolezni ali pa so bili telesno šibki.

Ko je Lojze Homan iz Škofje Loke videl, da je njegov brat Jože predviden za Ljubelj, on pa za Gusen, je prosil Gerdoviča, naj tudi njega vključi v skupino. Ta mu je dejal: »Kar z njimi pojdi!« To ga je rešilo. Na seznamu so bili tudi Rusi, a so jih pozneje črtali. Skoraj pa je nastal prepir s Poljaki. Ti so, ko so po zadovoljnih obrazih Slovencev ocenili, da so razmere na Ljubelju boljše, hoteli, da jih zamenjajo z njimi.

Ko je transport 13. julija 1944 proti večeru prispel na Ljubelj, so prišleke najprej postrojili na apelplacu. »Pozdravit« jih je prišel sam komandant Winkler. Bil je presenečen, ko je videl tolikšno število internirancev s črko »J«. Poljake in Francoze so hitro nagnali v barake, Slovenci pa so morali čakati zunaj. Komandant je odšel v esesovsko taborišče in bajè telefonsko vprašal v Mauthausen, zakaj so mu poslali Jugoslovane. Po več kot eni uri je bil izdan ukaz: polovica Jugoslovanov ostane na južni, polovica pa jih gre na severno stran. Tja so jih odpeljali še isti večer.

Tudi interniranec Miha Gostič, ki je bil aprila 1944 poslan iz Begunj v Mauthausen, od tam pa maja 1944 na Ljubelj, se spominja, da ga je Gerdovič tam vprašal, ali hoče v transport za delo. Pristal je in ga vprašal: »Kam pa grem?« Odgovoril mu je: »Blíže domu, več pa ne smem povedati!«

Pozneje so prišli na Ljubelj le še redki Jugoslovani, in še ti posamič z drugimi transporti. Zadnji transport, v katerem so bili samo Slovenci, je prispel 31. marca 1945. V njem je bilo 56

zapornikov. Prignali so jih neposredno iz begunjskih zaporov, kajti transport v Mauthausen v tistem času zaradi bombadiranja železniških prog ni bil več varen. Dali so jim številko od 1 do 56. Med zaporniki je bilo največ partizanov in njihovih simpatizerjev ter pet domobrancev oz. plavogardistov. Jugoslovani na Ljubelju niso imeli nobenih »funkcij«, razen Janeza Tratnika iz zadnjega transporta, ki je bil v aprilu 1945 postavljen za pisarja v baraki številke 4, ker je znal nemško in je lepo pisal.

V ljubeljskem taborišču je bilo od 30 do 40 *nemških in avstrijskih* zapornikov. Med njimi skorajda ni bilo »političnih«. Skoraj vsi so bili starešine taborišča, šefi barak ali kapoži in nadkapoži v raznih delovnih skupinah ali pa so bili zaposleni pri lažjih delih. To so bili predvsem kriminalci, morilci ali »asocialne« osebe, katere je gestapo ali policija zaprla, ker niso hoteli delati, nadalje homoseksualci in tudi osebe, ki so se pregrešile v nemški vojski. Vsi ti so dosledno izvajali esesovske ukaze in odredbe o najokrutnejšem postopanju z zaporniki in bili tako strah in trepet za vse ostale. V aprilu 1945 so vse oblekli v uniforme ter jih poslali v nemško vojsko.

V začetku l. 1945 so v taborišče na koroško stran pripeljali blizu 30 *madžarskih Židov*, katere pa so po nekaj tednih spet odpeljali, verjetno v Mauthausen.

Italijanov ni bilo veliko, prihajati pa so začeli šele l. 1944.

Kar se tiče *španskih* zapornikov, so bili to predvsem republikanci, ki so bili aretirani v Franciji. Njihovo število je bilo verjetno večje kot število Norvežanov in Luksemburžanov.

Prvi *češki* zaporniki so prišli na Ljubelj že jeseni l. 1943, a njihovo številko nikdar ni imelo pomembne vloge. Če se je govorilo o Čehih, je vsakdo takoj pomislil na izredno dobrobrčnega zdravnika dr. Františka Janoucha, ki je storil vse, da bi internirancem olajšal bolečine, kadar so jih pripeljali v taboriščno ambulanto, in pa na Josefa Pospíšila, ki je bil med prvimi ustrelen na Ljubelju.

Norveških zapornikov je bilo 11 ali 12, med njimi je bil prvi poslan na Ljubelj v oktobru 1943, ostali pa v letu 1944. Bili so dobri tovariši in spoštovani od drugih zapornikov. Po interven-

ciji švedskega grofa Bernadotta so bili 14. marca 1945 iz taborišča na koroški strani pripeljani v Celovec in potem poslani na Norveško. Manjkal je le eden, katerega truplo je bilo sežgano na Ljubelju v aprilu 1944.

Skupina *luksemburških* zapornikov je štela 9 mož. Prvi je prišel na Ljubelj v začetku marca, vsi ostali pa 13. septembra 1944. Konec vojne jih je dočakalo osem, eden pa je bil vrnjen v Mauthausen. Znanje nemškega in francoskega jezika jim je koristilo: eden je postal pisar v baraki, drugi pa celo šef sobe, na delu pa so jih večkrat uporabljali za tolmače. Sicer pa so bili med seboj zelo dobro povezani.

Nizozemcev je bilo zelo malo (19. aprila 1945 samo eden!), *Arabca* sta bila dva ali trije, med njimi Alžirec Bagdache, *Roma* najmanj dva (eden iz Dolenjske, drugi iz Srbije), *Grka* eden ali dva, prav toliko *Belgijcev* in en *Švicar*.

Nadaljnji transporti

Točno število vseh transportov iz Mauthausna v podružnico na Ljubelju je težko ugotoviti. Na osnovi ohranjenih dokumentov, izjav internirancev ter iz njihovih taboriščnih številok lahko sestavimo tale približni pregled:

Leto 1943

S prvim (3. 6.) in drugim (16. 7.) transportom je prispelo skupaj 580 predvsem francoskih internirancev.

Pred 10. septembrom je morala biti v Mauthausen vrnjena skupina 30 internirancev, kajti tega dne jih je bilo na Ljubelju samo 548. Pri tem je treba upoštevati, da je do tega dne en interniranec pobegnil, en pa je bil ustreljen.

13. ali 14. septembra so pripeljali okrog 80 poljskih internirancev. To so bili predvsem pripadniki Poljske delavske partije in vojaki Narodne straže iz Lodža, med njimi Jozef Rzetelski in prvi Jugoslovan Alija Šahinović.

Okrog 25. septembra ali pa v začetku oktobra je prispel transport s približno sto interniranci, v katerem so bili Poljaki, nekaj Rusov, Francozi, deset Norvežanov in pet Slovencev.

10. oktobra 1943 je skupno število internirancev znašalo 680.

Leto 1944

Pred 20. januarjem je moral prispeti manjši transport, kajti število internirancev je tega dne znašalo 686. Številčno stanje 25. februarja je bilo 681, 29. februarja pa 682. 2. marca zvečer je na Ljubelj prišlo 200 internirancev, med katerimi je bilo največ mladih ruskih vojni ujetnikov, nekaj Poljakov, Luksemburžan Josy Wirol, Slovenci Puželj, Kalan, Pivec, Kastrevc in Špirič ter Čedomir Jorgić. Transport je odpeljal iz Mauthausna 29. februarja.

3. marca je bilo v taborišču torej 882 kaznjencev, 14. marca eden manj, 30. marca 880, 19. aprila pa 977. Tega dne pa je prispel nov transport s 102 internirancema, predvsem Francozov, nekaj Poljakov, Rusov in Jugoslovanov. Število 20. aprila – 964.

Po vsej verjetnosti je bilo v Mauthausen vrnjenih nekaj internirancev poljske narodnosti, in to v noči z 19. na 20. april, kot kazenski ukrep za pobeg poljskega interniranca.

Število 31. maja – 1.054.

V noči s 30. aprila na 1. maj so esesovci vrnili v Mauthausen skoraj vse ruske internirance iz maščevanja za pobeg treh ruskih internirancev, ki so 29. aprila ob 4. uri zjutraj v predoru enega stražarja ubili, drugega pa težko ranili. V prvih dneh maja je bil v Mauthausen poslan manjši transport bolnih internirancev.

V teku maja je prispel iz Mauthausna najmanj en, verjetno pa celo dva transporta, da so ne samo nadomestili ruske, temveč tudi povečali skupno število internirancev. En transport je prispel 6. maja.

30 junij – 1.030.

V juniju je verjetno odšel v Mauthausen transport bolnih internirancev.

31. julij – 1.194.

12. julija so iz Mauthausna poslali okrog 100 internirancev, med katerimi je bilo največ Poljakov in približno 40 Slovencev, ki so imeli številke okrog 77.000.

31. avgust – 1.294.

V avgustu so v Mauthausen vrnili transport bolnih internirancev, med njimi Jožeta Puželja iz Ribnice, na Ljubelj pa so 25. avgusta poslali transport predvsem Francozov, nadalje Poljakov, nekaj nemških državljanov in drugih. Z njimi je prišel tudi Slovenec Anton Ipavic. Med Poljaki je bilo največ zajetih v upor v Varšavi. Ti so pripovedovali o tem in o junaštvu civilnega prebivalstva v boju z Nemci. Bolne internirance so v Mauthausnu zadržali v karanteni le nekaj dni, potem pa so jih poslali v Auschwitz in druga taborišča. V avgustu je bilo na Ljubelju doseženo največje število internirancev, in sicer 1.300.

30. september – 1.294.

V septembru je morala biti z Ljubelja vrnjena skupina internirancev, kajti 4. 9. je prišel nov transport z okrog 60 interniranci, 12. pa je odpeljal iz Mauthausna še en transport, v katerem so bili francoski interniranci s številkami od 89.240 do 89.298,

Einsatz am 20. Januar 1944	Einsatz am 26. April 1944
Nord 235	Nord 385
Süd 170/50/50 270	Süd/einschl. 128 M. 258
Wasserleitungsbau... 30	Nachtschicht..... 129
Garagenbau 20	Wasserleitungsbau 25
Heimarktl 16	Zusammen 797
Kartoffelfelder 3	
Zusammen 564	Lagerpersonal 97
Kranke 52	Kranke 70
Personal 70	Zusammen 964
Insgesamt 686	=====

Novi transporti so razvidni iz primerjave dnevnih poročil.

devet Luksemburžanov s številkami med 91.695 in 91.744 ter nemški državljani (koroški Slovenec) Josef (Jožko) Kokot s št. 91.659*, ki pa je bil že 21. septembra vrnjen v Mauthausen.

Luksemburžan Albert Rath je dejal, da je njegov transport prišel prek Celovca do Borovelj, odkoder so internirance s tovarnjaki pripeljali v taborišče na koroški strani. 17. septembra so trije interniranci pobegnili in se zatekli k partizanom na koroško stran.

31. oktober – 1.291.

V oktobru je moral priti manjši transport, kajti v času od 7. do 21. je pobegnilo kar osem internirancev, ki so se priključili partizanom.

30. november – 1.003.

V novembru sta odšla z Ljubelja v Mauthausen najmanj dva transporta, v katerih je bilo skupaj okrog 284 bolnih in onemoglih internirancev. Omenjeni so trije datumi: 8., 11. in 15. nov. Kaznjence so gnali peš od taborišča do železniške postaje v Tržiču, kjer so jih naložili v živinske vagone. Po navedbi Jeana Briqueta je bilo v njegovem transportu okrog 150 internirancev. Franc Smrajc pa je izjavil, da jih je njegov transport štel približno 100. 23. nov. pa so pobegnili štirje Francozi.

* Jožef Kokot, rojen 18. septembra 1923 pri p. d. Župku v Zgornji vasi, občina Kostanje (sedaj Vrba ob Vrbskem jezeru), je bil s starši, sestrami in brati (11-članska družina) zaradi slovenske narodnosti v aprilu l. 1942 prisilno izseljen v Nemčijo. Najprej v taborišče Rehnitz, od tam pa v Rastatt, od koder je moral na delo v tovarno orožja v Ettlingen v bližini mesta Karlsruhe. Tam je našel stik z ruskimi ujetniki. V prvi polovici leta 1944 je bil aretiran, več tednov zaprt v Rastattu, nato pa odpeljan v koncentracijsko taborišče Mauthausen. 13. septembra je s transportom prispel v ljubeljsko severno taborišče, a je bil že 21. septembra vrnjen v Mauthausen. 25. septembra 1944 je bil »auf Befehl des Reichsführers SS« (na ukaz državnega vodje SS) v Mauthausnu obešen. Takrat je bilo usmrčenih 150 jetnikov. V isti skupini je bil obešen tudi Karel Hudomalj iz Zagorja, ki so ga prijeli na Dunaju kot organizatorja široko razpredenenega odporiškega gibanja, ki je segalo celo do koroškega partizanstva, v industrijskih mestih pa se je močno naslanjalo na sovjetske vojne ujetnike. Iz tega je mogoče sklepati, da je v tem gibanju imel svoje mesto tudi Jožef Kokot.

Številčno stanje 31. decembra – 994.

Francoski interniranec Jean Vilette je izjavil, da je transport z okrog 280 bolnimi in onemoglimi interniranci odšel z Ljubelja 11. novembra, to pa je datum, ko so se Francozi vedno spominjali »premirja« (Armistice) iz prve svetovne vojne.

1. decembra je en interniranec pobegnil, drugi pa je bil »na begu« ustreljen. Nekaj bolnih je bilo vrnjenih v Mauthausen.

Leto 1945

Številčno stanje 31. januarja je bilo 993, 28. februarja pa 992 internirancev. Po izjavi Branka Dankovića je v februarju prispel iz Mauthausna transport internirancev, med njimi tudi on, kar bi pomenilo, da je pred tem moral oditi z Ljubelja transport v Mauthausen.

15. marec – 992.

Že za 8. marec je bil predviden odhod sto »kvalificiranih« internirancev, vendar do tega ni prišlo, teden dni pozneje pa še transport bolnih internirancev. 14. marca so v Mauthausen vrnili devet Norvežanov.

31. marec – 1.039.

31. marca so iz begunjskih zaporov pripeljali v Tržič, od tam pa peš na Ljubelj 56 slovenskih zapornikov. Iz tega razloga njihovo število ni vključeno v statistične podatke taborišča v Mauthausnu.

28. april – 983 oz. 1.039 skupaj z begunjskimi zaporniki.

7. maja zjutraj je iz Celovca na južno stran Ljubelja prispel transport z okrog 80 interniranci, ki so bili evakuirani iz koncentracijskega taborišča Lendorf pri Celovcu.

Skoraj vsi transporti so prispeli v spremstvu esesovskih stražarjev z vlakom iz Mauthausna do Tržiča, odkoder so jih še močnejše zastražene odpeljali s tovarnjaki na Ljubelj. Redki so bili transporti z vlakom do Celovca, potem pa dalje s tovarnjaki. Enako je bilo s transporti, ki so se vračali v Mauthausen.

Internirance so prevažali v živinskih vagonih, v katere so včasih vrgli nekaj slame in v kot postavili pločevinast sod, ki

jim je služil za stranišče. Včasih so jim dali za popotnico tudi malo kruha. Le redko se je dogajalo, da so bila vrata vagonov priprta, v takem primeru je pri vratih obvezno sedela esesovska straža. Vode jim na poti niso dajali. Sedeti so morali na tleh in vsi pogovori so bili prepovedani. Transporti poleti in pozimi so bili še posebno kruti: poleti zaradi vročine v zaprtih vagonih in včasih tudi večurnega čakanja na odprtih progah zaradi zavezniškega bombardiranja, pozimi pa zaradi mraza, saj vagonov niso ogrevali. Železniška proga Mauthausen–Tržič je vodila skozi visoke alpske predele Avstrije vse do vznožja blizu 2.000 metrov visokih Karavank.

Luksemburžan Wirol je dejal: »Naložili so nas kot sardine v pet ali šest ledenomrzlih živinskih vagonov, lačne in žejne. Preden smo prišli v Spittal ob Dravi, kjer smo se morali zaradi bombardiranja ustaviti, je bilo že 8 mrtvih. Potovanje do Tržiča je trajalo tri do štiri dni, vozili pa smo se le ponoči. Nič nam niso dali ne jesti ne piti, lizali smo le sneg in zaradi tega je marsikdo dobil drisko.

Na tržiško železniško postajo smo prišli popoldne, 2. marca, tam pa nas je pričakal esesovski komandant Winkler z več esesovci. Vodjo našega transporta je vprašal: »Koliko internirancev je umrlo na poti?« »Osem«, mu je odgovoril. »Sehr bedauerlich!« (Zelo škoda) je dejal komandant. Na kolodvoru so nas naložili na pet ali šest odprtih tovrnjakov in nas peljali proti Ljubelju. Ko smo se peljali skozi ozke mestne ulice, nam je prebivalstvo metalo kruh, jabolka in drugo. Zatorej, hvala tem dobrim ljudem! Osebnost nisem mogel kaj ujeti, ker sem bil preslab. Drugi dan so nas več kot sto odpeljali v taborišče na severno stran. Ko smo šli skozi predor, smo nekje na sredini zaslišali vprašanja v francoščini, ali so med nami tudi Francozi. Rekel sem, da sem edini, ki govorim francosko. Nekdo je dejal: »Bodi brez skrbi! Ta predor ne bo nikoli končan, prej bo vojne konec! Žal pa ni bilo tako.«

Vračanje bolnih in onemoglih

Ker so bila groba dela že skoraj končana in predor v širini 6 metrov skoraj usposobljen za motorni prevoz, se je v začetku novembra 1944 pokazalo, da tako veliko število internirancev – skoraj 1.300 – ni več potrebno. Komanda taborišča je v soglasju s firmo Universale odločila, da v Mauthausen vrne vse bolne, onemogle in starejše internirance. Zdravnik, SS-hauptsturmführer dr. Ramsauer je v angleškem preiskovalnem zaporu v Celovcu 27. junija 1946 med drugim napisal: »Nekako 100 bolnih kaznjencev, za katere je bilo ocenjeno, da v doglednem času ne bodo mogli ozdraveti, sem poslal v Mauthausen v tamkajšnjo kaznjensko bolnišnico. Njihova nadaljnja usoda mi ni znana.« Seveda pa je Ramsauer zamolčal, kako so bili ti nesrečneži oblečeni, kakšne so bile vremenske razmere in kako so jih odpravili z Ljubelja ter da je s tem transportom izpraznil taboriščno ambulanto – Revier. Ker pa transport še ni bil poln, je komanda internirance pozvala, naj se šefom barak prijavijo vsi tisti, ki težko delajo, težko hodijo in se slabo počutijo, da bodo odšli v Mauthausen na lažja dela in zdravljenje, ko pa si bodo opomogli, se bodo lahko spet vrnili na Ljubelj. Marsikdo je tej prevari nasedel. Nekateri so se prijavili iz obupa, nekatere pa so šefi barak in kapoji kar sami zapisali. Kljub temu pa je večina internirancev vedela, da vrnitve na Ljubelj ne bo več. Nekateri so tiste, ki so se hoteli prijaviti prostovoljno, svarili, naj tega nikar ne počno.

Francoz Gaston Charlet ni uspel pregovoriti svojih prijateljev Lods, Sarreja, Langladeja in Maugenesteja. Razen Lods so bili vsi starejši letniki. Tudi Luksemburžana Kapgen in Raths nista mogla zadržati rojaka Nickyja Hausemera. Ta je bil tedaj že na koncu svojih moči. Ko je stal z drugimi interniranci na apelplacu na severni strani, se je odločil za Mauthausen. Vrnitve ni bilo.

Prijavljene in odrejene internirance so dan pred odhodom, takoj ko so se vrnili z dela, na gladko ostrigli, jim zamenjali že tako slabo obleko s še slabšo, obuli pa so jih v cokle in čevlje, ki so bili že za odpad.

8. ali 11. oz. 15. novembra pred peto uro zjutraj so jih zbrali na apelplacu. Iz ambulate so bolnike privlekli kar iz postelj – mnogi so bili prehlajeni in so imeli visoko temperaturo. Za težje bolnike so zadolžili tiste, ki so bili bolj pri močeh. Morali so jim nositi tudi popotnico – kruh in konzervo. Zbrane je pred odhodom prišel pogledat še sam komandant Winkler. Ob 5. uri so se odprla taboriščna vrata in skozi se je začela pomikati kolona nesrečnežev. Bili so zaviti v cunje in skoraj bos. Ko so odhajali z Ljubelja, je snežilo, v Tržiču pa je bila brozga. Komaj so zavili na cesto, že so odmevala esesovska povelja: »Schnell! Schnell!« (Hitro! Hitro!)

Da ne bi prišlo do kakega partizanskega presenečenja, so cesto vse do Tržiča dodatno zastražili z ljubeljskimi ter s tržiškimi policisti ter šentanskimi orožniki.

Jože Klemec, p. d. Črnikov iz Podljubelja, je šel tistega dne ob 5. uri na delo v tri kilometre oddaljeno električno centralo na Čegeljšah. Na cesti nad Ankeletovo žago je opazil nemškega stražarja. Ko pa je prišel do Meserjevca, kjer je stal drobilec in nakladalec kamenja, ga je neki stražar potegnil v stran in mu ukazal, naj gre za njim. Zakaj, ni vedel, kajti stražar ni znal slovensko, on pa ne nemško. Bila je še tema. Kmalu so mimo prignali kolono internirancev. Šel je za njimi. Pri predilniški žagi je spet naletel na stražarje.

Pek Martin Romih iz Tržiča je o mimohodu internirancev skozi Tržič pripovedoval: »Bilo je okrog 7. ure zjutraj. V roki sem imel štruco kruha. Dal sem jo enemu od kaznjencev. Esesovec je to videl, pritekel k njemu, mu jo zbil iz rok in pohodil. Pri tem pa je kaznjenec izgubil coklo. Esesovec mu je ni dovolil pobrati, temveč ga je nagnal, da je v brozgi odšel dalje samo z eno. Na trgu je stal tudi tržiški orožnik Mühlbacher, ki mi je, ko je videl, da sem kaznjencu dal kruh, požugal.«

Kako so kaznjence gnali skozi mesto, sta videli tudi Anica in Mici Mally, ki sta stanovali na tedanjem Platzu der SA. Med njimi sta spoznali Julija Lapajneto iz Cerkelj. Mici je v naglici zbrala nekaj nogavic, kruha in cigaret in vse to odnesla na

železniško postajo in razdelila internirancem, ki so bili povsem mokri in premraženi že v živinskih vagonih.

Tudi nekateri takratni osnovnošolci se spominjajo, kako so esesovci gnali internirance skozi Tržič prav takrat, ko so šli v šolo, torej okrog pol osmih zjutraj. Bili so v coklah in brez nogavic, nekateri tudi bosi. Med njimi so bili tudi Slovenci Fortunat Demšar iz Palovč, Franc Nadižar iz Kranja, Janez Barbo iz Smlednika, Janez Jereb iz Žirovskega vrha, Franc Skušek iz Rihpovca pri Trebnjem, Franc Smrajc iz Ljubljane, že omenjeni Lapajne in morda še kdo.

Vrnitev bolnih in onemoglih pa je bilo v vsem času še več, kar izkazuje analiza številčnega stanja internirancev. Dodatno pa so v Mauthausen vračali tudi po kazni (Ruse, Poljake, pobegle idr.).

Južno kaznjensko taborišče

Starešine, pisarji, kapoji ...

Interniranci v taborišču so bili podrejeni nemškimi in avstrijskim kaznjencem, ki so bili obsojeni zaradi kriminalnih dejanj, pozneje pa potegnjeni iz zaporov in pripeljani v Mauthausen, potem pa na Ljubelj, da pretepajo in mučijo ljudi iz zasedenih evropskih držav, ki se niso strinjali s Hitlerjevim režimom.

Vodja vseh kaznjencev je bil nemški kriminallec *Friedolin Bipp*, roj. l. 1906 v Obersäckingu. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom. Na desnem rokavu je nosil črn trak z belim napisom »Lagerältester«. Imel je številko 1.660 in črn trikotnik, kar je pomenilo, da je bil asocialni kaznjenec. Preden je bil poslan v taborišče, je bil zaradi umora pred civilnim sodiščem obsojen na smrt na vešalih, vendar mu je bila kazen odložena. Bil je disciplinski šef vsem kaznjencem na slovenski strani,

sicer pa pošast, tat nad tatovi in homoseksualec. Podrejenim šefom barak in kapojem je dajal navodila za izvajanje raznih grozodejstev in nasilja in sam sodeloval pri pretepanju z gumi-jevko. Organiziral je mučenja, t. i. koride. Najprej je stanoval v baraki številko 1, pozneje pa v posebni sobi v baraki, kjer je bila kuhinja in skladišče s hrano. Ko je bil še v baraki številko 1, je kaznjence včasih tako močno udarjal, da so se zvalili po meter in več daleč na tla.

Tajnik taborišča je bil nemški kriminallec *Karl Weber*, roj. l. 1902 v Remscheidu (bajè je bil po rodu Luksemburžan). Nosil je številko 1.747 in zelen trikotnik. Francosko je govoril slabo. Bil je precej zavaljen in največ se je zadrževal v pisarni, stanoval pa je poleg Bippa. Imel je prevajalca, nekega Belgijca, ki je dobro govoril francosko.

Šef barake številko 1 je bil v začetku nemški kriminallec *Franz Krb*, roj. 1908. l. v Albernu. Imel je zelen trikotnik in številko 278.

Pisar v baraki je bil francoski politični interniranec *Jean Sauvage* (številko 26.818), roj. l. 1917 v Rouenu. Po »koridi Sauvage« ga je ob koncu julija 1943 zamenjal *Florent Stadler*, doma iz Metza. Bil je politični kaznenec in imel je številko 28.574. Bil je šolan in imel je zelo lepo pisavo. Govoril je štiri jezike, med njimi tekoče nemško. 19. aprila 1944 je odšel na koroško stran za šefa barake, kjer je s kaznjenci zelo grdo ravnal. Na Stadlerjevo mesto je prišel za pisarja *Louis Balsan*, roj. l. 1911 v Parizu. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom in imel številko 27.763. Bil je oficir francoske armade, dobro situiran, intelgenten, šolan in fizično precej močnejši od drugih. Gestapo ga je aretiral 20. okt. 1942 kot člana ilegalne skupine Cartwright. Šest mesecev je bil zaprt v Fresnesu, nato pripe-ljan v Compiègne, odkoder je bil aprila 1943 poslan v Maut-hausen.

Ko je bil Krb v oktobru 1943 premeščen na koroško stran, je postal šef barake nemški kaznenec *Eduard Sackmann*, imenovan Edi, roj. l. 1911 v Moosachu. Nosil je vijoličasti trikotnik, s katerim so Nemci obeleževali homoseksualce, in

nad njim številko 2.249. Do oktobra je bil kot kaznjenec v baraki številka 3. »Edi« je bil majhne postave. Vedno se je lepo nosil, bil je uglajen, lepo počesan in nališpan. V začetku je veljal za najboljšega med vsemi šefi barak. Kadar pa se je razjezil, so se njegove pesti na kaznjencih dobro poznale, sicer pa je bil videti mehek človek. Ko je v septembru 1943 prišel v njegovo barako transport Poljakov, jim je tri dni dajal dvojne porcije hrane, kar so jim zavidali kaznjenci iz drugih barak. Ko je prvo soboto po njihovem prihodu ves štab šefov barak popil preveč žganja, je bil tako pretepen, da so ga morali odpeljati v ambulanto. Ko se je vrnil, je takoj zmanjšal dodatke na polovico in se povsem spremenil. Prej ni nikdar udaril, po tistem pa se je tudi on pridružil surovežem. Tako so vsi upi Poljakov, da se jim bo z njim lažje godilo, splavali po vodi. Pretepal je do konca vojne. Še 1. maja 1945 je v meščanski šoli v Tržiču, kamor so bili kaznjenci pripeljani s koroške strani, tako močno udaril Poljaka Jozefa Rzetelskega, da se je z glavo zaletel v pograd in se moral zaradi tega na Poljskem zdraviti še po vojni.

Edi je šel zelo redko iz taborišča. Bil je homoseksualec in velik prijatelj Bippa. Za »ljubčka« (Francozi so take imenovali

Nemški kriminallec
Max Skirde.

chouchou) si je izbral francoskega kaznjenca Rogerja Billardona, kateremu je za usluge dajal salamo, margarino in pečen krompir. Ta Francoz se je do svojih tovarišev slabo obnašal in jih celo pretepal.

Šef barake št. 2 je bil nemški kriminallec *Max Skirde*, roj. l. 1901 v Elbingu. Že l. 1928 je bil 8 mesecev v zaporu zaradi goljufije. Preden je l. 1937 prišel v koncentracijsko taborišče, je bil obsojen zaradi umora. Na Ljubelju je imel številko 770. Francozi so mu dali ime »Neunoeil« (Enooki), ker je bil na eno oko slep. Bil je bolj žival kot človek, napol blazen in alkoholik. Kadar se je napil, je dobival delirijske napade. Imel je mačko, in ko mu je izginila, je s pestjo po glavi premlatil najmanj deset kaznjencev. Za »ljubčka« si je izbral mladega poljskega kaznjenca Tadeka, ki je vojno preživel in po njej bival v Parizu, kjer je bil obsojen na leto dni zapora in nekaj let izgube državljskih pravic, kajti proti njemu so bile napisane štiri prijave. Sicer pa v taborišču nikomur ni storil krivice. V začetku se je blokaču upiral in bil večkrat tepen. Končno se mu je vdal.

Florenta Stadlerja je kot prevajalec in pisar zamenjal *Jean (Hans) Hector*, francoski politični kaznjenec nemškega rodu, roj. 1920 v Koblenzu. Na Ljubelju je nosil številko 26.376. Menjal je hrano za cigarete, vendar je napravil tudi mnogo uslug, ker je znal nemško. Takoj po vojni je bil v zaporu Blois zaradi štirih anonimnih prijav o njegovem vedenju v taborišču.

Šef barake štev. 3 je bil nemški kriminallec *Karl Heinz Pommerehnke*, ki je v taborišče Mauthausen prišel že drugič. Zato je nosil zelen trikotnik s trakom nad njim in številko 235. Rojen je bil l. 1912 v Rugenseeju. Nekdaj je bil mornar in po vsem telesu je imel vtetovirane gole ženske, le na prsih je imel naslikano veliko ladjo z razpetimi jadri oz. s tremi jambori, ki do polovice tone v morje. Francozi so ga imenovali »Tatoue« (Tetovirani), Bosanci pa »Šaronja«. Aretiran je bil zaradi umora. Pred tem je imel bajè še druge »poklice«: zvodnik, tat, organizator splavov, avtopleskar itd. V taborišču je bil zelo

nasilen, pokvarjen, divji – pravi norec, še posebno, če se je napil. V Mauthausen je prišel iz taborišča Sachsenhausen. Ko so esesovci na železniški postaji kaznjence potiskali iz vagonov, so jih topli z železnimi palicami. Tako je tudi »Tetovirani« dobil udarec, ki ga je podrl na tla in mu pustil posledice.

Skupaj s starešino taborišča je bil vnet organizator boksarskih dvobojev med kaznjenci in kapoji. V jedilnici svoje barake je s pestmi podiral kaznjence, ki so morali pred njim stati mirno. Kaznjenec se je moral hitro pobrati in se spet postaviti v stojo mirno, nakar ga je »Tetovirani« spet zbil na tla. To je ponavljal, dokler se ni utrudil ali pa naveličal. Med mladimi kaznjenci si je izbiral žrtve za zadovoljevanje svojih seksualnih potreb. Vedno se je lepo oblačil, bril glavo in brado, nosil škornje ter srajco s pravim ovratnikom. V letu 1945 mu je bil »ljubček« (šefi barak so jih klicali »Junge«) mlad poljski kaznjenec. »Junge« je podnevi delal v baraki pri urejanju prostorov, ponoči pa mu je bil seksualni partner. Za nagrado je dobival precej več hrane.

Pisar je bil na začetku *Louis Balsan*, po 19. aprilu 1944 pa poljski kaznjenec. Tetovirani je dajal Balsanu dodatno hrano iz kotla za kaznjence in tudi po kakšno cigareto. Nekateri kaznjenci so videli, da je cigarete menjal za dietno hrano, ki bi jo morali dobiti težki bolniki v ambulantni, in to z dvema bolničarjema. Zaradi tega ga je neki kaznjenec celo brcnil.

Šef barake št. 4 je bil najprej nemški kriminallec *Herbert Scheller*, roj. l. 1907 v Hamburgu. Našit je imel zelen trikotnik in številko 1.667. Bil je pravi norec. Kaznjenci so ga imenovali Herbert ali pa »Blondinet«. Za »ljubčka« je imel mladega francoskega kaznjence Alcida. Ko je bilo v oktobru 1943 postavljeno taborišče na koroški strani, je bil premeščen tja in imenovan za šefa blokačev oz. oberkapoja.

Za njim je vodstvo barake prevzel nemški kriminallec in homoseksualec *Kurt Liese*, roj. l. 1898 v Leipzigu. Bil je majhne postave, precej širokega obraza z velikimi uhlji. Pred tem je bil zadolžen za barako, v kateri je bila umivalnica in pralnica. Imel je zelen trikotnik in št. 697. V njegovi baraki

je bilo ob koncu l. 1943 pa vse do 30. aprila 1944 največ ruskih internirancev. V prvih dneh taborišča na koroški strani, dokler ni bilo dokončno organizirano, je bil tudi vodja vseh kaznjencev. Pridobil si je naklonjenost mladega Poljaka, kateremu je za »usluge« dajal več hrane. Bil je najstarejši blokač in veljal je za bolj človeškega, ker je poredko pretepal. Njegov nadaljnji »ljubček« je bil francoski kaznjenec Baseto Eyrygnoux. Bil je temne polti in imel je kodraste lase. Nemci so ga klicali »Cigan«. Spolno sta ga izrabljala tudi Bipp in »Tetovirani«. Imel je srečo, da je taborišče preživel, kajti Nemci so osebe, katere so izkoriščali kot seksualne partnerje, pred koncem vojne nameravali odstraniti. Proti koncu vojne je Liese imel za »ljubčka« spet mladega Poljaka.

Pisar barake je bil poljski kaznjenec, star od 30 do 35 let.

V baraki šte. 5, kjer so bivali minerji, je kraljeval politični interniranec *Max Stilp*, roj. l. 1917. Bil je Sudetski Nemec iz Königswartha. V začetku je bil esesovski brivec, kar je opravljal tudi v Mauthausnu. Zastrupljal se je z gorilnim špiritom, katerega je z malo sladkorja pil kar iz skodelice. Nosil je rdeč trikotnik in številko 14.903. Bil je nasilen in vseh muh poln. Tepel je z močno pestjo in bil strah in trepet. Njegov »ljubček« je bil mlad Francoz Christian Böhm, ki je na Ljubelj prišel s prvim transportom.

Pisar barake je bil *Peter Ernst*, ki je bil tudi šef tolmačev, sicer pa politični interniranec, rojen l. 1922 v Wasselnheimu. Na Ljubelju je imel šte. 28.419. Pisar verjetno ni bil od začetka, temveč šele pozneje. 8. maja 1945 je na Koroškem stopil v brigado »Liberté«.

V juniju 1944 je bil za kapoja v čevljarski delavnici postavljen *August Staab*, doma iz Wangna, do takrat šef barake šte. 4 na koroški strani, v letu 1945 pa je bil kapo kaznjencem, ki so opravljali utrjevalna dela (kopanje strelskih jarkov, gradnja bunkerjev itd.).

V ambulantni (Revier) je bil šef avstrijski kriminallec *Johann Danter*, roj. l. 1898 v Welsu. Nosil je zelen trikotnik in šte. 1.998. Bil je nekoliko slaboumen, sicer pa povsem vdan

esesovskemu zdravniku Ramsauerju, kateremu je tudi čistil sobe. Bil je ovaduh in sadist. Pogosto je dajal napačne injekcije. Poleg tega je bil epileptik in kadar je dobil božjastne napače, je vse polomil, se drl in pretepal bolnike. Oba zdravnika kaznjenca sta se pritožila dr. Ramsauerju in čeprav je ta vedel za Danterjevo bolezen, ga je zadržal.

Vodja vseh blokačev oz. kapojev na delovišču je bil nemški vojni kriminallec *Fritz Winkens*, roj. 1914. l. v Ronsdorfu v Wuppertalu. Uradno so ga imenovali »Oberkapo«, Francozi pa »Doyen«, z vzdevkom »Pasji gobec«. Nosil je črn trikotnik z navzgor obrnjeno konico in števil. 623. Bil je surovež in nasilnež, velika baraba in divjak. Znal je malo francosko. Sodeloval je v boksarskih tekmovanjih s kaznjenci. Na delovišču je imel majhno barako in vanjo klical kaznjence in jih pretepal. Bil je velik prijatelj Mayerja, imenovanega »Trompe la mort«, ki je sodil med najbolj surove esesovce na Ljubelju. Winkens je slovel kot eden najbolj nevarnih kapojev in poznan je bil po tem, da je kaznjence pošiljal »čez črto« z namenom, da jih potem ustrelijo. Po izvršenih dejanjih pa je prišel h kommandoführerju Mayerju, potem pa sta se skupaj smejala. Leta 1944 se je prijavil v nemško vojsko.

Vsi imenovani vodilni kapoji so prišli na Ljubelj s prvim transportom, torej 3. junija 1943.

16. julija 1943 je prišel še kriminallec *Johann (Hans) Gärtner*, francoski državljani, roj. l. 1904, doma bajè na Dunaju. Gestapo ga je aretiral leta 1939 in ga poslal v Mauthausen. Bil je visoke postave in tuberkulozen ter kapo vsem kaznjencem minerjem v predoru. Znal je francosko. Bil je zelo okrutni, prav posebno še do Francozov. Minerje je na delu stalno priganjal in jih, če po njegovi oceni niso dobro in dovolj hitro delali, ovajal esesovcem. Vozil je tudi diesel lokomotivo. Pretepel je Arthurja Michauda, Jeana Monamyja, Josepha Carballa in druge kaznjence minerje. Angleško vojno sodišče ga je obsodilo na štiri leta zapor. Julija 1949 ga je izročilo francoskim vojaškim oblastem. Francosko sodišče ga je maja 1950 zaradi kaznivih dejanj, ki sicer niso bila vezana na ljubeljsko taboriš-

če, obsodilo na 15 let težkega dela. Kazen mu je septembra 1950 znižalo na 10 let.

Poklicne kriminalce so Nemci pobrali po raznih zaporih, katere so leta 1933 po ukazu Göringa izpraznili, in jih poslali na prisilno delo v posebno težke predele, npr. močvirje Papenburg. Tisti, ki so preživel, so bili najbolj odvrtni in okrutni in skoraj vsi homoseksualci.

Nekaj ostalih kapojev

Fric Ziegler, imenovan »Fric«, je bil kapo skupine, ki je delala pri pripravi betona.

Louis Breux, francoski politični kaznjenec, je v začetku delal v predoru in kmalu postal kapo zidarjev pri zunanjih delih. Vedno se je drl na kaznjence, predvsem kadar so bili v bližini esesovci. V prvih povojnih letih so ga francoske oblasti obsodile na smrt in leta 1948 je bil ustreljen. Bil je obtožen, da je odgovoren za smrt Francoza, a ne na Ljubelju.

Pepi Beck je na Ljubelj prišel kot francoski politični kaznjenec. Na glavi je imel bulo. Bil je nemškega rodu. Kot kapo je vedno kričal in kaznjence brez razloga pogosto pretepal. Proti koncu l. 1944 je bil premeščen v taborišče Linz, kjer so ga španski interniranci ob osvoboditvi obesili.

Kapo skupine, ki je pripravljala lesene opažne svode za predor (ekipa »parpaint«), je bil *Raymond Vasserd* s števil. 28.641. Tudi on je imel »ljubčka«, ime mu je bilo Henri.

Felix Leibovici (števil. 28.225), roj. l. 1894 v Jassyju (Romunija), je bil francoski Žid. Njegova ekipa je delala zunaj predora. Vedno je kričal. Pogosto je bil tepen od blokačev »Tetovirana« in »Enookega«. Nepošten je bil pri zamenjavi hrane in spretno je znal krasti tobak. Ko so ga civilisti posvarili zaradi njegovega kričanja, je dejal, da to mora početi, ker s tem varuje vso skupino pred esesovskim pretepanjem, kar je bilo vsaj deloma res.

André Perroncel (števil. 26.193), roj. l. 1910 v Parizu, je bil kapo skupini kaznjencev, ki je delala v predoru in zunaj. Več-

krat je koga oklofotal. Ko sta 1. dec. 1944 pri kidanju snega pod vrhom Ljubelja pobegnili dva zapornika, je vpil: »Zwei Mann weg!« in tako opozoril stražarja. Bil je zloben človek. Proti njemu je bila napisana nepodpisana prijava, zato ni bil sojen. 8. maja 1945 se je hotel pridružiti brigadi »Liberté«, a so ga Francozi zavrnil.

Leon Mayer (štev. 27.037), roj. 1. 1909 v Eberbachu, je bil precej časa kapo skupine za nakladanje cementa. Bil je prijatelj kapoja Breuxa. Vedno se je drl. V novembru 1944 se je malo poboljšal, kajti opazil je zaskrbljenost nekaterih drugih kapojev in stražarjev. Kljub temu pa je kaznjence še naprej priganjal. Nekateri so ga večkrat tepeli. Ob apelu pred predorom, ko so delili hrano ali pa pred odhodom v taborišče je surovo ravnal s tovariši, ki niso dovolj hitro prišli na zbor, predvsem pa s tistimi, ki so prišli zadnji ali pa so delali bolj daleč in zaradi izčrpanosti niso mogli teči. Ko je delil juho, ni prav nič pazil na to, če je nalil premalo. Tistim pa, ki so mu zvesto služili, je dajal polne zajemalke. Sam je seveda živel na račun manjših obrokov vse skupine in vedno imel vsega dovolj. Zelo dobre in edine zveze je imel s kapoji in z nemškimi šefi barak. Ker je govoril nemško, je to prednost znal izkoristiti. Po vojni so ga francoske oblasti obsodile na 5 let zapora.

Takoj po prihodu velikega transporta 13. julija 1944, v katerem je bilo okrog štirideset Slovencev, so si starešine barak na apelplacu ogledovali nove internirance. Iskali so predvsem mlade, da bi jih potem pridobili za »svoje potrebe«. Dva 18-letna interniranca, Alojza Bohinca in Alojza Odarja, je hotel prevzeti Max Stilp, starešina barake štev. 5, a je bil Odarj vendar poslan v barako štev. 4, kjer je bil starešina Kurt Liese. Oba sta ju poskušala speljati z zvijačo, a jima ni uspelo, ker so ju posvarili starejši tovariši. Tako je Liese nekega dne Odarju iznenada snel čepico in rekel, da ima uši. V resnici pa mu jo je v naglici sam spustil na glavo, da bi ga lahko kaznoval, kot je bil to običaj, oziroma ga prisilil, da se mu prepusti.

Taboriščna kuhinja

Kuhinja v taborišču je imela štiri oddelke, vse pa je vodil esesovec. Najdlje je bil to Avstrijec *Hans Weigel*, ki se je stršno bal partizanov. Po poklicu je bil klobasičar. Kadarkoli je moral v Tržič po hrano, je komandanta prosil za dodatno stražo oz. za okrepitev tiste ob cesti. Nekaj tednov pred osvoboditvijo ga je komandant poslal na fronto. Bil je eden od organizatorjev nogometnih tekem v taborišču. V Celovcu je imel prijateljico. Kaznjenec Anton Kastrevc iz Velike Bučne vasi ga je ocenil za dobrega človeka.

Weigla je zamenjal *Alois Kirschbaum*, človek srednjih let in majhne postave, oženjen in doma nekje pri Dunaju. Janez Hafner iz Tržiča je dejal, da je bil obergefreiter (SS-rottenführer) in da je večkrat zahajal k njegovemu očetu, ki je bil čevljar, po žganje v zamenjavo za hrano. Z njim je ponavadi prihajal tudi neki kaznjenec.

16. aprila 1945 je prišel s koroške strani še romunski folksdojčer *Wilhelm Donau*, katerega so kaznjenci imenovali Fernandel. Po poklicu je bil kmet. Ta pa je bil pravi norec. Z veliko kuhalnico je pretepal kaznjence. Nekaj dni pred osvoboditvijo jo je zlomil na Andréu Messantu.

V kuhinji za kaznjence sta stala dva velika kotla (avtoklave) za kuhanje juh (čorbe) in kave. Šef kuhinje je bil najprej nemški politični kaznjenec *Kurt Windt* (14.353), roj. l. 1902 v Königsbergu. Esesovec ga je nekoč v kuhinji tako pretepel, da je bil dva dni v nezavesti. Zaradi napake, katero je storil namenoma, je bil poslan na delo pri predoru. Tam pa ni delal dolgo, že 7. sept. 1943 je namerno prestopil »stražarsko črto« in esesovski stražar ga je ustrelil. V kuhinji ga je zamenjal francoski interniranec *Leonard Chambonneau* (26.561), roj. l. 1894 v Vierzonu, z njim pa je delalo še nekaj rojakov.

V esesovski kuhinji je bil šef *Zigmund Klossowski* (3.733), po rodu Poljak. Pomagala sta mu še rojaka Tadek in Jožef. Mesarja sta bila Francoza Marius Linage (28.276) in Josef Dubuc (26.687). Ta dva sta vse dopoldne rezala meso. V prvem

obdobju – do novembra 1943 – je z njimi delal še André Frontczak (26.741). Ko je bilo taborišče postavljeno tudi na koroški strani, je bil tja premeščen za kuharja. Nemci so ga vodili kot francoskega državljana, ker je bil aretiran v Franciji.

V skupini za lupljenje krompirja (Kartoffelkommando) in prebiranje zelenjave je delalo pet do šest Francozov. Njihov šef je bil *Georges Boixel* (27.810). Tu so bili še Marcel Mascle, po poklicu frizer, odvetnik Armand Busquet, Louis Dorlac, pozneje premeščen na delo v predor, Auguste Boef ter Michaelidis Stavros, Grk iz Marseilla. V drugi polovici l. 1944 so občasno lupili krompir tudi jugoslovanski kaznjenci Muženič, Ihanec in drugi.

Na jesen so na Ljubelj navozili precej krompirja in ga spravili v zemljanke zunaj taborišča, nedaleč od glavnega vhoda, ter ga pokrili s slamo in zemljo. Spomladi pa je začel gniti in smrdeti. Kaznjenci so ga morali prebirati in čistiti. Spomladi l. 1945 ga je prebirala skupina kaznjencev iz barake šte. 5. Med njimi je bil tudi Janez Ihanec. S seboj so imeli kangle z vodo, v katerih so ga umivali. Nekaj so ga ukradli tako, da so ga odnesli v umazani vodi, ter ga skrili pod barako. Ko so nekega dne prišli z dela, so na mizi našli kuhanega. Šef barake je hotel vedeti, čigav je, in ker se nihče ni javil, ga je razdelil vsem.

Poleg kuhinje je bilo skladišče živil. Zanj je bil odgovoren nemški kriminallec *Erich Klein* (2.757). Na Ljubelj je prišel s prvim transportom. V mlajših letih je bil pripadnik francoske tujske legije. Odlično je govoril francosko in za Francoze je bil zelo dober, pogosto se je zavzel zanje.

Nekega decembrskega dne l. 1943 je šef taborišča ukazal, naj izstopijo vsi slaščičarji. Prijavilo se jih je kar lepo število. Esesovec je opravil preskus znanja in mnogi so morali nazaj na delo v predor, ostala pa sta le André Messant (27.064) in Maurice Guiller (26.766), imenovan »Titi«.

Kaznjenci, ki so delali v kuhinji, so stanovali v baraki šte. 1, nasproti kuhinje. Zjutraj so glede na vrsto opravila začeli delati ob štirih ali ob petih.

V kuhinjo so smeli vstopiti le komandant Winkler, zdravnik Ramsauer, rapportführer Hans Goggl, za njim pa Sebastian Binder in esesovec, ki je bil zadolžen za kuhinjo. Ta je večkrat ukazal, da mu kaznjenci pripravijo paket za družino, kar je seveda pred drugimi esesovci skrival, čeprav je bilo tudi med njimi nekaj takih. Večkrat je razno blago menjal za žganje.

In kakšno hrano so pripravljali za kaznjence? Za zajtrk so skuhali kavo iz nadomestka (znani Ersatz) z malo sladkorja. To je bila črnorjava topla voda. Opoldne so dobili zajemalko čorbe iz posušenih poljščin (repa, pesa, koleraba, zelje, krompirjevi olupki) z nekaj krompirja in kako ostrgano kostjo (meso so pojedli esesovci), z malo moke in margarine. Za večerjo pa so jim dali košček margarine ali rezino salame, včasih pa po žlico marmelade.

Za božič l. 1943 sta Guiller in Messant pripravljala sladice in pecivo za esesovce, toda to ni bila njuna edina zadolžitev. Skupaj z Erichom Kleinom sta morala delati tudi v skladišču in pomagati pri razkladanju tovarnjakov, naloženih s hrano in drugim blagom, to vse lepo razporediti in zložiti v skladišče ter živež razdeliti na osnovi dnevnih naročilnic. Francozoma je večkrat uspelo opehariti esesovce in pri prevzemu živil golju-fati pri teži in količini. V košaro za ambulanto sta potem naložila nekaj več kruha, marmelade ali česa drugega.

V času delovanja taborišča so hrano spremenili samo dvakrat. 4. decembra 1943 (svečano prebitje predora) so skuhali golaž. Kuharji so delali vso noč, ker jim je firma Universale, ki je kontrolirala razdelitev, dala na voljo precej raznih živil (svinjsko mast, meso). Bilo je tudi nekaj več kruha in še celo po pet cigaret. Prav posebej pa so v kuhinji pripravljali pojedino za esesovce, kajti tega dne so prišli v esesovsko taborišče gauleiter Rainer, SS-general Rösener in cela vrsta nacističnih vojaških in političnih funkcionarjev. Drugič pa so kaznjenci dobili boljšo hrano (golaž, krompir) jeseni l. 1944, ko je bil prebit zgornji rov, a takrat temu dejanju niso prisostvovali nacistični glavarji. Za božič l. 1944 so kaznjenci na koroški strani dobili malo več krompirja.

Kot že rečeno, je bila disciplina v kuhinji prav takšna kot sicer in pretepanje je bilo predvsem na začetku vsakodnevna praksa.

Za kuhinjo zadolženi esesovec je bil posebno surov, kadar se je napil. Izmišljal si je vse mogoče, da bi se lahko znesel nad kaznjenci. Tako je nekoč, v letu 1944, na izhodu iz kuhinje ustavil kaznjenca, kateremu je Messant predtem dal košček kruha. Trdo ga je prijel in hotel zvedeti, kdo mu ga je dal. Takoj zatem je zbral vse kaznjence, ki so delali v kuhinji, in zahteval, naj se oseba sama javi. Ker se nihče ni oglasil, je s prstom pokazal na Messanta in mu ukazal, naj stopi iz vrste. Pokazal je na stol in mu rekel: »Dobil boš 25 udarcev, ker vem, da si ga dal ti!« Po tej surovo izvedeni kazni – udarce je dobil z veliko kuhalnico – ga je poklical s svojo pisarno, mu dal cigareto ter dejal: »Vidiš, zatajiti je zelo lepo, pri nas pa je to disciplina!«

Zdravstveno osebje

Zdravnik vseh taborišč – koncentracijskega, civilnega, policijskega in esesovskega – je bil SS-hauptsturmführer dr. Siegfert Ramsuer, roj. 19. oktobra 1909 v Celovcu. Na Ljubelj je prišel 1. avgusta 1943 in zamenjal dr. Hermannia Richterja. Ta je že pred Ljubeljem poleg drugih opravljenih zločinov v novembru 1941 z injekcijami v srce usmrtil 264 »za delo nesposobnih« ruskih vojnih ujetnikov. Po odhodu se je zdravil v zdravilišču za živčne bolezni v Giessnu an der Lahn. V maju 1945 je bajè naredil samomor.

Uradni naziv dr. Ramsauerja na Ljubelju je bil : »Der Lagerarzt Dr. S. Ramsauer, SS-Hauptsturmführer.« Za njim je pozneje prišla tudi njegova družina, ki je stanovala v Jurjevi hiši, kjer so ji Nemci uredili stanovanje s kopalnico. Ramsauer je bil mlad in zagrizen nacist. Svojo pisarno je imel v esesovski ambulanti, južno od koncentracijskega taborišča. Starši so živeli v Celovcu. Preden je prišel na Ljubelj, je bil po izjavi

Louisa Balsana v Mauthausnu odgovoren za smrt okrog 700 bolnih kaznjencev, katerim je dal injekcije bencina, kar je povzročilo razpadanje rdečih krvnih teles.* To prakso je Ramsauer potem nadaljeval na Ljubelju. Interniranec Jean Barbier je izjavil, da je pred tem najprej »zdravil« v taborišču Oranienburg, potem pa v Dachauu.

V ambulantno za kaznjence je običajno zahajal le enkrat na dan in predvsem kontroliral, koliko časa je že kdo v njej. Reči, da je kaznjence zdravil, bi bila laž, saj zanje ni bilo niti najosnovnejših zdravil. Poznal je le bencinske injekcije ali pa Transporte v Mauthausen, ki so se ponavadi končali v krematoriju. Kaznjenci so mu služili kot pripomoček za študij anatomije. Za njihovo smrt ni bil nikomur odgovoren, temveč je lahko pričakoval le priznanje in napredovanje, kar je dosegel že v začetku leta 1944, ko je bil povišan v SS-hauptsturmführerja.

Michel Gasior, ki je bil bolničar v taborišču, je l. 1987 novinarju dunajske revije »Wiener« Helmutu Möchel u napisal: »Bil sem zaprt v taborišču Ljubelj in kot bolničar dodeljen doktorju Siegbertu Ramsauerju. Tako sem bil v njegovi bližini skoraj vsak dan. Poleg za delo v ambulantni sem bil zadolžen tudi za zdravila, namenjena kaznjencem. Količina zdravil ni zadostovala niti za ublažitev, kaj šele za ozdravitev bolnih. Zato sem jih moral krasti Ramsauerju, ki jih je imel na zalogi v skladišču apoteke. Dr. Siegbert je največ časa porabil za izpopolnjevanje svojega medicinskega znanja, in to na svojih bolnikih, katere je izrabljal, ne da bi se brigal za njihovo zdravje. Tako je bolne pošiljal v centralno taborišče Mauthausen, čeprav je vedel, da bo v času vsakega tri dni trajajočega transporta v živinskih vagonih in v najbolj bednih razmerah umrlo od 60 do 70 odstotkov bolnikov. Pokazalo se je, da so bili v tistem času edino učinkovito zdravilo za zdravljenje pljučni-

* Dr. Oppressnig, avstrijski zdravnik, ki je bil iz političnih razlogov aretiran leta 1939, mu je bil podrejen eno leto. Po vojni je napisal izčrpno poročilo, katerega pa angleško vojno sodišče v Celovcu ni obravnavalo, ker ni obravnavalo Ramsauerjevega početja na Ljubelju.

ce sulfamidi, ki jih je imel dr. Ramsauer na zalogi, a jih je delil s tako škrtostjo, da bolniki niso bili več odporni, poleg tega pa so bili še oslabljeni od težkega dela, nezadostne prehrane in higiene.«

Od 3. junija 1943 pa tja do poletja 1944 je bil med kaznjenci v taborišču edini zdravnik dr. Josef Krupowicz (28.208), roj. 24. junija 1899 v Varšavi. Bil je politični kaznjenec, aretiran v Franciji in zato označen s črko »F«. Bil je protirusko usmerjen. Sicer ni bil tako slab, vendar je najraje pomagal dobro stoječim francoskim kaznjencem – advokatom, oficirjem, tovarnarjem itd. Francoska odporniška organizacija v taborišču ga je prisilila, da skrbi za nekatere vidnejše francoske osebnosti (senator Gaston Charlet, Louis Balsan in drugi), če hoče po vojni živeti v Franciji, poleg tega pa je zahtevala, da tudi drugim tovarišem omogoči vstop v ambulantno. Toda zdravnik Josef in oba bolničarja, Roland in Michel, svojega poklica niso najbolj častno opravljali. Brigali so se predvsem zase. Vitamine in hrano so najprej vzeli zase in za svoje prijatelje, z zdravili pa so celo trgovali, čeprav jih je bilo že tako zelo malo. (Jean Granger)

St. Anna n. d. Laible
(Pol. San. Dienststelle)

St. U.
den 13. Juli 1943

Werte: St. Anna n. d. Laible P. Kimmich

Überweisungsschein
zur fachärztlichen Behandlung.

An das San. Krankenhaus Gullenfels.

Pol. Amt: Badmeyer Baal Peter

Dienststelle: Pol. San. Komp. 11p Lager St. Anna n. d. Laible Post Kimmich.

Befund des Überweisenden Arztes: Parodontose u. fast totaler Nierenschaden.

Kontakt mit Ulen von Thurnitz

Ich bitte um Untersuchung und Mitteilung des Befundes auf der Rückseite.

Mag. R. Richter

(Unterschrift)
H-Übersturmführer

Napotnica za stražnika Petra Balta, podpisana od taboriščnega zdravnika SS-oberscharführerja dr. Richterja.

Georges Huret je vedel povedati: »Poljskemu zdravniku so kaznjenci zamerili zaradi obnašanja oziroma malomarnega zdravljenja. Tudi razlog njegove aretacije ni povsem jasen. Umaknil se je v nepoznan kraj, ker se je zelo bal negodovanja kaznjencev, ker je bolničarju Rolandu Decroixu, pri katerem je stanoval, ko je prišel v Francijo, speljal ženo z dvema otrokoma. To mi je povedal sam Krupowicz. Razen tega je, ko sem ga našel, prebledel in rekel: »Upam, da se ne jeziš. Veš, gospo imam zelo rad.« Takoj sem ga prekinil, rekoč: »Pusti, to se mene ne tiče.« Na proces v Celovec ni odšel, in v času, ko je bil tam kot priča Decroix, se je zelo pozorno brigal za njegovo ženo.«

V juliju 1944 je iz Mauthausna prišel češki interniranec in zdravnik med. univ. prof. František Janouch, roj. 20. sept. 1902 v kraju Kamenny Ujezd. Gestapo ga je aretiral januarja 1943 kot člana odporniškega gibanja v ilegalni komunistični skupini zdravnikov. Najprej je bil v taborišču Auschwitz, od tam pa poslan v Mauthausen in nato na Ljubelj. Bil je zelo dober zdravnik in človek. Za vsakega bolnika je vedno našel dobro besedo, da bi mu lajšal bolečine in vlival pogum. Lahko bi rekli, da je bil v vsakem oziru za razred pred drugimi.

Bil je tudi velik zaščitnik jugoslovanskih kaznjencev. Jugoslavijo je poznal, ker je pred vojno prihajal na počitnice na Jadran. Marsikateremu je rešil življenje, med njimi Stanku Šipki, na katerega je v bolnišnici v Mauthausnu pazil kot na svojega otroka. Šipka je namreč ob koncu l. 1943 dobil vnetje srednjega ušesa in zlatenico. V bolnišnici je bil skoraj tri mesece. Janouch ga je poslal v posebno barako, odkoder je bil kmalu poslan na Ljubelj. V Mauthausnu je rešil tudi Grgo Ugrina, ko je v juniju 1943 po nekaj dneh dela v kamnolomu obnemogel. Ležal je v ambulanti do februarja 1944, v začetku maja pa je bil že poslan na Ljubelj. Jožeta Puželja so v avgustu l. 1944 skupaj s še nekaterimi kaznjenci pripeljali s koroške strani v ambulanto z zelo visoko temperaturo. Dr. Janouch in Franc Pirker, študent medicine, sta ga zavijala v mokre rjuhe in ga tako rešila. Bil je že v agoniji in Ramsauer je ob jutra-

njem obisku dejal: »Es ist schon fertig!« (Z njim je že konec!) Janezu Ihancu, ki je imel proti koncu vojne zelo otečene noge in hudo revmo, je po dveh dneh ogrevanja in potem, ko mu je dal tablete, svetoval, naj gre na delo, če se hoče rešiti transporta v Mauthausen. Pri hoji na delo pa mu je pomagal Alija Šahinović.

Ko je poleti l. 1944 Šipka, ko je delal pri tesarjih na koroški strani, zvedel, da je dr. Janouch prišel na Ljubelj, je razmišljal, kako bi prišel na južno stran in se sestal z njim. Naredil se je bolnega in se javil poljskemu bolničarju, ta pa o njegovi bolezni ni hotel nič slišati, temveč ga je udaril in nagnal na delo. Ko je spoznal, da mu tako ne bo uspelo, si je nekega dne na nogo namerno spustil železno traverzo. Začela mu je hitro otekati. Spet se je javil bolničarju, ki ga najprej sploh ni hotel poslušati, ko pa je videl nogo, ga je v spremstvu kaznjenca odpeljal z dela. Naložili so ga na vagonček in ga skozi predor odpeljali v ambulantno, kjer je ostal en teden. Dr. Janouch mu je dajal burove obloge. Oteklina je hitro splahnela. Poslali so ga na delo pri predoru, a ostal je na južni strani.

Francozu Jeanu Grangeru je dr. Janouch v avgustu l. 1944 rekel: »Doslej je šlo skozi krematorije v raznih taboriščih najmanj štiri milijone ljudi. Vojna bo lahko trajala še eno leto, kajti Anglo-Američanom se ne mudi. Le moč Rdeče armade jih lahko prisili, da hitreje napredujejo.«

Bolničar Roland Decroix (27.947), roj. l. 1908 v Parizu, je prišel na Ljubelj s prvim transportom. Včasih je pomagal tudi v esesovski ambulanti.

Bolničar Michel Gasior (28.071), roj. l. 1907 v Lyonu, je bil po rodu francoski Žid. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom. Bil je inženir kemije.

Bolničar Johann Danter, avstrijski kriminallec, je bil zaupnik dr. Ramsauerja. Obveščal ga je o vsem, kar se je dogajalo v kaznjenski ambulanti v njegovi odsotnosti.

Študent medicine Franc Pirker, roj. l. 1921 v Ribnici, je bil ujet partizan in iz Ljubljane 10. maja 1944 pripeljan v Begunje, dva dni zatem pa poslan v Mauthausen. 13. julija je prišel

na Ljubelj, kjer je bil do konca vojne. V ambulanti je delal občasno. Precej dobro je govoril nemško ter bil tolmač mnogim Slovencem v taborišču.

Dentist Roger Puybouffat (39.483) v ambulanti ni bil stalno. Na Ljubelj je prišel v začetku l. 1944. Kaznjencem je ostal v neprijetnem spominu, ker jim je ruval zobe. 7. maja 1945 je skupaj z dr. Janouchom prostovoljno ostal z bolniki na Ljubelju. Pozneje se je priključil brigadi »Liberté«.*

Baraka, v kateri je bila ambulanta ali revir, kot so jo imenovali Nemci, je imela štiri sobe: ena je bila za preglede, druga za lažje, tretja za težje bolnike, v četrti pa so ležali tisti, ki so bili določeni za krematorij oz. za vrnitev v Mauthausen.

Oba bolničarja, Roland in Michel, sta kot priči nastopila na procesu proti zdravniku dr. Ramsauerju. Na sodišču sta se dobro držala, čeprav so mnogi kaznjenci takrat rekli: »To esesovsko barabo je treba ubiti, ta dva pokvarjenca, ki ga obtožujeta, pa imata dober želodec. Zdravnik ju je ščitil v ambulanti.«

»Oba sta menjavala zdravila za cigarete (aspirin in oglje proti driski). To upravičeno trdim, saj sem šel k njima v ambulanto in ju zaradi črne borze trdo prijel. Žal se je to nadaljevalo tudi po mojem pobegu. Ko sta se vrnila v Francijo, bi skoraj imela težave. Za Decroixa sem interveniral z besedami: »To je revež. Že tako je nesrečen, kajti njegova žena je z dvema otrokama odšla s Poljakom Josefom, zdravnikom na Ljubelju, ki je pri njem stanoval!« Ni mi bilo žal, kajti začel je piti in kmalu je umrl. Njegovo ženo in oba otroka sem videl pozneje, pa tudi zdravnika Josefa, v nekem delu Pariza, povsem osamljene in potegnjene vase.« (Georges Huret)

* Dr. Janouch se je vrnil v Češkoslovaško 5. 6. 1947 in bil namestnik ministra za zdravstvo, od junija 1956 do l. 1965 pa predsednik Rdečega križa (ČSČK). Septembra l. 1947 je kot priča nastopil pred angleškim vojnim sodiščem v Celovcu. 19. januarja 1965 je v avtomobilski nesreči podlegel. Leta 1969 je bil posmrtno odlikovan z medaljo RK »Henri Dunant«.

Bolezni, obolelosti in nesreč pri delu je bilo med interniranci še veliko več kot med ostalimi delavci na Ljubelju, kajti bili so številnejši, slabše oblečeni in hranjeni, skratka živeli so v veliko težjih razmerah.

V severnem taborišču ambulate ni bilo. Šele ko se je poleti l. 1944 število kaznjencev zvišalo na okrog 600, so tja iz Mautausna poslali poljskega zdravnika dr. Rokitzkega, ki je imel v baraki šte. 2 sobico, vendar brez vsakršnih omembe vrednih medicinskih pripomočkov in zdravil.

V takih razmerah je kaznjencem pomagal, kolikor je mogel, vendar poklicnega dela ni imel veliko, ker se bolniki zaradi groženj in divjaškega ravnanja rapportführerja Sachseja niso upali prijaviti in vstopiti v njegovo sobico. Zelo bolne ali pa na delu ponesrečene kaznjence so pošiljali v južno taborišče. O tem, kdo je bolan, pa je odločal Sachse.

Dela kvalificiranih internirancev

V juliju in delno v avgustu 1943 so k baraki, v kateri sta bili umivalnica in pralnica, dogradili še prostore za čevljarstvo in krojaško delavnico, na platoju pred predorom pa postavili kovaško in elektrikersko delavnico ter varilnico, nasproti njih pa še veliko skladišče za orodje in material.

Skupina interniranih mizarjev in tesarjev je morala po prihodu najprej postaviti barako šte. 5, potem pa še šte. 4. Pri teh delih je bilo zaposlenih tudi nekaj civilnih mizarjev. Strokovno znanje posameznih kaznjencev so esesovci izkoristili tudi za osebno korist. Tako si je neki esesovec izbral mizarje za rezbarjenje. Za komandanta Winklerja in dr. Ramsauerja je rezljal 46-letni Francoz Octave Charpentier. Za spomin je urezal tudi inicialke na skobelj tesarju Francu Opari.

SS-rapportführer Sebastian Binder je leta 1944 ukazal Pierreu Bretonu, da za njegovo dekle Maro Mežek izdelava dodelno rezljano kredenco. Ker pa delavnica ni imela potrebnega orodja, je k tržiškemu mizarju Gusteljnu Primožiču pripeljal

dva kaznjenca, da si ga izbereta. Po končanem delu je esesovec izposojeno orodje vrnil. Podarjeno kredenco je pozneje vzel tržiški nacist Roman Prattes. V taborišču so esesovci zadržali tudi umetnostna mizarja Huberta Reitzza in Paula Durlaina.

Ti kaznjenci so v začetku delali pretežno v taborišču in bili zadolženi za vzdrževanje barak na južni strani, medtem ko je bil na koroški strani od oktobra 1943 dalje za mizarja Jean Blouin. Ostali mizarji in tesarji so delali na delovišču, v predoru in zunaj ali pa v baraki, kjer so izdelovali vezane plošče, ki so jih potrebovali za oblaganje zidov v predoru.

Takoj v začetku so morali izdelati male stražarske ute za esesovce, ki so stale na delovišču okrog predora. To so opravili Maurice Rioux, Julien Poirier, Josef Caquelet in Olivier Degueldre, ki je znal nemško in se slabo obnašal; nadalje Rus Vsevolov Grigorjev, doma iz Moskve, a je nosil francosko oznako, Poljak Kazimir Wlodarczyk, doma iz Lodža, a je imel v rdečem trikotniku prav tako črko »F«, in drugi. Kazimir je pozneje postal celo kapo. Civiliste je sprva prosil, da so mu nosili sadje in vrtnine, kasneje pa je že kar zahteval žganje in med. Zaradi stalnega nadlegovanja in zahtev je bil med kaznjenci in civilisti nepriljubljen.

Neki »francoski« Poljak, po imenu Tadeuš, je nasajal orodje.

Bolje je šlo tistim kaznjencem, katere so od pozne jeseni 1943 do konca januarja 1944 vozili na delo v Tržič, kjer so odkopavali breg nasproti Dekliškega doma in postavljali veliko lopo za garažo in orodje. V januarju 1944 so jih vsak dan vozili po 16. Med njimi so bili Maurice Rioux, Julien Poirier, Marcel Beteille, Charles Garnier, notar Jean Barbier, dvojčka André in Louis Lacoste, harmonikar Robert Labbé, Parižan Pierre Saulnier in še sedem drugih. Pri Starmanovi avtomehanični delavnici so prišli v stik s Tržičani Mici Mally, zakoncema Romih in Ivanom Podrekarjem. Ti so jim naskrivaj prinašali hrano in tudi cigarete.

Mizar Jože Vidmar je dejal, da je na francoski državni praznik – 14. julija 1944 – pokrival barako, pri njem pa je delal

kaznjenec Maurice Rioux. Kar naenkrat je nehal delati in začel peti francosko himno.

Ekipa minerjev, ki je bila izbrana že v Mauthausnu, je v začetku je stanovala v baraki števil. 1, pozneje pa v števil. 5. Njen šef je bil najprej francoski politični zapornik, rudarski inženir Jean Pesche. Njegova skupina je bila kmalu obtožena sabotaže. Pretepli so ga z izgovorom, »da je odgovoren za delo ekipe in da ni ukrepal proti sabotažnim akcijam pri delu v predoru«. Ker nikogar, ki je sabotiral (počasi delal), ni hotel izdati, je bil po kazni poslan na koroško stran, kjer je vozil samokolnico, kar ga je telesno in moralno zelo potrl. Tovariši so se zavzeli zanj in mu pošiljali dodatno hrano, ki so si jo pritrkali od ust. To je organiziral predvsem Jean Granger. Spomladi l. 1944 je prišel spet na južno stran in delal v glavnem skladišču skupaj z Georgesom Cholleom, Jeanom Charletom de Sauvageom in s civilnim delavcem Antonom Župančičem z Jesenic. V tem skladišču je bila vse do poletja 1944 ena od javk, kamor je Janko Tišler prinašal pisma in pakete, ki so prihajali iz Francije za internirance, oddajal radijska poročila in prevzemal pisma. Vsebinsko paketov so skrili med skladiščno robo, potem pa jo počasi predajali zapornikom, ki so delali v predoru. Paketov, ki jih je Peschejeva žena naslavljala na taborišče, mož ni dobival, in od 32 dopisnic, kolikor jih je poslal, jih je žena dobila le nekaj, ostale pa so esesovci enostavno zavrgli.

V začetku, ko je bil komandant taborišča še SS-obersturmführer Ludolf, so esesovci z minerji ravnali lepše kot z ostalimi zaporniki. Včasih so opoldne in zvečer dobili dvojno porcijo čorbe, seveda če je kaj ostalo, in za dodatek košček kruha z žlico masti, ob sobotah in nedeljah pa še malo margarine ali marmelade. Vedno jim tudi ni bilo treba biti na zboru na apelplacu, temveč so po prihodu z dela lahko takoj odšli v barako. Za razliko od drugih kaznjencev so bili obuti v nogavice in usnjene čevlje, pozimi pa so dobili še naušnice in rokavice brez prstov. V baraki je imel vsak malo brisačo, v umivalnici pa je bilo rahlo milo rumene barve, ki je plavalo na vodi. »Priviligiran« položaj pa je trajal le kratek čas. Res pa je, da so

za novo leto 1944 dobili zobno ščetko in glavnik italijanske izdelave. Perilo in hlače so jim enkrat tedensko prali za to zadolženi interniranci.

Minerji so imeli acetilenske svetilke – karbidovke. Z vrtalnim svedrom sta delala po dva. Na začetku so delali z dvema. Prezračevalnih naprav v predoru ni bilo. Prepihavali so ga s kompresorji. Mine so v teku delovnega časa razstreljevali dvakrat. Tedaj so se zaporniki umaknili za kakih 50 m, po nekaj minutah pa so se v dimu in prahu spet vrnili na delo. Aktiviral jih je neki šepav civilni delavec, ki je bil za zapornike še kar dober. Minerjem, ki so delali na čelu rova, je avstrijski civilni inženir včasih dal po nekaj cigaret.

Na začetku so z vrtalnimi svedri delali Julien Hardy, Jean Monamy, Alfred Pellissier in Charles Offredi, material pa so odmetavali Joseph Carballo, Joseph Emerie, Charles Tranchant, Robert Blondeau, Jean Granger in drugi. Granger je v začetku nekaj časa delal na dovozni poti na koroški strani. Da bi se temu izognil, predvsem pa vožnji s tovarnjakom preko prelaza, je tisto soboto, ko so zapornikom prvič razdelili po pet cigaret, dve dal francoskemu pisarju Florentu Stadlerju in tako uspel, da je bil v ponedeljek zjutraj dodeljen 1. ekipi minerjev na južni strani. V tej skupini je bilo največ zapornikov iz Lorene. V stik s civilisti so prišli le v predoru, in to s tistimi, ki so postavljali lesene stebre, toda pogovorov v začetku sploh ni bilo.

Pescheja je v predoru zamenjal Paul Auguste Kauffmann. V njegovi skupini je bilo nekaj zapornikov poljskega rodu, ki so že pred vojno delali v raznih francoskih rudnikih, npr. Joseph Balcerzak, Leon Dzieza, Antoni Kalita, Czeslaw Kubiak, Antoni Skubicz, Nicolas Grulin, Isidore Borek, »francoski« Italijan Charles Pacini in drugi. Skupina zapornikov s Pacinijem na čelu je na vsakih 50 metrov vrtala luknje skozi dva metra debelo steno, ki je ločila zgornji rov od spodnjega. Skozi te luknje so vsipali izkopani material, ga v spodnjem rovu nakladali na vagončke in ga z diesel lokomotivo odvažali na nasip.

Paul Kauffmann in Charles Pacini sta bila prva zapornika,

s katerimi sta inž. Čerin in Janko Tišler jeseni l. 1943 govorila v predoru.

Z razširitvijo del je bilo v predoru v letu 1943 zaposlenih vse več francoskih, pozneje pa tudi interniranci drugih narodnosti.

Zaporniki Georges Huret, Edmond Pimpaud in Jean Pagès so spomladi l. 1944 nakladali vagončke v spodnjem rovu. Hkrati so bili na straži, ko je imel Janko Tišler 13. maja sestanek s članom vodstva odporniške organizacije in komunistom Jeanom Grangerom v eni od lukenj med zgornjem in spodnjim rovom. Ti kaznjenci so, razen Grangera, pobegnili 17. sept. 1944. V predoru so delali tudi Georges Célarié, René Baulaz, ki je kratek čas vozil diesel lokomotivo, Maurice Arnould, Albert Jouannic in že prej omenjeni Alfred Pellissier. Ta ekipa je pobegnila z Ljubelja 14. oktobra 1944 skupaj s Trboveljčanom Alojzom Čedetom.

Kapo minerjev, ki so delali na južni strani, je bil Hans (Johann) Gärtner. Kaznjence je grobo pretepal, prizanesel pa tudi ni šefu minerjev Kauffmannu. Od poletja 1944 je vozil diesel lokomotivo in bil edini kaznjenec, ki je lahko peljal zunaj zastraženega prostora.

Nasploh pa je treba reči, da so ti zaporniki vendarle prišli v stik s civilnimi delavci in prek njih dobivali novice, kak kos kruha, cigarete ali kaj drugega. Zato je tudi razumljivo, zakaj je bilo največ pobegov prav iz teh skupin.

V taborišču je bilo tudi nekaj elektrikarjev, toda ne vsi po poklicu. Nekateri brez kvalifikacije so se prijavili, ko so esesovci povprašali po njih. Kot elektrikarji so s prvim transportom prišli francoski interniranci Camille Becquer, Roger Bertrand in mornariški oficir Marcel Aubert, z drugim pa še André Moreau, študent André Ménard, ki je bil tudi radioelektričar, in Jacques Nourry, ki pa je bil na Ljubelju le krajši čas. V začetku so delali v baraki, kjer je bila strojnica.

Ko je firma Universale ob koncu poletja 1943 na zgrajenem platoju pred predorom postavila barako za električarje, kovače in varilce, je v te delavnice namestila slovenske civiliste, z njimi pa so delali interniranci.

V kovaški delavnici so delali Francozi Raoul Henniom, René Jacquemin, imenovan »Fatalitas«, Leopold Servolle in Jean Bouthenot. Raoul je na Ljubelj prišel 3. junija 1943. Bil je povezan s francoskim civilnim šoferjem Andréom Depièrrejem in prek njega dobival pakete in pisma.

Jean Granger omenja, da sta v delavnici delala tudi dva mlada, tehnično zelo sposobna Rusa, ki sta proti koncu vojne po njegovem nalogu izdelala bombe, in to iz železnih cevi premera 4 cm, katere so pobrali iz cestne ograje, a jih niso nikdar uporabili.

Pri varilcu Alojzu Knafliču z Bleda sta delala Francoza Michel Espallargas in Ivan Ivanoff ter ruski vojni ujetnik Volodja, ki je bil po poklicu plesalec. V tej delavnici je bila vse do 1. julija 1944 prek Ivanoffa skoraj vsakodnevna veza z zaporniki, ki jo je vzdrževal Janko Tišler.

Za zapornike je bilo delo v delavnici velika prednost, saj nad seboj skoraj niso imeli priganjača. Njihov kapo Parižan Roland Demol je bil pozneje premeščen k drobilcu. Ivanoff je prek Tišlerja redno dobival pisma in pakete od staršev in prijateljev, redkeje pa so prihajali tudi za Espallargasa. Za to zvezo je vedel Alojz Knaflič, ki je včasih tudi sam odposlal kako pismo, odgovor pa je dobil na naslov svoje mame ali pa žene na Bledu. Ivanoff je dejal, da sta bila v delavnici še dva francoska interniranca: mehanik Robert Duval ter neki klepar, kateremu so rekli »Špengler«, bil pa je še neki strugar, verjetno Jean Mathieu. Pri varjenju mu je pod nadzorstvom Knafliča pomagal Rus Volodja. Tu je bil še civilist Franc Bertoncelj, strojni ključavničar. Tudi ta je vedel za Tišlerjevo zvezo z Ivanoffom. Nekoč je prišla na Ljubelj Knafličeva žena. S seboj je prinesla kolač, ki ga je spekla posebej za Ivanoffa.

Od poletja 1944 je v ključavničarski delavnici delal tudi slovenski interniranec Mihael Pivk, doma iz Fužin pri Škofji Loki.

Tudi obratovodja Eder je internirancem večkrat prinesel kruha. Ivanoffa je v začetku maja 1945 tudi obvestil, da so Američani že prodrli v Nemčijo in da se bodo nemški uslužben-

ci na Ljubelju zvečer umaknili skozi predor na Koroško. Opozoril ga je, naj bodo interniranci zelo previdni. Ti so bili o vsem takoj obveščeni.

V kovačnici na koroški strani so v letu 1944 delali tirje francoski interniranci: Pierre Tetard, Charles Garnier in Rodolphe Perdrieux, v času januar/februar 1945 pa še Christian Arnoux. Slovenski civilni delavec Zdenko Levičnik iz Kamnika je dejal, da so v tej kovačnici popravljali tudi orožje.

Čast, biti frizer v taborišču, so imeli predvsem Francozi. V vsaki baraki je bil pozneje najmanj po eden. V začetku sta bila brivca Marc Duboz in Jacques Gauvin, imenovan »Lisbete«. Prvi je bil v baraki št. 2, drugi pa v št. 3 in pozneje premeščen. Njima se je pozneje pridružil Andrien Gier, doma iz Homen-courta. Jeseni l. 1943 je bil v baraki št. 5 frizer neki poljski kaznjenec, ki je strigel »avtoceste« prek glave. Bil je plešast in imel je zlate zobe. Pozneje, v letu 1944, so prišli novi frizerji, med njimi tudi Gilbert Jaulin in Ernest Guillet.

Dva frizerja sta strigla in brila v esesovski baraki, kamor so poleg esesovcev hodili tudi nemški civilni uslužbenci. Toda frizerji na Ljubelju niso samo strigli in brili, temveč so jih pošiljali tudi na delo v predor in jih potem spet vračali k njihovem delu. Tak primer je bil Marc Duboz, katerega so kar večkrat premestili.

V koroškem taborišču pa je esesovske in policijske stražarje strigel in bril neki češki kaznjenec.

Tudi krojači so bili predvsem Francozi. V začetku je bil del krojaške delavnice na koncu barake, v kateri je bila ambulanta. V njej sta delala Roger Joligars in »francoski« Grk Nikolas Mandjouranis. Nekega dne sta pekla krompir. Stražar iz bližjega stolpa je opazil, da se iz delavnice kadi. Esesovci so vstopili in oba pretepli, drugi dan pa ju poslali na delo v predor. V krojaško delavnico so potem prišli Gabriel Petit, ki je šival samo za esesovce, Jean Gorin in Victor Abel, ki je prišel v Mauthausen zaradi uboja in bil obsojen na 20 let ječe, na Ljubelju pa je bil označen kot politični kaznjenec.

V skupini poklicnih zidarjev sta skoraj stalno delala Fran-

coza René Lombard, star 24 let, ki je za dobro opravljeno delo včasih dobil po dve porciji juhe, in pa Jean Brigue, 35-letni Parižan, ki je napravil betonske podzidke za baraki št. 4 in 5. Komandant Winkler slednjega ni maral. Po kazni ga je poslal na koroško stran. Novembra l. 1944 je bil s transportom poslan v Mauthausen, tam pa ga je organizacija odpora zaradi njegovega političnega delovanja rešila, da ni bil poslan v Auschwitz.

V čevljarski delavnici sta bila v začetku samo dva čevljarja, in sicer Francoza Marc Duchaufour in Jean Goosens. Pozneje se je z večjim številom kaznjencev njihova skupina povečala. Najštevilnejši so bili Francozi, saj sta se prvima dvema pridružila še Desiré Picard in Jean Loulier. Picard je prišel v delavnico po zaslugi pisarja Louisa Balsana, v zahvalo pa mu je včasih, kadar je ponoči popravljajal cikle, v žerjavici spekel nekaj krompirja. Pozneje sta prišla v delavnico še dva Poljaka: starejši Franček in mlajši Štefan Turunski, ob koncu l. 1944 pa še Slovenec Miha Gostič. Štefan Turunski je bil ob koncu novembra 1944 po kazni poslan na delo v skupino, ki je čistila sneg na cesti od predora proti prelazu. Zavrnil je namreč ukaz nekega blokača, da mu ponoči popravi čevlje, ta pa ga je zatožil blokaču barake št. 5 Maxu Stilpu, ki ga je močno pretepel. Šef čevljarske in krojaške delavnice je bil v začetku nemški kriminallec Kurt Liese, ki je bil zadolžen tudi za pralnico in umivalnico. Jeseni l. 1944 je bil za kapoja čevljarske delavnice postavljen Michael (August) Staab, ki je bil pred tem starešina barake št. 4 na koroški strani.

V delavnici so delali v dveh izmenah. Dnevne in nočne izmene so se zamenjale vsak teden. Čevljarji so predvsem popravljali škornje in čevlje esesovcem in policistom, nadalje starešinam barak in izdelovali ter popravljali cikle za kaznjence. Ker so ti morali vsak dan po trdi makadamski cesti iz taborišča na delo in nazaj in v njih ves dan delati, so se hitro obrabile oz. pokvarile. Toda na to se esesovci in kapoji niso kaj dosti ozirali. Le kaznjenci minerji so imeli čevlje. Največji problem pa so bile vezalke. Če je kdo kje staknil kak konček

vrvice, je bil lahko zelo vesel, lahko pa tudi nesrečen. Ker tega v taborišču niso dajali, ga je blokač lahko obtožil, da ga je nekje ukradel ali pa dobil od civilnih delavcev.

V umivalnici in pralnici sta ves čas delala Parižan Georges Rovet in neki majhen Poljak.

V taborišču sta bila tudi dva vodoinstalaterja, ki sta skrbela za vsa popravila in sanitarije. To sta bila Francoza René Barbotti in Alfons Rigot.

Ko so jeseni l. 1943 ob predoru postavili drobilec kamna in mešalec betona oz. betonarno, kjer so izdelovali kvadre za oblaganje zidov v predoru, so tam zaposlili precejšnje število kaznjencev, ki so prišli v stik s civilnimi delavci. Nekaj časa je bil kapo pri drobilcu Egon Stoll, doma iz Metza – inteligenčen in s kaznjenci zelo dober – pozneje pa ga je zamenjal Parižan Roland Demol, ki pa svojih sposobnosti ni mogel pokazati, kajti nad njim je bil obratovodja Max Spitzer. V delovni skupini so bili še Michel Ragot, Maurice Murat in drugi. V spodnjem delu drobilca sta delala tudi civilna italijanska delavca iz Vidma Lelio Vanelli, ki je kaznjencem večkrat prinesel kruh, in neki Escoli, ki pa ni ostal dolgo.

V majhni baraki blizu drobilca sta kontrolo betona opravljala neki avstrijski civilist in francoski kaznjenec Egon Stoll ter morda še kdo.

Jeseni l. 1943 je v baraki št. 5 bival mlad ruski risar. Najprej je delal v predoru. Esesovci so opazili, da zelo dobro prerisuje razglednice. Uporabili so ga, da jih je portretiral, in od takrat mu ni bilo treba več opravljati težjih del.

Spomladi l. 1944 je prišel na Ljubelj kaznjenec Stanislav Flak, doma iz Ukrajine. Bil je komedijant. Lepo je pel in govoril poljsko in francosko. Skozi nos in mišice na rokah si je prebadal igle. Bil je neverjetno spreten, uren in sposoben. Znal je razne trike s kroglicami. Verjetno je bil edini kaznjenec, ki je imel pri sebi ženske slike. Govorilo se je, da je bil homoseksualec in da je živel s starešino taborišča Bippom.

Barako komandanta Winklerja je pospravljala 22-letni francoski učiteljščnik Jules Leif, ki je dobro govoril nemško. Po

njegovem neuspelem pobegu v novembru 1943 pa je Winkler za to delo izbral interniranca Georgesa Lethielleuxa. Še prej pa se je prepričal, da ne zna nemško. V tej službi je ostal do konca.

V teku leta 1944 je skupina zapornikov, v kateri je bil Bernard Aujolas, hodila nekako 10 do 25 dni skoraj vsak dan na tržiško železniško postajo razkladat pakete za interniran-
ce.

Severno kaznjensko taborišče

S postavljanjem koncentracijskega taborišča na koroški strani so pričeli šele ob koncu poletja 1943, ko je esesovsko vodstvo na severnem vznožju Zelenice izbralo »najbolj primeren prostor«. Na tem zemljišču, ki se položno spušča proti vzhodu, je stal smrekov gozd. Njegova južna stran se strmo dviguje proti Zelenici, severno mejo pa začrtuje naraven 5 do 10 metrov globoko zasekan jarek hudournika Zelenica oz. tako imenovan Pamžev graben.

Z deli so pričeli civilni delavci. Z bagerjem so ravnali in odstranjevali zemljo. Ena skupina je vsajala kole za barake, druga jih je za njo žagala in ravnala, tretja pa je postavljala elemente za pode barak.

V septembru je bila postavljena prva baraka, skoraj do konca oktobra pa so internirance na delo vozili z južne strani preko ljubeljskega prelaza. Največja skupina je delala pri gradnji dovozne ceste, manjša pa pri sekanju in spravilu lesa ter ravnanju terena za taborišče in stražarske barake. Ko je bil gozd posekan, so civilni minerji postavljali pod šture eksploziv, vendar v majhnih količinah in plitko, tako da so bili po eksploziji samo omajani. Nato so vpregli internirance, da so jih izruvali z vrvmi. Z materialom, ki so ga vozili iz predora in ga odlagali na strmem gozdnatem pobočju Zeleniškega jarka,

so povečali plato pred predorom in nanj polagali tračnice. Pred zasipanjem so civilisti posekali drevesa, hlode pa so morali kaznjenci v skupinah od 20 do 30 znositi na ramenih po strmem pobočju. Kapoji in esesovci so se drli na ves glas in priganjali, ob tem pa so padali tudi udarci z gumijevkami. Ker v taborišču takrat še ni bilo vode, so jo interniranci morali nositi s kmetije »pri Pamžu«, približno 500 metrov od taborišča. Okrog 20. oktobra, ko je bila postavljena stanovanjska baraka površine 30 x 8 metrov, umivalnica s straniščem in manjša stražarska baraka, so taboriščni prostor ogradili z dvojno, tri metre visoko ograjo z bodečo žico, postavili dva stražarska stolpa in žaromete. Tako so ob koncu oktobra dokončno vselili prve internirance, predvsem Francoze in Poljake. Vodovodne pipe nad zidanim okroglim umivalnikom je instaliral Lojze Ahlin, varilec v civilnem taborišču. Na vzhodni strani, takoj pod koncentracijskim taboriščem, so postavili še dve stanovanjski baraki za esesovske stražarje in policiste-orožnike ter majhno kuhinjo, v kateri so kuhali tudi za internirance.

Do poletja 1944 so na terasastem zemljišču postavili še preostale objekte in taborišče je dobilo končno podobo. V njem je bilo šest stanovanjskih barak, gospodarska baraka, v kateri

Na poseki levo od
Pamževe kmetije
je videti severno
kaznjenjsko
taborišče.

je bila kuhinja s kletjo, skladišče in jedilnica za esesovce, dve straniščni baraki in umivalnica-pralnica, majhno stražarsko barako, ki je stala ob žični ograji na desni strani taborišča, pa so spremenili v skladišče za premog in orodje, včasih pa so jo uporabili tudi za mrtvašnico za ubite in umrle internirance, preden so jih sežgali v »krematoriju« (P. Čašelj).

Betonske temelje so imele le gospodarska baraka, umivalnica in stranišče. Umivalnica in pralnica sta bili v spodnjem, stranišče pa v zgornjem delu. Za opravljanje velike potrebe je bila položena lesena greda, pod njo pa izkopan jarek. Najvišje stoječa 6. stanovanjska baraka ni bila nikoli zasedena z interniranci, temveč jo je zase vzelo vodstvo taborišča. Iz nje je imelo pregled nad vsem taboriščem. Gospodarska baraka, v katero so interniranci hodili po hrano, je bila do spomladi 1944 zunaj taborišča, pozneje pa so ograjo prestavili in barako tako vključili vanj. Končna površina taborišča je znašala približno 7.500 kvadratnih metrov (150 x 50 m), naokrog pa so postavili 6 stražarskih stolpov in žaromete. Srednji stolp na desni strani je bil na obsekani bukvi, nanj pa je stražar splezal po lestvi, kajti med strmim bregom in ograjo ni bilo dovolj prostora. Baraka taboriščnega vodstva je stala zunaj dvojne žice, varovala pa jo je enojna in imela je svoje sanitarije.

Barako številka 5 na predzadnji terasi so nekajkrat uporabili za karanteno in jo tedaj še od spodaj obdali z bodečo žico.

Stanovanjske barake so imele spalnico, v kateri so bili nadstropni pogradi, in manjši prostor, kjer so bile klopi in mize in ki je služil predvsem za jedilnico. Imele so samo po en vhod, in to skozi jedilnico, ki je služila tudi za nekaj dnevni prostor. V njej so bili tudi pogradi za starešino barake, njegovega »ljubčka« in za nekatere kapoje. V enem kotu je stala železna peč, v drugem pa pločevinast sod za opravljanje malih in velikih potreb preko noči, ko kaznjenci v stranišče niso smeli.

V spalnicah niso kurili. Okna so bila samo na vzhodni strani, v smeri proti predoru, tako da se kaznjenci iz barak med seboj niso mogli videti. Obiski so bili prepovedani in če so koga zalotili v drugi baraki, jih je ponavadi dobil 25 po zadnji-

ci. Videvali so se le pri odhodu na delo, na delovišču, v umivalnici oz. stranišču in na apelplacu. V eni od barak je bila sobica za bolničarja, ki je sprejemal težko bolne ali pri delu ponesrečene internirance, jih obvezal ali previl ter jih z odobritvijo komandanta taborišča oz. rapportführerja pošiljal v ambulan- to na južno stran.

Med kuhinjo in prvo barako je bil apelplac. V neposredni bližini so sredi poletja l. 1944 postavili majhno mizarsko de- lavnico, v kateri so delali za vzdrževanje barak zadolženi kaznjenci.

Francoski interniranec Blouin je dejal, da je bila proti kon- cu leta 1944 najvišje ležeča baraka (števil. 5) prazna in da se ji je zaradi velike količine mokrega snega vdrla streha. Kaznjen- ci so namreč odmetali sneg samo s streh nastanjenih barak. Barako pa so zagotovo popravili, saj so 31. marca 1945 vanjo zaprli slovenske internirance.

Ker je bilo taborišče skrito v gozdu, približno 500 do 600 metrov od predora, med civilnim in koncentracijskim taboriš- čem pa so stale barake za esesovske in policijske stražarje, je bilo civilnim delavcem vsako približevanje in fotografiranje taborišča onemogočeno. Ker so kaznjence stalno menjali, ta- borišče pa so tudi dograjevali, so si izjave o številu barak in podrobnem izgledu taborišča nasprotujoče. Tudi podatki v pogodbi s firmo Universale z dne 25. avgusta 1944 niso točni, ker je eno barako, ki je bila predvidena za internirance, zasedlo vodstvo. Na osnovi izjav tedanjih internirancev, slo- venskih orožnikov, civilnih delavcev in bližnjih kmetov ter večkratnega natančnega pregleda terena je bila izdelana ski- ca taborišča.

Potem ko so tudi gospodarsko barako obdali z dvojno žico, je imelo taborišče dva vhoda. Glavni vhod za internirance, ob katerem je stala stražarska baraka, je bil na levi strani v spodnjem delu taborišča. Za esesovce, ki so hodili po hrano, pa je bil vhod iz zunanje strani.

Zunaj taborišča ob desni strani, med spodnjim vogalom in stražarskim stolpom, je peljala kolovozna pot, ki je pred dru-

gim stražarskim stolpom zavila na desno proti Pamževi kmetiji, okrog taborišča pa je bila ozka steza, po kateri so hodili člani taboriščnega vodstva in stražarji.

Hrano za kaznjensko taborišče sta z volovsko vprego vozila kmeta Peter Poschinger, p. d. Spodnji Strah, (do vpoklica v nemško vojsko v avgustu 1944) in Primož Časelj, p. d. Pamž, ter njegov sin Stanko. Pamževa sta jo vozila do konca obstoja taborišča. S kimpežem sta jo pripeljala skozi glavna vrata do kuhinje, tam pa so jo razložili zastraženi interniranci. Na ta način je bil vsak stik s kaznjenci nemogoč.

Vodstvo taborišča je poskrbelo tudi za krematorij. Estetsko je bil slabše izdelan kot na južni strani. Ubite ali umrle internirance so sežigali na desni strani zgornjega dela taborišča, približno 30 metrov od žične ograje. Tam je bila izkopana nad dva metra dolga, meter in pol globoka in prav toliko široka jama. Preko nje sta bili položeni dve traverzi, na kateri so položili golo truplo, podenj in nanj pa naložili veje, jih polili z nafto in zažgali. Pri tem zdravnik Ramsauer ni bil prisoten, kakor je bil to običaj na južni strani, temveč ga je ponavadi »zastopal« nekdo iz vodstva taborišča. Na koroški strani so začeli sežigati v novembru l. 1943, dva dni zatem, ko so ubili francoskega interniranca, predtem pa so mrtve pošiljali na južno stran.

V marcu proti koncu vojne so morali kaznjenci izkopati precej dolg strelski jarek v obliki kače, ki se je končal z lesenim bunkerjem. Tekel je po severni strani kakih 30 metrov od predora mimo civilnega do esesovsko-policijskega taborišča. Deli jarka so še vidni. Od kaznjencev ga je kopal tudi Bernard Aujolas, ki ga je leta 1982 tudi pokazal.

Rapportführer Sachse: »Ko sem 27. aprila 1944 prevzel severno taborišče, so bile tam sanitarne in higienske razmere zelo slabe. V taborišču je bilo okrog 200 zapornikov. 2. maja 1944 se je njihovo število povečalo na 320 in ob koncu maja na 420. Julija 1944 se je število spet povečalo, takrat jih je bilo 580.

V aprilu 1944 sem v severnem taborišču našel samo enega zaporniškega bolničarja. Ni bilo niti ambulate, razpolagali

pa so samo z opremo za prvo pomoč. Vsako sredo in nedeljo je prišel zaporniški zdravnik dr. Krupowicz, da pregleda zapornike. Ob mojem prihodu tudi kopalnic ni bilo. Ena je bila postavljena v drugi polovici julija 1944. Bilo pa je približno 60 pip z mrzlo vodo. Stranišča (latrine) so bila v primitivnem stanju. Sanitarne in higienske naprave so bile razmeroma čiste. 3. maja 1944 je prišel v severno taborišče zdravnik zapornik. Imenoval se je Rokitzky. Od tedaj dalje je on odločal, kdo od zapornikov bo poslan na zdravljenje v južno taborišče. ... Enkrat sem pretepel Rokitzkega.«

Starešine, pisarji, kapoji ...

Ker so šefe barak, kape in nadkape večkrat menjali, je njihov vsaj delno točen seznam težko sestaviti.

Do konca oktobra 1943, dokler taborišče še ni bilo povsem organizirano, je bil starešina internirancev *Kurt Liese*, ki je bil pozneje starešina barake števil. 4 na južni strani.

Prvi pisar je bil Francoz *Gaston Machepy*, roj. l. 1900 blizu Metza.

Po Lieseju je bil skoraj ves čas starešina internirancev avstrijski kriminallec *Rudolf Bruckner*, imenovan Lepi Rudi ali pa samo Rudi. Rodil se je l. 1903 na Dunaju. Takoj po vojni je živel pod tujim imenom Ludwig Druckner. Bil je poklicni tat in s tem poslom je nadaljeval tudi po vojni. Leta 1952 je zaradi vloma in tatvine prestajal dveletno zaporno kazen v kaznilnici Garsten (južno od Steyra v Zg. Avstriji). Pri zaslišanju je poveljniku orožniške patrulje izjavil sledeče: »Od leta 1939 do preobrata l. 1945 sem bil zaradi mojih 22 prejšnjih kazni zaprt v raznih koncentracijskih taboriščih. V oktobru 1943 sem prišel na Ljubelj. Tam je bilo približno 1.000 internirancev, ki so delali pri izgradnji predora. Približno tri ure peš od severnega se je nahajalo južno taborišče, kjer je bilo vodstvo obeh taborišč in zdravnik dr. Siegbert Ramsauer, bivši SS-hauptsturm-

führer. Ramsauer je prihajal k nam enkrat na teden in некоč mi je operiral prst. Spomladi l. 1944 sem postal starešina in skrbeti sem moral za čistočo taborišča, s tem pa mi ni bilo treba več hoditi na delo.

Vodja taboriščne straže, v kateri so bili samo esesovci, je bil SS-untersturmführer *Karl Sachse*, ki je imel dolžnost rapport-führerja (zadolžen za red in disciplino). Kadar so se interniranci zaradi obolelosti prijavili za zdravniški pregled, jih je skoraj vedno z roko in včasih tudi z gumijevko tako pretepал, da so krvaveli. S tem je hotel doseči, da bi se jih čim manj prijavilo. Te prizore sem videl večkrat, ker sem bil stalno v taborišču, in o tem poročal dr. Ramsauerju. Ta je o tem obvestil komandanta Jakoba Winklerja, ki je stanoval v taborišču na južni strani. Winkler je nato Sachseja poklical k sebi in mislim, da ga je ukoril zaradi njegovih grozodejstev nad kaznjenci, ker se je v taborišče vrnil hudo jezen. Takoj je odšel k našemu zdravniku, nekemu poljskemu kaznjencu, in ga tako udaril, da je po obrazu močno krvavel. Vprašal sem Sachseja, zakaj to počne, on pa mi je odgovoril: »Ta poljska svinja me je izdala pri hauptsturmführerju Winklerju!« Povedal sem mu, da tega ni storil Poljak, temveč jaz. Sachse je potem Poljaka pustil pri miru, mene pa zmerjal, vendar me ni tepel.

Zaradi tega sem bil odstavljen s položaja starešine in moral sem se spet vrniti na delo. Odtlej nisem več prišel v stik z dr. Ramsauerjem ...«*

* Pripombe J. Tišlerja:

- število internirancev v severnem taborišču ni bilo nikoli tako visoko;
- severno in južno taborišče sta bili vse do prebitja predora preko ljubeljskega prelaza oddaljeni le uro in pol hoje, po prebitju pa le dobre pol ure;
- z ukinitvijo severnega taborišča 16. aprila 1945 je bil Bruckner premeščen v južno taborišče in kmalu vključen, kot vsi nemško-avstrijski interniranci – kriminalci, v enoto SS;
- morda je Brucknerja za kratek čas na položaju starešine taborišča zamenjal nemški kriminalec Kurt Wricke, ki je bil tudi starešina barak št. 3 in 4, kot je to zapisano v cirkularnem pismu iz leta 1946 francoske organizacije Amicale de Mauthausen.

Šef barake št. 1 naj bi bil v začetku nemški kriminallec *Anton Schweiss* (39.926), roj. l. 1906. Nemci so ga na seznamu označili s »S.V.D.R«. 1. septembra 1944 je pobegnil, a so ga kmalu ujeli in pripeljali v taborišče, kjer je bil strašno pretepen, potem pa poslan v Mauthausen. Zamenjal ga je nemški kriminallec *Franz Janson* (89.606), roj. l. 1905, ki je prišel na Ljubelj s transportom 13. sept. 1944. Nosil je zelen trikotnik. Najprej je delal pri zidarjih.

Francoz Maurice Rioux je izjavil, da je bil pisar najprej *Emile Pruneau* (26.909), roj. l. 1921 v Saarbrücknu. V taborišču na južni strani je nosil mornariško kapo. Neko soboto popoldne poleti l. 1943 je bil na južni strani kaznovan s 50 udarci, naslednji dan pa jih je dobil še 25, tako da sploh ni mogel sedeti. Bajè naj bi z nekom govoril o partizanih.

V času pobega treh internirancev (29. 4. 1944) je bil v baraki št. 1 pisar francoski interniranec *François Santoni*

Interniranci Lojze in
Jože Homan (zadaj)
ter Jernej Mrak in
Jože Ravnikar.

(28.516), imenovan »Fanfan«, roj. l. 1921 v Strasbourgu. Na Ljubelj je prišel z drugim transportom. Bil je svetlolas, visoke postave in do kaznjencev surov.

Kdo je bil starešina barake št. 2, v kateri so prebivali t. i. »specialisti«, ni bilo mogoče ugotoviti. Nekateri pravijo, da je bil *Florent Stadler*. V tej baraki je v posebni sobi prebival tudi starešina taborišča Bruckner s svojim »ljubčkom« Poljakom Zygmuntom Walczakom iz Lodža. Ko pa je Walczak postal pisar v skupni baraki Poljakov in Francozov, si je Bruckner izbral mladega Francoza. Za Poljake je bil Walczak še kar dober, nad Francozi pa se je izživiljal. Po vojni je odšel v Anglijo, se tam poročil in spremenil ime v Zygmunt Kulik.

Starešina barake št. 3 naj bi bil *Franz Krb*, imenovan »Franz«. Preden je bil premeščen na koroško stran, je bil starešina barake št. 1 na južni strani. Prav tako naj bi bil starešina iste barake ter nekaj časa tudi barake št. 4 nemški interniranec *Kurt Wricke*. Po izjavah internirancev (Rioux, Frontczak in Breton) je bil šef barake št. 3 Nemec, ki je bil v mednarodni brigadi v državljanski vojni v Španiji. Ko se je vrnil v Nemčijo, ga je gestapo aretiral in ga poslal v taborišče. Govoril je tudi francosko.

Od poletja 1944 dalje naj bi bil v tej baraki pisar Francoz *Marcel Perrin*.

Starešina barake št. 4 je bil v začetku *August Staab*. Doma je bil iz Wangna (Baden-Würtemberg). Po poklicu je bil čevljar. Leta 1947 je bil zaprt v celovških zaporih in nastopal kot priča pri zaslišanju šefa barake Maxa Skirdeja in voznika diesel lokomotive Hansa Gärtnerja, ki je bil nekaj časa tudi kapo minerjev. Staab je prišel na Ljubelj v aprilu 1944.

Od junija 1944 do 16. aprila 1945 je bil starešina barake štev. 4 *Florent Stadler*, ki je bil pred prihodom na severno stran pisar v baraki št. 1 na južni strani. Ko je 18. aprila 1944 prišel iz Mauthausna transport Francozov, Poljakov in Rusov, je bil z njimi tri dni v »karanteni«. Stadler na južni strani v začetku ni bil tako slab in je celo branil skupino »priviligirancev« (Louis Tambon, Leopold Servolle, Charlet de Sauvage in

drugi). Na severni strani pa se je obnašal zelo grobo. Bil je boksar in s pestjo je tepel svoje rojake. Bernard Aujolas je dejal, da je bila baraka št. 4 »francoska baraka«, za starešino pa je prišel neki mlad Francoz. Tudi Louis Breton, ki je prišel na severno stran 18. aprila 1944, pravi, da je bil Stadler ves čas starešina.

Po evakuaciji taborišča je Stadler prišel z interniranci v tržiško meščansko šolo, kjer je bil sobni starešina. Iz tega časa so ohranjena štiri pisma, ki jih je pisal Anici Mally v Tržiču, ki mu je nosila cigarete. Pri povratku v Francijo je bil aretiran in pozneje obsojen na 10 let odvzema državljskih pravic.

Baraka št. 5 je bila bolj ali manj prazna in je služila za karanteno, npr. od 18. do 21. aprila 1944 za transport internirancev iz Mauthausna in od 31. marca do okrog 10. aprila 1945, ko je bilo v njej zaprtih 56 Slovencev.

V eni od barak je bil v letih 1944/45 starešina interniranec »Miguelle«, v njej pa je stanoval tudi kapo Fritz, ki je prišel z južne strani.

Ker o taborišču ni nobene fotografije, so interniranci pri pričevanju pomešali številke barak. Nekateri so jih šteli od kuhinje navzgor, drugi pa navzdol, pa tudi starešine so zelo pogosto menjali. Zato torej nekaj negotovosti, v katero barako »vtakniti« znana imena starešin.

Od števila internirancev je bilo odvisno tudi število kapojev in pomožnih kapojev. Njihov šef, oberkapo, je bil 37-letni nemški kriminallec *Herbert Scheller*, imenovan Blondinet. Prišel je iz taborišča na južni strani, kjer je bil šef barake številke 4. Bil je homoseksualec. Internirance je sadistično pretepal. Kot na južni je imel tudi na severni strani »ljubčka«. Večkrat je imel živčne napade.

Kapo minerjev je bil *Paul Kohle*, imenovan Neunoeil, doma menda iz Lotaringije. Govoril je več jezikov. Bil okruten, divjaški, škilast, živalskega obraza in poln mozoljev. V februarju 1945 je s karbidno svetilko udaril Poljaka Jožefa Rzetelskega, ko je delal pri mešalcu betona. Ta je skočil nanj, ga podrl na tla in ga suval v želodec. Razdvojili so ju Francozi. V taborišču je

moral Rzetelski stopiti iz vrste, nakar so mu naložili nekaj udarcev, potem pa ga poslali 12 ur stat mirno pred glavnimi vrati na dežju in snegu. Poljaki so ga rešili tako, da so starešino taborišča podkupili z žganjem, ta pa se je pri Brietzkeju zavzel, da se je smel vrniti v barako.

Pri delih na dovozni cesti je bil kapo neki nemški kriminalec, ki je s kaznjenci divjaško postopal in jih pretepal. Francozi so mu dali vzdevek »La rouquine« (Rdečelaska). V Mauthausen je prišel zaradi umora.

Nekateri interniranci so dejali, da je bil kapo tudi Francoz *Jean Brun* (št. 26.612), ki je prišel na Ljubelj s prvim transportom in je imel po vojni imel v Franciji precej težav zaradi svojega slabega obnašanja.

Ves čas obstoja severnega taborišča je bil v njem za kapoja tudi francoski interniranec *Louis Tinlot* (27.115), roj. l. 1906 v Limogesu. Na Ljubelj je prišel z drugim transportom. Francozi so mu dali vzdevek Miki Maus. Bil je baraba. Zaradi njega je moral neki kaznjenec »preko črte« in bil zato ustreljen. Veliko je trgoval s hrano iz kuhinje. Bil je edini francoski kaznjenec – kapo, ki ga je taboriščna ilegalna organizacija obsodila na smrt. Na poti iz Neaplja domov so ga kaznjenci tako pretepli, da je v Francijo prišel ves v ranah in kot živ okostnjak.

Vsi francoski kapoji so se po vrnitvi domov morali zagovarjati pred sodiščem. Interniranec Frontczak je opisal dogodek, ki se mu je pripetil v zvezi s Tinlotom: »Ta človek je bil zelo dobro zapisan pri starešini taborišča Brucknerju in povezan z mafijo, ki je vladala v taborišču. Meni je predlagal, naj se vključim v črno borzo s civilisti, da bi dobili cigarete v zamenjavo za sladkor, margarino in mast. To sem odklonil in mu rekel, da bi ga moralo biti sram, kajti vse kraje v kuhinji gredo na račun kaznjencev. Z mojim odgovorom ni bil zadovoljen. Odšel je k starešini taborišča. Nemško je slabo govoril. Z namenom, da bi me zamenjali v kuhinji, mu je pripovedoval, da ga hočem prijaviti esesovcem. In glej! Starešina je prišel z rapportführerjem v kuhinjo in me pred njim obtožil, da sem nevaren komunist, da imam zvezo s partizani, ker me je v

baraki pogosto videl z nekim Jugoslovanom, da sem imel v kuhinji zemljevid z včrtano fronto itd. Potem me je nagnal iz kuhinje na apelplac in mi ukazal, naj »telovadim«, me preklinjal in pretepal ter me poskušal potisniti do žične ograje. Na vsak način se me je hotel znebiti. To je trajalo dalj časa, jaz pa sem stalno zavračal vse obtožbe. Ne vem, ali sem rapportführerja prepričal jaz ali pa je prišlo vmes kaj drugega, kajti poslal me je nazaj v kuhinjo, Tinlota pa v njegovo barako. Drugi dan se mi je Bruckner opravičeval za postopek prejšnji večer. Pozneje pa sem še zvedel, da je tudi esesovec, ki je delal v kuhinji, trgoval z njim in z njegovo mafijo. Če se ne motim, mu je bilo ime Donau, imenovali pa smo ga Fernandel.

Ob koncu poletja 1943 je skupina kaznjencev delala v zgornjem rovu, kapo pa je bil nemški kriminallec, doma iz Prusije. Civilnemu minerju Recerju je sam povedal, da je prišel v taborišče zaradi tatvin v času bombnega napada. Slovenci so ga imenovali »Mato Šukič«. Nosil je kapo s ščitom in čevlje, medtem ko so drugi imeli cikle. Nekoč je poljskemu kaznjencu s karbidovko prebil obraz.

Dva poljska kapoja, ki sta dobro znala nemško, sta bila iz poznanjskega vojvodstva. To sta bila *Edek Walendziak*, imenovan Franek in *Andrzej Polus*. Bila sta barabi, a ju je poljska organizacija odpora znala ukrotiti, tako da zločinov nista počela. Polus je pretepal in mučil kaznjence. Bil je kratkoviden in nosil je očala, katera so mu Poljaki iz maščevanja odvzeli. Do smrti je pretepel nekega ruskega kaznjenca. Dobro se je razumel z oberkapojem Schellerjem.

V skupini, v kateri so bili predvsem telesno in zdravstveno šibki interniranci, je bil kapo Poljak *Stanislaw Jaworski*. Ta pa ni bil slab. Po vojni se je na Koroškem vključil v brigado »Stary«. V njej je bil tudi kapo *Wladyslaw Lewandowski*, niso pa sprejeli *Ignacyja Wolskega*.

Eden od tolmačev za poljski jezik je bil francoski interniranec Bernard Lebrun, roj. l. 1905 v Kairu. Nekoč je bil bajé oficir angleške obveščevalne službe.

Kuhinja v taborišču je bila organizirana podobno kot na

južni strani. V njej je delalo 10 kaznjencev in dva esesovca. Šef kuhinje je bil esesovec *Wilhelm Donau*, roj. l. 1919 v Neuburgu v Romuniji; zaporniki so ga zaradi podobnosti s francoskim filmskim komikom imenovali Fernandel. Bil je romunski folksdojčer. Leta 1943 je imel pljučnico, v januarju 1944 pa je postal zelo utrujen, slab in brez apetita, nato je dobil še zlatenico. Dva meseca se je zdravil na Golniku. Ime drugega esesovca ni znano, francoski kaznjenci pa so ga imenovali Tracouillette.

V kuhinji pa so delali še mesar Jean Messer, ki je kot član organizacije »Solidarnost« po svojih močeh jemal hrano v esesovski kuhinji in jo pošiljal v barake za najbolj potrebne kaznjence, Roland Lecoutre, Tadek (Tadeuš) Perlinski, Viktor Breidenstein, André Frontczak, neki Georges, neki Maurice, ki je bil pripadnik tajske legije in prijatelj blokača Stadlerja, ter starešine Brucknerja. Spomladi l. 1944 je prišel v kuhinjo še 34-letni Jean Ulloa (28.624), doma iz predmestja Lyona, sicer pa španskega rodu. Imel je še dva brata, Antoina in Richarda, ki sta bila v južnem taborišču.

Do 29. aprila 1944 je bil med kuhinjskim osebjem tudi mlad Rus, katerega pa so z ostalimi vred 1. maja vrnili v Mauthausen. Ta mladenič je z nekim svojim tovarišem zamenjal zlato zobno krono, zaradi česar so esesovci slednjega v maju 1944 ubili.

Tadeuš Perlinski je prišel v kuhinjo po priporočilu Frontczaka. Na severni strani je večkrat prevajal poljsko in francosko pri tajnih razgovorih med obema odporniškima organizacijama (Colin, Garnier in Rzetelski).

Kuhinjska baraka je imela na levi strani skladišče, v sredini kuhinji za kaznjence in esesovce, na desni pa jedilnico za esesovce. Vmes je bila stena brez vrat, hrano pa so esesovcem delili skozi okence. V kuhinjo so vodila samo ena vrata, in to iz taboriščne strani. Esesovci so hodili v jedilnico iz zunanje strani taborišča, v kuhinjo pa niso mogli. V levem kotu jedilnice je bila še ledenica oz. neke vrste hladilnik, kjer so hranili pokvarljiva živila. Policisti v esesovsko jedilnico niso hodili,

zanje so bajè kuhali v civilnem taborišču, verjetno pa so imeli svojo kuhinjo.

Kuharji so bivali v najbližji baraki števil. 1, pozneje pa nekateri tudi v baraki števil. 2. Delali so od ranega jutra do poznega večera in k apelu ponavadi niso prihajali, saj dejansko nikdar niso bili prosti. Frontczak je dejal, da je bil prost samo eno popoldne, kar si je posebno dobro zapomnil, ker je bil tedaj tepen. Komandant je namreč ukazal, naj se iz kuhinje umaknejo vsi kaznjenci, ker bodo imeli v jedilnici sestanek. Frontczak je zato odšel k svojim tovarišem na drugi konec taborišča. Ker pa je bil esesovski sestanek krajši, kot je predvidel, ga je Donau iskal. Ko se je vrnil, ga je pretepel.

V kleti pod kuhinjo je skupina kaznjencev lupila krompir in prebirala zelenjavo. Med njimi je bil tudi nemški komunist Josef Langos.

Zanimiv je dogodek iz leta 1944: Nekega dne se je komandant pohvalil esesovskemu šefu kuhinje na južni strani, da so mu v severnem taborišču pripravili zelo dober obed. Esesovec je bil užaljen. Odločil se je, da se bo kuharjem ob prvi priložnosti maščeval. Ko se je nekega večera na praznovanju precej napil, se to noč ni vrnil na južno stran. Ob treh zjutraj je še ves pijan ukazal, naj zbudijo vse kuharje, potem pa jih kaznoval s petimi udarci. Med njimi je bil tudi kapo skupine za lupljenje krompirja*. Vprašal je, zakaj je bil tepen. Zaradi tega mu je esesovec Donau na ukaz šefa kuhinje z južne strani naložil še dodatnih pet udarcev.

Za nošenje kotlov s hrano in vračanje praznih so kaznjenci kar tekmovali. Upali so, da bodo na stenah našli še kake ostanke.

V knjigi »Kompania Stary« Poljaki omenjajo nemškega ka-

* Ko so se francoski interniranci v maju 1945 vračali domov, so se na poti skozi Italijo ustavili v Neaplju. V stavbi, kjer so prespali, so si privoščili kapoje in pisarje, ki so se v ljubeljskem taborišču slabo vedli. Zaradi pretepanja je bila poklicana francoska vojaška policija, ki je odpeljala pisarja Machepyja in kapoja skupine, ki je lupila krompir.

poja *Metzkeja*, ki naj bi imel rdeče in redke lase. Bil je sadist. Moral bi urediti, da bi esesovci »na begu« ustrelili Henrika Bendzela. Poljaki so ga rešili s tem, da so esesovca podkupili s tobakom.

Za vzdrževanje in razna popravila barak sta bila zadolžena 22-letni Francoz Yves Blouin, ki je prišel na koroško stran v januarju 1944, na južni pa je bil že od prvega transporta, ter poljski kaznjenec Wadek. Kot mizar in tesar je delal tudi 24-letni Francoz Georges Dignan.

V začetku leta 1944 je bil med ruskimi interniranci neki Saša, ki je z dlani prerokoval bodočnost. Bil je tudi hipnotizer in s tem zabaval internirance. Nekoč je prerokoval tudi neke-mu esesovskemu stražarju, prevajal pa je češki frizer, ki pa ni bil nič prida. Zaradi slabe prerokbe so esesovci sklenili, da se ga znebijo. Prisilili so ga, da je prestopil črto in ga »na begu« ustrelili. K njegovi smrti je pripomogel tudi Čeh.

Bolnikov na severni strani niso priznavali. Na levi strani druge ali tretje barake je bil pregrajen majhen prostor, kjer je od maja 1944 poljski zdravnik dr. Rokitzky sprejemal prijave bolnih internirancev. Pomagati jim seveda ni mogel, ker ni imel niti najnujnejših zdravstvenih potrebščin.

Interniranec Franc Vidmar, ki je bil v severnem taborišču od 13. julija 1944 pa do konca, je izjavil: »Na vratu se mi je naredil tur, a se nisem upal prijaviti za ambulanto. Ko se mi je že sam predrl, sem odšel k poljskemu zdravniku. Papir je zvil v cevko, jo vtaknil v rano in iz nje izčrpal gnoj. Rana se mi je potem hitro zacelila.«

Zaloge hrane v taborišču so bile že ob začetku zelo skromne. Interniranci, ki so prihajali z južne strani, so s seboj nosili tudi kotle s hrano.

15. in 16. novembra 1943 je na obeh straneh Ljubelja neprenehoma snežilo, zato je bil avtomobilski promet v Brodeh na koroški strani nemogoč, prav tako pa tudi od Sv. Ane proti vrhu Ljubelja. Ker niso mogli pripeljati hrane, je komanda 16. novembra odločila, da jo bodo prinesli kaznjenci z južne strani. Ko so zvečer mineri prišli s celodnevne dela, so okrog osmih

zvečer, ko je sneg še vedno padal, esesovci vsakemu od njih naložili okrog 40 kg težak tovor. Nosili so krompir, kruh in dva velika kotla drugega živeža. Minerje so so določili zato, ker so smatrali, da so najbolj odporni, in ker so imeli čevlje. To seveda ni kaj dosti pomagalo, kajti morali so gaziti po celem. Tako otovorjene so pognali iz taborišča proti prelazu. Tokrat esesovski stražarji niso šli ob koloni, temveč na repu. Vedeli so, da je v takem vremenu vsak pobeg nemogoč, saj bi bil življenjsko usoden. Tako jim ni bilo treba gaziti snega, temveč so samo priganjali in pretepali, če kaznjenci niso hodili dovolj hitro. Ti so bili povsem premočeni od snega, še bolj pa od znoja. Najhuje je bilo za tiste, ki so nosili kotle. Zaradi teže so jih nosili po štirje. Nekateri so jokali od utrujenosti, ob tem pa so bili še tepeni. Po večurni hoji so končno le prišli do taborišča. Počitek je bil zelo kratek. Takoj so morali nazaj, da so še pravočasno prišli na delo, ki se je začelo ob šestih zjutraj (Jean Granger).

Stražni stolp
na severni strani
s pritrjeno pomično
strojnico.

Drugo jutro, ko je z dela prišla nočna izmena, so jo ustavili na apelplacu in ukazali: »Na severno stran boste nesli kotle s hrano!« Odšli so okrog sedmih. Spremljali so jih esesovci, a brez psov. Opoldne so v taborišču na severni strani dobili malo juhe. Vrnili so se pred nočjo in brez odmora ter povsem mokri takoj odšli na delo v predor. (Georges Célarié in Marcel Aubert.)

V noči s 17. na 18. november je še vedno snežilo. Pri Sv. Ani je napadlo pol metra, proti vrhu Ljubelja pa skoraj meter novega snega. Tega dne po večernem apelu je nosače odredila komanda severnega taborišča. Izbrali so pribl. 100 kaznjencev in jih v spremstvu 20 esesovcev in štirih psov poslali po kruh in čorbo na južno stran. S hrano so se vrnili ob štirih zjutraj. Na poti je bilo precej žalostnih prizorov. Esesovci so vsakogar, za katerega se jim je zdelo, da hodi prepočasi, pretepali. 24-letni Poljak Janek Blachowicz je od tega križevega pota težko zbolel. Že drugi dan so ga odpeljali v ambulanto, kjer je po nekaj dneh umrl. (Jozef Rzetelski)

Sneg je preprečil dovoz hrane na severni strani še enkrat, vendar že po prebitju predora pred 15. marcem 1944. Tedaj je južno taborišče poslalo krompir. V predoru pa so ga kaznjenci, ki so ga prevažali, nekaj ukradli in ga skrili v pesek ter ga pozneje postopoma odnašali v taborišče.

Luksemburžan Josy Wirol je l. 1988 napisal: »Ko sem 2. marca 1944 prišel na Ljubelj, je k meni pristopil Flo Stadler in dejal: 'Ti si moj rojak. Skrbel bom zate, kajti čez 6 tednov bom prišel za teboj na severno stran, kjer bom vodja barake.' Drugi dan, preden smo odšli, mi je dal kruh, kos mila in majhno brisačo, kar mi je pomenilo pravo bogastvo. Ko smo prišli na severno stran, so nas strpali v barako št. 3. Že prvi dan sem spoznal brutalnega šefa taborišča, Dunajčana Rudolfa Brucknerja. Ker sem zaradi oslabelosti prepočasi kidal sneg, me je tako pretepel, da sem izpljuval drobce zob. Na binkoštni pone-deljek, ko sem ves zdelan slonel na stebru ob baraki, sta mimo prišla komandant in Stadler. Dotlej sem že tako shujšal, da me slednji sploh ni spoznal. Pozdravil sem ga: 'Dober dan, gospod

Stadler!« Obrnil se je in vprašal: »To si ti, Luksemburžan?« Komandant ga je vprašal, ali me pozna. »Da, gospod komandant! To je moj rojak,« je odgovoril. »Potem pa ga vzemite k sebi v barako, kajti on je bolan!« Po zaslugi Stadlerja, ki mi je dajal več hrane, sem si kmalu opomogel. Lahko rečem, da mi je, čeprav se je do Francozov slabo vedel, rešil življenje. V maju 1945 pa sem mu življenje rešil jaz, kajti Francozi so ga, ko smo v Warmbad-Villach pred Beljakom čakali na odhod proti Franciji, hoteli ubiti. Opozoril sem ga, naj se umakne.«

Živila, predvsem kruh in meso, je vodstvo taborišča od leta 1944 dalje naročalo v Borovljah. Tovornjake so ponavadi spremljali esesovski oz. policijski stražarji. Trikrat na teden so prevzeli meso pri mesarju Urbancu, poleg tega pa so na Ljubelju še sami redili prašiče. S kruhom in včasih tudi s sladicami za esesovce je taborišče oskrbovala pekarija Peterlin. Oče in sin sta kruh pripeljala na Ljubelj ponavadi dvakrat na teden. Včasih so esesovci kako štruco vrgli kaznjencem. Ali so to storili iz usmiljenja ali pa za osebno zabavo, se ni vedelo, kaznjenci pa so se prerivali za kruh ne oziraje se na udarce kapojev. (Peterlin ml. – J. Zausnig)

Zločinsko ravnanje z interniranci

Na južni strani

Če si je kdo od civilistov upal vprašati esesovce, zakaj tako okrutno postopajo z interniranci, je največkrat dobil odgovor: »To je golazen! To so banditi! Svinje! Vse je treba pobiti!« itn. Ko pa je jeseni l. 1944 Mici Mally postavila isto vprašanje esesovcu, ki je bil kot pek zaposlen pri Romihu v Tržiču, je ta dejal, da z njimi grdo ravnaajo sami kaznjenci, ki imajo v taborišču svojo organizacijo, in da se esesovci v to ne vmešavajo, temveč samo opravljajo svojo stražarsko službo. Nekaj red-

kih jugoslovanskih esesovcev, ki jih je zajela roka pravice, se je izgovarjalo, da zločinov nikdar niso videli in da so imeli ukaz, da morajo kaznjence, ki bi se z dela predaleč oddaljili, najprej opozoriti, streljati pa le, če se ne bi hoteli ustaviti in vrniti. Da so bile to le gole laži, potrjujejo civilni delavci (bilo jih je 900), nadalje orožniki-policisti, delno tudi Tržičani in najbližji kmetje na koroški strani, predvsem pa interniranci, ki so vse grozote občutili na lastni koži. Povrh pa so zločine priznali tudi nekateri esesovci, seveda le tisti, katere je uspelo postaviti pred sodišče in ki svojih zločinov niso mogli zatajiti pred pričami in obilico dokazov.

Vseh zločinov in nečloveških ravnanj, ki so jih nad kaznjence izvajali esesovci in po njihovem ukazu starešina taborišča, šefi barak in številni kapoji, ni mogoče naštet, še manj pa opisati, saj, če bi vsak kaznjenec navedel samo eno doživetje, bi jih bilo nad dva tisoč.

Poleg komandanta taborišča so bili za nečloveško ravnanje najbolj odgovorni predvsem vodje straž (kommandoführerji) na gradbiščih, v predoru in pred njim, ki so se že v Mauthausnu ali drugih taboriščih izkazali kot okrutneži in seveda zagriženi nacisti.

Preden bomo opisali nekaj konkretnih dogodkov, poglejmo, kaj je taboriščni zdravnik dr. Siegbert Ramsauer svojeroko in prostovoljno napisal v preiskovalnem zaporu v Celovcu 27. junija 1946:

»Kot zdravnik v delovnem taborišču na Ljubelju sem delal od julija 1943 do 7. maja 1945. V tem obdobju sem videl 20 do 25 mrtvih. Trupla so bila po ukazu iz Mauthausna (komandant Ziereis) na mojo zapoved in pod mojim nadzorstvom sežgana. Od omenjenega števila jih je zaradi bolezni umrlo približno 15, dva pa pri operaciji, ko sem jima dal bencinsko injekcijo – opravil sem evtanazijo, da sta umrla brez bolečin in v nezavesti. Eden je imel splošno sepsa, flegmono cele noge in trebušne prepone, eden pa si je zlomil hrbtenico. Približno osem jih je bilo ustreljenih »na begu«, kot je to izjavil komandant Winkler.

Znanih mi je približno pet primerov, ko so s kaznjenci grdo ravnali. Najhujši primer so bila polomljena rebra. Na osnovi izjav vem, da so bili storilci tile esesovci: Sachse, Gruschwitz, Binder, Brietzke, Mayer. Evtanazijo s pomočjo injekcije sem napravil največ dvakrat; postopek pa je bil: 1. morfij, 2. narkoza, 3. bencinska injekcija, ki je povzročila takojšnjo smrt.

Po moji zdravniški vednosti je bila smrt v vsakem primeru neizogibna. Zaradi tega in pa zato, da bi jim olajšal bolečine ter strah pred smrtjo, sem opravil evtanazijo.«

Šef barake št. 2, Max Skirde, pa je 4. junija 1947 pred angleškim kapetanom Germanom, članom skupine za vojne zločine, in v prisotnosti francoskih internirancev Chaffina in Theetena podpisal naslednjo izjavo:

»V začetku obstoja taborišča je unterstürmführer Ludolf vsak dan skliceval apel kapojev in pri tem ukazoval, da naj s kaznjenci ravnajo najstrožje ter da se jim ne sme dovoliti nobenih olajšav. Osebnostno nam je ukazal, naj s kaznjenci postopamo grobo. V času njegovega poveljevanja so kaznjence tako pretepati, da so bili nesposobni za delo.

Končno so se inženirji firme pritožili, da so kaznjenci zaradi takega ravnanja telesno oslabei. Zaradi tega je bil Ludolf premeščen v Mauthausen, zamenjal pa ga je Winkler. Pretepanje kaznjencev se je nadaljevalo, čeprav Winkler ni bil tako okrut. Stalno pa je veljal ukaz, da jih morajo kapoji in šefi barak pretepati. V ta namen jim je rapportführer Goggl priskrbel gumijaste cevi ...

Kot šef barake sem bil s kaznjenci stalno skupaj in takole opisujem njihov delovni dan:

ob 4.30	vstajanje, zajtrk: pol litra tople juhe brez kruha
ob 6. uri	odhod k predoru, delo
ob 12. uri	odhod v taborišče (v dvajsetih minutah)
ob 12.25	kosilo: liter repne juhe, ponavadi z malo slabega krompirja
ob 12.40	pohod nazaj k predoru (pozneje so pošijali hrano k predoru)
ob 13. uri	nadaljevanje dela

- ob 18. uri marš od predora do taborišča
 (vsak kaznjenec je moral nesti zelo težak
 kamen za gradnjo poti v taborišču)
- ob 18.30 delo v taborišču: krčenje, gradnja poti itd.
- ob 20. uri večerja: 1/3 kruha, rezina mehke salame
- ob 21. uri znak za nočni počitek

Vsem kapojem in šefom barak je bilo strogo ukazano, da kaznjenci ne smejo imeti knjig, papirja in svinčnikov. Prepovedana je bila tudi vsaka vrsta iger. Bolni kaznjenci so se morali zgledati v ambulantni. Če niso bili hudo bolni, so jih ponavadi poslali na delo. Winkler je imel navado, da je zahajal v ambulanto in iz nje pogljal na delo bolnike, ne da bi zdravnik Ramsauer za to vedel.

Mnogi kapoji so bili homoseksualci, občevarje je bilo zelo razširjeno in precej mladih kaznjencev se jim je vdalo, ker so jim obljubili lepše ravnanje in boljšo hrano.«

Delovni čas za internirance, ki so delali v izmenah, je bil od 6.30 do 11.30 in od 13. do 18. ure za dnevno ter od 18.30 do 24.00 in od 1.00 do 5.30 za nočno izmeno, torej po 10 efektivnih delovnih ur + pot na delovišče in nazaj. (Pismo Jeana Barbiera.) V prvih mesecih so morali interniranci po večerni vrnitvi z dela v taborišču še nekaj ur delati pri urejanju terena.

Francoz Daniel Hallant: »3. junija 1943 smo prišli na postajo v Tržič. Tu so nas naložili na tovornjake in odpeljali proti Ljubelju. Bilo nas je tristo. Po vijugasti cesti smo prišli na odrejeno mesto. Grozno! Neko taborišče, izgubljeno med visokimi planinami, obdano s smrekami in še posebno ta strašna bodeča žična ograja, esesovski stražarski stolpi, kapoji, starišine barak in psi, ki so režali na nas, da se nikamor ne pomaknemo in da čimprej poskačemo s tovornjakov.

Taborišče še ni bilo gotovo. Bilo je pet barak, kuhinja, WC, ambulanta, zunaj žice pa esesovsko taborišče. Na nasprotni strani se je nahajalo taborišče planinskih orožnikov.

Naše taborišče ni bilo kaj drugega kot blato in štori, vse ostalo pa smo morali narediti sami ob pretepanju z bikovkami; to je bila »kalvarija za človeška bitja«.

■ Najbolj surov dogodek, poleg toliko drugih, je bilo pretepanje 14. julija 1943. To je bil dan groze. Ob sedmih zjutraj je bil apel, potem pa so nam razdelili samokolnice, lopate, rovniče, krampe, rudarska kladiva – macole. Treba je bilo zgraditi in zravnati prostor za zборе (apelplac) in stopnice, kajti teren je bil nagnjen. Prisotni so bili vsi šefi barak, starešina, kapoji, rapportführer in esesovci. Nihče jim ni ušel, da ne bi dobil vsaj 10 udarcev z bikovko ali pa s kolom. Tekli smo s samokolnicami, nosili na ramenih kamenje in vse to ob stalnem pretepanju. To je trajalo do sedmih zvečer in nato smo morali še eno uro stati na apelplacu.

■ Podobno se je dogajalo tudi ob drugih dnevih, še posebno, ko so pobegnili Rusi in pa moj tovariš Becquer.

■ Najbolj pa smo se vsi bali, če so komu na delu zapisali številko, kajti to je pomenilo, da je dobil 25 udarcev na kraju samem in še toliko potem v taborišču. Poleg kapojev in esesovskih stražarjev je bil na delovišču še kommandoführer. Zabaval se je s tem, da je zapisoval številke in dal prišiti na jopiče strašne rdeče pike, kar je esesovcem in kapojem pomenilo, da se ta človek ne sme živ vrniti v taborišče. Ko smo po uboju prišli v taborišče, nam je kommandoführer rekel, da je bil vzrok smrti »poskus pobega in opozorilo amaterjem«. Trupla so prinesli v taborišče in jih sežgali v tisti jami s traverzami ob taborišču. Drva in bencin so bili dovolj, da se izbriše zločin teh surovežev.

■ Obstajala je tudi ambulanta, toda tam ni bilo veliko kaznjenec, kajti vsakogar, ki ni mogel delati, so vrnili v Mauthausen. Jaz, čeprav sem imel od udarca s puškinim kopitom vdrt prsni koš, v ambulanto nisem vstopil. Skrivaj me je zdravil nek Rus, ki je bil bolničar-maser, a tega v taborišču ni povedal ...«

■ Jean Sauvage o vodstvu firmi Universale:

■ »28. oktobra 1944 sem prevzel dolžnost v skladišču, pred tem pa sem delal v raznih skupinah in imel priložnost, da pridem v stik s predstavniki firme. Poudarjam, da ni bilo skoraj nič storjenega, kar bi izboljšalo naše strašne življenjske razmere.

Delovne razmere: Za delo v predoru ni obstajal niti najmanjši varnostni sistem. Ena svetilka na 30 mož, neosvetljena in neoznačena zaporna vrata pri luknjah za vsipanje izkopanega materiala iz zgornjega rova; vagončke so premikali skoraj brez reda in brez luči, brez zaščitnih mask za zapornike, ki so podnevi in ponoči delali v prahu in plinu, ki je nastajal ob eksplozijah min.* Pri takšnem stanju se je zgodilo precejšnje število nesreč in velik del se jih je končal usodno. Vse to je bilo inženirjem, katere smo vsak dan videli v predoru, poznano. Nikdar niso kakorkoli posredovali, da se te razmere izboljšajo. Kdo pa je bil še odgovoren zanje, če ne glavni inženir in njemu podrejeni?

Odnosi z esesovci: Inženirji so vzdrževali odlične odnose z esesovskimi oblastmi, katerim je bilo poverjeno straženje zapornikov. Glavni inženir ni nikoli prišel v taborišče, da bi se prepričal o razmerah bivanja, nikdar kak direktor firme ni prišel na delovišče v času kosila, da bi videl, ali je hrana zadostna. Od esesovcev niso zahtevali, da nam izboljšajo razmere; tega vsaj nismo nikdar opazili.

Delovna storilnost: Ne le da nam direktorji firme niso zmanjšali obsega dela, temveč so se glavni inženir, inž. Seidenglanz in inž. Roither pogosto celo pritoževali komandantu Winklerju, da je storilnost kaznjencev premajhna. Posledica tega so bile telesne in druge kazni.

Inženir Seidenglanz je celo povzročil, da je 30-članska delovna skupina morala pet ur mirno stati v sneženju z utemeljitvijo, da je bila prepočasna pri nošenju tračnic, ki so bile namenjene za transport, kot je sam rekel. To se je zgodilo malo pred koncem vojne.

* K izjavi o delovnih razmerah je treba še dodati, da vrtnalci in drugi zaporniki v predoru niso imeli zaščitnih očal in da so se po izvršenem miniranju morali hitro vrniti na delo, ko je bilo še polno prahu in dušičnega plina. Večkrat je prišlo do iztirjenja vagončkov in nesreč pri nakladanju in med prevozom skozi predor. Po prebitju predora je bil velik prepih, pred tem pa je na mestu, kjer dolomiti nalegajo na laporje (približno v sredini predora) vdrla tudi voda, tako da je bilo v spodnjem rovu precej blata in vlage, kajti odtokanje je bilo slabo, posebno pozimi 1943/44.

Vsak večer je v taborišču osebno nadzoroval vrnitev delovnih skupin in pazil, da je vsak zapornik odložil kos odpadnega lesa, da ne bi kdo katerega skril v upanju, da bo zakuril in si posušil obleko, kajti esesovci zapornikom niso dali nobenega kuriva.

Še več! Glavni inženir in njemu podrejeni so prepustili popolno oblast nad zaporniki, ki so delali v predoru, nekemu gospodu Ifkoviću. Ta človek, pravi mučitelj, jih je skupaj s kommandoführerjem Mayerjem zalezoval s svojo divjaško pazljivostjo in jih brez razloga tepel in stalno zapisoval številke tistih, za katere je smatral, da premalo delajo. Te je potem sporočil esesovskemu komandantu, ta pa je zapornike kaznoval. Ifković je bil zadolžen tudi za nadzor mešalca betona in dobival premijo od dnevno proizvedenih ton.

Inženirji firme Universale so prav toliko krivi kot esesovci, in poudariti je treba, da so glavni inženir, Seidenglanz in Roither nosili značke nacistične stranke. Le za inženirja Filla lahko rečem, da je njegova odgovornost manjša, ker je bil vedno »fair« in človeški. Njemu se ne more nič zameriti in prepričan sem, da je storil največ, kar je mogel, da olajša našo usodo; toda, ker ni imel podpore, ni mogel uspeti. Poleg tega pa je bil edini, ki je ostal pri predoru do zadnjega dne, vsi ostali so pobegnili že tri tedne pred koncem vojne.«

Korida »Savage«

V soboto, 19. junija zjutraj, komaj dva tedna po prihodu prvih internirancev, je rapportführer Hans Goggl starešino, nemškega kriminalca Friedolina Bippa, grajal, češ da se Francozi na delu premalo trudijo in da premalo nalagajo v samokolnice. Bipp je o tem obvestil svoje podrejene starešine barak, ki so se takoj zbal za svoje položaje, kajti ob vrnitvi v Mauthausen bi jih lahko vtaknili v kako kazensko skupino. Razmišljali so, kako se bodo znesli nad kaznjenci in se prikupili esesovcem.

Med interniranci je bil tudi francoski študent Jean Charlet de Sauvage, roj. l. 1917 v Rouenu, s taboriščno številko 26.818.

Ker je znal nemško, je bil postavljen za pisarja v baraki števil. 1, v kateri je bil starešina 35-letni nemški kriminalc Franz Krb. Sauvage je bil še brez izkušenj, hitre narave in nekoč je v zboru neprevidno dejal: »Da bi nas le prišli osvobodit partizani!« To je prišlo na uho tudi komandantu Ludolfu. Kot furija je prišel v taborišče in ukazal, naj se vsi kaznjenci zberejo na apelpacu. Izbuljil je oči, strašno preklinjal, mahal z rokami in kazal na vrhove okoliških planin ter kričal: »Francoska svinjska banda. Tu boste pocrkali! Partizani ne bodo nikoli prišli! Imamo celo divizijo esesovcev po teh planinah okrog vas!«

Ko je bil zbor končan, so kapoji in blokači odpeljali kaznjence na delovišče, kjer so gradili stopničaste terase. Tu je bilo slišati ukaze: »Krampl in lopato!« in »Dajmo! Dajmo!«

Bipp pa si je posebej privoščil Sauvagea. »No, kaj hočeš s partizani, ti umazani pes?« »Ne razumem,« mu je odgovoril ta. »Aha, ne razumeš? A to pa razumeš?« in je z desnico zamahnil proti njemu, vendar se mu je Sauvage umaknil, a ne za dolgo. Na pomoč mu je priskočil starešina barake števil. 2 Max Skirde, »Enooki«. Začel je udrihati po njem, tako da je kmalu obležal. Polili so ga z vodo in ga odpeljali v majhno sobo v baraki števil. 1. V njej mu je Bipp ostro postavljaj vprašanja o partizanih in o tajnem radijskem aparatu. Sauvage, ki je bil že ves krvav, ga je prepričeval, da partizanov nikdar ni videl in da je na Ljubelju sploh nemogoče, da bi imel radio. Tedaj pa je komendant Ludolf potegnil pištolo in jo nameril v zbeganega in prestrašenega kaznjence. S povišanim glasom je dodal: »S tem se mora nehati! Pojdi iskat svoje sokrivce, in to hitro!«

Blokač Max je izkoristil ta trenutek in kaznjence parkrat udaril ter ga porinil ven. Za njim je po ukazu šel esesovec z napeto brzostrelko. Sauvage ni vedel, kaj naj stori. Ludolf je malo počakal, potem pa vprašal: »Torej! Sokrivci?« »Sokrivcev ni, ker ni radia,« je odgovoril, se opogumil in ga vprašal: »Toda, gospod komendant, kdo pa me obtožuje za vse te zločine?« »Oni,« je odgovoril Ludolf in s palico pokazal na kapoje in blokače. »Oni lažejo,« je rekel Sauvage. Kapoji in blokači so se

osupli spogledali, saj niso pričakovali, da bo njihova žrtev tako drzna. »Morda lažejo, vendar hočem vedeti, ali lažeš tudi ti, ko to trdiš!« je nadaljeval komandant in ukazal: »Dajte vrv!« in »Stopi na pručko!« Blokač Max se je hitro vrnil s tanko pleteno vrvjo, stopil na mizo in jo vrgel preko stropne grede v baraki, jo na na njej zavezal, na drugem koncu pa naredil zanko in jo nataknil kaznjencu okrog vratu.

Sauvage je bil prepričan, da mu bije zadnja ura. Komandant se je nemo sprehajal po sobi in od časa do časa udaril s palico po svojem škornju. V smrtni tišini se je slišalo samo škripanje škornjev na lesenih tleh. To je trajalo okrog pet minut. Starešina Max in esesovci so nemo in mirno čakali ter gledali na pručki stoječega Sauvagea z zanko okrog vratu. Pogled mu je bil obrnjen proti oknu. Njegove misli so bile pri starših in bratu, prepričan je bil, da jih ne bo videl nikdar več. Samo brca v pručko in vsega bo konec, si je mislil. V sebi je začel moliti in prositi boga odpuščanja za vse grehe, katerih se je spomnil.

Komandant se je še vedno sprehajal in si prižgal cigareto. Najbrž je razmišljal, kaj naj stori, ker bo v primeru, če ga obesi, moral komandantu Ziereisu v Mauthausen poslati poročilo in navesti vzrok. Tega bi sicer že navedel, toda, ker radijskega aparata in sokrivcev niso našli, ni bil utemeljen. Odločil se je, da kaznjenca pošlje v kazensko skupino. Ukazal je, naj pokličejo še dva pisarja, Louisa Balsana in Florenta Stadlerja, in ju spraševal o partizanih in radiu. Oba sta rekla, da o tem nič ne vesta in da s Sauvageom še nikdar niso bili zunaj taborišča.

Nato je komandant zakorakal proti vratom barake, se obrnil in dal navodila. Sauvage je vedel, da to pomeni življenje ali smrt. Mirno je čakal odločitev. Komandant se je s hripavim glasom zadril: »Los! Zur Strafkompagnie!« (Odpeljite ga v kazensko skupino!) Sauvage je takoj vedel, da ga čaka prenašanje kamnja ob udarcih, ki padajo z vseh strani. Ko mu je blokač Max snel vrv, se je šele zavedel, da se je rešil smrti, v katero je šlo na tisoče ljudi v križevem potu, ki so si ga izmislili esesovci v Mauthausnu.

Tako se je začela strašna »korida Sauvage«. Naenkrat je zavrelo po vsem taborišču. Z vseh strani so padali udarci, od Nemcev pa je bilo slišati psovke in preklinjanje. Lajanje ukazov je odmevalo z vseh strani. Kaznjenci so morali nalagati in potiskati polne samokolnice na odrejeno mesto. V zemlji pa je bilo precej velikih skal, ki so jih izkopavali s krampi. Bile so težke tudi do 60 kg. Max je pohitel v priročno skladišče in prinesel metlin držaj in Sauvagea z njim nekajkrat močno udaril, ob tem pa kričal: »Los! Die Steine! Los! Los!« (Dajmo! Kamenje! Dajmo! Dajmo!) in mu pokazal smer, kam ga mora nositi. Apelploc takrat še ni bil končan. Manjkala je še kamnita podlaga, katero so potem pokrili z zemljo in zravnali. Sauvage je torej prvi začel »polagati« kamenje na ta prostor, in to v prisotnosti komandanta, ki je sedel pred barako števil. 2, blaženo kadil ter čakal na začetek predstave. Barake števil. 1, 2 in 3 so stale približno poldrugi meter više od apelploca, pod njim pa se je teren spet spuščal do višine, na kateri so bile esesovske barake. Na vzhodni strani je bil jarek hudournika v vznožju Begunjščice, pred njim pa bodeča žica in za njo stražarski stolp, v katerem je esesovski stražar svoj mitraljez obrnil proti apelploca. To je bil slab znak. Uprizoritev je bila s tem pripravljena in scenarij podoben kazenski enoti, s to razliko, da je bil Sauvage tokrat edini nastopajoči.

Ob udarcih z metliščem je Max odpeljal kaznjenca proti kamenju, ki ga bo moral nositi z enega na drug konec terena, nekaj več kot 80 metrov daleč. Pokazal mu je veliko skalo, katero mu bodo na hrbet naložili trije kaznjenci. Ko je Sauvage to videl, je naprej pomislil, da tega nikakor ne bo zmogel. Gorje, če bi to izustil pred Maxom. Povsem sklonjen je čakal, da so mu na hrbet posadili velikansko hrapavo skalo, katero je potem spodaj prijel z obema rokama. Strašno je bilo videti, ko se je začel dvigati in vsi so pomislili, da se bo sesedel. Čudili so se, ko se je začel pomikati proti odrejenemu mestu. Toda njegov mučitelj ga je začel z držajem udarjati z vso silo po napetih mišicah na nogah, kar ga je strašno bolelo. Začel je vpiti. Čeprav je bil moralno zlomljen, prestradan, se je kljub

temu pomikal. S kriki si je lajšal bolečine, čemur se je sam čudil. S skrajnim naporom je prišel do mesta, ki mu ga je odredil Max. Tu se je obrnil, se zravnal in strašen tovor je padel tik ob žično ograjo. Pogledal ga je še enkrat in se v mislih vprašal, kako mu je sploh uspelo prinesiti takšno gmoto. Oddahnil se je, a le za hip. Da bi si nabral novih moči, mu ni bilo dovoljeno.

V teku se je moral vrniti po drugo skalo, za njim pa je tekел in ga z metliščem tolkel blokač. Udarci so deževali z vseh strani: po nogah, hrbtu, glavi in rokah. Nesrečnež je ugotovil, da se je udarcem mogoče izogniti samo tako, da teče hitreje od Maxa, toda to pri njegovem stanju ni bilo lahko.

Sauvage je bil nekaj let francoski univerzitetni prvak v teku na 100 metrov. Poskusil je in res je tekел hitreje, tako da je Max udarjal v prazno. Komandant, ki je sedel kot mali Neron, ga je s smehom bodril in mu ploskal za njegov športni podvig.

Druga skala je bila skoraj enako težka in udarci s kolom so padali z enako neusmiljenostjo. Težko je hodil po kamenju. Njegovo življenje je viselo na nitki, kajti če bi padel, bi ga blokač premlatil na tleh. Spet je kričal od bolečin in prinesel skalo na odrejeno mesto. Moral je teči po tretjo, tokrat ne tako hitro, ker se je tudi blokač že utrudil. Ni ga več dohajal. Ko so mu nakladali skalo, ga je udaril po glavi in mu jo prebil. Začel je krvaveti. Kri mu je tekla v tankih sragah po obrazu do ust, najhuje pa je bilo, da se je pomešala z znojem in mu lepila oči. Obrisati si jih ni mogel, ker je moral z obema rokama držati skalo. Max je hitro ugotovil, da je v težavah, zato mu ni dovolil, da bi se oddahnil. Komandant je bil še vedno na svojem mestu in čakal konec predstave, ki se je zavlekla dlje, kot si je mislil. Max je Sauvagea udarjal po mečih, zdaj po desni, zdaj po levi, kakor je stopal. Tudi to je izdržal in prinesel skalo na nasprotno stran. Spet je moral hitreje nazaj od svojega goniča. V teku si je obrisal oči in tako spet videl. Na njegov zmrcvarjen in boleč hrbet so naložili novo skalo. Ta peklenska predstava je trajala še skoraj uro, vsa pa skoraj tri.

Ko je bil Sauvage že povsem izčrpan in pred tem, da bo omedlel, je opazil, da je komandant vstal, odvrigel cigaretni ogorek, šel prek apelplaca in izginil. Tudi Max je popustil in odšel v barako. Bil je utrujen, saj je moral teči ... Sauvage je upal, da se bo končno odpočil. Žal ta »slavna« korida še ni bila končana in je trajala še kakih 20 minut. Drugi kaznjenci so morali nadaljevati s težkim delom.

Nekaj sočutnih tovarišev je Sauvagea potegnilo pod mali most poleg taboriščnega vhoda in ga posadilo na veliko skalo. Med njimi je bil tudi Bernard Aujolas. Ta mu je začel cokle, polne človeškega blata, čistiti s papirjem od cementnih vreč. Drugi so mu čestitali in ga opogumljali. To, da je spet čutil človeško prijateljstvo, mu je pomagalo. Toda bil je povsem zbit, onemogel in bal se je, da se bo vsak trenutek zgrudil. Hudo je zaudarjal; smradu po človeškem blatu in urinu se je pridružil še vonj znoja in strnjene krvi. Ničesar več ni čutil in tudi razmišljal ni več. Bil je ko cunj. Pri vsakem premiku ga je skeleče zbolelo. Povesil je glavo, napol zaprl oči in čakal. Naenkrat je zaslišal glas: »Treba ga je poslati v ambulantno! Toda, ne vem, ali se bo lahko dvignil, ko je tako zdelan!« Ko je to slišal, je odgovoril s slabotnim glasom: »Ne! Tja nikakor ne! Nočem bencinske injekcije! Fantje, zdržal bom! Hvala!«

Zvonec je oznanil konec dela in kaznjenec Balsan je obvestil Sauvagea, da je premeščen v barako števil. 3, kjer je bil on pisar. Ustrašil se je, da se bo mučenje nadaljevalo. Poznal je namreč nemškega kriminalca Karla Heinza Pommerehnkeja, »Tetoviranega«.

V kotlih je bila pripravljena čorba. Preden jo je začel deliti, se je njegov novi starešina začel dreti: »Pridi sem, svinjski pes (Schweinehund)! Zaradi tebe so morali tvoji tovariši to jutro trpeti. Nič drugega nisi kot usrana svinja (Drecksau)! Tu bom jaz pazil nate!« Po zaušnici ga je udaril še v brado, da se je opotekel na tla. Padec mu je zadal nove bolečine. Vpil je in stokal. Neznosne bolečine so mu vzele še zadnji kanček moči.

Nenadoma pa je odprl oči in stisnil pesti. Moral se je hitro pobrati in pomisliti na življenje, kajti ta strašni brutalnež ga

je začel brcati, kar je spet obudilo hude bolečine. Blokač je potem Balsanu ukazal, naj prevede njegov govor. Končno je na pručki sredi tovarišev, ki so bili pred blokačem povsem tiho, pojedel tako zaželeno juho. S tem je bila »korida Sauvage« končana.*

Georges Huret je o »koridi Sauvage« napisal: »Bilo je strašno. Bil sem v skupini 20 tovarišev. Nasproti barake števil. 3 je bilo treba pobirati velike skale in jih v teku prenesti do barake starešine taborišča, jih vreči na tla, potem pa jih spet pobrati in z njimi teči na izhodišče. Temu cirkusu je pomagal blokač »Tetovirani«, ki je z vso silo tolkel z bikovko. Ker sem visok, me je kmalu začelo boleti v križu, zato sem stopil vstran in, namesto da bi tekkel z drugimi, vzel kramp in se delal, da razbijam skale. »Tetovirani« v svoji ihti tega ni opazil. To me je rešilo. Ta cirkus pa se je nadaljeval z ostalimi kaznjenci. Padali so kot muhe in pravi čudež je, da so se uspeli pobirati.

Torej ena sama neprevidnost in toliko udarcev. To sem pozneje rekel tudi Sauvageu. Z zaupnimi tovariši Pellissierom, Lecuronom, Hectorjem, Tambonom in drugimi smo se dogovorili, da v bodoče ne bomo več uporabljali besede »partizani«, temveč »bradači« in da se bomo čimbolj izogibali govoriti o njih.«

»14. julija 1943 se bomo dolgo spominjali. Da bi Nemci pokazali, kaj lahko z nami počnejo, so za naš državni praznik pripravili »predstavo«. Morali smo odstraniti pol hriba, površine za skoraj celo nogometno igrišče, kjer je bil predviden apelplac. Zjutraj smo začeli delati na poševnem terenu, zvečer pa je bil že skopan in zravn.

Bilo nas je pribl. 300 Francozov. Ko smo garali, so nam bili rablji ves dan za petami. Kopali smo s krampi ali pa v teku vozili do vrha napolnjene samokolnice. Izbral sem večjo skalo, da bi jo razbil z macolo. Starešina Bipp v spremstvu svojega

* Iz časopisa »Amicale de Mauthausen«, 1981 – dopolnjeno s podatki o osebah. Jean Sauvage je bil pozneje poslan v Mauthausen in tam dočkal svobodo.

»ljubčka« me je opazil in se zadrhl: »Hej, ti mavčna glava!« (Gipskopf!) Imel sem namreč obrito in zato belo glavo. Vrgel je proti meni precej velik kamen, a sem se mu umaknil. Kmalu zatem sem se izmuznil z dela in dan prebil tako, da sem z macolo hodil po delovišču in pazil, da se ne srečam z našimi mučitelji, ki so se z zavihanimi rokavi zaletovali v moje nesrečne rojake. Vodili so jih v barako, jih privezovali na »kozo« in kaznovali s 30 močnimi udarci s kolom po zadnjici.« (Louis Balsan – »Le ver luisant«)

»Kapoji in njihovi pomagači so se začeli dreti in nas pretepati že ob tričetrt na šest, ko smo se umivali. Komandant Ludolf v spremstvu starešine Bippa nas je zmerjal in grozil: »Banditi, lenobe! Ne zaslužite si hrane, ki vam jo daje veliki rajh, medtem ko se naši hrabri vojaki borijo in umirajo za našo svobodo! Ukazal sem, da vas pobijejo do zadnjega, če bodo partizanski banditi napadli taborišče!« (Iz brošure »Mauthausen-Kommando du Loibl-Paß«)

»14. julija 1943 je bil žrtev tudi brivec Andrien Gier. Bil je z menoj v baraki št. 2. Tega dne sem ves dan delal pri minerjih, in ko smo šli z dela, smo s ceste videli tekanje nekega kaznjenca po taborišču. Prepoznal sem Giera, ki je sem in tja vozil polno samokolnico zemlje. Bil je oblečen v več plaščev, šef barake pa je tekel za njim in ga tepel. Ko je tekel mimo blokačev, so ga topli še oni in se drli: »On va vous faire votre fete nationale!« (Napravili vam bomo vaš nacionalni praznik.)

Študent farmacije Paul Henri Roth je nekoč ukradel kruh iz omare šefa barake in ga ponoči jedel. Nekdo ga je zatožil. Kapo ga je zato tako dolgo pretepal, da je padel v nezavest.

V baraki števil. 5 sem videl mladega Madžara. Bil je malo škilast. Moral se je uleči na trebuh, potem pa je dobil 25 udarcev, ki jih je moral sam šteti. Ko se je dvignil, je rekel: »Fertig!« To je razjezilo šefa barake Stilpa, ki je takoj odgovoril: »Nicht fertig!«, nakar se je moral spet uleči in naložili so mu jih še 25. Tudi te je izdržal in vse odštel.« (Georges Célarié)

»Poleti l. 1943 sem videl kaznjence, ki so mešali beton. Imeli so vprežni voz do vrha naložen s peskom, bil pa je malo

nagnjen proti jami. Kommandoführerji so jih prisilili, da jih je deset vleklo, deset pa voz potiskalo proti platoju, a ga niso uspeli premakniti. Kapoji so začeli tolči po njih in tako so ga z nadčloveškim naporom spravili na plato.« (Maurice Arnould)

»Nekega petka poleti l. 1943 nam je bilo rečeno, da se ob sobotah na gradbiščih ne bo več delalo. Drugi dan je bilo vroče in okrog 13. ure smo prišli do kraja izdelani v taborišče. Po apelu smo dobili kosilo, tričetrť litra redke čorbe. Ob dveh so nam rekli, naj gremo v barake. Morali smo se usesti okrog mize v obednici. Nekateri so zaspali z glavo na rokah. Nenadoma je zažvižgala piščalka. Starešina je klical blokače. Kmalu so se vrnili in nas vse nagnali na osrednji taboriščni prostor, kjer so tolmači prevajali ukaze: »Starešina meni, da je odmor skupaj z nedeljo predolg in da je za zdravje bolje, da kaj delamo. Predlaga, da dokončno uredimo taborišče, pometemo okrog barak in poravnamo teren, kjer je to potrebno.« Potem smo se razkropili v skupinah in posamično. Eni so delali z lopatami, s krampi in samokolnicami ter ravnali teren, drugi pobirali odvečno kamenje, tretji pa pripravljali drva za kurjavo. Na začetku nas nihče ni nadzoroval. Kar naenkrat pa se je prikazal starešina Bipp v spremstvu petih blokačev, v rokah pa so držali gumijevke. Pognali so se vsak v svojo smer proti kaznjencem. Začeli so preklinjati, kričati in z gumijevkami udrihati po nas. Šele ko so jih nekaj podrli, da so krvavi obležali, so jih pustili in jo ocvrli proti drugim, ki so se predtem umaknili. Ta »korida« je trajala skoraj uro, nakar so se za nekaj časa odstranili. Odšli so popit špirit ali žganje.

Okrog štirih popoldne se je začel drugi del predstave. Ko so se blokači vrnili, so na slepo izbrali 40 kaznjencev, med njimi tudi mene, in nas odpeljali v barako šte. 4, katero so prej izpraznili in zaprli vsa okna. Za nami so zaklenili vrata. Medtem ko smo čakali, so prinesli iz obednice mizo in jo postavili sredi praznega prostora. Slekli so suknjiče in zavihali rokave. Vse te priprave je nadzoroval starešina taborišča. Na ukaz je moral prvi od štiridesetih zapornikov stopiti k mučilni mizi. Dva blokača sta ga zgrabila in z njega potegnila obleko. Vrgla

sta ga na mizo. Eden ga je držal za roke in glavo, drugi pa za noge, da se ni mogel ganiti. Tedaj sta druga dva začela z vsilo udrihati po nesrečnežu z meter dolgo gumijevko, ki je bila napolnjena s peskom. Vpiti ni mogel, ker ga je rabelj tako držal, da ga je dušilo. Naložila sta mu 25 tako močnih udarcev, da je bilo njegovo telo kot gmošta stolčenega mesa. Ko sta ga izpustila, je padel nezavesten na tla. Z brcanjem sta ga zvalila v mračen kot barake. Isto so izvedli še nad ostalimi 39 jetniki. Ob 18. uri pa smo se morali vsi zbrati na apelplacu, čeprav smo se komaj držali na nogah. Nihče se ni upal prositi za zdravniško pomoč, kajti potem bi bilo še huje; komandant Winkler je namreč večkrat dejal: »Koncentracijsko taborišče ni sanatorij!« V ponedeljek smo morali spet vsi na delo. Mučenje s 25 udarci je pozneje prešlo v navado. Nekateri, kot npr. Charles Garnier, so dobili celo po 50 udarcev. Bilo je težko zdržati. Žal vsi niso.« (Gaston Charlet, »Karawanken«)

»Spomladi l. 1944 so opoldne pred predorom kaznjencem razdelili zelenjavno juho, ob kraj ceste pa postavili prazna kotla, da bi ju pozneje odnesli v taborišče. Na steni kotla je ostalo nekaj krompirjevih olupkov. Kaznjenec, ki je delal v bližini, je to opazil in mimogrede stegnil roko po ostankih. Žal, videl ga je oberkapo Fritz. Kot norec je pridrvel k njemu, ga začel tepsti in brcati ter se dreti. Bil sem le kakih 10 metrov stran. Ko je Fritz opazil, da gledam, je godrnjaje prenehal s pretepanjem, kaznjenec pa je stekel na delo proti predoru. Za ta »prekršek« je bil zvečer dodatno kaznovan s 25 udarci z bikovko.« (Janko Tišler)

»Poleti l. 1943 so kaznjence peljali v taborišče. Na repu kolone sta dva težko hodila. Da bi šla hitreje, je esesovski stražar spuščal psa, da ju je popadal.

Ko so v predoru izkopani material še uporabljali za nasipanje ploščadi pred predorom, je kot običajno iz predora pripeljala lokomotiva z naloženimi vagončki, od katerih je eden iztiril. Da bi se kapoji izkazali pred svojimi predpostavljanimi, so pograbili debele kole in začeli udrihati po kaznjencih.« (Jože Kern in Franc Sajovic)

»Ko so esesovci gnali kaznjence iz taborišča proti predoru, sem nedaleč od znamenja ob cesti pod cerkvijo videl, da se je nek kaznjenec priklonil in odtrgal travo ter jo vtaknil v usta. Kapo ga je tako udaril po ustih, da mu je izbil zlate zobe, kaznjenec pa jih je stisnil v pest. Drugi dan mi jih je od daleč kazal. Slišal sem, da jih je pozneje z nekim civilnim delavcem zamenjal za hrano.« (Vinko Grašič)

»24. decembra 1943 ob osmih zvečer je v našo barako prišel za kuhinjo zadolžen esesovec. Bil je pijan. Šel je proti norveškemu kaznjencu in ga začel tepsti po glavi in obrazu. Kaznjencu je na več mestih prebil kožo in kri mu je tekla, a ga je še vedno pretepal. V glavo se mi je zdel podoben mojemu očetu, predvsem njegove velike oči. Zavpil sem: »Nehaj, grdoba!«, a esesovec me ni slišal, pač pa starešina Stilp. Vprašal je prevajalca: »Kaj je rekel Veliki?« in ta mu je povedal. Mislil sem, da me bo raztrgal, toda zadržal se je in kazaje s prstom na čelo dejal: »Ti si neumen. On te bo ubil!« (Georges Huret)

3. in 4. marca 1944 je neprestano snežilo, od 5. do 7. pa je divjal snežni vihar, ki je prenehal šele v sredo, 8. marca.

Interniranci so v zimi 1944/45 morali pod taboriščem na cesti proti Sv. Ani skopati predor skozi snežni plaz.

Zaradi visokega snega je bil vsak promet nemogoč. Ker se v nedeljo, 5. marca, ni delalo, vihar pa je zametel ceste, so v ponedeljek zjutraj, ko je medlo z nezmanjšano močjo, esesovci poslali na zunanja dela, predvsem na čiščenje snega in nošenje hrane, 264 kaznjencev. Med njimi je bilo tudi tistih 50, katere so vozili preko Ljubelja na koroško stran. Tovornjaki iz taborišča niso mogli nikamor, pa tudi iz Tržiča ne. Nad Lajbom pa sta se usula še dva snežna plazova in povsem zatrpala cesto. Skupina kaznjencev je kopala rov skozi nekaj metrov visok snežni plaz, civilni delavci pa so odmetavali sneg od zgoraj. Pozneje so iz taborišča privlekli snežni plug in ga potisnili čez plaz. Nato so v vrvi vpregli kaznjence (6 do 8 na vsako stran) in morali so ga vleči do gostilne Ankele. Nekaj esesovskih stražarjev se je usedlo nanj, drugi pa so šli ob straneh. Ob tem so kričali in pretepali kaznjence. Ko je kmet Bunder malo pod Lajbom to videl, je esesovcem ponudil, da z volom potegne plug, a so odklonili. Od Črnika proti Ankeletu so vlekli vse težje, bili so že močno utrujeni, a esesovci so se še bolj drli in udrihali po njih. Privlekli so plug mimo osnovne šole, kjer je bil ravno pouk. Otroci so prišli k oknu gledat, kaj se dogaja zunaj in kdo tako kriči. Videli so vprežene kaznjence, obute v cokle in napol bose, na plugu in ob njem pa esesovske stražarje. Pri oknu je bila tudi nemška učiteljica. Ko je to videla, se je obrnila proč in solze so ji zalile v oči. Pri Ankeletu so obnemogle in izčrpane kaznjence izpregli in jih odgnali nazaj proti Ljubelju. (Jože Klemenc, p. d. Črnik; Jaka Dovžan, p. d. Bunder ml., Ivan Bergant, Marija Mak, p. d. Anžonova, in Mira Kališnik)

»Pri nekem apelu je komandant Winkler ukazal belgijskemu zaporniku Duboisu, da naj se postavi pred barako števil. 2. Rekel je, da ima dokaze, da noče delati, in ukazal, naj mu na jopič prišijejo rdečo piko, da bi ga stražarji lahko prepoznali. Vsem kaznjencem je grozil, da jih bo doletela enaka usoda, če ne bodo delali.

Po zaslugi Jeana Grangera, ki je dal Duboisu dve cigareti, ta pa nemškemu blokaču, ki je bil zadolžen, da ga požene preko stražarske črte, ni bil ubit.« (Charles Offredi)

Louis Balsan je o Hansu Gogglu napisal: »V vlogi rapportführerja je bil prvi pri vseh brutalnostih in ubojih. Bil je pobudnik, da so interniranci-kriminalci z nami grdo ravnali in nas terorizirali.

Nekega dne me je oplazil s palico po obrazu, ker sem prepočasi snel kapo z glave, ko sem šel mimo njega. Kaznjenca Chaffina je udaril po obrazu s črepinjo od steklenice.

Emilea Pruneaua, ki je bil obtožen, da je svojim tovarišem prenesel poročila angleškega radia, pa je kaznoval z »obešanjem na drevo«, kar je bila specialnost taborišča Mauthausen. Žrtvi so z vrvjo zvezali roke na hrbtu, tako da so bile zavite navzgor. Vrv so potem vrgli preko trama in jo vlekli, dokler človek ni visel. Teža telesa je globoko vtisnila vrv v roke in zapestje. Po desetih ali petnajstih minutah so bili ramenski sklepi izpahnjeni, po dvajsetih minutah pa so roke otekle in postale omrtvičene.

V Mauthausnu so k temu mučenju domislili še dodatek: žrtev so gugali in jo včasih obesili tudi za noge. Znoj in kri sta kapljala od nje in kadar je zgubila zavest, so jo polili z vodo, da bi spet prišla k sebi. Na tak način kaznovana oseba več tednov ni mogla premikati prstov in morali smo jo hraniti kot dojenčka.

Emile Pruneau je tako visel pol ure, pri tem pa so ga še divjaško pretepali. Po vsem tem so ga privezali za pograd in dva kriminalca sta mu naložila še 85 krepkih udarcev.«

Izjave internirancev

Friedolin Bipp, imenovan Fritz, je bil s kaznjenci zelo okruten. Od junija 1943 pa vse do konca jih je pretepal z nezaslišano brutalnostjo.

Na binkoštni ponedeljek, 14. 6. 1943, je šef barake števil 1 Franz Krb prijavil Bippu kaznjenca Camillea Becquera, češ da je pred kuhinjo vzel nekaj krompirjev. Bipp ga je zato pretepel, še posebno pa ga je udarjal po glavi. Izbil mu je tri zobe. Becquer je padel v nezavest. Potem sta ga morala kaznjenca Pacini in Balsan odpeljati na delo. Delati je lahko pričel šele

po dveh urah, ko je prišel k sebi, pri tem pa je izgubil spomin in se sploh ni mogel spomniti, kaj se je zgodilo. Od takrat je imel težave z vidom.

Pogosto je na lastno pest odredil železno disciplino in tisti šefi barak, ki so se z brutalnostjo prav posebej izkazali, so uživali njegovo naklonjenost.

Podobnih dejanj starešine Bippa je bilo v teku dveh let še precej. Proti kaznjencem se je obnašal kot pravi kriminallec in krvnik. (Camille Becquer, Pol Kauffmann, Georges Cholle, Charles Offredi in Bruno Righetti, 11. 8. 1947)*

Oberkapo Fritz Winkens je bil v taborišču in na deloviščih najbolj okruten od vseh, predvsem v postopkih, katere je ukazoval kommandoführer Mayer. Ta je v Winkensu našel okrutnega izvrševalca svojega kaznovalnega sistema. Več Poljakov in Rusov je poslal čez črto. To je bil človek brez sočutja in kadar jih je pošiljal v smrt, se ni oziral na prošnje in upiranje kaznjencev, temveč jih je strašno mlatil z debelo palico. Ko je bil zločin storjen, je šel h kommandoführerju in skupaj sta se smejala.

Pri delu je pretepel na desetine kaznjencev. Pri ravnanju terena pred in v predoru je vsakega, ki je dvignil glavo, takoj krepko udaril, potem pa ga še poklical v svojo malo barako, kjer se je moral uleči na klop, da mu jih je naložil še 25.

Ko so se kaznjenci utrujeni vračali z dela, jim je ukazal, da so si naložili velike skale in z njimi korakali do taborišča. Dogajalo se je tudi, da so morali kamenje odnesti nazaj navkreber. (Becquer, Kauffmann, Cholle, Offredi in Hubert Reitz, 11. 8. 1947)

»Ko sem v novembru 1944 delal na južni strani, je nekega dne na žagi izginil pogonski jermen. Vsi interniranci so morali po celodnevnem delu dolge ure stati mirno. Okrog enajstih so odbrali »skupino osumljencev«, ki je morala v velikem mrazu ostate zunaj vso noč.

* Vse izjave, datirane z letom 1947, so bile napisane za celovški sodni proces.

■ Zapornik Puybouffat je bil некоč kaznovan tako, da je moral dve noči zaporedoma, potem ko se je vrnil z dela v ambulantni, stati mirno pred stražarnico na močnem dežju, in to zaradi tega, ker je zmanjkala zobna pinceta, za katero je bil bajè zadolžen. Zapornika Rollanda iz Pariza je nekega dne komandant Winkler nagnal, naj gre delat v esesovsko taborišče. Ker smo po ukazu morali vedno teči, je na poti izgubil košček kruha, ki ga je stisnil v žep, ker ni imel časa, da bi ga pojedel. Komandant je videl, da ga je pobral. Kmalu zatem ga je obtožil, da je ukradel kruh, ki je bil namenjen psu. Drugi dan smo se morali zbrati vsi kaznjenci. Komandant je obtožbo ponovil, zatem pa Rollanda obrcal in pretepel s pestmi.

Winkler je svojim podrejenim ukazal, da morajo zaporniki prenašati debela ali opravljati druga težka dela, katerih še živina ne bi zmogla. Na apel je prišel vsak dan. Ponavadi je šel skozi vrste zapornikov in jih brez vzroka klofutal.« (Pierre Gaudin, 23. 1. 1947.)

»V juliju 1943 sva bila z Léonom Maraisom zadolžena, da nosiva vodo iz umivalnice esesovskega taborišča v taboriščno kuhinjo, a to je Stilp prepovedal in naju nagnal. Vrnila sva se v kuhinjo. Tu je tovariš Marais o prepovedi obvestil esesovskega podoficirja, zadolženega za kuhinjo. Ta je poklical Stilpa, ga opozoril na poslušnost, naju pa spet poslal po vodo. Ko sva prišla v umivalnico, me je Stilp pretepel, potem pa še brcal v trebuh. Ko sem spet prišel po vodo, me je premlatil z gumijasto cevjo.

Videl sem tudi, kako je Stilp pretepal tovariše, včasih tudi tako dolgo, da so se zgrudili. V oktobru 1. 1944 je strašno pretepel Juliena Hardyja, očeta 5 otrok. Okrog vratu mu je obesil napis, da je kradel, kar pa ni bilo res. Z njim se je moral povzpeti na stol, da so ga vsi videli. Bil je tako pretepen, da je imel otečena lica, nabrekle ustnice, v obraz pa je bil neprepoznaven. Ta dogodek sta videla tudi Charles Offredi in Georges Chole.« (Pol Kauffmann, 11. 8. 1947)

»Blokač Max Stilp je bil zelo brutalen človek in homoseksualec. Včasih se je prilizoval kaznjencem, vendar je bil vedno

surovež in zvest služabnik esesovcev. Pri vsakem pregledu (ti pa so bili zelo pogosti) si je izbral nekaj internirancev, na katerih je utrjeval svoje roke in noge. Izredno se mi je vtisnil v spomin primer kaznjenca Cholea. Ker je imel nekoliko razparane čevlje, ga je Stilp v baraki tako dolgo zbijal na tla, da je bil ves krvav, obraz pa je imel izmaličen in zobe polomljene. Takšne brutalnosti so se dogajale skoraj vsak dan.

Emilea Pasquiera je poklical v barako in ga udarjal s pestmi in brcal z izgovorom, da je obrok kruha za dva prerezal na neenaka dela.

Ta pijanec in amoralnež se je surovo znesel tudi nad menoj. V moji slamarici je našel par raztrganih nogavic, ki sem jih imel še iz Mauthausna in jih spravil za hladnejše dni, ter dve krpi čevljarici. Ko sem se zvečer vrnil z dela, me je Stilp takoj poklical, me najprej pretepel, potem pa obtožil, da sem saboter. Prisluškoval je in organiziral vohunjenje, da bi zvedel, kaj politični kaznjenci govorijo, potem pa jih je ovadil komandantu.« (Pierre Gaudin, 26. 8. 1947)

»Pri predoru sem bil tepen s 25 udarci. Dva kapoja sta se oddaljila in z daljnogledom opazovala, kako delamo, kar pa mi nismo vedeli. Jaz sem delal sam in z macolo razbijal skalo. Res je, da je nekaj kaznjencev pohajkovalo. Nenadoma pa je prišel »Enooki« in me vprašal: »Warum nicht arbeiten?« Nič ni pomagalo, da sem mu kazal, kako razbijam skalo. Kapoja sta me poklicala k sebi in moral sem se uleči na skalo, katero sem razbijal. Dobil sem 25 tako močnih udarcev, da posledice še sedaj čutim. Imam krivo hrbtenico, dve vretenci sta premaknjeni, kot dokaz pa hranim rentgenske posnetke.« (Pierre Ancelot, 22. 6. 1990)

Izjave »jugoslovanskih« internirancev

»Ko smo jeseni l. 1943 delali na levi strani cestarjeve hiše, nam je bil kapo Poljak, politični interniranec, ki je dobro govoril nemško. Okrog 100 metrov od naše skupine ob cementarni je stala majhna baraka, v kateri je bil podnevi višji kapo Fritz Winkens. Z žvižgom na piščalko je k sebi poklical kapoja.

Ko se je vrnil, mi je ukazal, da se moram takoj javiti. Vstopil sem. Moral sem se uleči na klop. Prijel me je za vrat in trikrat močno udaril z gumijevko. Vrnil sem se na delo in Poljak je poslal v barako drugega kaznjenca. Slišali smo udarce. Tako se nas je zvrstilo deset, večina pa je bila Francozov. Poljskemu kapoju je bilo menda žal, a je moral izpolniti ukaz, žrtve pa je izbiral na slepo.« (Franc Juvan)

»V moji baraki sta bila jeseni l. 1944 dva Poljaka, oče in sin. Na delovišču pri nošnji hlodov je kapo pregledal sina, ki si je pod srajco podložil papir od cementnih vreč, kar je bilo prepovedano. Začel ga je strašno pretepati in ko je padel na tla, ga je še brcal v trebuh in kamor je padlo. Kmalu zatem je izginil in rečeno je bilo, da je bil poslan nazaj v Mauthausen.

V oktobru 1944 je kapo pretepal interniranca (bajè Franca Nadižarja), ki je bil visoke postave in je imel zlate zobe. Ker je ta že pri prvih udarcih zgrabil za palico, ga je to tako razjezilo, da ga je pretepel do nezvesti. Morali so ga odpeljati v ambulantno in v začetku novembra je bil vrnjen v Mauthausen.

Kaznjenelec Franc Ilovar je nekoč nekemu Poljaku vzel malo tobaka. Ta ga je zatožil in sledila je kazen. Kaznjenci so ga morali privezati na klop, nakar je kapo poskakujoč udarjal po njem in štel, eins, zwei ... vse do 50. Ko so ga odvezali, se je nezavesten zvalil na tla.« (Anton Kastrevc)

»Jeseni l. 1944 sem bil z dvema Francozoma in Grgom Ugrinom kot pomožni delavec dodeljen minermu. Nekega dne smo pred odhodom iz predora, preden so aktivirali mine, pozabili umakniti gumijaste cevi za dovod zraka za kompresorje. Po eksploziji so bile cevi uničene. Ko so Nemci to videli, so nas topli že v predoru, zvečer pa sem jih dobil še 25.« (Stanko Šipka)

»Meni vstop v predor ni bil dovoljen, da ne bi prišel v stik s civilisti, kajti Nemci so vedeli, da sem bil partizan. Kljub temu sem včasih vendar prišel vanj, in to tako, da sem jopič zamenjal s francoskim kaznjencem. Nekoč me je nek poljski kaznjenelec zatožil kommandoführerju »Prevarantu smrti« (Trompe la mort). Čeprav so kapo in vsa skupina pri mešalcu zatrjevali,

da nisem bil v predoru, sem bil kaznovan tako, da sem moral tri noči stati zvezan pred glavnimi vrati, čez dan pa delati z interniranci.« (Grgo Ugrin)

»Vsako soboto smo dobili po pet cigaret. Bil je jeseni l. 1944. Poljski pisar v baraki št. 3 jih je z nekim Francozom zamenjal za rjuho. To je opazil šef barake. Takoj je sklical zbor in Francozu ukazal, da se sleče do pasu in uleže na »kozo«. Pisar ga je držal za roki, šef barake pa mu je z vso močjo naložil 25 udarcev z gumijevko. Kaznjenec je bil ves marogast in ni mogel vstati. Odnesei so ga v ambulanto.« (Mario Muženič)

» Pozimi 1944/45 mi je v predoru padla na nogo skala in mi zdrobila palec. Ker nisem mogel hoditi, me je neki stražar naložil na sani in odpeljal proti taborišču. Sredi vožnje po cesti navzdol me je nalašč prevrnil, potem pa spet naložil in me odpeljal v taborišče, odkoder so me poslali v ambulanto. Na nogi se mi je naredil velik mehur, katerega so prerezali, malo obvezali in me brez zdravil spet poslali na delo, kar sem sicer sam prosil, da me ne bi poslali nazaj v Mauthausen.« (Lojze Homan)

»Nek poljski kaznjenec iz moje barake je jeseni l. 1944 nekaj »organiziral«, kakor se je temu reklo, če je kdo kaj ukradel. Za kazen se je moral sleči, se uleči na klop, nakar sta ga dva kaznjenca držala, kapoji pa so mu naložili 50 udarcev z gumijasto cevjo.

Jeseni l. 1944 sem dobil od doma paket, v katerem je bil ocvirkovec, v njem pa pečena klobasa. Paket je odprl eden od kapojev ob prisotnosti komandanta in nekega SS-untersturmführerja. Slednji je ocvirkovec prerezal, pri tem pa našel klobaso. Vzel jo je in jo pojedel pred menoj.« (Jože Homan)

»Spomladi l. 1945 sem skupaj s sedmimi tovariši še vedno delal pri mešalcu betona. Naložili smo vagončke, potem pa čakali, da se prazni vrnejo iz predora. Naslonil sem se na lopato in gledal okrog sebe. Kar naenkrat pa se kapo zadere: »Was machst du, serbischer Schwein?« (Kaj delaš, srbska svinja?) Zabrusil sem mu v srbohrvaščini: »Idi u p ... materinu!« S pestjo me je najprej udaril v želodec, potem pa v brado. Postavil sem se mu po robu in ga udaril z lopato. V tistem trenutku

je že pritekel kommandoführer in me odpeljal v barako ob predoru, kjer sem dobil nekaj udarcev, potem pa so me pod stražo odpeljali v taborišče. Zvečer so na apelplacu poklicali mojo taboriščno številko. Dobil sem 25 udarcev, potem pa so me brez večerje odpeljali pred glavna vrata, kjer sem moral mirno stati vso noč. Zaradi mraza sem bil ves moder. Zjutraj po zajtrku so me spet poslali na delo.« (Stanko Šipka)

»Ena od oblik sadizma je bil tudi pregled proti ušem ali ›Lauskontrolle‹. V baraki je pisalo ›Ena uš pomeni smrt!‹ Običajno so to opravljali, ko smo že trdno spali. V barako je pridrvel starešina s palico v roki in v spremstvu esesovcev ter se začel dreti: ›Alle heraus! Lauskontrolle! Aber schnell!‹ (Vsi ven! Kontrola uši! In hitro!) Morali smo se sleči, stopiti v vrsto in v rokah držati zloženo perilo, ki ga je pregledovalo taboriščno osebje – pisar barake, frizer in kapoji. Pregled je trajal eno do dve uri. Brez razloga so včasih padali tudi udarci.« (Branko Danković)

»Včasih so šefi barak opravili samo pregled nog. Vsi smo jih morali moleti izpod odeje, šef barake pa se je počasi pomikal med pogradi in obvezno sem pa tja koga z gumijevko udaril po stopalih.« (Šahinović, Danković, Vidmar.)

»V čevljarski delavnici je pozimi 1944/45 v nočni izmeni delal tudi neki poljski interniranec. ›Tetovirani‹ je zvečer prišel na popravilo več parov cokel. Ko je zjutraj prišel ponje, jih Poljak še ni vseh popravil. Začel se je dreti nanj, ta pa se mu je postavil po robu. ›Tetovirani‹ je takoj odšel po šefa barake ›Enookega‹, nakar sta oba neusmiljeno pretepla Poljaka in mu bajè zlomila roko.« (Čedomir Jorgić in Miha Gostič)

»V februarju ali marcu 1945 so bili veliki snežni viharji in temperatura se je spustila do minus 30 stopinj. Pokrivalo nas je ivje, kopali pa smo strelske jarke. Nekega jutra so nas nagnali precej niže od taborišča, kjer so snežni plazovi na okrog 15 metrov debelo zasuli cesto. Bilo nas je več sto in s krampi in lopatami naj bi prebili sneg, da bi tovornjaki lahko vozili. Trepotali smo od mraza. Med delom nas je prišel pogledat tudi komandant Winkler in esesovcem ukazal, naj nas

priganjajo, da bo delo hitreje potekalo. Snega pa je bilo le preveč, esesovci pa zaradi prisotnosti civilnih delavcev in inženirjev niso mogli stresati svoje jeze na nas in nas pretepati. Ker je sneg še vedno padal, so načrt spremenili, in sicer tako, da smo skozi snežno gmoto izkopali rov. Tretji dan pa je bilo tako mrzlo, da so civilisti prosili esesovce, naj nas vrnejo v taborišče. Marsikateri je imel zmrznjene roke, ušesa, lica, stopala, čeprav smo se stalno gibali, se med seboj drgnili, da bi kri bolje krožila. Zdi se mi, da so bili ti mrzli dnevi najtežji, kar smo jih preživeli na Ljubelju.« (Louis Breton)

Izjave civilnih delavcev

»Jeseni l. 1943 sem videl, da so morali kaznjenci nositi od predora v taborišče na ramenih kamenje, ko so šli opoldne na kosilo.« (Jože Kern)

»V barako, kjer so izdelovali kvadrovce, je nekega zimskega dne vstopil kapo Fritz in pri peči zalotil štiri kaznjence. Z bikovko jih je podrl na tla, potem pa jih nadalje pretepal.« (Franc Opara in Jože Vidmar)

»V novembru l. 1944 je skupina kaznjencev kidala sneg na cesti proti vrhu Ljubelja. Mimo je prišel starejši, že precej siv šofer, doma iz Koroške, in dal enemu kaznjencu v papirnati vrečki fižol, ki mu je ostal od kosila. To je videl esesovec ›Stročji fižol‹ oz. ›Argentinec‹. Šoferju je rekel: ›Če ne bi bil že toliko star, bi te na mestu ustrelil!‹ potem pa je kaznjencu potegnil vrečko iz rok, stresel fižol in ga poteptal.

V prvih dneh decembra l. 1944 so kaznjenci kidali sneg na samem ljubeljskem prelazu, stražil pa jih tudi esesovec Augustin, sudetski Nemec, ki je sovražil Poljake. Pihal je močan veter. Med kaznjenci je bil tudi mlad Poljak, star okrog 20 let. Stražarju se je zdelo, da dela prepočasi. Pognal se je proti njemu in ga obrcal, nato pa mu ukazal, naj se sleče do pasu. Kaznjeneč se je bal, da ga bo ustrelil. Obrnil se je k meni, jaz pa sem mu dejal: ›Ne boš ustreljen, ti samo hitro delaj!‹ Revček

je zbral zadnje moči in hitel odmetavati sneg. Bil je že ves moder od mraza. Končno mu je esesovec le dovolil, da se je oblekel, bilo pa je že pred koncem delovnega dne.

Proti koncu vojne mi je civilni delavec Toni Župančič z Jesenic dal zavojček cigaret za mladega kaznjenca iz Trbovelj. Ta jih je skril v malho, a ni zdržal, da ne bi ene prižgal, kar je opazil esesovec iz Sudetov, za katerega se je govorilo, pa tudi sam je rekel, da je dotlej z lopato pobil 101 kaznjenca. Skočil je k njemu in ga vprašal, odkod ima cigarete. Ker mu ta ni odgovoril, ga je tako udaril, da mu je izbil dva zoba, cigarete pa mu je vzel. Esesovcu sem povedal, da sem mu jih dal jaz. Slučajno so kaznjenci dan poprej nekemu esesovcu ukradili zavojček cigaret iste vrste. Na srečo so jih našli pri nekem drugem kaznjencu, sicer bi Trboveljčan darovane cigarete kravavo plačal.« (Ivan Bergant)

Francoz Félix
Maurice in Belgijec
Henri Verhoeven
pri odmetavanju
snega.

Na severni strani

»18. aprila 1944 je prišel na Ljubelj transport s stodvema kaznjencema. Med njimi je bil 47-letni Emile Pasquier, katerega je med potovanjem od Mauthausna do Tržiča glava tako otekla, da mu oči skoraj ni bilo videti. Nemci so mislili, da ima šen (éresipèle). Nihče od kaznjencev se tej skupini ni smel približati. V taborišču na južni strani smo čakali precej dolgo, da je prišel pisar Florent Stadler. V »pozdravnem govoru« je dejal, da smo prišli na delo, da bomo morali spoštovati disciplino in da bo vsak prekršek v tem pogledu najstrožje kaznovan, celo z obešenjem. Potem so ves transport odpeljali na koroško stran v »karanteno«, v barako števil. 5. Okrog nje je bila dodatna bodeča žica. Z nami je odšel tudi Stadler, ki je bil imenovan za starešino. Delal se je zelo važnega, zahteval popolno tišino in spraševal, odkod smo in za razlog naših aretacij. Nato so nam razdelili nekaj gostejše juhe. V karanteni smo bili tri dni in na delo nismo hodili, toda kljub temu smo morali vstajati ob pol petih.

Drugi dan smo se morali zbrati v jedilnici in čakati, da kavo razdelijo najprej kaznjencem v drugih barakah, potem pa so jo prinesli še nam. Ker je kaznjenec Albouy bolehal na želodcu in ni smel jesti kislega kruha, ga je hotel razdeliti. Zašepetal sem mu, da ga ne bom vzel, da ga mora pojesti. Prav v tistem trenutku pa je Stadler videl, da govorim. Nagnal me je od mize in me kaznoval tako, da sem moral v iztegnjenih rokah držati polena, potem pa je začel govoriti o disciplini. Medtem pa ga je poklical starešina taborišča Bruckner. Ker se dolgo ni vrnil, sem polena odložil in se usedel na svoje mesto, čeprav so me ostali opazarjali, naj tega ne storim. Po vrnitvi je najprej pogledal name ter zahteval, da spet držim polena, kar pa sem odklonil. Dejal sem, da je dovolj te komedije, da smo vsi Francozi, tudi on, in da ni lepo, da tako ravna z nami. Ker sem spet odklonil, me je nagnal iz barake in šel obvestit Brucknerja. Ta se je pognal proti meni, me brcal, suval ter me potiskal proti vhodu v barako, kjer so bili zbrani vsi kaznjenci. Na pragu me je spotaknil, da sem padel, nakar me je spet brcal. Od udarcev

sem bil ves podplut, po obrazu pa mi je tekla kri. Z veliko težavo sem se pobral in se usedel na klop. Stadler je medtem večkrat pograbil gumijasto cev in tolkel po zapornikih. Dva Francoza je poslal po kotel s hrano ter jima celo obljubil dodatek, v resnici pa sta se morala uleči na kožo in vsakemu je naložil po 10 ali 15 udarcev z gumijevko.» (Louis Breton)

»V maju 1944 je na dovozni cesti delala skupina internirancev v t. i. »Strafkommando« (kazenska četa). Za opozorilo ostalim, da bodo bolje in hitreje delali, si je komandant Gruschwitz izbral tri kaznjence, dva Rusa in enega Francoza, in organiziral predstavo. Scenarij je predvideval, da bodo izbrani kaznjenci morali v teku prevažati kamenje in če bo kdo omagal, ga bo kapo potisnil preko stražarske črte, stražarji pa ustrelili. Predstavo bo vodil kapo, ki bo tekkel za kaznjenci in jih pretepal.

Francoski kaznjenec v tej »koridi« je bil Christian Lafont (26.501), roj. l. 1923 v Marielle, mornariški oficir, sin francoskega diplomata in Angležinje. Bil je visok, simpatičen in tekoče je govoril angleško. Esesovci so ga že v začetku zverinsko pretepali, ker je bil v odporniškem gibanju. Da so z njim surovo ravnali, so bili vzrok tudi njegovi rdeči lasje, česar Nemci niso prenesli. Od stalnega pretepanja je imel na sedmih mestih globoko vnetje podkožnega tkiva. Poslali so ga v ambulantno in vsi so bili prepričani, da bo umrl. Ko ga je rojak Georges Huret nekoč naskrivaj obiskal, mu ni smel dati roke, niti mu je položiti na ramo, kajti vsepovsod so bile same rane. Toda Lafont se je izmazal, a zdravnik Ramsauer ni storil ničesar, da bi zaustavil pretepanje. Iz ambulate so ga poslali na delo na koroško stran, tu pa so se batine nadaljevale. Bil je ves otekel, njegove roke pa so bile ena sama rana. Ko je zjutraj prišel z drugimi kaznjenci na delo, mu je kommandoführer ukazal, naj mu pokaže roke. Divjaško mu je strgal cunje in ga s palico močno udaril po njih, rekoč: »Kri mora krožiti! Zdaj pa k samokolnici!« Zdržal je strašne bolečine. Tudi Gruschwitz ga je večkrat pretepel. S koroške strani so ga spet poslali v ambulantno na južno stran, spet zaradi podkožnega vnetja.

Tudi tokrat jo je zvožil. Končno ga je Ramsauer v novembru 1944 poslal z drugimi bolniki in obnemoglimi nazaj v Mautausen, odkoder so ga poslali v druga taborišča. Ob nekem transportu v aprilu 1945 je bil ubit v bližini taborišča Buchenwald. Bil je zares pravi mučenec, a o njem se po vojni zaradi še živeče matere ni veliko govorilo.« (André Milet, Maurice Arnould, Georges Huret, Louis Balsan)

»Komandant Gruschwitz je pred očmi drugih kaznjencev vzel prebodno palico in z njo pretepal Ruse, ki niso mogli napolniti vagončkov, ker so bili že preveč izčrpani. Francozom pa je večkrat dejal: »Vi, Francozi, boste vsi obešeni in nikdar več ne boste videli svoje domovine!« (Dominique Berbel)

»Kommandoführer Hugo Köbern timer je ponoči pogosto hodil nadzorovat delo kaznjencev pri predoru. Ker je imel palico vedno pri sebi, je z njo iz objestnosti udrihal po kaznjencih, se drl in klel, češ da ne delajo dovolj. Če je opazil, da se je kaznjencu pokvarila svetilka, še posebno pa, če je izgubil gorilno šobo pri karbidovki, ga je neusmiljeno tepel in vpil: »Sabotaža!« (André Milet)

»Esesovec Karl Sachse je bil kot rapportführer zadolžen za taboriščno disciplino. V tej vlogi je prisostvoval apelom, ki so pogosto trajali po cele ure, posebno še, kadar je deževalo, snežilo in zmrzovalo, tudi ko je bila temperatura minus 25 stopinj. Marsikateri kaznjenec je zaradi tega zbolel.

Druga Sachsejeva zabava je bila, da je ob močnem sneženju kaznjencem, ki so se zvečer vrnili z dela, ukazal, da gazijo sneg, pri tem pa jih je pretepal. Lesene cikle so v mrazu povzročale rane na nogah, ki pa se niso mogle zaceliti, ker so se zaradi drgnjenja v coklah stalno odpirale, nogavic pa niso imeli. Ko so bili že dovolj utrujeni in so nekateri že padali po tleh, jih je z udarci prisilil, da so vstali, potem pa so se morali valjati po snegu. Premočeni so morali stati zunaj, dokler niso začele obleke zmrzovati, v barakah pa se potem niso posušile. Zaradi takega ravnanja so mnogi dobili angino, pljučnico, jetiko itd., take bolnike pa je dr. Ramsauer pošiljal v Mautausen, odkoder se jih večina ni vrnila.

Čeprav ambulante na koroški strani ni bilo, bolnih internirancev niso radi pošiljali na južno stran, temveč so jih zdravili »po svoje«. O tem, kdo je bolan, je odločal Sachse, ki pa je večkrat dejal: »Tu bolnih ni. So samo zdravi in sposobni za delo in mrtvi!« Če se je kaznjenec prijavil, da je bolan, ga je nagnal s ploho udarcev. Bolnike s turi ali pljučnico je prisilil, da so nadaljevali kalvarijo brez zdravniške pomoči in obvez, esesovci in kapoji pa so jih še bolj pretepali, ker niso dosegli zahtevanega delovnega učinka. Ko je šla skupina na delo ali pa se vračala, je Sachse nadzoroval, včasih pa tudi osebno pretipal kaznjence, če nima kdo pod obleko kakega dodatka, npr. papirja od cementnih vreč. Oblaganje s papirjem je bilo zanj sabotaža.

Nekega oktobrskega jutra 1. 1944, ko je bilo prav posebno mraz, je bolničar Sachseju predstavil mladega Poljaka, ki je imel 40 stopinj vročine. Ta ga je najprej vprašal, ali je bolan. Ko mu je pritrdil, mu je dejal: »Jaz te bom pozdravil!« Kapoju je ukazal, naj mu prinese vode. Nato je poln škaf zlil bolnemu Poljaku na glavo, se krohotal in mu ukazal: »Zdaj pa pojdi na delo, ker si zdrav!«

Pozimi je Sachse po apelu le za svojo zabavo kaznjencem ukazal, da morajo telovaditi. Morali so se uleči v blato ali vodo. Če niso bili vsi poravnani in stegnjeni, je z gromkim smehom hodil po njih in z gumijevko udarjal po glavah ter jih brcal z okovanimi škornji. Umazani od blata in mokri so morali stati, dokler se obleka ni posušila.

Nekega dne so kaznjenci dobili za kosilo po tri krompirje v oblicah. Ko je Sachse videl, da jih lupijo, je zarjovel: »Sabotaža! Sabotaža! Svinje!« in jih začel pretepati.« (Dominique Berbel in André Milet)*

»Tudi sam sem se v oktobru 1. 1944 znašel pred tem obžalovanja vrednim gospodom. Imel sem vnetje stegna. Ko sem stal

* André Milet je 12. 5. 1947 poslal angleškemu vojnemu sodišču v Celovcu seznam bolnih kaznjencev, ki so bili vrnjeni v Mauthausen, kjer so jim dali injekcijo in jih nato sežgali v krematoriju.

gol pred njim, tako je namreč zahteval, me je z ravnilom kakih 15-krat udaril po obrazu in telesu. Kljub udarcem pa sem imel srečo, da mi je dovolil oditi v ambulanto. Za menoj je prišel na vrsto Poirier iz Nantesa, ki je imel polno turov po vsem telesu, še posebno pa na podplatih. Sachse ga je z ravnilom udaril najmanj 50-krat. Čeprav sem težko hodil, sem moral do predora nesti težke zaboje, nakar so nas naložili na vagonček in peljali skozi predor, potem pa spet peš skoraj kilometer daleč do ambulante.

Preden sem v oktobru l. 1944 odšel na južno stran, je bilo že precej mraz, toda kljub temu so nam neko nedeljo ukazali, da naj se slečemo in se gremo brez mila umivat. Sachse pa si je privoščil še to zadovoljstvo, da nas je začel iznenada s cevjo polivati z ledenomrzlo vodo.

V istem mesecu je francoskemu profesorju Aboutu ukazal, da naj zleze v sod, ki ga je napolnil z vodo, in mu s pištolo grozil, da ga bo ustrelil, če bo pomolil glavo iz njega. Pod vodo je bil nekaj trenutkov, vajo pa je večkrat ponovil. Istega profesorja je nekega dne prisilil, da je med obedom narisal karikaturu interniranega poljskega doktorja, potem pa ga je brez jedi nagnal na delo. Profesor About je v taborišču v Compiègneu predaval o francoski revoluciji, na Ljubelju pa je bil fizično skoraj povsem spremenjen; bil je ostrižen in brez brade. Ko so esesovci zvedeli, da je intelektualec, so si ga še bolj privoščili. Moral je opravljati najtežja dela. Še celo očala so mu pohodili. Nam pa je bil pravi vzor. Znal je nemško, vendar iz principa ni hotel govoriti. Neko nedeljo, ko je Sachse zahteval, da nariše portret nekega esesovca, mu je odgovoril, da ne zna. Doudoune, kakor so imenovali Sachseja, mu je na vrat nastavil pištolo in ga prisilil, da je začel risati. Slika ni bila prav nič podobna esesovcu. Ko je Sachse zapustil barako, se je profesor obrnil k nam in dejal: »Mislil sem že, da bom umrl, toda poleg vas bi mi bilo vseeno!«

Gorje tistemu, ki se ni dovolj hitro umaknil, kadar je pridivjal Sachse – brcnil ga je ali pa udaril s palico. V času mojega dvomesečnega bivanja na koroški strani ni bilo tedna, da

kaznjencev ne bi pretepal, tolkel pa jih je tudi po glavi. Od tovarišev, ki so prišli pred menoj, sem slišal, kako nečloveško je postopal še prav posebno z ruskimi interniranci.» (Louis Breton)

»Korida« Chaffin

»V začetku septembra 1944 sem bil spet priča koride, tokrat na severni strani. Zjutraj smo pri nekem Francozu, ki ga nismo dobro poznali, kajti naši odporniški organizaciji ni pripadal, opazili na suknjiču prišito rdečo piko. Menda je nekemu civilnemu delavcu rekel, »da v Nemčijo ni prišel delat,« ta pa ga je ovadil. Kapoji in esesovec so ga začeli pretepati z gumi-jevkami in s puškinim kopitom. Delali smo na cesti. Ta Francoz, ime mu je bilo François Chaffin, je moral ves dan voziti samokolnico, napolnjeno z zemljo in s kamenjem, spremljal pa ga je predvsem kapo, katerega smo imenovali Rdečelasec. Medtem ko je Chaffin v teku in znoju dajal vse od sebe, ga je »Rdečelasec« stalno tepel in ga hotel potisniti preko stražarske črte med dvema esesovskima stražarjema, ki sta čakala z naperjenima puškama. Bilo je očitno, da je obsojen na smrt. Vse to smo gledali brez moči in ničesar nismo mogli storiti. Ko je bilo delovnega dne konec in smo se vrnili v taborišče, smo se šele zavedli, koliko je ta človek imel poguma in odpornosti pred smrtno nevarnostjo, ki mu je pretila vsako minuto. Imel je oguljene in krvave roke, črn hrbet od prejetih udarcev in bil je povsem izčrpan. Naslednje jutro se je isti prizor ponovil: padali so udarci, kapoji in esesovci pa so ga hoteli prisiliti, da prestopi črto. Okrog desetih dopoldne smo opazili, da se po cesti proti nam spušča nek esesovec, ki je govoril z drugimi esesovci in kapoji in »korida« je bila ustavljena. Vrnili so ga na normalno delo. O vzroku za to se je pozneje govorilo vse mogoče. Na severni strani nismo nikdar zvedeli resnice ... To seveda ne zmanjšuje poguma tega ubogega tovariša. Bali smo se za njegovo življenje, saj smo že prisostvovali koridam, ki so se končale s smrtjo.« (Louis Breton)

François Chaffin:* »Vsi, ki smo v tistem času delali na Ljubelju, smo sabotirali, ker smo vedeli, da bo predor služil nacistom za uničevanje in iztrebljanje jugoslovanskih narodov. Zalotili so me pri sabotaži in me zaznamovali z rdečo piko, kar je pomenilo smrtno obsodbo. Med vsemi s tem znakom sem ostal živ edino jaz. To se je zgodilo 5. septembra 1944. Vsi zaznamovani smo delali na severni, t. j. avstrijski strani, skoraj brez hrane in pod biči esesovcev. V bližini delovišča je tekel lep gorski potok, toda pri najhujši vročini so tovariši umirali od žeje, kdor pa si je drznil osvežiti usta s požirkom vode, je bil na mestu ustreljen. Partizani so ujeli lagerführerja in mu zagrozili, da bo, če umori še kakega ujetnika, obglavljen. Na dan, ko je bila predvidena moja usmrtitev, sem se skušal obraniti s tem, da sem zbral vse moči, dvignil ogromno skalo z namenom, da pred svojo smrtjo umorim vsaj še enega esesovca. V tistem trenutku so partizani vrnili lagerführerja,** ki je dal znak, naj ne streljajo. Od tedaj sem bil vsak dan bičan. Brazgotine so še danes vidne na mojem hrbtu.«

»V novembru 1943 me je Brietzke primoral, da sem »telovadil«, in sicer tako, da sem se moral nekajkrat uleči na trebuh v sneg. Kaznovan sem bil zato, ker sem delal »mašne plašče« iz impregniranega papirja, ki smo jih oblekli pod plašče, da bi se zavarovali pred snegom in mrazom.

Spomladi l. 1945 sem delal v skupini, ki je kopala strelske jarke. Kapo mi je v lesenem bunkerju naložil 25 udarcev zato, ker sem ugovarjal, ko so nam pobrali rezila, ki smo jih izdelali iz zlomljenih žag.« (Bernard Aujolas)

* Povzetek Chaffinovega intervjuja z novinarjem kranjskega tednika »Glas«, objavljenega 5. avgusta 1964.

** Zgodba, ki jo je navedel Chaffin, je le »pravljica«. Da so partizani ujeli lagerführerja in ga potem izpustili, da bi rešili življenje Chaffina, je sad domišljije. Preko 100 vprašanih koroških partizanov, civilnih delavcev, prebivalcev Brodi in tudi internirancev, ki so bili z njim v severnem taborišču, so Chaffinovo izjavo trditev zavrnil. Res pa je, da je bil zelo tepen zaradi izjave, da za Nemce ne bo delal, kar je nekdo prenesel esesovskemu vodstvu.

»Nek francoski kaznjenec je našel polža in ga stisnil v žep. To je opazil esesovski stražar ter ga na delovišču oklofotal. Francoz je bil v moji skupini, ki je štela 20 mož.« (Jože Puželj)

»Nekaj dni sem delal pri drenaži terena nad predorom in okrog njega. Na lesenih nosilih smo prenašali kamen, beton, prod in cement. V bližini je stal esesovec in mi v hrvaščini rekel, naj hitreje nosim, sicer bom še tisti dan ustreljen. Esesovec je zamenjal že pet kaznjencev, ki so nosili z menoj, mene pa ni hotel. Bil sem popolnoma izčrpan in roke so mi odpovedale. Vzel sem žico in nosilo privezal okrog vratu, da bi lažje nosil, a pri tem sem padel in stresel material. Pritekel je esesovec in me z vso močjo udaril s puškinim kopitom v rebra.

Isti esesovec mi je vedno grozil s krematorijem in zelo sem se ga bal. Nekoč se je spet drl name in me v hrvaščini vprašal, koliko Nemcev sem pobil na Fruški gori. Ko sem mu rekel, da sploh ne vem, kje je, in da sem iz Hercegovine, se je njegov odnos do mene nekoliko izboljšal.

Nekega zimskega dne 1944/45, ko sem delal pred predorom, me je nagnalo na veliko potrebo. Obrnil sem se na najbližjega esesovskega stražarja in ga prosil, če grem lahko v pomožno stranišče, ki je stalo nekako pet metrov od njega. Stražar, romunski folksdojčer, se je zadril: »Weg! Nicht austreten! Schwein! Jugoslawischer Bandit! Zurück zur Arbeit!« (Proč! Nikamor ven! Svinja! Jugoslovanski bandit! Nazaj na delo!) To so videli drugi kaznjenci in ko sem se vrnil k njim, so mi rekli, naj grem nastran pri njih, oni pa me bodo zakrili. Tako sem tudi storil. Toda stražar me je ves čas opazoval in zavpil: »Komm her, Jugoslawe!« (Pridi sem, Jugoslovan!) Drl se je na ves glas in spraševal, zakaj sem tam opravil potrebo. Ker sem mu rekel, da tega nisem storil, me je dvakrat z vso močjo udaril po obrazu, potem pa me poslal še k drugim stražarjem. Tako sem bil tepen petkrat ali šestkrat. Nato sem se moral spet vrniti k njemu. V snegu je izkopal jamo, me vanjo postavil na glavo in me tepel z desko. Ostali esesovci so se smejali.« (Alija Šahinović)

»Poleti ali jeseni l. 1944 sva s poljskim internirancem kakih 50 metrov od predora žagala drva za esesovsko kuhinjo. Mimo

je prišel esesovski stražar in dejal, da žagava prepočasi, ter kričal: »Schnell! Schnell!«, potem pa zginil za bližnjo barako. Poljak je mislil, da je odšel, in v poljščini zaklel: »Kurba Germanska! To pa je bilo zanj usodno, kajti esesovec se je le skril in z vogla barake prisluškoval in opazoval, kaj bova storila. Vrnil se je in Poljaka ustrelil v glavo. Ko je bil opoldne apel, so opazili, da en kaznjenec manjka. Ko smo šli na kosilo, je truplo še vedno ležalo na mestu uboja, ko pa smo se ob enih vrnili, ga ni bilo več. Poljak je imel okrog 35 let.« (Franc Juvan)

»Pozimi 1944/45 sem delal v skupini pred vhodom na koroški strani. Pripeljal je vojaški tovornjak in hotel peljati skozi predor. Nemški vojak je dal znak našemu tovarišu Raphaelu Courtatu, naj mu odpre široka lesena vrata. Ko je peljal mimo njega, mu je dal kos kruha. To je od daleč videl Brietzke, se začel dreti in mahati s palico. Tekel je za tovornjakom in ker ga ni dohitel, se je v jezi pognal proti Courtatu in mu vzel kruh. Ukazal mu je, naj pride v njegovo pisarno. Tam ga je tepel s pestmi, potem pa mu jih je naložil še 25 po zadnjici.« (André Millet)

»Komandant Gruschwitz nam je ukazoval, da moramo ves dan stati mirno na dežju, in to tudi pozimi, ko je bila temperatura zelo nizka.

Ukazal je tudi, naj opravijo pregled proti ušem. Tisti, pri katerem so jih našli, je dobil udarce z bičem, včasih tudi po 50. Le redkokomu se jim je uspelo izogniti.

Gruschwitz je s pištolo ustrelil Rusa, ki je delal na dovozni cesti, ker je bajê ukradel par čevljev, ker ni imel kaj obuti.« (André Millet)

»Rapportführer Sachse je večkrat sam z bikovko pretepal tovariše, ki so bili kaznovani s 50 udarci. To je delal predvsem, ko smo na večernem apelu izčrpani stali po 12-urnem delu. Zvečer je rad prihajal v kontrolo in včasih tudi s klopjo udrihal po tovariših, ki niso bili nič krivi.« (Dominique Berbel)

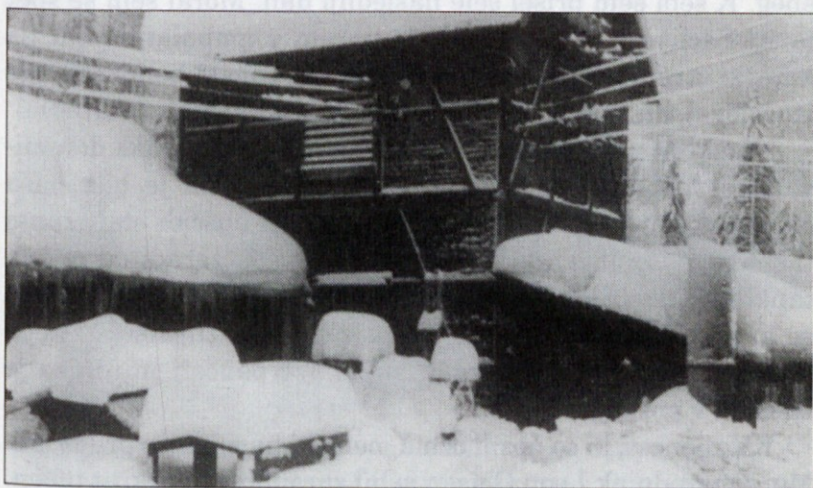
»Kaznjenci so morali zvečer ob vračanju z dela v taborišče prinesiti deblo za kurjavo. To dodatno delo je bilo za Brietzkeja odlična priložnost, da jih je pretepal.

Kapoje je spodbujal, naj kaznjence pretepajo in če jih po njegovem mnenju niso dovolj močno, se je drl nanje: »Močnejše, človek! V pekel z njimi!«

Prav tako je od esesovcev zahteval, da postopajo strožje ter močnejše in pogostejše tepejo »te bandite«. Sam je večkrat tepel samo za lastno zabavo in iz nacistične mržnje.« (André Millet)

»Pozimi 1944/45 je zapadlo ogromno snega. Nekaj dni smo ga kidali na cesti proti Borovljam, odkoder nam niso mogli pripeljati živeža. Ko so nas nekega dne stražarji pripeljali že precej daleč, smo zagledali pred seboj črn dim. Takoj so nam ukazali, da se moramo uleči v sneg, ker so se bali, da so kje v bližini partizani. Po kakih dveh urah smo s kidanjem nadaljevali in prišli do sežganega stroja za odmetavanje snega (Schneewerfer). Kakor hitro smo cesto očistili, so Nemci s traktorji pripeljali krompir. Bili smo izčrpani, saj že tri dni nismo jedli. V taborišču so nam skuhali krompir. Pri delitvi je nastala velika gneča, tako da smo celo prevrnili kotel. Šef barake nas je tolkel po glavi kar z zajemalko, od hrane pa smo dobili bore malo.« (Janez Ihanec)

»V začetku marca in sredi aprila 1944 so prišli v severno taborišče mladi ruski interniranci, stari od 18 do 25 let. Te so

Zime na Ljubelju so bile zasnežene in mrzle.

si esesovci posebej privoščili. Ob taborišču so morali podirati smreke, potem pa ob stalnem pretepanju v skupinah štirje do pet prenašati cela okleščena debela, kakršna so drugi kaznjenci nosili v skupinah po deset pa tudi več mož.

Spomladi l. 1944 me je starešina taborišča tako močno udaril, da mi je zlomil zob, to pa zato, ker od izčrpanosti nisem več mogel vleči lesa za dela v predoru in sem se usedel. Esesovski stražar mi je svetoval, »naj prekoračim črto, ker bom tako najlažje umrl«. Imel sem tudi tako močno drisko, da sem krvavel. Jedel sem oglje in se s tem rešil.

Jeseni l. 1944 me je Brietzke, zato ker sem mu dejal, da so Američani moji prijatelji, premestil na delo k predoru. Tu sem moral v teku prevažati skale, težke tudi do 50 kg, zaradi česar sem dobil dve kili (hernia), moj rojak Albert Rahts, ki mi je pri delu pomagal, pa vnetje reber.« (Josy Wirol)

»Nekega dne, jeseni l. 1944, sem zamudil na apel. Imel sem drisko in sem se malo dlje zadržal v stranišču. Sachse se je tako drl name, da je bil ves penast. Ukazal mi je, naj se pripognem na »koko«. Zvezali so mi noge, nakar je začel udrihati z gumijevko, pri tem pa sem moral šteti. Pri osmem udarcu sem padel v nezavest. Ko sem dobil 30 udarcev, so me vrgli v sneg. K sebi sem prišel šele naslednji dan. Moral sem se spet javiti Sachseju, ki je ukazal, naj grem v ambulanto. Žal na koroški strani ni bilo nobenih zdravil in poljski bolničar mi je izposloval, da sem nekaj dni ostal v baraki.« (Albert Rahts)

»Vsako jutro smo morali napol nagi teči od barake do umivalnice, kjer smo se umivali pod pipo. Včasih je bila naša obleka vsa mokra, vendar so nas esesovci puščali stati zunaj tako dolgo, da nas je pokrila sneg. Zvečer pa zaradi mraza na tankih slamnatih blazinah nismo mogli zaspali. Tudi obleka se ni posušila. Poleg mene je ležal poljski kaznjenec. Nekega jutra pa se ni zbudil. Zaradi lakote, izčrpanosti in mraza je zmrznil v postelji.

Kaznjencev, ki so nosili očala, nemški kapoji niso prenašali. Moj sonarodnjak Leon Geisen je bil zaradi tega parkrat tepen. Nekoč smo po končanem delu morali teči v taborišče, spremljal

pa nas je kapo minerjev Kohle, ki je kaznjence tolkel s karbidovko. Zamahnil je proti Geisnu, ta pa se je stisnil k meni in tako je zadel sosednjega kaznjenca.

Delal sem tudi na dovozni cesti. Pozimi je bilo izredno mrzlo, a smo kljub temu delali v običajnih tankih oblekah in plaščih, nosili pa lesene cokle.« (Josy Wirol)

V knjigi »Mes bagnes de la Loire au Danube« je Louis Breton napisal: »Lahko rečem, da so se v času od konca septembra 1944 do 15. aprila 1945 naše tanke progaste obleke zelo poredko posušile. Zvečer, ko smo jih morali zložene odložiti na končnice pograda, so bile mokre; zjutraj pa so bile trde od mraza in šele telesna toplota jih je zmehčala. Prizor je bil vsak dan isti.

Ob nedeljah smo se tuširali. Zbrati smo se morali pred barakami, se sleči do golega, potem pa z bosimi nogami v snegu in na mrazu minus 10 ali celo minus 20 stopinj čakati na vstop v umivalnico, dokler iz nje niso odšli tovariši, ki so se tuširali pred nami. Obleči smo se smeli šele, ko so se okopali vsi.

Edini dan za počitek je bila nedelja, vendar so se esesovci, kapoji ali pa šefi barak vedno kaj izmislili, ali da kaj prenašamo ali pa da prisostvujemo njihovi histeriji. Rapportführer

Pamž, Primož Čašelj, je vozil tudi v globokem snegu.

Sachse si je v svoji brutalnosti izmislil še eno zabavo. V ovratniku suknjiča je imel zataknjeno osem do deset centimetrov dolgo iglo. Ko se je nekega nedeljskega jutra pojavil na vratih dnevne sobe, smo takoj vedeli, kaj nas čaka. Po kratkem pogovoru s šefom barake in njegovimi slugami je izvlekel iglo in se zagnal v najbližjega kaznjenca ter mu jo zabodel v roko, meča ali zadnjico ter se smejal na ves glas. O tem smo slišali tudi iz drugih barak. Hoteli smo se mu izogniti, toda pri vratih je stal šef barake, kateremu so pogosto pomagali kapoji s svojimi gumijevkami; tako so nas nagnali v kot in najbližje je ta sadist ubadal z iglo ... Ko ga je popustila kriza neumnosti, je majaje se odšel, mlatil z rokami in se divje smejal. Bil je podoben šimpanzu.

Pozimi 1944/45 so nas večkrat okrog štirih zjutraj surovo zbudili in nas nagnali kidat sneg okrog barak in na apelplacu. Postavili so nas v vrste po šest do osem. Morali smo se prijeti za roke in tako skupaj potiskati sneg ter napraviti mejo, do kam ga je treba očistiti. Potem smo ga morali z lesenimi lopatami zmetati na obe strani. To so bile naše jutranje vaje pred celodnevnim delom.

V prvih januarskih dneh leta 1945, okrog pol desetih zvečer, je bil sklican splošen zbor. Esesovci so kar na slepo izbrali okrog 100 kaznjencev in nas v spremstvu približno 20 esesovcev pognali na cesto proti Borovljam. Bil je mraz, cesta je bila zasnežena, mi pa smo morali skoraj teči. Pozneje smo zvedeli, da bi morali razložiti tovarnjak, ki se je pokvaril, in vso robo prinesiti na hrbtih. Ko smo tekli nekako tri do štiri kilometre, so esesovce obvestili, da je tovarnjak že odpeljal in da jim nismo potrebni. Obrnili so nas in začeli smo se vzpenjati proti taborišču. Esesovci so bili zelo jezni, ker so morali tudi oni dodatno »delati«. Ukazali so nam, da moramo v čimbolj strnjениh vrstah iti navkreber tako hitro kot oni, ki so bili telesno zdravi in dobro obuti. Po tistih, ki so zaostajali, so padali udarci. Videli smo, kako je padel en naš tovariš, in esesovca, ki se je že pripravljaj, da ga ustrelji. Prepoznal sem simpatičnega španskega kaznjenca, ki je delal v kuhinji. S sosedom sva

priskočila, ga prijala pod roke ter ga vlekla, esesovec pa nas je suval s puškinim kopitom. Uspeli smo se priključiti koloni in s pomočjo drugih tovarišev smo ga prinesli v taborišče. Čeprav je bil hud mraz, sem bil moker od znoja, Španec pa je bil ves trd in komaj se je držal pokonci. Na sebi je imel le jopič. Ker nikdar ni delal zunaj, se ni domislil, da bi s seboj vzel tudi progasti plašč.«

Izvillečki izjav pred sodiščem

Walter Brietzke: »V avgustu 1943 sem bil postavljen za kommandoführerja in hodil vsak dan s 120 zaporniki na severno stran gradit taborišče, v novembru pa sem prevzel skupino ›Izgradnja severnega predora«. Okrog področja, ki je bilo pod mojim nadzorstvom, je bila odrejena stražarska črta. Pod poveljstvom sem imel od 100 in 300 zapornikov. Število se je menjalo. Za tehnično plat je skrbela firma. Moja skrb je bila storilnost zapornikov. Kaznovati jih ne bi smel, a sem jih na lastno pobudo, ker so z delom zavlačevali. Tepel sem jih. V dveh primerih sem jim naložil po 25 udarcev z gumijasto cevjo, v drugih dveh pa s palico. S civilno firmo nisem imel nič opraviti. V moji skupini je bilo 4 ali 5 kapojev. Zapornikov niso smeli pretepati, enkrat pa sem kapoju ukazal, da enemu naloži 20 udarcev.

Spominjam se bivšega zapornika Chaffina. Odklonil je delo in druge zapornike nagovarjal, da storijo enako. Potem je bil premeščen v skupino ›Dovozna cesta«, da bi ga tam lahko nadzorovali. Potem se je spet vrnil v mojo skupino. Nekaj časa sem ga nadzoroval in večkrat sem ga opominjal, naj več dela. Rekel mi je, da je Francoz in da za Nemčijo ne bo delal. Po nekaj dneh sem mu z gumijasto cevjo naložil 25 udarcev, ni pa bila napolnjena s peskom ali svincem. Potem sem ga izločil, nakar je začel delati, kakor je bilo treba, in zato nisem imel več vzroka, da se pritožujem nanj. Pozneje Chaffina nisem tepel nikoli več.

Garnier je prišel v mojo skupino v januarju 1944. Pretepel sem ga, ker se je z nekim slovenskim civilnim delavcem pogo-

varjal o političnih zadevah. Večkrat sem ga opozoril, da je pogovor s civilisti prepovedan, on pa se je samo cinično smejal. Nekaj dni pozneje sem ga spet ujel, nakar sem kapoju Herbertu ukazal, da ga položi na samokolnico in mu jih z gumijasto cevjo naloži 20, jaz pa sem jih dodal še 5 ... Moram pripomniti, da je firma zaposlovala francoske civilne šoferje, na katere sem zelo pazil, ker sem sumil, da hočejo imeti zvezo s francoskimi zaporniki. Nekega dne sem opazil, da je eden od teh šoferjev Courtatu nekaj dal. Ta pa mi je vse zatajil. Našel sem zavitek s kosom kruha in nekaj klobase. To sem dal drugemu zaporniku, Courtata pa večkrat udaril po obrazu, ker mi je lagal ...»

Paul Gruschwitz: »Ob koncu marca 1944 sem prišel v severno taborišče. Tam nisem bil zadolžen za zapornike, temveč za nastanitev stražarjev. Moram reči, da mi je žal, da sem včasih oklufutal zapornike, vendar nisem nikoli nobenega ranil, niti nisem nikdar potegnil pištole. Nikdar nisem ukazal, da naj psi grizejo poljske zapornike. Spominjam se primera, ko sta neki esesovski kapetan in desetar pripeljala s seboj iz Mauthausna psa in ga ščuvala na zapornike. V severnem taborišču psov ni bilo.

Od časa do časa se je zgodilo, da so zaporniki, ki so razkladali hrano, kradli kruh ali margarino. Mogoče je, da sem v takih primerih kakega oklufutal. Bil sem poveljnik esesovskega osebja, Sachse pa je bil odgovoren za zaporniško taborišče. Ukaze je podpisoval Winkler. Zapornikom nisem nikoli ukazoval. To je bila Sachsejeva naloga. Rdečelasega zapornika Christiana Laffonta se ne spomnim. Ob nedeljah smo znosili hrano s tovarnjakov, ki so stali okrog 100 metrov pod taboriščem. Mogoče je, da sem v takih primerih dejal, da se morajo hitreje gibati, toda nisem jih prisiljeval, da delajo fizične vaje. Puške nisem nosil nikoli. Ne morem se spomniti, da bi tepel Francoza Barbiera.

Ne spominjam se pobega nekega Avstrijca. Ker pa sem med vojno veliko trpel, pa tudi med mojim zaslišanjem v Wolfsbergu, me je spomin močno zapustil. Nikdar nisem bil znotraj severnega zaporniškega taborišča. Nič ne morem povedati o postopkih prijavljanja bolnih zapornikov. Vem le, da so vsako jutro odšli v južno taborišče.

V času, ko sem bil v severnem taborišču, so iz delovnih skupin pobegnili štirje zaporniki. Dva so pozneje ujeli. Vem samo, da je bil ustreljen en zapornik, ki je skušal pobegniti. To se je zgodilo na dovozni cesti nekako v aprilu 1944 ...»

Karl Sachse: »Na Ljubelj sem odšel, da zamenjam SS-na-rednika Reinelta. Winkler mi je dal posebna navodila za primer, če bi se zgodilo kaj nenavadnega. Odgovoren sem bil za disciplino, čistočo, apele in obleko zapornikov, poleg tega pa tudi za Transporte bolnikov iz severnega v južno taborišče ... Zaporniki so zamujali na apele, drugi pa so zato morali stati dlje, kot bi bilo potrebno. Nekaj zapornikov se je upiralo izvrševati moje ukaze. Te bi lahko zatožil komandi v južnem taborišču, a sem to storil samo v redkih primerih, ker bi bili sicer zelo kaznovani. Raje sem jih kaznoval sam. Za take postopke nisem imel pravice. Bilo je več primerov, da so odklonili delo. Spominjam se Chaffina. Sam sem ga tepel. Zamudil je namreč 30 minut in ko sem ga vprašal zakaj, je dejal: »Ne želim več delati za Nemčijo!« Zaradi tega sem mu naložil od 5 do 8 udarcev z leskovo palico. Nisem ga prijavil, ker bi sicer prejel hujšo kazen. Dobil bi 25 udarcev in bi bil vrnjen v

Gradnja in betoniranje obokov.

Mauthausen ... Dogajalo se je tudi, da so se zaporniki prijavljali, da so bolni, čeprav niso bili. Nekateri od njih sem udaril. Zdravnik je bil dr. Rokitzky. Enkrat sem tepel tudi njega. V bloku se je zgodila nesreča in jaz sem jo takoj prijavil. Po štirih tednih pa mi je dr. Krupowicz dejal, da v tem primeru sploh ni šlo za nesrečo, temveč da je bil zapornik poškodovan v pretepu. Ker mi Rokitzky ni hotel izdati krivca, sem ga pretepel. Res je, da so po pobegu treh Rusov ostali morali ležati na tleh. Na tiste, ki niso ležali stegnjeni, sem stopil z nogo. Spomnim se treh zapornikov, ki sem jih tepel. Prvi je bil Poljak, ki je pobegnil in bil ujet, jaz pa sem ga nato udaril z roko. Drugi primer je Chaffin, tretji pa Garnier, katerega sem pretepel, ker je z nekim civilistom govoril o politiki. Čeprav se imen ne morem spomniti, priznam, da sem nekoč dva zapornika tepel z ravnalom. Ukazi, ki sem jih dobil iz Mauthausna, so se npr. glasili: če zapornik pobegne, se morajo ostali uleči na tla, da bi na ta način stražarjem omogočili, da gredo v hajko ... Ne trdim, da bolnih zapornikov nisem tepel, a kje neki, da bi jih oviral pri prijavah. Včasih so se bali prijaviti, ker so vedeli, da bo odšel transport v Mauthausen. Chaffina nisem tepel s pestmi ali pa ga brnil. Kaznoval sem ga tako, da je moral neko soboto stati pred taboriščnimi vrati, tepen pa je bil v četrtek. Za ves čas mojega tamkajšnjega bivanja se spomnim treh takih primerov. Za vse tri pa sem dobil ukaz od Winklerja ...«*

* Če primerjamo izjave prič na celovškem procesu (samo Francozi) in izjave glavnih obtoženih s severne strani, lahko brž ugotovimo, da so esesovci lagali. Moramo pa upoštevati, da je bilo v začetku tam največ poljskih, ruskih ter jugoslovanskih zapornikov, s katerimi so ravнали še strožje!

Ruvanje zob in požiranje čebule

Od poletja 1944 dalje sta komandant Winkler in zdravnik Ramsauer uvedla obvezen pregled zob za vse na novo prispele kaznjence, vendar ne zato, da bi jih komu popravili, temveč samo izpulili in pobrali zlato, če ga je imel. Injekcij pri ruvanju niso poznali, kot pripomočke pa samo lesen stol, klešče in močne roke zobotehnika, včasih pa tudi kapojev.

13. julija 1944 je prišel iz Mauthausna večji transport. Ko so jih esesovci peljali skozi Tržič, je neko dekle iz Glajtove hiše med kaznjence vrglo nekaj sendvičev. Eden je padel v naročje kaznjencu Francu Beštru iz Palovč nad Lešami. Njegov sotrp-pin Franc Pirker iz Ribnice mu je rekel, naj ga skrije, kar je tudi storil. Esesovci so sendviče takoj pobrali, neka ženska pa je zavpila: »Tisti ga skriva med nogami!« Esesovec je Beštra udaril s puškinim kopitom po ustih in mu izbil sprednje gornje zobe. Drugi dan je bil v taborišču pregled zob. Vprašali so ga, kje jih ima. Povedal je, kaj se mu je zgodilo. Moral je sesti na stol in izruvali so mu še preostale. (Alojz Odar)

»Ob koncu leta 1944 sta prišla v taborišče dva »zobozdravnika«, eden je bil esesovski oficir, drugi kot pomočnik pa poljski kaznjenec. Najprej so pregled opravili na južni strani. Kaznjenci so morali čakati v vrsti. Vsak je moral sesti na stol, odpreti usta, potem pa sta sama izbirala, katere zobe bosta izruvala. Tako sta kmetu Charlesu iz Charente v desetih minutah izpulila 21 zob in mu pustila le eno škrbino. Zvečer je že moral na delo v predor.« (Gaston Charlet)

Po opravljenem delu na južni strani sta odšla na severno. Janez Ihanec iz Trbovelj je o tem pripovedoval: »Na apelplacu je bil postavljen stol. Meni sta izdrla en zob. Najbolj pa je trpel nek Čeh, ki je imel črne zobe. Prvi dan so mu izruvali vse iz ene, drugi dan pa iz druge čeljusti. Strašno je tulil od bolečin. Ker ust ni mogel imeti odprtih, sta mu vanje nekaj vtaknila. Revež je bil ves otekel in ni mogel ne jesti ne piti.«

Dominique Berbel je na koroški strani videl francoskega sotrpina, kateremu so izpulili 23 zob. Imel je strašne bolečine.

Jožetu Puželju so ob koncu pomladi l. 1944 na koroški strani izruvali štiri zobe, Bošku Dragiću poleti na južni strani šest, Grgi Ugrinu pa štiri. »Pulil je nek Nemec,« je dejal Ugrin, »pomagal pa mu je francoski zobotehnik Roger Puybouffat. Nekateri so pri ruvanju zelo vpili in bili preveč nemirni. V takem primeru so kaznjencu držali roke na hrbtu, dva sta se mu usedla na kolena, eden pa ga je držal za čelo.«

V februarju 1945 je iz Mauthausna prišel še en transport. Tudi ti kaznjenci so se morali postaviti v vrsto. Med njimi je bil Branko Danković iz Beograda. Eden za drugim so se morali uvesti na stol, pred njim pa je s kleščami stal zobotehnik v belem plašču. Z močnimi rokami je zgrabil kaznjenca in začel puliti po svoji presoji. Dankoviću je poskušal izdreti tri zgornje zobe, a je vse tri zlomil.

»V začetku zime 1944 so nas obvestili, da nas bosta obiskala esesovski zobozdravnik in kaznjenec – zobotehnik in nam pregledala zobe. Vsi, ki so delali v predoru in so se ob pol sedmih zjutraj vrnili z nočnega »šihta«, so morali priti na pregled ob dveh popoldne. Nam pa, ki smo delali na dovozni cesti, so odredili pregled zvečer. Ko smo se po 18. uri vrnili v taborišče, smo videli tovariše, ki so odhajali na delo na mraz in prepih, čeprav sta jim »zobozdravnika« izpulila najmanj po osem ali deset zob, nekaterim tudi do dvanajst. Za lajšanje bolečin sta jim razdelila po dve tableti neke vrste aspirina, pa še to ne vsem. Ko smo zvedeli za to mesarsko delo, smo se Garnier, Morin in jaz dogovorili, da poskusimo rešiti nekatere tovariše, in sicer tiste, ki so imeli slabe ali pa zlate zobe, kar je bilo še bolj nevarno, če so jih videli tako imenovani zdravniki.

Tedaj smo imeli na zalogi 120 cigaret, pripravljenih za menjavo za kruh ali juho. Takoj smo se domislili, da moramo podkupiti kaznjenca, ki sta spremljala esesovca, in ju prositi, naj si zapišeta številke oseb, katere jima bomo dali, češ da so že bili na pregledu. Barantanje smo opravili v pisarni na levi strani barake številke 2. V moji prisotnosti ga je vodil Louis Garnier. Med tem časom pa se je nekaj tovarišev pod vodstvom Morina prizadevalo, da sestavijo seznam tistih, ki bi pri pu-

ljenju najbolj trpeli. Zbrali smo pribl. 20 kaznjencev, žal pa nismo imeli dovolj cigaret, da bi rešili vse, kajti Garnier je moral pristati na 10 cigaret za vsako številko. Zaradi tega smo morali izbiro ponoviti, kar pa ni bilo lahko. Moram pripomniti, da mi trije nismo bili v tem številu. Ko smo se čez eno uro spet zbrali, smo bili že brez nekaj zob. Koliko so jih izruvali Morinu in Garnieru, ne vem, moje tri pa so vrgli v že precej polno vrečo. Zdi se mi, da je bil rekord dosežen z 18 izpuljenimi zobmi. Odšli smo v umivalnico in si krvava usta izpirali z ledenomrzlo vodo. Zvečer smo se spraševali, ali nismo ravnali napak, ko smo dali cigarete, namesto da bi jih zamenjali za kruh, ki je bil vsem tako potreben. Ko pa smo drugi dan videli tovariše, ki so imeli vročino in niso mogli pojesti niti svojega koščka kruha, ne da bi ga prej namočili v vodi ali pa v slabi večerni kavi, smo bili potrjeni, da je bila naša odločitev pravilna.« (Louis Breton)

»Nekega nedeljskega jutra spomladi l. 1944 so nas ob šestih jutraj zbrali na apelplacu. Bilo je zelo hladno, mi pa brez plaščev in čepic. Poravnani v vrstah po pet smo morali stati mirno in tiho. Po nekaj urah se je pojavil komandant Winkler, se postavil na vrh stopnic in nas po francoskih in ruskih tolmačih obvestil, da se je v deželi pojavil skorbut. Da bi se ga kaznjenci obranili, je uprava v Mauthausnu poslala precejšnjo količino čebule. Razdelili jo bodo in vsak jo bo moral takoj pojesti. S tem bo odpadla vsaka nevarnost, da bi kdo dobil skorbut. Nato so kaznjenci, ki so delali v kuhinji, prinesli čebulo in v mimohodu skozi vrste je vsak moral vzeti eno, jo gristi, čeprav je bila slabo olupljena, in jo pojesti, in to na tešče, kajti zajtrka to jutro nismo dobili. Ves prizor je nadzoroval komandant in celo šel med kaznjenske vrste. Nekateri so morali odpreti usta, da se je prepričal, da so jo pogoltnili. Skorbut se res ni pojavil, pač pa je nekaj tovarišev zaradi prehladitve dobilo pljučnico, dva mlada pa so morali po štirih dneh celo odpeljati v ambulanto. Pozneje sta začela izkašljevati kri. Taborišča nista preživela.« (Gaston Charlet)

Čebulo so jedli tudi na severni strani, o tem pa je Louis Breton zapisal: »Nekega nedeljskega jutra so nas zbrali na

apleplacu in vsak je dobil po eno debelo čebulo, katero je moral pojesti pred esesovci, ki so nam potem rekli, da je to zelo dobro proti skorbutu.«

Umrli, ustreljeni, umorjeni in sežgani

Točno število internirancev, ki so umrli na Ljubelju, ni znano, lahko pa trdimo, da jih je bilo blizu 40. Iz esesovske kartoteke so francoski kaznjenci nekaj dni pred njenim uničenjem izpisali »mrliške listke«, iz njih pa pozneje sestavili seznam 32 mrtvih in sežganih internirancev, pri tem pa iz nevednosti izpustili nemškega interniranca Rudolfa Laua.

Prvotni seznam je bil po vsej verjetnosti večkrat prepisan, pri tem pa so nastale nekatere napake pri datumih, imenih in priimkih. Pisci seznama niso vedeli, da truplo poljskega kaznjenca Štefana Turunskega ni bilo sežgano, temveč potisnjeno v prepad. Na osnovi omenjenega in preverjenega seznama je bilo sežganih 32 internirancev, od katerih je bilo enajst Francozov, devet Poljakov, pet Rusov, trije Nemci oz. Avstrijci, dva Italijana (eden iz Istre), en Norvežan in en Čeh.

Avtor pričujoče dokumentacije ima tri sezname, od katerih sta dva napisana z roko. Na enem piše, da so bili interniranci sežgani na severni in južni, na drugem pa je navedena samo južna stran. Res pa je, da so jih sežigali na obeh straneh Ljubelja, vendar na južni precej več.

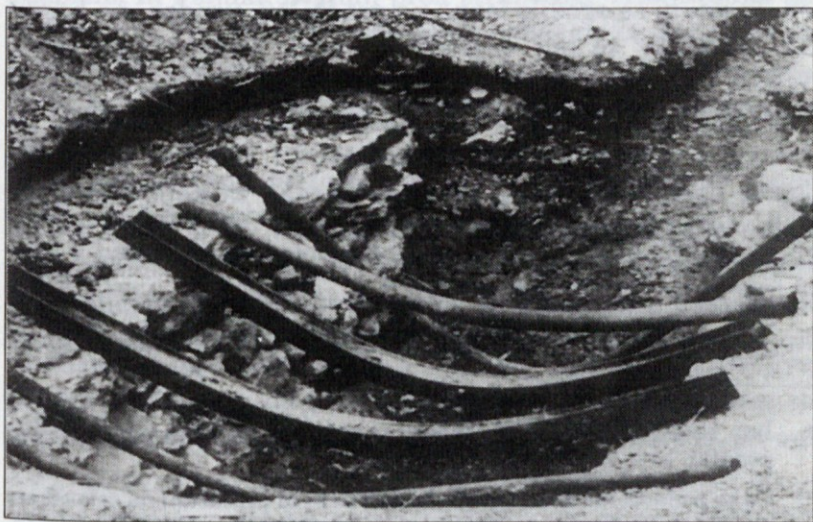
Raziskave v zadnjih letih so pokazale, da francoski seznam niso popolni in da zajemajo le žrtve, ki so bile sežgane predvsem na južni strani.

Za nekatere umorjene internirance je uspelo zbrati nekaj več podatkov in zato so opisani bolj podrobno.

Kurt WINDT je bil Nemec. Rodil se je l. 1902 v Königsbergu. Nekoč je bil šef kuhinje pri Ribbentropu v ambasadi v Londonu. Bajè je bil aretiran zaradi tatvine. V Mauthausen je

prišel med 4. in 11. novembrom 1942, na Ljubelj pa s prvim transportom kot politični kaznjenec. Bil je postavljen za kapoja v kuhinji za kaznjence, sicer pa poznan po svojih uglajenih kretnjah, kar mu je ostalo še iz časov službovanja v ambasadi. Kot kuhar je v primerjavi z drugimi kaznjenci živel precej bolje. Za prijatelja je imel 32-letnega francoskega zvodnika Renéja Jacquemina, imenovanega Fatalitas, ljubčke pa si je iskal tudi med mlajšimi francoskimi kaznjenci. Politično je bil dokaj mlačen, nikakor pa ne nacist.

Glavni kuhar je Windta nekoč tako pretepel, da je bil dva dni v nezavesti. Nekega dne je namerno napravil večjo napako in bil zaradi tega premeščen na delo v predor. Preden je odšel iz taborišča, je dal svojo uro »Fatalitasu«. Težko delo je opravljal le kratek čas. 17. septembra 1943 je začel junaško korakati proti stražarski črti. Kljub vpitju stražarjev »Halt!« (Stoj!) se ni niti ozrl, temveč mirno šel dalje, kot da gre na sprehod. Ustrelil ga je neki esesovec iz stražarnice. Padel je preko smreke blizu leve strani predora. Windt je že prej omenil, da je vsega sit in da bo prestopil črto. (Georges Huret, Louis Balsan in Ivan Bergant)

Mrtve internirance so sežigali v primitivnih krematorijih.

Francoski kaznjenec André Frontczak, ki je z Windtom delal v kuhinji, je dejal, da je ta nekoč kot kuhar služil v nemški ambasadi v Parizu, da je dobro govoril francosko in da je bil aretiran zaradi nenavnega obnašanja ter zato nosil »roza« trikotnik.

»V oktobru 1943 sem izjemoma delal na južni strani, ko je bil zaradi »poskusa pobega« ustreljen poljski kaznjenec Jan GALUSZKA*, v resnici pa ga je kapo poslal preko stražarske črte, kar smo zvedeli šele pozneje in se prepričali, da je bil uboj načrtovan. Esesovec je za to dobil 14 dni dopusta. Drugih podatkov o Galuszki nimamo.« (Pismo Jozefa Rzetelskega Janku Tišlerju)

Gaston Charlet v knjigi »Karawanken« omenja smrt interniranca Halluszke. Gre torej verjetno za Andrzejja Haluszko, katerega na francoskem seznamu ni.**

Načrtna ustrelitev dveh kaznjencev

Esosovsko vodstvo je verjetno na osnovi prijave kapojev, blokačev ali pa kommandoführerja odločilo, da ustrelji štiri kaznjence. To naj bi se zgodilo javno na gradbišču, vendar »na begu«. Za ustrelitev so bili namenjeni Poljak Julian MAJCHROWICZ, Čeh Josef POSPIŠIL, Francoz Louis Balsan in neki Rus, katerega ime ni znano. Razen Balsana so vsi prišli na Ljubelj v septembru 1943. V nedeljo, 31. oktobra, so jim na jopiče našili rdeče pike. Ta znak je tako za kapoja skupine kakor tudi za komandoführerja pomenil, da je treba urediti tako, da kaznjenec na delovišču z zvijačo ali pa s silo prestopi stražarsko črto. Zanj pa so vedeli le stražarji, veljala pa je linija med dvema stražarskima mestoma. V vsakem primeru

* Ime in priimek ter tudi mesec ustrelitve se povsem ne ujemajo s podatki, ki so navedeni na seznamih.

** Če so podatki na seznamu (Exhibit 5 in 6) in prikazani na celovškem procesu l. 1947 točni, je Haluszka prišel v Mauthausen med 13. in 14. avgustom in bil na Ljubelj poslan v začetku septembra 1943.

pa je veljalo pravilo, da se s piko zaznamovani kaznjenec z dela ne sme vrniti živ v taborišče. Kot primeren kraj za ustrelitve »na begu« je bilo izbrano gradbišče na levi strani predora v smeri Begunjšice,* blizu drobilca kamna.

Po podatkih s francoskega seznama naj bi Poljaka Majchrowicza ustrelili in sežgali v ponedeljek, 1. novembra, Čeha Pospišila pa 2. novembra 1943. To pa se povsem ne ujema z zapisom Luisa Balsana v njegovi knjigi »Le ver luisant« (Kresnica) »Neko nedeljo popoldne me je preganjala lakota, zato sem se prikradel v klet, da bi izmaknil nekaj krompirjev. Prav tedaj pa so poklicali kaznovane taboriščnike, da raztovorimo cement. Ker sem prišel iz svojega skrivališča prepozno, me je starešina taborišča pretepel in rekel: ›Morgen Tunnel!‹ (Jutri predor!) Na prsi mi je dal našiti rdečo piko in pred zoro 2. novembra je naša nesrečna skupina odšla na delovišče k predoru. Tam so zahtevali, naj izstopimo Čeh Pospišil, Rus, Poljak in jaz. Potem je kommandoführer ›Trompe la mort‹ iztegnil roko in pokazal proti vrhu planine, rekoč: ›No, zdaj boste pa lahko šli gledat Stalina!‹ Ločili so nas od ostalih tovarišev, da bi šli nosit tračnice na oddaljeno mesto. Blizu poldneva so Pospišila in Poljaka pognali prek stražarske črte, uradno pa so zapisali ›Fluchtversuch‹ (poskus pobega). Za Pospišila so porabili 17 strelov, ker je, ko je videl, da nima več kaj izgubiti, začel teči proti planini. Zadnji strel mu je dal ›Trompe la mort‹ ...

Po tem krvavem prizoru je ob 11. uri sirena oznanila konec dela ... za naju je bila to preložitev! Priključila sva se tovarišem v baraki, kjer smo pojedli našo borno juho. Nihče se ni hotel usesti poleg naju ... Bila sva kot živali, ožigosani z razbeljenim železom, odrejena za popoldansko smrt.

Drugega novembra je umrl moj oče. Kakšna pretresljiva slutnja! Vedel sem, da bom popoldne umrl in duševno sem se pripravljaj na to. Najprej sem obudil kesanje v upanju, da me

* Sedaj na tem usodnem platoju stoji hotel Garni.

bo KDO slišal, potem pa sem brez reda molil vse molitve, ki sem se jih spomnil ...

Pol ure kasneje je žvižg oznanil zbor. Na moje veliko začudenje so me spet postavili med ostale kaznjence ... Kaj se je zgodilo? Dopoldansko ubijanje je pretreslo osebe podjetja, za katerega smo delali. Uslužbenke teh gospodov so kričale, ko so videle strašni prizor. Glavni inženir, ki je nosil zlato značko nacistične stranke, je interveniral pri komandantu Winklerju in prišel je ukaz, da mi odstranijo rdeč znak in me vrnejo v vrsto ...«

Verjetno bo držalo, da je vodstvo firme Universale interveniralo pri esesovski upravi in protestiralo zaradi preveč očitnega ubijanja kaznjencev pred civilnimi delavci. Res je tudi, da se je novica o zločinu v hipu razširila med civilnimi delavci na Ljubelju (bilo jih je blizu 750). Priče so povedale, da kaznjenca nista hotela pobegniti, temveč da je bil to načrtovan in dogovorjen zločin.

Poglejmo še tri izjave civilnih delavcev. Sicer si niso povsem enake, vendar iz njih lahko ugotovimo, da gre za isti dogodek.

»V novembru 1943 je bil prav blizu mene ubit neki poljski kaznjenec. Bil je zaznamovan s piko. Bilo je pod drobilcem kamna. Tam so z debelo žico vlekli vagončke navkreber. Poljak je z ostalimi kaznjenci ravnal teren, na katerega so postavljali tračnice. Kar naenkrat je pristopil kapo, mu vzel kramp in čepico in oboje vrgel proč, potem pa ukazal, naj gre iskat. Ko je Poljak videl, kje sta predmeta, se je obrnil, pokleknil in z dvignjenimi rokami prosil, naj ga ne pošilja v smrt. Kapo ga je začel porivati in suvati ter zahteval, da ukaz izvrši, kaznjenec pa je še vedno prosil. Tako ga je prignal do nasipa, kamor so vsipali izkopani material, in ga pahnil po njem. Poljak je stekel, v tistem hipu pa je že ustrelil stražar, a ga ni zadel. Za njim je s puško ustrelil esesovec in ga zadel najprej v roko. Ko je ustrelil drugič, je Poljak padel, potem pa je šel k njemu in ga ustrelil še s pištolo. Umrjenega so morali ostali kaznjenci prinesiti na plato. Tam so ga položili na nosila in ga odnesli v

taborišče, kjer ga je pregledal esesovski zdravnik, potem pa so ga v krematoriju sežgali.« (Janez Barlič)

»Nekega dne, proti koncu l. 1943, je pri drobilcu delal starejši poljski kaznjenec. Kapo, po narodnosti Poljak, mu je vzel čepico in jo vrgel k ograji, kjer je stala stražarska uta. Policist je streljal na kaznjenca, a ga ni zadel. Govorilo se je, da ga tudi ni hotel. Poljak je pokleknil in prosil z dvignjenimi rokami, naj ga ne ustrelijo. Kapo ga je nato prisilil, da je šel po čepico, tedaj pa ga je ustrelil stražar. Policista pozneje nisem več videl in govorilo se je, da je bil kaznovan. Mrtvega kaznjenca so odnesli in smrdelo je, ko so ga zažgali.« (Leonard Cenčič)

»Nek poljski kaznjenec je delal na terenu, približno tam, kjer sedaj stoji hotel Garni. Kapo ga je nagnal, naj gre nekaj iskat čez črto, kar pa ni hotel, ker je vedel, kaj ga čaka. Poljak je prosil, a nič ni pomagalo. Kapo ga je prisilil. V tistem trenutku pa je počil strel. Bil sem kakih 30 metrov stran in to videl. Groza nas je bilo in vsi smo se zelo bali.« (Vinko Grašič)

Francoski kaznjenec Maxime THIERY je bil po poklicu mesar. Bil naj bi prvi interniranec, ki je bil ubit na koroški strani. Na Ljubelj je prišel 16. julija 1943. 27. novembra je bil na delu brez razloga ustreljen, češ da je hotel pobegniti. To se je zgodilo blizu taborišča, desno od poti, ki pelje od kmeta Pamža proti glavni cesti. Kaznjenec Bernard Aujolas je moral sleči njegovo truplo.

Pierre Ancelot: »Bil sem prisoten, ko so ubili Thieryja. Bil je v delovni skupini 20 kaznjencev v zadnji vrsti kolone. Nek esesovec mu je enostavno snel kapo in jo vrgel dva do tri metre daleč. Thiery je hotel ponjo, vendar ga je stražar ustrelil pod pretvezo, da je skušal pobegniti. Golo truplo so prinesli v taborišče in ga položili za barako, kjer je ležalo v soboto in nedeljo, potem pa so ga sežgali.«

Francoski kaznjenci so napisali, da so bili »na begu« ustreljeni: 3. januarja 1944 Poljak Johann GUKORSKI, 8. februarja Rus Mihael KRUK, 16. februarja Poljak Czeslaw KOVALSKI in 19. februarja Poljak Ignacy FRYC.

Žal za Johanna (Jana) Gukorskega ni nobenih pisnih in ustnih izjav.

Da je bil 8. februarja res ustreljen en interniranec, je razvidno iz esesovskih dnevnih poročil o številčnem stanju internirancev, ki jih je zbiral in ohranil Janko Tišler. V njih beremo: 8. 2. 1944 skupno število 686, 9. 2. 1944 pa 685 internirancev.

Krukovo ime je omenjeno v poljski knjigi »Kompania Stary«, in sicer, da je bil Jan (ne Mihael) Kruk doma iz Tarnopola in ubit »na begu«, kakor tudi neki Rus po imenu Saša, ki naj bi bil ustreljen nekaj dni pred njim. V pismu z dne 9. marca 1984 pa je Jozef Rzetelski Janku Tišlerju napisal: »Spomladi l. 1944 je bil na severni strani ustreljen Jan Kruk iz Tarnopola, in to zaradi tega, ker je med pohodom na delo pobral napol gnilo jabolko. Po ukazu esesovca ga je francoski kapo Franz porinil z dovozne ceste v gozdnati breg, kar je bilo dovolj, da je padel čez »črto« in da ga je esesovec z nekaj streli ubil. S pomočjo drugih kaznjencev sem ga prinesel na cesto.«

Da je Czeslaw Kovalski umrl ali pa bil ubit 16. februarja 1944, potrjujejo esesovska dnevna poročila (16. 2. – 685; 17. 2. – 684 internirancev). Izjav o vzroku in kraju smrti ni, verjetno pa je umrl na severni strani.

Več pa je podatkov oz. izjav za poljskega interniranca Ignacyja Fryca. Iz esesovskih poročil je razvidno, da je bilo v soboto, 19. februarja, 684 internirancev, v nedeljo zatem pa 683.

Izjave esesovcev

Jakob Winkler: »Spominjam se primera streljanja, o katerem me je obvestila Brietzkejeva komanda. To je bilo zgodaj spomladi l. 1944. Brietzke mi je v poročilu navedel, da je bil en zapornik na begu ustreljen, zato sem stražarja zaslišal. Koliikor se spominjam, je bil stražar Vavpotič. Kraja dogodka si nisem ogledal.«

Walter Brietzke: »V moji skupini je bil ubit en zapornik. To se je moralo zgoditi v februarja 1944 za transformatorjem

blizu umivalnice. Ko sem nekega jutra razdelil delovne skupine, sem šel v nadzorstvo. Med razgovorom sem slišal strel, za njim pa v presledkih še dva. Šel sem v smeri streljanja in videl stražarja Vavpotiča, ki je cilj in hotel ustreliti četrtič. Zavpil sem mu, naj ne strelja. Spustil je puško ... Videl sem zapornika, ki je stal zunaj stražarske črte in ni bil ranjen. Šel sem do njega in ga nagnal nazaj. Potem sem ga izročil kapoju Herbertu. Naročil sem mu, naj ga vrne na delo, jaz pa sem nadaljeval nadzorniški obhod. Po nekako desetih minutah sem spet zaslišal strel, kateremu sta sledila še dva, po krajšem presledku pa še eden. Odšel sem na kraj dogodka in našel na tleh ležečega zapornika. Bil je mrtev. Bil je isti zapornik, ki sem ga prej vrnil na delo.«

Jože Vavpotič: »Jaz sem streljal trikrat, zadel pa ga je Sitar, sosedni stražar. Pri četrtem strelu se mi je zataknila puška. Ujetnik se je oddaljil od mene, šel počasi in se skrival za drevesi. Ustreljenca so potem sežgali. Prisotna pa sva bila esesovski podoficir Brietzke, ki je bil komandir straže, in jaz.«*

Francoski politični kaznjenec Léon FELIX je bil po poklicu železničar, delal pa je v predoru na koroški strani. 29. marca 1944 je padel skozi luknjo iz zgornjega v spodnji rov in si zlomil hrbtenico. Zdravnik dr. Ramsauer mu je dal injekcijo bencina v srce, »da bi se njegova žena lahko še enkrat poročila«, kot je dejal. Felixovo truplo je bilo sežgano na koroški strani. (André Taillandier, Christian Arnoux in Louis Balsan)

Dominique Berbel je leta 1947 izjavil: »Za smrt našega tovariša je odgovoren Gruschwitz. S pomočjo kapoja Paula Kohleja (»Neunoeil«), ki je ponavadi kaznjence tolkel s karbidovko, ga je porinil skozi luknjo v predoru, da je padel tri metre globoko na vagonček, pri čemer si je zlomil hrbtenico. Esesovski zdravnik ga je pustil umreti v težkih mukah.«

* Citirani izjavi Jakoba Winklerja in Walterja Brietzkeja sta iz sodnega procesa leta 1947 v Celovcu, Vavpotičeva pa iz procesa v Ljubljani leta 1957.

Zdravnik Josef Krupowicz 1. julija 1945: »Nekoč me je Ramsauer poklical, da dam nekemu zaporniku smrtno injekcijo, čemur sem se uprl, češ da je to v nasprotju z mednarodnim pravom. Ramsauer mi je ostro odgovoril, da mu jo bo dal sam. Šlo je za zapornika Léona Felixa, ki si je zaradi padca zlomil hrbtenico in bil zaradi tega paraliziran. Ponesrečencu je 29. marca 1944 dal injekcijo esesovski bolničar Kleinginter.« (Kleinkinder, op. J. T.)

Smrt kaznjenca potrjuje tudi dnevno poročilo o številčnem stanju.

Heinrich Kicler, bolničar v esesovski ambulanti: »Bil sem v ambulanti, ko so prinesli človeka z zlomljeno hrbtenico. Prisoten je bil dr. Krupowicz. Pacienta je pregledal dr. Ramsauer. Dejal je, da mu ni pomoči. SS-bolničarju Kleinkinderju je ukazal, naj mu da bencinsko injekcijo. Ramsauer ni bil prisoten. Po injekciji so mrtvega odnesli.«*

Norvežan Hans (Arthur) KARLSEN je bil ladjedelniški mehanik, rojen l. 1905 v Sarpsborgu. Delal je v tovarni gume in med vojno ilegalno deloval. Gestapo ga je aretiral 1. 9. 1942 in ga iz Fredrikstada poslal v Grini, kjer je ostal do julija 1943, nakar je bil poslan v Nemčijo. Na Ljubelj je prišel verjetno v oktobru 1943.

Georges Huret: »Eden od Norvežanov po imenu Karl Hansen** je na Ljubelju zbolel. Pripeljali so ga v ambulanto na južno stran, a ga niso zdravili. Bil je v agoniji, pred tem pa so ga izolirali v prostoru za staro šaro (garbat). Tu je 15. aprila 1944 umrl in bil sežgan v krematoriju.«

Gaston Charlet v knjigi »Karawanken« opisuje počutje v ambulanti: »Pod menoj leži jetičen Norvežan in se davi s hreščečim glasom.«

Louis Balsan v knjigi »Le ver luisant« pravilno omenja, da je Karlsen umrl 15. aprila 1944.

* Dr. Josef Krupowicz je posredoval samo pisno izjavo, bolničar Heinrich Kicler pa je pričal na celovškem procesu leta 1947.

** Huret je pomešal ime in priimek umrlega. Prav: Hans Karlsen.

O vzrokih smrti internirancev Natalija JACUSA, Josefa FISCHERJA in Jeana CERTAINA ni bilo mogoče dobiti podatkov.

Francoski politični interniranec Claude CANIOTTI še ni dopolnil 20 let, ko so ga pripeljali v ambulanto zaradi davice (difterija). Na Ljubelj je prišel 18. aprila 1944 s transportom, v katerem sta bila 102 kaznjenca. Bil je na koroški strani. Dr. Ramsauer je zavrnil predlog zdravnika-interniranca, da mu dajo injekcijo seruma, ki bi ga lahko dobili v lekarni v Tržiču. Caniotti je, ne da bi ga zdravili, umrl 3. maja 1944.

Dr. Josef Krupowicz: »Kar se tiče primera Caniotti, lahko izjavim, da je imel difterijo. O tem sem obvestil Ramsauerja in ga prosil za potreben serum. Ramsauer ga je odklonil nabaviti; izgovarjal se je, da za to nima denarja. Ker sem še naprej vztrajal, me je nagnal iz ambulante. Nekaj dni zatem je Caniotti umrl.«*

18. maja dopoldne je plavalasi esesovski dolgin dvakrat v hrbet ustrelil ruskega interniranca Patlomyja TSOTSORIJA (Cocorija), ko je ta praznil posodo z odpadki iz esesovske kuhinje. Zločin je bil storjen zunaj taboriščne ograje pod kuhinjsko barako, na poti, ki je peljala v esesovsko taborišče. Tsotsorija je bil star okrog 30 let. Doma je bil iz vasice blizu Azovskega morja. Sodeloval je v srditih bojih proti nemškimi osvajalcem in bil pri bombardiranju hudo ranjen ter obležal v nezavesti. Bombne eksplozije so mu pustile posledice – glave in oči ni mogel premikati. Iz nemškega ujetništva je pobegnil. Doma je našel požgano hišo in zoglenela trupla staršev in treh otrok. Odšel je v partizane in bil ujet. Šel je skozi razne zapore in taborišča in končno prišel v Mauthausen, od tam pa verjetno v začetku marca 1944 na Ljubelj. Bil je v baraki števil. 4, kjer je bilo največ Rusov, sosed v spalnici pa mu je bil Francoz Gaston Charlet, ki je dogodek podrobno opisal v knjigi Karawanken:

»Ker je imel izbuljene oči in nepremičen pogled, so mnogi mislili, da je tepec. Kaznjenci so najprej mislili, da se pred

* Krupowicz za celovški proces.

esesovci in kapoji le pretvarja. Po prihodu v taborišče je bil namreč najprej poslan na delo na gradbišče, a delati ni hotel. Kljub tepežu in grožnjam je stal in gledal nepremično. Kapoji so ga podrli na tla, ga brcali in mu zlomili nekaj reber, on pa se ni spremenil. Potem so ga dali na lažja dela okrog kuhinje. Tu je pometal, nosil odpadke in opravljal druge posle.

V baraki je bil vedno zelo miren. Tudi v ruskem pevskem zboru, ki je včasih zapel, ni sodeloval, temveč je bil zamaknjen in z rokama podpiral glavo ...

Po dveh strelih pa Tsotsorija še ni bil mrtev. Ležal je na poti in tovariši v taboriščni kuhinji so slišali njegovo hropenje. Kmalu je prišlo iz barak nekaj mlajših esesovcev, nekateri s fotografskimi aparati. Po ukazu starešine Bippa so ga morali štirje kaznjenci sleči in ga zavitega v rjuho na nosilih prenesti po poti, ki je peljala med žično ograjo in esesovskimi barakami proti krematoriju. Za njimi je stopal esesovski zdravnik Ramsauer, ki je nedaleč od krematorija ukazal, naj truplo položijo na nagnjen teren. Kaznjencem je ukazal, da pod traverze naložijo drva, pri žrtvi pa je ostal sam. Kmalu se mu je pridružilo še nekaj esesovcev. Vse dogajanje je skozi okno taboriščne ambulante spremljalo tudi nekaj kaznjencev, saj je bilo le nekaj deset metrov proč. Nenadoma se je »mrtvi«¹ Rus zganil, razširil roke, ki so mu dotlej ležale ob telesu, potem pa se uprl na dlani in z velikim naporom dvignil zgornji del telesa. Iz obeh ran v hrbtu je še vedno tekla kri. Prizor je bil strašljiv, tako za prisotne kaznjence kakor tudi za esesovce. Tsotsorija je tako sedeč nepomično gledal v svoje rablje. V tem času so kaznjenci s samokolnico pripeljali suha drva, spremljal pa jih je starešina Bipp, ki jim je kričal, kam naj zapeljejo. Odložili so jih le nekaj metrov od »mrliča«, se postavili v vrsto ter si do krematorija podajali polena. Medtem je Rus še vedno sedel in »buljil«² v esesovce. Nekateri so se smejali, eden pa ga je slikal. Njegovo telo je začelo čudno drhteti. To mučno predstavo je prekinil esesovski zdravnik. Stopil je naprej in Rusa s pištolo ustrelil v prsa. Internirančevo telo se je streslo in omahnilo. Truplo so zvalili po bregu na traverze, polili z nafto in zažgali.«

»V posebnem primeru nekega Rusa s Kavkaza, ki je bil na komandantov ukaz ustreljen, je Ramsauer ukazal, da so ga slekli, čeprav je bil še živ, in ga prinesli h krematoriju, da bi ga tam sežgali.« (dr. Krupowicz 1. 7. 1945.)

Da se je ranjeni Rus dvignil, preden ga je Ramsauer ustrelil, in da se je iz krematorija začel dvigati dim, sta videli tudi Kristina Tršinar in Anica Brejc, ki sta delali v kuhinji v civilnem taborišču, odkoder se je lepo videlo do konca koncentracijskega taborišča.

O uboju Tsotsorija je pisal tudi Francoz Louis Balsan. Njegova izpoved je sicer nekoliko drugačna in 20 let mlajša. Napisal je takole: »Tsotsorija je bil Rus iz Gruzije. Imel je temno kožo, črne oči in dolge trepalnice. Njegove kretnje in hoja so bile podobne robotu in so zabavale esesovce. Ko je prišel na Ljubelj, so se iz njega norčevali, in ker je imel nepotešljivo lakoto, so ga zaposlili kot taboriščnega nosača, kajti z ozirom na zdravstveno stanje kaj drugega ni mogel delati. Po nekaj mesecih se je precej zredil, ker so ga hranili z ostanki iz esesovske kuhinje. Njegova glavna naloga je bila s samokolnico voziti odpadke na smetišče, ki je bilo blizu vhoda v taborišče. Nekega dne, ne vem iz kakšnega razloga, morda jih je v svojem napol norem stanju preklinjal, so se esesovci odločili, da se ga znebijo.

Ko je bil na velikem kupu smeti, oblečen v progast plašč, so ga ustrelili v hrbet in revež se je zgrudil kot avtomat. Jaz in še en tovariš sva ga morala odnesti do krematorija. Njegovo truplo je ležalo na mizi v umivalnici, na sebi pa je imel samo srajco. Položila sva ga na nosila za zelenjavo, repo in krompir. To nesrečno skrčeno telo sva odnesla po poti vzdolž žične ograje, sledila pa sta nama esesovca. Spustila sva se v jarek, kjer je tekel hudournik, poleg njega pa je bila zložena grmada. Te poti se spomnim zato, ker smo se na njej poskušali spomniti vseh molitev za mrtve za tega nesrečneža.

Krematorij je bil grmada visoko naloženih polen. Zelo zanimivo, ko pomisliš, koliko drv je treba, da zgori človeško telo. Tsotsorijevo truplo sva skotalila na grmado, nakar mu je ese-

sovec slekel srajco. Bil je gol, s hrbtom proti nebu. Iz rane je na njegovo temno kožo še curljala kri.

Obstajalo je pravilo, da kaznjenci nismo ostali poleg krematorija, ko so grmado zažgali. Eden od esesovcev naju je odpeljal v taborišče, drugi pa je potem, ko je grmado polil z bencinom, prižgal ogenj. Dolgo je gorelo.*

Max Skirde: »Nič ne vem o osebah, ki so v ljubeljskem taborišču prestopile črto, kajti iz taborišča nikdar nisem šel. Znan mi je samo primer Tsotsorija. Ta je bil umsko nekoristen in za delo nesposoben. Vse njegove kretnje so bile zelo počasne. Pozimi l. 1944 mu je Winkler ukazal, naj kida sneg, kar pa Tsotsorija ni razumel, zato ga je udaril po obrazu. Nekega dne si Winkler ni mogel več predstavljati, da bi Tsotsorija še nadalje jedel taboriščno hrano. Pogosto sem videl, kako je Tsotsorija oklofutal. Nekega jutra mu je v moji prisotnosti rekel: »Stoj pri taboriščnih vratih!« Tsotsorija ga ni razumel, zato ga je prijel za plašč in ga odpeljal k vratom. Potem je odšel v stražarsko barako, kjer je bil dežurni esesovski narednik Dellwig. Nisem slišal, kaj mu je rekel, lahko pa si zamišljam. In res, kar sem pričakoval, se je tudi zgodilo. Dellwig je Tsotsorija izvabil iz taborišča in mu rekel, naj pobere lopato, ki je ležala zunaj stražarske črte. Takoj ko jo je prestopil, je stražar št. 1 streljal nanj. Ali ga je zadel, ne vem. Pohitel sem iz barake in videl, kako je Dellwig potegnil revolver in dvakrat ustrelil v vanj. Nisem mogel videti, v kateri del telesa. Dellwig se je vrnil v stražarnico, kot da se ni nič zgodilo ... Winkler Tsotsorija ni oklofutal samo tisti dan. To je storil tudi ob prejšnjih priložnostih. Po mojih izkušnjah sem zelo dobro vedel, kaj je rekel Dellwigu.«

Jakob Winkler: »Vedel sem, da je bil v taborišču ustreljen ruski kaznjenec, vendar nikoli nisem vedel, da se je imenoval Tsotsorija. To sem slišal šele, ko je tožilčeva priča podala

* Balsan ne omenja Ramsauerjeve vloge pri sežiganju Tsotsorija, čeprav je Ramsauer na celovškem procesu sam izjavil, da so bila trupla sežgana pod njegovim nadzorstvom.

izjavo. Tsotsorijevo truplo je bilo verjetno sežgano – no, to pa je bil Ramsauerjev posel. Ne morem se spomniti, da so za menoj nesli Tsotsorijevo truplo ...»*

»Ob koridi na dovozni cesti na severni strani prvi dan kaznjenci niso odpeljali vsega kamenja. Drugo jutro, 25. maja 1944, pa je prišel na delovišče komandant Gruschwitz in vprašal kommandoführerja, ali je delo opravljeno. Odgovoril mu je, da ne. Gruschwitz je čakal in kmalu zatem je počil strel in pokosil 40-letnega rdečearmejca Andreja Filipova pod pretvezo, »da je hotel pobegniti«, v resnici pa ga je kapo potisnil preko stražarske črte. Gruschwitz je potem uradno ugotovil »nameravani pobeg« in rekel: »Sehr gut!« (Zelo dobro.)« (André Milet)

O vzrokih smrti 34-letnega poljskega interniranca Zyg-munda POMASKEGA, ki je delal na koroški strani, ni nobenih podatkov. Paul Gruschwitz je na celovškem procesu izjavil: »Nič ne morem povedati o Pomaskem in OSTASZEN-SKEM, vem le, da so zaporniki, ki so se prijavili, da so bolni, odšli v južno taborišče.«

30. maja 1944 je ob predoru stražil 21-letni esesovec Andreas Vogel, roj. l. 1923, doma iz Krottendorfa v Avstriji, sicer pa folksdojčer iz Hrvaške. Mimo stražarnice je prišel ruski vojni ujetnik, 36-letni Fjodor MALIŠNEKOV (MALIŠONKOV), da bi odnesel desko. Vogel ga je brez poziva ustrelil najprej v hrbet, potem pa še v glavo. Esesovsko vodstvo je v svojem poročilu napisalo, da je bil »ustreljen na begu«. Po vojni je priznal, da je Rusa ustrelil povsem prostovoljno in brez vzroka. Rekel je tudi, da je nepopisno sovražil komuniste in da je zaradi tega »brez poziva in ukaza« ustrelil ruskega ujetnika. (»Volksstimme«, 19. 12. 1969)

Francoski politični zapornik Marcel CLOSSET je bil rojen l. 1917 v Ferriersu. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom. Bolehal je na pljučih in v taboriščnih razmerah se je bolezen

* Izjavi Maxa Skirdeja in Jakoba Winklerja na sodnem procesu v Celovcu.

hitro razvijala – imel je »hitro jetiko«. V ambulantni so ga ločili od ostalih kaznjencev in bajè celo odpeljali v esesovsko ambulanto, kjer je skozi okno lahko opazoval dovoz drv za sežiganje lastnega trupla. 19. junija 1944 mu je dr. Ramsauer dal injekcijo bencina v srce. (Jean Barbier in Georges Huret)

Anton (Antonio) FERENZI, po poklicu kmet, je bil poročen in oče štirih otrok. Rodil se je v Vižinadi, med Motovunom in Novigradom v Istri. V Mauthausen je prišel ob koncu januarja, na Ljubelj pa verjetno v aprilu 1944. Bil je označen kot italijanski politični kaznjenec. Ker si je pri delu zlomil levo nogo, so ga prinesli v ambulanto. Tam je brez nege ležal osem dni in bil že v agoniji. Bolnika so prenesli v esesovsko ambulanto. Dr. Ramsauer se je odločil, da ga bo 4. avgusta operiral. V teku operacije pa je dejal, da je že prepozno, in mu dal smrtno injekcijo – 30 cl bencina. Ker ni delovala, mu je dal še dve v pljuča. Umiral je v strašnih mukah skoraj pol ure, potem pa je Ramsauer francoskemu bolničarju Rolandu Decroixu ukazal, da iz trupla izloči medenico, ker jo bo potreboval pri anatomiji. Roland, bled kot zid, je to moral storiti pod njegovim nadzorstvom ob štirih popoldne. Ostanke trupla so potem sežgali na traverzah v kotanji blizu taborišča. (Gaston Charlet)

Dr. Krupowicz: »Glede Italijana Antona Ferenzija lahko povem, da je ta zapornik imel kompliciran zlom obeh nog. Od dr. Ramsauerja sem zahteval, naj ga glede na njegovo težko stanje in nevarnost septičnega značaja pošlje na kliniko. To je bilo 4. avgusta 1944. Ramsauer pa se je amputacije lotil kar sam, potem pa delo prekinil in ponesrečencu dal injekcijo.«

Francoski politični kaznjenec Henry TOURNIER je bil rojen 1. 1906 v Geneuilleu. Na Ljubelj je prišel z drugim transportom 1. 1943 in imel številko 27.083. Mama mu je iz Francije v pločevinasti škatli poslala pečenega piščanca. Ker je paket potoval zelo dolgo, in to še poleti, se je meso pokvarilo. Sestradani Tounier je celega piščanca pojedel sam in se z njim zastrupil. Nekaj dni je imel strašne bolečine. Napihnilo ga je, potem pa je še oslepel. Čeprav je ležal v ambulantni, je dr.

Ramsauer odklonil, da mu dá injekcijo seruma. Pustil ga je, da se je mučil. Umrl je 29. avgusta 1944. (Gaston Charlet in Louis Balsan)

Dr. Krupowicz: »V primeru Tourniera (botulizem) mi Ramsauer prav tako ni hotel dati seruma, ki bi mu rešil življenje. Poudarjam, da se vprašanje denarja, ki ga je Ramsauer postavljaval v ospredje, ne more vzeti v poštev, ker je cena seruma zelo nizka.«

Edmond ORANGE, francoski politični kaznjenec, je bil rojen 1. 1903 v Bordeauxu. Po poklicu je bil uslužbenec. Na Ljubelj je prišel z drugim transportom s številko 28.383. Delal je v predoru na južni strani in pri oblaganju svodov padel z odra. Po podatku iz francoskega seznama je bilo njegovo truplo sežgano 18. septembra 1944. Francoska organizacija »Amicale de Mauthausen« žal ne razpolaga z nobenimi drugimi podrobnostmi. Jean Granger je zatrjeval, da je v letu 1944 pri betoniranju v predoru padel z odra nek poljski interniranec in se smrtno ponesrečil. Morda pa je bil ponesrečenec prav Edmond Orange?

Francoski kaznjenci so vedeli povedati, da je Uljana Chudika ustrelil esesovski stražar. Po preverjanju in raziskovanju se je pokazalo, da gre po vsej verjetnosti za ruskega kaznjenca, ki je bil ustreljen na delu pri civilnem taborišču. Dogodek sta Kristina Tršinar in Anica Brejc opisali takole: »V drugi polovici leta 1944 je neki ruski kaznjenec delal v civilnem taborišču med kuhinjsko in policijsko barako. Nekega jutra je kuharica »Dalmatinka« (Črnogorka Terezija Cehman, op. J. T.) dala na okno kocko sladkorja in Rus jo je vzel. Esesovski stražar se je delal, kot da ni videl, opazil pa je stražar v stolpu in ga prijavil komandantu. Kmalu zatem je v kuhinjo prišel Winkler v spremstvu šefa civilnega taborišča Perchta. Sklicala sta vse ženske in hotela zvedeti, katera je dala sladkor. Ker se nobena ni javila, sta nam zagrozila, da bomo, če bo katera kaznjencem še kdaj kaj dala, šle v koncentracijsko taborišče. V esesovskem taborišču pa so prav gotovo razpravljali o tem primeru, kajti pozneje sva zvedeli, da je stražar v stolpu trdil, da je Rus

sladkor ukradel, drugi stražar pa, da tega ni videl. Čez čas, verjetno je bilo že naslednega dne, smo pred barako lupile krompir. Bilo je dopoldne. Zagledale smo Winklerja in Perchta, z njima pa je šel ruski kaznjenec. Ko so prišli do stranišča v podaljšku kuhinjske barake, so ga ustrelili. Bil je srednjih let in majhne postave. Potem je prišlo še nekaj esesovcev in dva kaznjenca, ki sta ga naložila na nosila ter ga odnesla. Kmalu zatem je bilo truplo sežgano. Slišale smo tudi, da je bil stražar, ki je stražil Rusa, po kazni premeščen v Mauthausen.«

Neznana žrtev

»Poleti l. 1944 je ob vodi pod tretjo barako kopal mlad Poljak, stražil pa ga je neki prileten esesovec. Prišel sem po vodo za bolnika v ambulantni. Ker me je Poljak prosil (sam mi je rekel, da je Poljak), sem mu dal kozarec vode. Ko je pil, ga je stražar zahrbtno ustrelil. Zgrudil se je pred menoj. Zgrozil sem se in ko sem ga vprašal: »Kaj pa si storil?« mi je odgovoril: »Molči, če ne, bom še tebe!« Kmalu so prišli komandant Winkler, komandoführer in bolničar Fritz. Kaznjenca sta odnesla truplo v taborišče, kasneje pa so ga sežgali.« (Peter Novak)

»Nekega dne so kaznjenci pod kuhinjo nekaj kopali. Počil je strel. Povedali so mi, da so med kuhinjo in policijsko barako enega ustrelili. Mrtvega so potem odnesli na lesenih nosilih v taborišče.« (Kristina Tršinar)

Smrt 19-letnega poljskega kaznjenca, katerega naj bi ustrelil esesovski stražar v civilnem taborišču, omenja tudi Vladimir Gladoš. Z ozirom na skladnost in podobnost izjav vseh civilnih delavcev pri tem zločinu ne gre za uboj ruskega interniranca Uljana Chudika, temveč za neznanega Poljaka.

O smrti 48-letnega poljskega interniranca Henryka OSTA-SZENSKEGA, ki je bil v severnem taborišču, obstajajo samo izjave esesovcev.

Karl Sachse: »Spominjam se, da sem zapornika Ostaszenskega odpeljal v južno taborišče. Imel je vročino. O tem me je pri jutranjem apelu obvestil Rokitzky. Pri strojnici smo bolni-

ka naložili na vagon z lesenimi stranicami in se peljali na južno stran. Tam sem čakal skoraj pol ure, da bi dobil avto. Končno smo vsi štirje – bolnik, dva spremljevalca in jaz – odšli peš v ambulanto, kamor smo prišli še dopoldne. Bolnika sem predal dr. Krupowiczu in potem se zanj nisem več brigal. Na delo v severnem taborišču se ni vrnil. Od tedaj sem o njem slišal samo na sodišču, ko so priče izjavile, da je umrl še istega dne ob 18. uri. Spominjam se, da je bil zelo bolan. Takrat sem se zelo jezil na Rokitzkega. Ta mi je rekel, da je bil zapornik v kolonijah in da je bolehal zaradi neke vrste malarije. Ne vem, kdaj se je prvič javil dr. Rokitzkemu, ko sem ga jaz videl prvič, je že drgetal ... Ne spominjam se, da sem tega človeka kdajkoli tepel. Prav gotovo pa ga nisem tepel tisti dan, ko je bil odpeljan v ambulanto.«

Sachsejev advokat dr. H. Boettlicher je po izrečeni kazni od angleškega vojaškega sodišča zahteval revizijo postopka in v pismu dejal, da z ozirom na nasprotujoče in pomankljive izjave prič ne more sprejeti za dokazano, da je Sachse soodgovoren za smrt Ostaszenskega in Pomaskega.

20-letni francoski politični kaznjenec Jaques EPINETTE je bil rojen v Parizu. Na Ljubelj je prišel 16. julija 1943 s številko 28.032. Bil je zelo močan in razvit. Pogosto je pred predorom nosil tudi po dve ali celo tri vreče cementa. V ambulanto so ga pripeljali zaradi tifusa. Ramsauer ni dovolil, da bi mu dali serum, ki bi ga lahko dobili v apoteki v Tržiču. Umrl je 7. decembra 1944.

»Prisostvoval sem sežiganju Epinettea. Ker ni bilo dovolj drv, truplo ni zgorelo do konca. Bilo je ponoči in zelo hladno. Njegovo okostje je celo ostalo na traverzah in bilo je zelene fosforescentne barve. Da bi zgorelo eno telo, je bila potrebna precejšnja količina drv. Lobanja in kosti prsnega koša so vedno ostale na dnu jame in gorele z naslednjo žrtvijo.« (Jean Barbier)

Georges Cholle je 29. decembra 1944 v pismu civilnemu francoskemu šoferju Depierreju napisal: »En tovariš je umrl zaradi tifusa.« Isto je sporočil tudi Jean Bouthenot.

Francoski politični kaznjenelec Georges SARRAZIN je bil rojen v Rozesu. Bil je delavec pri elektrikarjih v predmestju Pariza. Kot komunist je pripadal neki udarni ilegalni skupini.

Na Ljubelj je prišel z drugim transportom in imel številko 28.519. Bil je visoke postave. Zaradi lakote, pretepanja in drugih postopkov je bil povsem izčrpan, tako da so ga v novembru l. 1944 pripeljali v ambulanto. 11. januarja 1945 je imel že steklene oči, bil je v agoniji in popoldne je umrl. Prav tega dne pa je iz okoliških gora pritiskal močan vihar in s snegom zasul taborišče. Sarrazinovo truplo so položili na nosila in ga pustili zunaj ob ambulanti. Pokril ga je meter in pol visok sneg. Zaradi tega niso mogli zakuriti v krematoriju in tako je ležal več dni zmrznjen pod snegom. Sarrazinova žena je kmalu po vojni prišla Louisa Balsana vprašat za smrt moža, a ji ni upal povedati resnice. (Balsan: »Le ver luisant«)

Gaston Charlet v knjigi Karawanken: »Bolničar Roland mi je po vrnitvi z gradbišča dejal: »Sarrazin bi te rad videl.« Kako mu je?« »Konec.« Ta jetniški tovariš mi je bil še posebno pri srcu. Bil sem mu namreč neizmerno hvaležen, saj mi je bil rešil življenje. Vedel sem, da je bolan in da že nekaj dni leži v zadnji sobi ambulante, v sobi »zaznamovanih«, kot so jim rekli nekateri. Toda nisem si mislil, da je tako na koncu, zato mi je ob tej novici zastala kri ... Odpravil sem se v ambulanto barako. Šel sem skozi sobo, kamor so prihajali interniranci, ki so se čez dan poškovali, da so jih vsaj za silo obvezali. Potlej sem šel skozi sobo lažjih bolnikov, ki so sedeli na posteljah in večerjali. Tako sem se približal slamarici, na kateri je ležal Sarrazin. Njegove steklene oči so bile uprte v strop; zdelo se je, da so mrtve. Roke so mu ležale na raztrganem platnu z belimi in modrimi kvadrati, ki je rabilo za odejo; bile so otekle, že skrivenčene. Stopil sem k postelji in se molče zazrl vanj. Kakor da se bojim zmotiti njegov prvi korak v večnost, sem čisto po tiho in jecljaje izgovoril njegovo ime. Mislim sem, da me ni čul. Pa vendar se je zdramil iz otopelosti. »Si ti? ... Si ti Charlet?« Da, jaz sem. Kako se počutiš, fant moj?« Zdelo se je, da lovi sapo. Oči so bile negibne, brez izraza. Govoril pa je še, sicer počasi in z

muko: »Slabo, zelo slabo ... Z mano je konec.« »Ne govori neumnosti.« »Ne, ... čutim, da je končano ... Ubili so me, svinje.« Da, ubili so ga. Kakor bi bili pred šestimi meseci ubili mene, da ni bilo Sarrazina. Umiral je od vsega hudega, kar so mu prizadejali, pa tudi zaradi lakote, ki mu je izmozgala zajetno telo ...

Tišino so pretrgale njegove besede: »Charlet!« »Kaj je, fant moj?« »Čuj, Charlet ... Obljubi mi, da me boš maščeval, če pojdeš odtod ...« »Seveda, fant moj, seveda ... Saj pojdeš tudi ti.« »Ne, z mano je konec. Ubili so me, veš ... Ti se boš nemara vrnil domov ... če vojna ne bo trajala dolgo ... Obljubi, da boš povedal svetu, kaj so počeli z nami ... Saj boš, kajne?« »Obljubljam ti, fant moj.« Ker se je utrudil, je težko sodel. Že sem mislil, da ne bo več ujel sape, da je končano. To je trajalo nekaj minut. Potem si je opomogel in zadihal. Spet je zahreščal, njegov glas je bil šibkejši: »Ti si odvetnik in znaš govoriti ... gotovo znaš tudi pisati ... Torej napiši, kaj se je godilo tu ... Kako smo morali crkavati ... Saj boš napisal, kajne?« Tedaj me je za roko potegnil Roland, katerega korakov nisem bil slišal. »Brž izgini odtod! Ramsauer prihaja!« Naglo sem umirajočemu stisnil roko in planil k vratom.«

V notranjosti predora.

Rudolf LAU je bil nemški kaznjenec, doma iz Kustrina, star nepolnih 24 let. Pred aretacijo je bil zaposlen na pošti, kjer je ukradel enega ali več paketov. Na Ljubelju, kamor je verjetno prišel ob koncu l. 1943 ali pa v začetku l. 1944, je nosil zelen trikotnik. Bil je majhne postave, malo grbav in bolehen. V esesovskem taborišču je čistil okrog barak, predvsem pa pospravljajl esesovsko jedilnico in tudi nosil hrano psom. Nekoč ga je pognalo nastran. V najbližje esesovsko stranišče ni smel, v kaznjensko pa je bilo že predaleč. Zato se je v jedilnici podelal v posodo za odpadke. Pri tem ga je zalotil esesovec in ga zatožil komandantu. Bil je pretepen, potem pa je moral za kazen še vso noč stati pred taboriščnimi vrati. Bilo je pozimi, 25. januarja 1945. Esesovsko vodstvo je še istega dne sklenilo, da se Laua ustrelji »na begu«. Drugo jutro je bil po nalogu komandanta priključen skupini kaznjencev, ki je hodila odmetavat sneg na cesto od taborišča proti Lajbu.

Kako so esesovci izpolnili komandantov ukaz, obstaja nekaj izjav: »Delal sem v arbeitskommandi. Bili sta dve skupini. Kidali smo sneg od Jurjevega mostu navzdol proti Lajbu. Tega dne je prišel po kazni v našo skupino grbavi Nemec in rečeno nam je bilo, da se je ponesnažil v posodo v esesovski jedilnici. Za ovinkom na cesti, približno tam, kjer je danes zaščitni predor proti plazovom, so mu esesovci ukazali, naj gre s kanglo v jarek po vodo. Za njim je šel esesovec, ki bi ga moral ustreliti, a vrnila sta se oba. Kommandoführer se je začel dreti na esesovca, on pa je odgovoril, da tega ne zmore. Lauu so ukazali, da mora še enkrat po vodo, tokrat pa so za njim poslali drugega esesovca, nekega rottenführerja. Ko se je spuščal v jarek, ga je ustrelil v hrbet. Ubitega Nemca so pozneje naložili na samokolnico in ga odpeljali proti krematoriju. Morali smo prinesiti veje, potem pa so nas odstranili. Kmalu se je pokazal dim.« (Čedomir Jorgić)

»Po nemškega kaznjencea je prišel kommandoführer in rekel, naj gre z njim. Ukazal mu je, da vzame s seboj kangli in gre po vodo v jarek ob cesti. Bilo je pozimi. Prvi stražar ga ni hotel ustreliti. Vodo so zlili ter Lauu ukazali, naj gre še enkrat

ponjo. Na poti proti jarku ga je drugi stražar ustrelil. Nemec je bil majhen in grbav. Truplo so s samokolnico pripeljali v taborišče in ga položili za barako šte. 3. Drugo jutro so morali kaznjenci najprej očistiti sneg, potem pa so truplo odpeljali v krematorij ...» (Mario Muženič)

»Ko je bil Nemec ustreljen, je esesovec poklical mene in mojega najbližjega sosedo, poljskega kaznjenca, in nama ukazal, naj truplo naloživa na samokolnico in ga odpeljeva. Krvavo telo je ležalo stegnjeno in z obrazom proti zemlji. Obrnil sem ga in videl, da je bila glava razmrcvarjena, obraz pa neprepoznaven. Iz žepa mu je padel lep nož, katerega sem hitro skril, da esesovec ne bi videl. Pri večerji je šef barake Edi zahteval, da z enominutnim molkom počastimo spomin na njegovega, na tako žalosten način umrlega prijatelja. Ko sem to videl, sem prosil prevajalca Fanfana, naj mu reče, da sem pri prevozu trupla našel nož in da mu ga dam za spomin. Najprej si ga je ogledoval, potem pa vtaknil v žep. Bil sem že na svojem mestu, ko sem zaslišal gromki glas: »Komm her!« Ko sem stopil predenj, me je s pestjo dvakrat udaril v obraz in mi prebil zgornjo ustnico. Za vzrok nisem nikdar zvedel.« (Louis Breton)

Komandant Winkler: »Spominjam se smrti kaznjenca Laua. Kommandoführer me je obvestil, da je bil ustreljen, ko je skušal pobegniti. Stražarja sem zvečer zaslišal. Na sam kraj dogodka nikoli nisem šel, če so bili zaporniki ustreljeni ob poskusu pobega.«

Za francoskega interniranca Michela PICHONA sta omenjeni dve taboriščni številki, 60.436 in 28.230. Verjetno je prava prva, kar bi pomenilo, da je na Ljubelj prišel v prvem polletju 1944. Po podatkih s francoskega seznama je bil rojen leta 1908, umrl ali bil ustreljen pa 22. marca 1945 ob 11. uri. Drugih podatkov ni.

»Janek BLACHOWICZ je bil 24-letni poljski kaznjenec, doma iz Lodža. V noči s 16. na 17. november 1943 se je močno prehladil, ko je šel s kolono kaznjencev v velikem snegu preko vrha Ljubelja iskat hrano. Že naslednji dan so ga odpeljali v

ambulanto na južno stran, kjer je po nekaj dneh umrl. O tem je poljsko odporniško organizacijo »MOKRO« obvestil interniranec Jan Blaszczyk, ki je vzdrževal zvezo s Poljaki na koroški strani. Po nalogu esesovcev so Blachowiczevo telo vrgli v ogenj.« (Jozef Rzetelski) (Blachowicza ni na francoskem in tudi ne na sodnem seznamu! – op. J. T.)

»Krematorij« na slovenski strani so zgradili francoski interniranci v avgustu 1943. To je bila dva metra dolga, meter široka in poldrugi meter globoka jama, katero sta izkopala Georges Célarié in Maurice Arnould, stene pa je s kamenjem obložil zidar René Lombard. Ležal je poleg samega korita Zeleniškega hudournika, komaj 30 metrov od taboriščne ambulante in okrog pet metrov pod nivojem spodnjega platoja taborišča.

V pripravi za sežiganje trupel niso delali vedno isti kaznjenci, temveč so jih menjali, kakor je pač naneslo. Zgodilo se je tudi, da so nekateri to delo opravljali večkrat.

Janez Ihanec je povedal: »Pri sežiganju sem bil dvakrat. Krematorij je bil štirioglata jama. Vanjo smo najprej navzkrižno naložili drva, položili truplo na traverze in nanj spet naložili drva. Tako zgrajeno grmado so potem esesovci polili z nafto, ki so jo prinesli v pločevinastih ročkah od marmelade, tako da je ogenj hitro zajel vso grmado. Vsa dela so ponavadi opravili štirje kaznjenci, ki so morali čakati, dokler ni vse pogorelo. Okrog nas je stalo nekaj esesovcev. Pretresljivo je bilo gledati zvijanje trupla.«

Francozi Jean Barbier, Pierre Tétard, Daniel Alliot, Louis Balsan in drugi so bili med kaznjenci, ki so največkrat nosili drva ali pa trupla. Največkrat pa je bil za pripravljanje grmade določen takrat 23-letni interniranec Bernard Aujolas.

Pobegi internirancev

Na osnovi zbranih in v največji mogoči meri preverjenih podatkov je na obeh straneh Ljubelja pobegnilo ali to vsaj poskušalo najmanj 28 internirancev. Od teh je bilo 16 Francozov, 4 Poljaki, 4 Rusi, 2 Slovenca, 2 Italijana in 1 Nemec. Štiriindvajsetim je pobeg uspel, enega Poljaka so po nekaj dneh ujeli, drugega pa na begu ustrelili, dva Poljaka so odkrili pri samem poskusu, skrita v vagončkih, s katerimi so vozili izkopine na nasip, dva Francoza so ujeli s psi, Nemca pa kmalu po pobegu. Malo pred osvoboditvijo naj bi pobegnil še en Italijan.

Vsak pobeg je zgodba zase. Le dva kaznjenca sta se rešila na gorenjsko stran, vsi ostali pa so, čeprav so pobegnili na južni strani, takoj bežali na Koroško, kajti vedeli so, da bodo tam najprej prišli v stik s partizani.

Največ pobegov je bilo na osebno pobudo, bili pa so tudi organizirani. Stalno obveščanje o prisotnosti partizanov na desni strani doline pod Ljubeljem na koroški strani, predvsem na področju Zgornjega Kota, in zagotovilo, da jim bodo tamkajšnji zavedni Slovenci pomagali in vzpostavili stik s partizani, je pobegle internirance prepričalo, da so se po teh napotilih tudi ravnali. Iz raznih virov, predvsem partizanskih, je ugotovljeno, da so štirje pobegli – dva Rusa in dva Francoza – padli v bojih v vrstah slovenskih partizanov.

Pobeg Vostrikova

Prvi ubežnik iz ljubeljskega taborišča je bil Rus Viktor *Vostrikov* (Vostrikoff) – *Aykanoff*, roj. 24. 11. 1907 v Sosnovki. Po poklicu je bil fotograf. Govoril je več jezikov.

Nemci so ga aretirali 30. marca 1943 v Franciji, kamor je leta 1937 pobegnil iz Sovjetske zveze, in ga 20. aprila 1943 poslali v Mauthausen, kjer je dobil številko 28.666 in črko »F«,

kot francoski politični kaznjenec. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom.

V času njegovega pobega v taborišču ni bilo še nobene organizacije, posamezni kaznjenci pa so že prihajali v stik s civilnimi delavci in slišali za jugoslovanske partizane, ki »hodijo po okoliških gozdovih in planinah ter napadajo nemške enote«.

O načinu Vostrikovega pobega so med kaznjenci obstajale različne nasprotujoče si razlage. Med civilnimi delavci je za pobeg vedel Matevž Podjed, doma iz Šenčurja. Opisal ga je takole: »Prvi kaznjenec je pobegnil kmalu zatem, ko so jih pripeljali na Ljubelj. Bil je Poljak ali pa Rus in star okrog 40 let. Delal sem pri zgornji luknji nad predorom, kjer je firma imela skladišče za eksploziv, kaznjenci pa so delali v bližini. Nekoč me je ta kaznjenec prosil, naj mu priskrbim jopico ali jopič ter klobuk ali kapo, ker namerava pobegniti. Tega si nisem upal storiti, kajti bal sem se, da bi v primeru, če bi ga Nemci ujeli, »jaz gor plačal«. Ko je pobegnil nad luknjo za strelivo, je začel padati dež, bilo pa je med tretjo in četrto uro popoldne. Medtem ko se je skupina kaznjencev začela spuščati proti cesti, se je ubežnik začel vzpenjati. Pred odhodom kaznjencev proti taborišču so jih kot ponavadi prešteli. Šele tedaj so ugotovili, da eden manjka. Štetje so večkrat ponovili. Spuščati se je začela megla. Nemci so šli v hajko s psi, toda brez uspeha. Ostali kaznjenci so morali čakati na cesti do enajstih zvečer.«

Med francoskimi kaznjenci je bil Vostrikov zelo poznan. Mnogi so si ga zapomnili tudi zato, ker se je ob mimohodu pri kapelici pod cerkvijo sv. Ane, ko so jih esesovci gonili na delo, vedno trikrat prekrižal. Tega pa ni mogel videti kommandoführer »Trompe la morte« in ga je zato pretepal.

Janku Tišlerju je ubežnik v pismih svoj pobeg opisal takole: »Izbrane v komando »X« so nas ob koncu maja 1943 pred odhodom na Ljubelj postrojili na apelplacu v Mauthausnu. Prišel je komandant Zierys in nas osebno in z vso oblastnostjo posvaril: »Če bo Nemčija vojno izgubila, nihče od vas ne bo prišel živ na svobodo. Ostaja vam samo eno upanje: da zmaga

Nemčija. Če bi kdorkoli med vami skušal zbežati, bo obešen. Iz nemškega koncentracijskega taborišča še nihče nikoli ni pobegnil. Toda če se bo to zgodilo, jih bo ustreljenih deset! Nekateri so razumeli, da je rekel, da bo ustreljen vsak deseti. Komandantu Zihereisu smo verjeli, saj smo v teku našega bivanja v Mauthausnu že precej videli in dobro doumeli slog in navade nemškega taboriščnega režima. V vzdušju takega nasilja in odgovornosti za posledice je bil, po mojem mišljenju, pobeg dopusten edinole ob uporabi celotnega taborišča. To pa je bilo v Mauthausnu neuresničljivo. Po prihodu na Ljubljano pa je bilo za to več možnosti: obkrožale so nas gozdnate planine in partizani so bili v bližini. Namesto brezupnosti v Mauthausnu bi morala tukaj v vseh nas vzplamteti upanje in silovita volja po svobodi; vsaj jaz sem tako mislil.

Po moji zamisli bi bilo treba najti 30 do 35 tovarišev, pripravljenih na vse. Našel sem jih 8 ali 9 ter še nekaj oklevajočih. Toda iskanje somišljenikov za vstajo je bilo izjemno težko in nevarno. Tovariši, vzgojeni v razmerah demokratičnih svoboščin, niso imeli nikakršnega pojma o konspiraciji in so se o vstaji, razorožitvi ali uboju esesovcev pogovarjali kot o nogometni tekmi. Spominjam se, da neko nedeljo nismo delali. Moj najbližji prijatelj, že prileten možak, me je povabil v skupino tovarišev. Nekdo mi je rekel: »Pridi Viktor, povej nam o svojem načrtu!« Zgrozil sem se ob taki naivnosti. Neki drug tovariš se mi je sproščeno približal in me s skrivnostnim obrazom vprašal: »Torej Viktor, bova šla skupaj?« Ta je bil junaški tip. Kasneje je zbežal sam. Nisem ga poznal, nikoli prej ga nisem videl, imel pa je pristno germansko obličje ... Sprevidel sem, da so mi poslali Nemca (Kurt Windt – op. J. T.).

Nastalo je stanje nevzdržne napetosti. Mnogi interniranci so že vedeli, da »Rus nekaj pripravlja«. Že se mi je dozdevalo, da so mi Nemci posvetili vso pozornost. Mudilo se je. V istem času so prišle do nas govorice o padcu Mussolinija in njegovi aretaciji. Med interniranci so potekali optimistični pogovori o Italiji, katero so postavili na noge zavezniki, ki napredujejo proti severu »kot igla v maslo«.

»Vendar nas bodo Nemci pobili, preden pridejo zavezniki, ste pozabili, kaj je rekel Ziereis?« so govorili eni. »Nič se ne ve, kakšne bodo takrat okoliščine,« so ugovarjali drugi.

V takih razmerah pripravljane vstaje ni bilo tako enostavno. Sklenili smo, da se, kakor hitro bo mogoče, povežemo s partizani. Prosili bi jih, naj nam pomagajo osvoboditi taborišče. Nekdo bi zato moral zbežati. Pobudo smo prepustili posameznikom, da vsak po svoje izkoristi ugodno priložnost. Če mu uspe, naj ne pozabi tovarišev in naj stori vse za njihovo osvoboditev. Naj se zaveda, da bo kot ubežnik neposredni krivec za deset pobitih tovarišev.

Razumljivo, v taborišču ni bilo ne organizacije, ne organizirane discipline, ne komiteja, ne vodje, ne zbora ali skupščine ... Odločitve smo sprejemali ob raznih srečanjih, na delu, na poti ... V skupini, s katero sem se pogovarjal, so bili Louis Tambon, Jules Leif, Jean Sauvage, Francois Chaffin, Silvio Gallardi, Marcel Vuasso (verjetno Boisseau – op. J. T.), Felix Leibovici in nekateri drugi, ki jih sploh nisem poznal. V pogovorih so mi tovariši ponavadi prepuščali, da prvi pobegnem, in misija pri partizanih je pripadala bolj meni kot komu drugemu. Imel sem že dovolj bogate izkušnje v konspiraciji in pobegih iz taborišč ter drugih zaporov v domovini in tujini. Moja ruščina je bila precej podobna slovenščini in če bi mi pobeg uspel, Nemci morda ne bi pobili »deset Francozov za enega Rusa«.

V takih okoliščinah sem pobeg prevzel nase, s tem pa tudi tveganje za maščevanje. Bila je težka, a neizbežna obveznost. Priznam, še nikoli nisem bil v takem strahu zase in za tovariše. Spraševali so me, kako se pripravljam. Nobenih priprav ni bilo. Kot vedno sem imel pri sebi le vžigalice in nekaj soli. Čakal sem le ugoden trenutek.

Ta je prišel na delu. Bilo nas je 12 internirancev in morali smo postaviti bodečo žico okrog nedavno zgrajenega strojničnega bunkerja. S te točke nad predorom je ta utrdba obvladovala celoten prostor nad zunanjim deloviščem. Uro pred koncem delovnega dne nam je kapo rekel, da smo z napeljavo končali. Vrniti se prezgodaj v taborišče ne bi imelo smisla, zato

nam je svetoval, naj se čimmanj razkazujemo, da nas ne bi opazilo taboriščno vodstvo. Eni smo sedeli, drugi so celo polegali. Stražili so nas trije esesovci z brzostrelkami; prvi je stal 20 metrov niže, druga dva sta sedela nad nami. Nenadoma sem se odločil in pozabil na smrt. Izbral sem trenutek, ko se je spodnji esesovec zazrl na cesto kakih 30 metrov pod nami, zgornja dva pa sta se v medsebojni razdalji desetih metrov spustila v pogovor in bila obrnjena drug proti drugemu. To je bil pravi trenutek. Tovariša Chaffin in Gallardi sta sedela deset metrov od mene, toda njiju se nisem bal, saj sta bila sonačrtovalca skupnega pobega. Nepremično sta opazovala, kako se spuščam v smeri presahle struge in se nato vzpenjam proti grmovju. Podrobnost izrednega pomena, ki jo je moj notranji čut pravilno zaznal. Če bi tam namesto njiju sedeli drugi tovariši, ki ne bi poznali naših namer, bi si lahko mislili, da sem se spozabil. Lahko bi kdo zavpil: »Kam greš? Ali ne veš, da straža strelja brez opozorila?«

Moj pobeg so odkrili šele ob štetju, ko so bile delovne skupine postrojene in pripravljene za vrnitev v taborišče. Na mah se je nekaj tovarnjakov z esesovci in psi spustilo v hajko. Brez odmora so nekaj časa streljali proti Zelenici. Očitno so nekako zvedeli, da sem odrinil v tej smeri. Spustili so pse, a naključje je prineslo dež, ki je spral moje sledi in rešil sem se njihovega pregona. Streli so prenehali in psi utihnili.

V tišini in mraku so se mi pojavili prisluhi, da po vseh gozdnih stezah hodijo patrulje, povsod so mi pretile zasede ... Od časa do časa sem doživljal privid, da je v bližini vzplapolal ogenjček in takoj spet pominil, oglašal se je pridušen pasji cvilež. Vso noč si nisem privoščil počitka. Bežal sem, se plazil, da bi se kar najtiše in kar najdlje odmaknil od Ljubelja. V temi sem padal po ostrih kamnih, se natikal na suho vejevje, po vsem telesu sem imel male, a močno krvaveče rane, topo so me boleli udarci ...

Ob zori sem obležal in zgubil zavest. Ko sem prišel k sebi – medtem je že vzšlo sonce – sem bil trd od prezeblosti zaradi mokre obleke. Pred menoj v ozadju jasnega neba je v višino

kipel Triglav. Prevezla me je neizmerna radost. Nisem prvič doživljal opojnega veselja vnovič pridobljene svobode, toda nikoli še nisem bil tako zamaknjen ob vrnitvi iz suženjstva in smrti v življenje. V ekstazi sem pozabil na utrujenost, rane, bolečine in nevarnost. Izvil sem se iz enega najgnusnejših peklov na zemlji ter spravil naciste ob naduto domišljavost, da so pokorili, potlačili človekovo osebnost, da se nihče in nikoli ni izkopal iz njihovih koncentracijskih taborišč. Spomnil sem se maksime Maksima Gorkega: »Človek – kako ponosno to zveni!«

Toda moja ekstaza, radost, ponos niso trajali več kot nekaj trenutkov. Kot môra me je zajela zlovešča podoba Zihereisa in njegova grožnja: »Deset med vami bo ustreljenih ...« Morda prav zdaj, v tej zgodnji jutranji uri zaradi mojega pobega streljajo deset mojih tovarišev. Kaj naj rečem njihovim materam, njihovim dragim in bližnjim v opravičilo za moj, po mnenju mnogih junaški, a zanje pogubni beg? Rekel sem si, da moram pohiteti, da čimprej najdem partizansko komando, da jo pridobim za osvoboditev taborišča ...

Drugo noč sem se privlekel v hišo na koncu vasi in ukradel civilno obleko ter nekaj hrane. Na večer drugega dne, ko sem se obrnil proti jugu, da bi prišel na jugoslovansko stran, sem bolj začutil kot opazil, da mi nekdo sledi. Umaknil sem se v gosto grmovje. Tedaj so iz drugega grmovja pritekli trije civilisti in se pognali za menoj. Na vso silo sem bežal, toda počutil sem se slabo, vse me je bolelo. Najmlajši med njimi me je brez težav dohitel: »Wir sind Partisanen!« je kričal po nemško, »Wer bist du?« (Mi smo partizani! Kdo si pa ti?). Obstal sem. »Ich bin Russe! Gefangener!« (Rus sem, ujetnik). Začel je nekaj govoriti, toda nemško sem slabo razumel. Razumel sem le: »Sprichst du russisch?« (Govoriš rusko?) in ne da bi počakal odgovor, je z močnim glasom zapel precej neumno sovjetsko pesem, naperjeno proti religioznosti: »Sergej je pop, Sergej je pop, je far, je mežnar, vsa vas je njegova«. Nekoč je bila zelo popularna med komsomolci. Verjetno jo je slišal v sovjetskem radiu. Tudi sam sem se je spomnil in jo začel peti s fantom. Druga dva partiza-

na sta prišla bliže in z resnim, a blagim pogledom poslušala najin duet.

Tako sem dokazal svojo rusko pripadnost in hkrati opravil sprejemni izpit za partizansko družbo. Ti trije so bili nekaj posebnega – partizanski špijoni ali opazovalci in zveza z odporniškimi skupinami na avstrijskem obmejnem ozemlju. Z njimi sem prebil en dan in dve noči. Rane so se mi razbolele in ognjile, posebno tista v dimljah je bila neznosna. Čeprav sem se komaj premikal, sem zjutraj naslednjega dne odšel s partizanom Pavlom na slovensko stran. Treba se je bilo prebiti čez odprt, nevaren teren. Bežati nisem bil sposoben in s Pavlom sve se dogovorila, da me ustreli, če bi se srečala z Nemci. Počutil sem se zelo klavрно.

Ko sva prišla v Slovenijo, me je Pavel zapustil. Očitno mu je presedala tako počasna hoja z menoj. »Čakaj me tu!« je dejal. »Če se ne vrnem do jutri, pojdi na Pokljuko. Tam boš našel partizane!« Z roko mi je pokazal smer.

Nisem čakal njegove negotove vrnitve in odšel sem sam. Lotila se me je vročica, v glavi se mi je vrtelo. Ko sem zaspal, se mi je zdelo, da nekdo leži ob meni in da z njim govorim. Sklenil sem oditi v vas prosit pomoči, toda nihče ni hotel govoriti z mano. Ko sem se približal, so povsod zapirali vrata in se odmikali od oken. V obupu sem vas zapustil. Na srečo se je moj velik boleč tur predrl. Izteklo je veliko gnoja in naenkrat je nastopilo olajšanje. Bolečine od drugih tvorov in ran so se mi zdele malenkostne in spet sem lahko sproščeno hodil.

Pred jutrom sem prišel do ozke, a očitno globoke rečice (verjetno Save). Na drugi strani se je po moji presoji in po Pavlovem opisu morala pričenjati hribovita in z gostim drevjem pokrita Pokljuka, kamor sem hotel priti čimprej.

Toda padal sem od onemoglosti, drhtel od mraza, a voda v Savi je bila ledenomrzla, rane so me bolele. Ostal sem v obrečnem grmovju in ta moja nebogljenost me je rešila gotove smrti. Ko je vzšlo sonce, so od nekod s severozahoda priletela štiri letala in začela krožiti nad Pokljuko in streljala v gozd. Odvrgla so nekaj bomb in odletela. Kmalu za njimi so prileteli drugi

trije avioni, storili isto in odleteli. Znova in znova so se vračali in njihovi napadi so trajali do poldneva ali celo dlje. Kasneje so mi povedali, da je teh sedem avionov sodelovalo v ofenzivi 5.000 nemških vojakov proti partizanom. Če bi pred svitanjem preplaval Savo, bi se znašel sredi nemških enot, ki so že obkolile Pokljuko. Toda nevarnost me je čakala tudi na tej strani. Zgodaj zjutraj, še pred naletom letal, so se prišle past krave in z njimi desetletni pastirček. Bile so zelo radovedne. Zbrale so se okrog mene in začele mukati. Ko so se me nagledale, so odšle, toda v grmovju me je opazil deček in o svojem odkritju povedal doma. Nekaj ur je minilo mirno. Avioni so prenehali s poleti. Zaradi vročine sem slekel suknjič in zadremal. Predramil sem se ob šepetanju in se zdrznil. Skozi listje grmovja sem nekaj metrov višje videl žensko, ki je nemškemu vojaku s prstom kazala name, ta pa me še ni dobro videl in se je nameščal s svojo brzostrelko, da bi udobneje streljal. Kot kača sem zdrsnil še globje in dlje, se zavlekel kakega pol kilometra ob Savi, jo preplaval in se izgubil v poključski gozd. Ponoči se mi je spet dvignila temperatura, spet se mi je bledlo. Prihodnji dan sem napol živ srečal partizane.

Mudilo se mi je. V svoji nestrpnosti sem si domišljjal, da morajo partizani takoj in energično organizirati osvoboditev internirancev v ljubeljskem taborišču, kakor hitro bodo od mene zvedeli o njihovem tragičnem stanju. Nič od tega! Že ob prvem stiku sem opazil njihovo protifrancosko razpoloženje. Prvi, drugi, tretji ..., vsi so mi pripovedovali, kako so osvobodili taborišče francoskih vojnih ujetnikov, menda na Bistrici v Rožu/Feistritz im Rosental na Koroškem, toda nihče od Francozov ni hotel z njimi. Vsi so raje ostali pri Nemcih. S komerkoli sem govoril o osvoboditvi taborišča, npr. z Ivanom Javorjem – Igorjem in drugimi, vsi so bili kot eden proti načrtu in premišljeno dodajali: »Tako, mi bomo z velikimi žrtvami osvobodili tvoje taborišče, a noben Francoz ne bo šel z nami!« Na moj načrt so gledali le iz tega vidika.

Zelo sem si prizadeval, da bi jih prepričal o nasprotnem ali vsaj omajal njihovo prepričanje. Dopovedoval sem jim, da

internirancev ne moremo primerjati z vojnimi ujetniki. Ni težko uganiti, kako težko me je ob neuspešnih razgovorih bremenil občutek krivde za življenje desetih mojih tovarišev v taborišču.«^{*}

Vostrikov je na dolgo in široko opisal svoje bivanje pri slovenskih partizanih in spomine precej pomešal. Omenja tudi svoje prizadevanje, da bi na Primorskem prišel v stik z angleško vojno misijo in prek nje prisilil partizane, da osvobodijo taborišče, in da mu to ni uspelo. Ko je videl, da iz njegove zamisli ne bo nič, se je odločil, da pobegne na »Zahod«, kamor so ga vlekli tudi osebne in družinske zadeve. Opazil je tudi, da so bili partizani naklonjeni Stalinu. Bal se je, da ga bodo po koncu vojne izročili sovjetskim oblastem, kajti leta 1937 je iz Rusije zbežal v Francijo, potem ko je pobegnil iz sovjetskega koncentracijskega taborišča; še pred tem pa je bil obsojen na sedem let zapora.

Konec vojne je Vostrikov dočakal med italijanskimi partizani, kjer je bilo, kakor je sam dejal, življenje precej bolj enostavno in ne tako nevarno. O jugoslovanskih partizanih pa je napisal: »Pokazali so največje junaštvo med vsemi vojskujočimi se silami proti hitlerizmu. Utrpeli so največje izgube in trpljenje. Imeli so skromne materialne možnosti. Bili so sijajni tovariši, mene osebno so sprejeli bratovsko. Moja naklonjenost, spoštovanje in bratovska čustva do njih so brezmejni.«

^{*} Z ozirom na premajhno število borcev in šibko oborožitev partizanskih enot v času Vostrikovega pobega, veliko številčno in materialno premoč nemških oboroženih sil na obeh straneh predora (130 policistov in 20 orožnikov v Trziču, 21 orožnikov pri Sv. Ani, 100 esesovcev in 135 policistov ob južnem taborišču, policijske in esesovske posadke ob severnem taborišču ter cela veriga orožniških postaj od Trziča do Borovelj – glej poglavje Orožniške postojanke) bi bil vsak poskus partizanske osvoboditve obsojen na neuspeh.

Ob tem je treba upoštevati tudi pribl. 700 civilnih delavcev, od katerih so bili mnogi na nemški strani (Nemci in Avstrijci, Italijani, Hrvati).

Tak napad ne bi bil neuspešen le za partizane, temveč bi ogrozil tudi življenje internirancev.

Pobeg prvega Francoza

Alfred (Fred) Lecuron je bil prvi francoski interniranec, ki je pobegnil z Ljubelja. Rodil se je 30. septembra 1916 v departmaju Somme. Po kapitulaciji Francije je bil kratek čas v nemškem vojnem ujetništvu. Bil je zelo aktiven v komunistični mladini, vendar je njegovo delo po podpisu nemško-ruskega sporazuma o nenapadanju splahnelo, sicer pa je bil vnet anti-fašist. Bil je poročen, visoke postave, močan, zelo svetlih las.

Gestapo ga je aretiral 15. junija 1941. V zbirnem taborišču Compiègne je bil od februarja do aprila 1943, nato pa je bil poslan v Mauthausen, kjer je dobil številko 26.173. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom in bil dodeljen skupini zidarjev.

Najprej je nameraval pobegniti na južni strani, a se je premislil, ko je delal načrte, kje in kako bi prišel preko planin. Od tovarišev, ki so hodili delat na koroško stran, je zvedel, da je tam topografija precej drugačna in da so povsod naokrog gozdovi. Zato se je prijavil za delo na severni strani. Pred odhodom je internirancu Georgesu Huretu, s katerim je načrtoval skupni pobeg, obljubil, da ga bo obvestil o tamkajšnjih možnostih, da bi se tudi on prijavil za koroško stran. Tega pa ni storil, ampak je 28. oktobra 1943, ko je šel s skupino kaznjencev po jutranjo »kavo« iz taborišča v esesovsko kuhinjo, pobegnil sam. Na srečo je bila gosta megla, zato se je hitro zgubil v gozdu. Esesovci so se kmalu pognali v hajko. Pri bližnji Pamževi domačiji so preiskali ves hlev in okolico hiše, nakar so se odpravili proti gozdu. Zaradi goste megle in strahu pred partizani pa daleč niso upali.

Jean Granger je napisal, da je bil Lecuron en dan skrit v civilnem taborišču, kar pa ne bo držalo. Res pa je, da so esesovci in policisti podrobno preiskali vse civilne barake.

Ubežnik je prišel do slovenske kmetije, kjer je dobil hrano in obleko in zvezo s partizani ter z njimi odšel na gorenjsko stran. Pri njih je ostal dva do tri mesece, medtem pa so mu zrasli lasje. Ker je bil zelo bolan na jetrih, so ga partizani vrnili na koroško stran k istemu kmetu. Ko je nekoliko ozdra-

vel, se je odločil, da gre v Francijo. Njegova pot pa je precej nejasna. Nekateri pravijo, da je prehodil že skoraj vso Avstrijo, pred švicarsko mejo pa so ga prijeli. Ker je dejal, da je kanadski državlján, so ga kot vojnega ujetnika poslali na delo v Nemčijo, kjer so mu pomagali francoski civilni delavci. (Georges Huret) V brošuri »Mauthausen, Kommando du Loibl-Paß« pa so Francozi napisali, da je Lecuron z velikimi težavami prišel do partizanov, pri katerih je bil krajši čas. Po številnih pripetljajih je preko Švice prišel v Francijo in marsikatero družino obvestil o njihovih na Ljubelju.

Georges Célarié pa meni, da se je v Francijo vrnil po 24. februarju 1945 in da se je njegova skupina, ki je pobegnila 14. oktobra 1944, vrnila prva.

Žal pa Lecuron po vojni ni imel sreče. Pri kolesarskem tekmovanju l. 1948 je padel, nanj pa je naletel spremljajoči motorist in ga povozil. Za posledicami je umrl.

Ponesrečen pobeg dveh Francozov

Francoz Marcel Aubert, ki je delal kot električar v strojnici, je v začetku novembra 1943 načrtoval pobeg. Zanj si je izbral še dva kaznjénca. Prvi je bil *Jules Leif*, dijak učiteljsišča, roj. 13. marca 1921 v Büssingenu. Gestapo ga je aretiral marca 1943. Po zaporu in zbirnem taborišču je bil aprila poslan v Mauthausen, kjer je dobil številko 27.038. Bil je visoke in močne postave. Na Ljubelj je prišel s prvim transportom. Ker je dobro govoril nemško, ga je komandant izbral za čiščenje in pospravljanje svojih sob. Kmalu so ga poslali na delo k predoru. Drugi izbranec je bil *René Jacquemin*, roj. 13. decembra 1911, gostilničar iz Nancyja. (Aubert ga je poznal iz zavora, kjer sta bila nekaj dni v isti celici.) Na Ljubelj je prišel s prvim transportom kot politični interniranec in imel številko 28.168. Čeprav je bil falot, ga je Aubert imel za dobrega človeka. Bil je tetoviran in na prsni je nosil velikega netopirja z napisom »Fatalitas«. Tako so ga tudi imenovali. Bil je prijatelj s kuhar-

jem Kurtom Windtom, nemškim političnim kaznjencem, in od njega dobival hrano, kar so mu francoski kaznjenci zamerili.

Aubert jima je razložil svoj načrt in priprave na pobeg. Predvideno je bilo, da bo zvečer pred pobegom iz strojnice prinesel civilne obleke, ki jih je skrival v oblancih v dvojni steni kompresorske delavnice (po izjavi Rudija Kavčiča jim je obleko prinesel civilni delavec Gustelj Bevk). Za cementnimi vrečami bi se preoblekli in iz skladišča šli mimo straž. Ponoči pa je padlo več kot pol metra snega, zaradi česar se je Aubert premislil in oba tovariša obvestil, da je pobeg bolje preložiti na poznejši čas. Onadva pa se s tem nista strinjala, češ da bo sneg obležal vso zimo, in mu očitala bojazljivost in da sploh ne namerava pobegniti. Aubert jima je rekel, da jima, če vztrajata, prepusti obleke in vse, kar je pripravil za pot.

22. novembra 1943 je bilo lepo vreme. Prvi je iz cementnega skladišča v civilni obleki stopil Jacquemin – »Fatalitas«. Mimo straže, ki je bila na levi strani predora za drobilcem, je šel brez težav.

Za njim je šel proti straži še Leif. Stražarju pa se je zazdelo, da ga pozna, in ogovoril ga je v nemščini. Pri tem pa je Leif storil usodno napako. Za kaznjenca je namreč veljalo, da se mora, če ga ogovori esesovec, odkriti, in to je podzavestno storil. Ko se je tega zavedel, je bilo že prepozno. Začel je teči proti Zelenici. Esesovski stražar za njim ni streljal, saj je vedel, da v snegu ne bo prišel daleč. Poklical je vodiča psov, ki je bil v bližini, ta pa je spustil pse. Najprej so ujeli Leifa, takoj za njim pa še Jacquemina. Oba so močno oklali. Pripeljali so ju v taborišče in že med potjo pretepali.

Interniranec Ivanoff se spominja, da je Jacquemin ob pretepanju z bikovko vpil: »Mama! Mama!« Komandant Winkler pa je ob tem dejal: »Kaj pa hoče? Kliče mamo, na prsih pa ima napisano Fatalitas.« Ko se je zvečer njuna delovna skupina vrnila v taborišče, je morala za kazen nekaj ur stati na mrazu, ubežnika pa so vklenili. Vso noč sta morala stati v globokem snegu pred glavnimi taboriščnimi vrati. Drugo jutro so ju s tovrnjakom odpeljali preko Ljubelja in vrnili v Mauthausen.

Dodeljena sta bila kazenski skupini. Oba so strašno mučili, toda Auberta nista izdala. Ta je tretjo obleko že naslednji dan spet skril v kompresorsko delavnico.

Prav neverjetno je, da sta vojno preživela. Leif je bil pravi mučenec. Iz Mauthausna so ga poslali v taborišče Gusen II, odkoder se je vrnil kot invalid. Zaradi strašnega mučenja (zdrobili so mu nogo in polomili prste na rokah) je precej svojega povojnega življenja prebil v bolnišnicah. Leta 1970 je v strašnih mukah umrl. Malo bolje jo je odnesel Jacquemin, ki je po vojni živel v Nancyju. Umrl je leta 1981.

Izjave civilnih delavcev

»Novembra 1943 sem videl kaznjenca, kateremu je z vratu viselo meso. Ugriznil ga je pes, ki ga je ujel na begu pod Zelenico. Takrat so ujeli tudi »tetoviranca«, ki je imel na prsih veliko ladjo, pod njo pa napis. Videl sem, kako so ju pretepali s korobačem in ju predali kapojem v taborišču.« (Alojz Knaflič)

»Videl sem kaznjenca, ki so ga pod Zelenico ujeli esesovski psi. Bil je ves strgan in krvav in na nogi mu je viselo meso. Prignali so ga peš in ko je prišel do vrat taborišča, so ga tam že čakali esesovci. Porinili so ga skozi vrata, se vrgli nanj in ga podrli na tla. Bilo je že pozno popoldne. Naslednji dan so ga odpeljali s tovornjakom čez Ljubelj.« (Ivan Bergant)

»Dva Francoza, ki sta pobegnila v civilni obleki, so ujeli s psi. Bilo je okrog poldneva in čez eno ali dve uri so oba prignali. Videl sem enega, imel je strgane hlače in bil je krvav. Ujeli so ga pod Zelenico. Ponoči sta morala stati pred vrati.« (Miha Grilec)

»Ponedeljek, 22. 11.: Dva Francoza so dobili v civilni obleki in ju aretirali. Eden je bil popolnoma krvav, najbrž je bil pretepen; torek, 23. 11.: Deževalo. Oba Francoza so danes zjutraj odpeljali v Mauthausen.« (Iz dnevnika Janka Tišlerja)

Nesrečen pobeg Poljaka Scislowskega

V sredo, 19. aprila 1944, je ob desetih dopoldne, potem ko je z lopato podrl 33-letnega esesovskega stražarja Franza Staffela iz Slovaške, pobegnil poljski kaznjenec Piotr Scislowski, roj. 24. januarja 1903 v Bycowu. Na Ljubelj je iz Mauthausna prišel s prvim transportom. Imel je številko 28.526 ter črko »F« v rdečem trikotniku. Ker je bil aretiran v Franciji, so ga Nemci vodili kot Francoza in pod imenom Pierre Scirlowski. Govoril je francosko, ker je služil v francoski tujski legiji v Afriki. Še istega dne popoldne je prišel h kmetu Francu Maku, p. d. Zgornjemu Žerjavu v Zgornji Kot pri Selah na Koroškem. Tu mu je gospodinja dala mleko in kruh ter civilno obleko. Preden je odšel, mu je dala za popotnico še hlebec kruha, spremljal pa ga je Albin Oraže, Žerjavov Alb'n, ki je bil pri hiši za pastirja. Poljaka je odpeljal nedaleč od hiše proti vzhodu in mu naročil, naj ga tam počaka, ker bo šel iskat partizane. Oraže je pohitel, da obvesti partizana Albina Užnika, ki je imel svoj bunker kake pol ure nad Žerjavom, odkoder se je lepo videlo na Ljubelj*. Ko se je Oraže vrnil z Užnikom, ju je Poljak čakal že preoblečen v civilno obleko, taboriščno pa je stlačil pod neko skalo. Užnik ga je nato odpeljal v svoj bunker, Oražetu pa naročil, naj taboriščno obleko odnese k teti Pavli, ki naj jo sežge, česar pa Poljak ni vedel. Ta jo je res sežgala.

Scislowski je bil majhne postave in zelo izčrpan. Ves čas bivanja v bunkerju je na žaru pekel kruh in jedel krompir, tako da je Užnika že začelo skrbeti, da ne bi zbolel. Zveza s partizani je bila v tistem času še zelo šibka.

* Partizan Užnik se je rodil 16. aprila 1918 v Zgornjem Kotu. V nemško vojsko je bil vpoklican februarja 1941. Služil je v Celovcu, odkoder je 5. 2. 1942 pobegnil in se skrival v Zgornjem Kotu. Ker sta bila Zgornji Žerjav (Franc Mak) in Spodnji Žerjav (Honzi Mak) njegova strica, sta ga zalagala s hrano in drugimi življenjskimi potrebščinami. Pri Spodnjem Žerjavu je živela še njegova teta Pavla Mak, roj. 1908, in Užnikova sestra Urška, roj. 1925, medtem ko je pri Zgornjem Žerjavu služila še Poljakinja Marija Buč, mlado dekle iz Krakova.

Po dveh ali treh dneh je prišel v bunker kurir Jože Dovjak, p. d. Šimejev iz Koprivne nad Srednjim Kotom. Poljaka bi moral odpeljati na gorenjsko stran. Dovjak in Užnik sta bila v nemških uniformah, seveda brez oznak. Vsi trije so se odpravili na pot proti Gorenjski. Spredaj sta šla Dovjak in Užnik in za njima Poljak. Ko so bili komaj kakih 150 metrov od bunkerja, se je Poljak pognal in stekel, kar so ga nesle noge. Partizana sta bila iznenadena. Stekla sta za njim, a je bilo že prepozno. Izginil je v gozdu. Mislila sta, da se mu je zmešalo.

Pobegli interniranec se je nekaj dni potikal po gozdovih. Prišel je tudi h kmetu Gorniku pod Košuto, kjer je v naglici pojedel mleko in kruh ter takoj bežal naprej. 25. aprila so ga Nemci ujeli. Govorilo se je, da nekje v Slovenjem Plajberku in da ga je naznanil nekdo od domačinov; po drugih trditvah pa naj bi bil ujet nekje na poti med Železno Kaplo in Celovcem. Nemcem ni bilo težko ugotoviti, da je iz taborišča, kajti na glavi je imel še ostriženo progno.

Pri zaslišanju je vse izdal. Pripeljali so ga v taborišče na koroški strani, odkoder so ga popoldne v spremstvu treh esesovcev in s psom odpeljali po poti njegovega pobega do Zgor-

KRANKENHAUS GALLENFELS			
Eintritt:	Austritt:	Krankengeschichte	
A-Z:	Ablg:		
1944	27. April 1944	2482	1/1
1	Vor- und Zuname	Staffel Franz	
2	Beruf, Stand, Religion, Muttersprache	35 Mann, verh., v. d., deutsch	
3	Trainungs- } Daten Scheidungs- }	1935, Blatino, Slowakei	
4	Geburtsort und -ort Gemeinde, Kreis, Land	29. März 1911, Strandsdorf, Mistelbach	
5	Staatsangehörigkeit	D. v.	
6	Spitalsamtl. Mitteilung	Gattin: plonia, geb. Gudla, Semanska Gavača 38, Kreis Považská Bistrica, Slowakei	
7	Letzter Wohnort Befehliger Wohnort:	53. Lager Loiblpass, P. Neubauktl	
8	Die Verletzungsanzeige erstattet am:	Zuweisender Arzt: H. Sammel	
9	Krankheit:	Schädelrisswunden.	
10	Mit einem allfälligen operativen Eingriff einverstanden:		

Bolniški list o poškodbi stražarja Franza Staffela.

njega Žerjava. Tokrat je bila doma le gospodinja. Ko je tolmač prevajal Poljakovo pripoved, se je »razjezila« in se pognala proti kaznjencu. Poljak je povedal, kje je sedel, ko je jedel, in še celo pokazal, iz katere sklede. Esesovci so najprej gledali, kaj bi našli podobnega njegovi civilni obleki, vendar niso našli ničesar, gospodinja pa je odločno tajila ter dejala, da Poljak laže in da ga vidi prvič. Esesovec si je ogledal skledo, ki jo je pokazal Poljak, in glej čudo! Prav ta dan je dobila luknjo. Nekaj časa jo je obračal, potem pa dejal: »Iz te sklede pa ni mogel jesti, ker toči!« Ubežnik je moral nato odpeljati esesovce na kraj, kjer je skrtil taboriščno obleko. Ni pa vedel, da jo je Albin dal teti Pavli, ki jo je sežgala. Nemci so bili začudeni, ker tudi obleke ni bilo. To je bil že drugi napačen podatek. Končno bi jih moral odpeljati do Užnikovega bunkerja. Koliko je bil oddaljen od Žerjavove domačije, Poljak ni vedel. Rekel je, da je okrog kilometra, morda tudi več. Esesovci so šli le kakih petsto metrov daleč, potem pa so se vrnili. Bili so prepričani, da se je Poljak zmotil. Tako so bili Žerjavovi rešeni, seveda po zaslugi uporne gospodinje, ki se je dodatno sklicevala na to, da ima sinove v nemški vojski.

Piotra Scislowskega so v sredo, 26. aprila, pretepenega pripeljali v južno taborišče, drugi dan pa so ga poslali v Mauthausen, kjer je bil obešen.

Pričevanja

»Delal sem pri ravnanju terena na odlagališču izkopin. Esesovski stražarji so kurili manjše ognje in se greli. V moji skupini je delal tudi 41-letni Piotr Scislowski. V baraki sva spala na istem enonadstropnem pogradu. Nedaleč od delovišča je bilo nekaj grmovja. Esesovski stražar je Piotru naročil, naj v bližnjem grmovju nabere šibje za metle in košare. Piotr je tja odšel z lopato. Ker pa se je pri delu preveč obotavljal, je prišel esesovec k njemu in mu ukazal »mirno«. Piotr je v eni roki držal kapo, v drugi pa lopato. V trenutku, ko je esesovec obrnil puško, da bi ga sunil s kopitom, ga je s hitrim zamahom

z lopato udaril po glavi in ga podrl na tla, nakar ga je udaril še dvakrat, potem pa se spustil v beg po nasipu. V prvem hipu drugi stražarji tega sploh niso opazili, potem pa so dali znak za alarm. Zgnali so nas skupaj in morali smo leči na trebuh. Kmalu so odšli v hajko. Nezvestnega stražarja so odnesli v taborišče, nas pa so pretepali. Bilo je že pozno popoldne, ko so nas vse premočene in lačne v teku pognali v taborišče. Tam so nas postrojili, nato pa poslali žagat drva, kar je ob pretepanju trajalo do poznega večera. V tem času so zasliševali vse tiste, ki so s pobeglim skupaj delali ali pa živeli v baraki. Menili so, da bi morali vedeti za njegov namen. Zaslišali so tudi mene. Dobil sem nekaj udarcev, večerje pa nam niso dali.« (Ante Juraga)*

Kaznjenca Jože Puželj in Dominique Berbel sta dejala, da so Poljaka pripeljali v taborišče na koroški strani in ga postavili pred barako številka 1, na apelplacu pa so se morali zbrati vsi kaznjenci. Ubežnika so privezali na »koko«, rapportführer Sachse in še en francoski blokač pa sta ga z bikovko pretepla do nezvesti. Ko so ga odvezali, je padel na tla kot cunj in odnesli so ga kot napol prazno vrečo.

»Dan po našem prihodu je pobegnil neki Poljak, vendar so ga 26. aprila ujeli. Takrat smo že zapustili karanteno in tako smo prvič prisostvovali predstavi, ki smo jo imenovali korida. Postrojiti smo se morali na apelplacu. Predstavili so nam ubežnika. Esesovec Doudoune nam je oznanil, da bo obešen. Pred nami sta mu dva kapoja z gumijevko naložila 25 udarcev po zadnjici in hrbtu. Potem so ga v spremstvu esesovca odpeljali v južno taborišče. Po njegovem odhodu pa tudi mi nismo ostali več samo gledalci. Več kot dve uri smo morali opravljati

* Izjavo Antea Jurage potrjujejo tudi nemški dokumenti. Iz dnevnih esesovskih poročil o številčnem stanju kaznjencev je razvidno, da je bilo 19. aprila 1944 na koroški strani 326 kaznjencev, 20. aprila 322 in 21. aprila 321, v ambulantni na slovenski strani pa je bilo 20. aprila 53 in naslednji dan 56 kaznjencev, iz česar je mogoče sklepati, da so morali tri kaznjence pripeljati s koroške strani, četrty v številčni razliki pa je pobegli Scislowski.

žabje skoke, se plaziti po zemlji ter teči, ob tem pa so nas na vse načine pretepali.« (Louis Breton)

»Esesovsko vodstvo (južnega taborišča) je ukazalo, naj se vsi kaznjenci zberejo na apelplacu. Postavili so se v špalir, skozi katerega je moral ujeti Poljak iti dvakrat in govoriti v poljščini in francoščini: »Tovariši, vrnjen sem in obešen bom! Camarades, je suis de retour et je se rai pendu!« Potem sta ga po ukazu komandanta Winklerja in v prisotnosti esesovskega zdravnika Ramsauerja kapoja Max Skirde in Karl Heinz Pommerehnke zgrabila, ga položila na klop in ga pretepala z bikovko. Najprej mu je »Tetovirani« naštél 13 udarcev, za njim pa »Enooki« še 12. Udarce so ponovili še trikrat, tako da je po Poljakovem telesu padlo 100 udarcev. Ko so svojo nalogo opravili, je bil kaznjenec v nezavesti. Na koncu ga je dr. Ramsauer še obrcal.« (Jean Barbier)

Po izpovedih nekaterih internirancev (Maurice Rioux in drugi) so pretepenega potem postavili blizu glavnih taboriščnih vrat in ga drugi dan odpeljali v Mauthausen, kjer je bil obešen, in sicer tako, da so zvezanemu v stoječem položaju nataknili zanko okrog vratu in ga pustili tako dolgo (bajé 60 ur), da je obnemogel in se tako »sam obesil«.

Ranjenega stražarja Franza Staffela, starega 33 let, so odpeljali v bolnišnico na Golnik, kjer so mu zašili rane na glavi. Že istega dne je bil odpuščen.

Pobeg treh Rusov

V nočni izmeni z 28. na 29. april 1944 so v predoru delali samo kaznjenci iz severnega taborišča. Esesovska straža je bila zato samo v sredini predora, da kak kaznjenec ne bi prešel na južno stran.

Proti četrti uri zjutraj so trije ruski interniranci enega stražarja ubili, drugega pa težko ranili, potem pa bajé civilnega italijanskega strojevodjo prisilili, da jih je z diesel lokomotivo odpeljal na južno stran. Verjetno so obema stražarjema

pobrali uniformi. Ker na južni strani niso delali, je bila tam straža šibkejša, kar so ubežniki vedeli. Z lokomotivo so se odpeljali do odlagališča na nasipu, od tam pa pobegnili v smeri Korošice. S seboj naj bi vzeli tudi strojevodjo, da ne bi takoj obvestil stražarje, vendar ga na Koroško niso privedli. Zjutraj je snežilo, pozneje pa je bilo sončno, vendar zelo vetrovno.

Novica se je hitro razširila med kaznjenci v predoru in nekdo je o tem obvestil stražo. Še pred jutrom so pridrveli esesovci, kričali, grozili in z udarci podili kaznjence iz predora. Tam so jih postrojili, preštevali ter pretepali. Šele tedaj so ugotovili, da so pobegnili trije Rusi.

V istem času pa so tudi v taborišču začeli kričati in poditi kaznjence iz barak na apelplac. Snežilo je, zatem pa deževalo. Pripeljali so nočno izmeno. Esesovci so jim rekli, da bodo stali na apelplacu vse dotlej, dokler ubežnikov ne bodo ujeli. Morali so skakati po žabje, se plaziti po trebuhu in ob pretepanju opravljati druge »vaje« in težka dela, zvečer pa brez počitka spet oditi na delo. Za pretepanje Rusov so bili zadolženi vsi kapoji, blokači in celo pisarji. Ker francoski frizer, Bretonec, ni dovolj močno udarjal, mu je pisar Gaston Machepy dejal: »Ti ne znaš tepsti! Daj mi gumijevko!« in začel z vso močjo tolči po Rusih.

Ko se je z dela vrnila dnevna izmena, se je morala postrojiti tudi ta. Starešina Bruckner jo je obvestil o pobegu. Tudi ti kaznjenci so bili kaznovani. Več kot uro so se morali odkrivati in pokrivati (Mütze ab! Mütze auf! – Kapo gor! Kapo dol!), potem pa se uleči na trebuh in se plaziti. Zajtrka in kosila ta dan niso dobili. Šele zvečer so jih nagnali v barake, in to najprej Francoze, nazadnje Jugoslovane, Rusi pa so morali ostati na apelplacu. Esesovci so začeli divjati nad njimi. Na rame so jim naložili kamenje in jih podili po terasastem taborišču gor in dol, pri tem pa neusmiljeno pretepali. Udrihanje po njihovih telesih so v barakah dobro slišali, posebno v prvi, saj so morali prav pri njej zaviti navkreber, potem pa spet teči navzdol. Divjanje je trajalo pozno v noč, nato pa so vse odpeljali skozi predor na južno stran. Štirje so bili tako pretepeni, da so jim morali pri hoji pomagati drugi.

Vpitje in pretepanje Rusov se je slišalo celo do bližnje Pamževe kmetije. Drugi dan pa se je Vavpotič tam pohvalil: »Včeraj pa smo jih tako mazali, da so padali ko snopje!«

Izjavi

»Tedaj sem delal pri mešalcu. Po delu so stražarji ugotovili, da mankata dva stražarja in trije kaznjenci. Pozneje so nas vse zbrali na apelplacu, kjer smo morali ves dan razoglavi stati v dežju in snegu, da smo bili mokri do kože. Kapoji so nam rekli, da bomo stali, dokler ubežnikov ne bodo ujeli. Šele zvečer so nas nagnali v barake (razen Rusov), kjer smo potem dobili kosilo.« (Janez Ihanec)

»29. aprila zjutraj smo slišali vpitje esesovcev in blokačev. Nagnali so nas iz barak in vsi smo se morali zbrati na zbornem mestu. Pozneje so pripeljali še kaznjence, ki so delali v predoru. Najprej nihče od nas ni vedel, za kaj gre. Šele zvečer so nas vse spustili v barake, razen Rusov. Nato pa se je začelo divjanje esesovcev. Na ramena so jim naložili kamenje in morali so teči z njim gor in dol po taborišču, za njimi pa so tekli esesovci in jih topli ter kričali, kar smo mi v baraki št. 1 dobro slišali.« (Jože Puželj)

Po pobegu so na apelplac nagnali tudi kaznjence v južnem taborišču. Postrojeni so stali skoraj do večera, nakar jim je starešina spet ukazal, naj se vrnejo v barake. Razlog za to so zvedeli šele pozneje. Pozno ponoči je prišel v taborišče komandant Winkler s precejšnjim številom esesovcev, ki so se vrnili iz neuspešne hajke. Spet je zagrmel ukaz: »Alle raus!« (Vsi ven!) V rekordnem času so se poravnali na apelplacu, pred njimi pa so stali esesovci z naperjenim orožjem. Med kaznjenci je nastal preplah. Bali so se, da bodo streljali. Winkler se je zadrl: »Vsi ste morilci!«, takoj zatem pa so se blokači, kapoji in esesovci zagnali proti kaznjencem, jih začeli tolči s palicami, puškinimi kopiti in z bikovkami ter brcati in udarjati s pestmi, kamorkoli je padlo. Ta strašna »korida« je trajala dobro uro, nakar je Winkler ukazal, naj iz vrst stopijo vsi Rusi. To so

storili dostojanstveno, tiho in ponosno. Morali so se postaviti na prostor pred kuhinjsko barako. Vsem preostalim pa je zagrozil, da bo odslej disciplina še strožja in da bo vse neusmiljeno kaznoval, če se bo še kdaj zgodilo kaj podobnega. Blokači in kapoji so že čakali, da bodo navalili na izločene Ruse, vendar je Winkler ukazal, naj se vsi, razen njih, umaknejo v svoje barake. Nekaj ur pozneje so privedli še ruske kaznjence s severne strani in jih priključili ostalim. Pred kuhinjsko barako se jih je tako zbralo od 100 do 150. Tu so morali stati mirno ves dan, brez hrane in vode, ponoči med 30. aprilom in 1. majem pa so skoraj vse odpeljali v Tržič, jih naložili v živinske vagone ter jih v Mauthausnu skozi plinske celice poslali v krematorij.

Prevoz Rusov z Ljubelja je moral biti opravljen ponoči, kajti Tržičani se odhoda večjega transporta v tem času ne spominjajo.

Louis Balsan pravi, da so na Ljubelju ostali samo tisti Rusi, ki so jih nemški kriminalci, homoseksualci izrabljali za svoje namene, kar pa povsem ne drži.

Zmanjšano število internirancev so Nemci že v začetku maja nadomestili z novimi transporti. V njih je bilo spet nekaj Rusov. Esesovci so jih sovražili. Še v istem mesecu so ustrelili tri, in to 18., 25. in 30. maja.

Hajka za pobeglimi

Ko je bil Winkler zjutraj telefonsko obveščen o pobegu, je takoj ukazal hajko na pobočjih okoliških planin na južni strani. V njej so sodelovali esesovci s psi, policisti in orožniki. Vrnili so se pozno ponoči, a brez »plena«. V nedeljo, 30. aprila, se je hajka nadaljevala in esesovci so prišli do kmeta Žerjava v Zgornjem Kotu na koroški strani. V ponedeljek, 1. maja, pa je pet esesovcev prišlo s psi do kmeta Vokovnika (Janez Roblek, Zg. Kot), nedaleč od Mlečnikove domačije pa so našli obleke pobeglih. Istega dne so orožniki aretirali Marto Male iz Zgornjega Kota, sestro Malejevih bratov, ki so bili v partizanih.

Ker Nemci pobeglih niso ujeli, so po nekaj dneh v taborišču razširili vest, da jih partizani niso hoteli sprejeti v svoje vrste.

»Popoldne 29. aprila sem se odpeljal do Ridovca, kjer so mi povedali, da so pobegnili trije kaznjenci. Takoj sem odšel k Plaznikovim nad »Nemškim Petrom«. Tu mi je Mici Mak (Plaznikova) rekla, da je poljski kaznjenec, ki je pobegnil 19. aprila in bil pozneje ujet, vse izdal in da so ga esesovci privedli k stricu Francu Maku, p. d. Zgornjemu Žerjavu, a da so tam vse utajili. Ko sem jim povedal o pobegu treh Rusov, so me prosili, naj grem k Žerjavu in jih podučim, kako naj se izgovarjajo, če bodo prišli esesovci in policisti. Šel sem preko Oslice do Žerjava, bilo je okrog petih popoldne, a o beguncih še niso nič vedeli. Dogovorili smo se o previdnosti in načinu izgovarjanja, potem pa sem se vrnil k Plazniku. Kmalu po mojem odhodu so kaznjenci res prišli do Žerjava in zvečer odšli naprej, ne da bi spraševali za zvezo s partizani, o čemer so me Plaznikovi obvestili 1. maja popoldne. Isti dan proti večeru sem odšel v Zgornji Kot h kmetu »Francu« (Jože Mak). Tam sem prespal, ker sem upal, da se zadržujejo kje v bližini in da se bodo oglasili, kar pa se ni zgodilo.« (Iz dnevnika Janka Tišlerja)

O srečanju z ruskimi interniranci je Katarina Roblek, p. d. Vokovnikova*, povedala naslednje:

»Bilo je spomladi l. 1944. Pozno popoldne so prišli k nam trije oboroženi ruski ubežniki, oblečeni v progaste obleke in ostriženi po sredi glave. Vstopili so v hišo in prosili za hrano. Dala sem jim mleka in kruha. Zadržali so se okrog ene ure. Preden so odšli, sem jim dala nekaj stare obleke, v žakelj pa zavila dva hleba kruha in nekaj klobas. Pri odhodu so nam rekli, da jih ne smemo prijaviti. Zdi se mi, da jih je naprej odpeljal Žerjavov Hanzi. Še isto noč je prišla policija, nekaj dni zatem pa nekaj esesovcev s psi. Jeseni istega leta sem jih spet videla, ko sta dva od njih prišla k nam s Koroškim bataljonom.«

* Pri Vokovnikovich so takrat poleg Katarine živeli še njen mož Janez, invalid na desni roki, dveletni sin Hanzi in osemmesečni Franci, teta Mojca in svak Jošt, v kajži pa še Andrej Dovjak.

Ubežniki in njihovi žrtvi

V dokumentu E 20/I/Nr. 3*, ki ga hrani avstrijsko Zvezno ministrstvo za notranje zadeve – Arhiv »Mauthausen«, piše, da je bil KLM Schutzlager 14. maja 1944 obveščen, da so 29. aprila iz »Außenkommando Loiblpaß« pobegnili:

1. *Vladimir Orlenok*, roj. 12. 2. 1915 v Šepetovki; civilni Rus, taboriščna številka 52.912
2. *Pavel Pomoncev*, roj. 18. 7. 1919 v Kurilovki; civilni Rus, taboriščna številka 52.844
3. *Grigorij Pokletzkij*, roj. 25. 10. 1917 v Olčijajevu; civilni Rus, taboriščna številka 34.956.

Na osnovi številok lahko sklepamo, da sta Orlenok in Pomoncev prišla v Mauthausen iz taborišča Auschwitz 12. februarja, na Ljubelj pa 2. marca 1944, in sicer na koroško stran, medtem ko je Pokletzkij prišel v Mauthausen okrog 1. septembra 1943, na Ljubelj pa verjetno še v istem mesecu.

Da so bili ubežniki civilni Rusi, ne drži, bili so namreč vojni ujetniki, o čemer priča partizanski arhiv II. bataljona Koroškega odreda. V njem najdemo podatke samo za Pavla Pomonceva, njegovo pravo ime pa naj bi bilo: *Pavel Aleksejevič Lamovcev*. V Rdeči armadi je bil mlajši poročnik, ujet pa 5. septembra 1941 pri Sokolkih. Štiri mesece je bil v Auschwitzu, en mesec v Mauthausnu in skoraj dva meseca na Ljubelju. Bil je član komsomola od svojega 16. leta. Za ostala dva tovariša podrobnih podatkov žal ni bilo mogoče dobiti.

Koroški in gorenjski partizani se spominjajo vseh treh Rusov, vendar vedo samo, da je bilo enemu ime Pavel, drugemu pa Ciril ter da je vojno preživel le Pavel (Lamovcev). Drugi, Ciril (Pokletzkij ali Orlenok), je padel januarja 1945 pri kmetiji Grobelnik v Kortah na Koroškem, tretji pa na Gorenjskem pred 29. septembrom 1944.

* Dokument E 20/I/Nr. 3 je Janku Tišlerju posredoval France Filipič iz Ljubljane.

Ko so ubežniki napadli nemška stražarja v predoru, so enega ubili, drugega pa težko ranili, zaplenili so puško mavzerico in češko pištolo model 27. Z gorenjske strani so se preko Korošice prebili na koroško stran in pri kmetu Žerjavu zavili proti vzhodni strani Zgornjega Kota, kjer so se zadrževali nekaj dni. Vlomili so v kajžo pri Zgornjem Mlečniku in vzeli obleko, potem pa odšli h kmetu Vokovniku, kjer so dobili hrano in dva dolga noža. Pozneje so se oglasili še pri nekaterih kmetih in si v bližini Vokovnika napravili zasilni bunker.

Šele po nekaj dneh so prišli v stik s partizanoma Jankom in Ludvikom Male, p. d. Opovima z Zgornjega Kota, ki sta bila takrat oborožena samo z lovsko dvocevko. Partizana so prvi opazili ubežniki, ki so bili niže od njih, in klicali: »Kdo je tam?« Ko sta odgovorila, da sta partizana, so ju vabili, naj prideta k njim, ona pa sta hotela, da bi oni prišli k njima. Končno sta se Malejeva le spustila do njih. Ko so zagledali petokrako zvezdo, so bili napopisno veseli, ju začeli objemati in poljubljeni. Na tem področju so se vsi skupaj zadržali še nekaj dni, nakar sta jih brata odpeljala k drugim partizanom. Tovariš Franc Jagodič-Krstan iz Tržiča jih je pozneje odpeljal na Gorenjsko, čemur so se najprej upirali. Bali so se, da bodo tam spet prišli v taborišče. Končno so jih le prepričali. Na prošnjo bratov Male so jima dali puško in pištolo, Janko pa jim je dal svojo lovsko dvocevko. Partizani so jim obljubili, da bodo dobili drugo orožje.

Na gorenjski strani so se Rusi nekaj dni skrivali v gostem smrečju med Kalom in Završnikom, hrano pa jim je nosil Peter Ahačič-Završnikov. Bili pa so zelo nezaupljivi. Potem so vstopili v II. bataljon Gorenjskega, pozneje Kokrškega odreda. Lamovcev je nosil angleški mitraljez »Bren«.

Treh ljubeljskih ubežnikov se dobro spominja tudi Matevž Dolžan. Delal je na Ljubelju in 15. septembra 1944 vstopil v partizane. Dejal je, da so bili ubežniki ponavadi bolj zase in da so pogosto zahtevali dodatne porcije hrane. Bili so nezadovoljni in govorili, da so partizani premalo napadalni ter da bi morali več pleniti po hišah. Rekli so tudi, da se bo precej spremenilo, ko bo prišla ruska misija, in da bodo vstopili v ruski bataljon.

Koroški partizan Jože Dolinar je povedal, da je oba Rusa, Pavla in Cirila, jeseni leta 1944 našel v ruski desetini pri koroških partizanih. Pavel mu je dejal, da je delal kot krojač v neki tovarni, Ciril pa je bil doma za Uralom. Pripovedovala sta, da sta v predoru na Ljubelju s svedrom ubila dva Nemca. Sodelovala sta tudi pri napadu 1. čete II. bataljona Kokrškega odreda na tržiški vlak blizu Strahinja pri Naklem, kjer je Ciril obstrelil nemškega orožnika, Tržičana Floreta Radona.

Oba Rusa sta ostala na Gorenjskem do 29. sept. 1944, ko sta se javila, da gresta prostovoljno na Koroško. Lamovcev je postal desetar ruske desetine in na tem položaju ostal do 12. novembra 1944. Ob nemškem napadu na 3. četo Kokrškega odreda 13. oktobra 1944 je bil za pogumno borbo pohvaljen. Pozneje je bil vodnik ostrostrelske skupine. Lamovcev je edini od treh dočakal svobodo in s partizani prišel v Celovec, kjer so ga potem prevzeli Rusi. Vsi trije ubežniki pa so bili zelo dobri in hrabri borci.

O ubitem stražarju je orožnik na Ljubelju Ivan Suhadolnik povedal: »V isti sobi v baraki je bil z menoj neki Korošec, ki je znal slovensko. Po činu je bil SS-oberscharführer. Star je bil okrog 40 let. Bil je še kar dober in prijazen človek ter kaznjen-

KRANKENHAUS GAlLENFELS					
Eintritt:		Austritt:	Krankengeschichte	A.-Z.:	Abtlg.:
19.4.44.		22.6.44.		2717	I/3
1	Vor- und Zuname	Lengauer Ludwig			
2	Beruf, Stand, Religion, Muttersprache	Meister A. Schp., verh., r.k., deutsch			
3	Träunungs-Scheinungs-Daten	1930, Wien			
4	Geburtsort und -ort Gemeinde, Kreis, Land	K.G. 1903, Grossau bei Wien, Niederösterreich			
5	Staatsangehörigkeit	Dr. R.			
6	Spitalsamt, Mitteilung	Gottl. Julius, geb. Matsch, Wien 16/107, Pöchlingerstrasse			
7	Letzter Wohnort Künftiger Wohnort	St. Anna unterm Loibl, P. Hohenmarkt, bei St. Jakob			
8	Die Verletzungsanzeige erstattet am:	Zuweisender Arzt:			
9	Krankheit:	Schädelbruch.			
10	Mit einem allfälligen operativen Eingriff einverstanden:				

Bolniški list za ranjenega stražarja Ludwiga Lengauerja.

cev ni pretepal. Ponoči z 28. na 29. april je bil na straži sredi predora. Ubil ga je ruski kaznjenec, ki je skupaj s še dvema pobegnil na južno stran. Korošec je imel s seboj samo puško, pištolo pa je pustil v svoji postelji v baraki. Rečeno je bilo, da je bil edinec in da so doma imeli kmetijo. (To je bil *Johann Lamprecht*, Wachtmeister der Schutzpolizei der Reserve iz Rude/Ruden – op. J. T.)

Žena orožnika Jožeta Jamnika pa je izjavila: »Prvič sem prišla obiskat moža na Ljubelj prav tisti dan, ko so pobegnili trije kaznjenci. Ko sva šla skozi predor, mi je pokazal, kje so ubili stražarja. Na tleh so bili še možgani ...«

Ime ranjenega stražarja je bilo ugotovljeno šele ob pregledu arhiva v bolnišnici na Golniku. To je bil pripadnik policijsko-varnostne čete na Ljubelju *Ludwig Lengauer* iz Grossau pri Vöslauu. Imel je počeno lobanjo. Eno uro je bil v nezavesti. Na glavi je imel več daljših ran. Operiral ga je dr. Stöffler. Po operaciji se je iz nezavesti zbudil šele 5. maja. Zdravljenje je potekalo uspešno in 23. maja je bil z Golnika odpuščen z enomesečnim bolniškim staležem.

Pobeg nemškega kapoja

Po podatkih arhiva Mauthausen je 1. septembra 1944 z Ljubelja pobegnil nemški interniranec *Anton Schweiss*, roj. 26. 2. 1906. V Mauthausen naj bi prišel ob koncu novembra ali pa v začetku decembra 1943, glede na to, da je imel taboriščno številko 39.926. Leta 1944 je bil v taborišču na severni strani. Kdaj je prišel, ni znano.

O pobegu je Pierre Gaudin leta 1947 za angleško vojno sodišče napisal: »Nekoč je pobegnil nemški kapo. Nekaj dni zatem so ga ujeli in pripeljali v taborišče, kjer so nas vse zbrali, da bi nam pokazali »predstavo«. Najprej ga je Sachse obrcal in ga premlatil s pestmi, potem pa so postavili kozo za žaganje drv. Ukazal mu je, da se mora prikloniti in pritisniti trebuh na ravno podlago. Tedaj so ga njemu podrejeni šefi

barak, še posebno pa starešina taborišča, začeli tepsti z meter dolgo in tri do štiri centimetre debelo gumijasto cevjo in mu naložili 75 do 80 udarcev. Človek je tulil od bolečin in ko je bilo to končano, so ga spet brcali pod trebuh, v glavo itd. Nato so ga odpeljali, in to v takšnem stanju, da ga ni bilo prepoznati. Rečeno mi je bilo, da so ga nekaj dni zatem odpeljali v Mauthausen in ga tam ubili.«

Komandant Jakob Winkler: »Ko je pobegnil avstrijski kapo, sem telefoniral v Mauthausen in jih o tem obvestil. Tam so obvestilo samo sprejeli. Ujeli smo ga po 10 do 12 dneh. Dobil je 25 udarcev, naslednji dan pa je bil poslan v Mauthausen. Kaj se je z njim tam zgodilo, ne vem. Imel sem le dva taka primera.«

Max Skirde: »Bil sem pri kaznovanju avstrijskega kapoja, ki je pobegnil. Pretepal ga je starešina Bipp. Vrnili so ga v Mauthausen.«

Anton Schweiss ni bil politični zapornik, temveč je bil na listi označen s SV DR, inteniran zaradi kriminalnega delikta, sicer pa je moral biti Avstrijec. Po vsem sodeč je bil tepen še enkrat na južni strani, kajti priča Gaudin je bil na severni, Skirde pa blokač na južni strani.

Pobeg treh Francozov

Po štiriinpolmesečnem zatišju, vendar pa po zelo podrobno izdelanem načrtu, pri katerem je sodelovalo tudi nekaj civilnih delavcev, so 17. septembra 1944 okrog 4. ure zjutraj neopazno pobegnili trije francoski interniranci: 27-letni Parižan *Georges Huret* (26.255), 34-letni *Jean Pagès* iz Pirenejev (26.520) ter 37-letni Parižan *Edmond Pimpaud* (26.735).

Vsi trije so prišli na Ljubelj s prvim transportom l. 1943. Leta 1944 so delali v spodnjem rovu na gorenjski strani in nakladali izkopani material, ki so ga civilni delavci odvažali na odlagališče približno 800 metrov od predora. Ta okoliščina je bila odločilna pri načrtovanju pobega.

Dva preživela ubežnika, Huret in Pimpaud (Pagès je padel pri partizanih), sta vsak posebej že v začetku leta 1946 avtorju te dokumentacije na kratko opisala svojo odisejado. Njihov pobeg je leta 1955 opisal tudi interniranec senator Gaston Charlet v knjigi »Karawanken«, in sicer s svojega vidika. Pisec knjige »Deveti krog« Christian Bernadac je leta 1975 objavil »neobjavljene rokopise« Hureta in Pimpauda ter izjavo Alberta Jouannica, ki je ubežnikom pomagal. Izjave so si precej nasprotujoče. Tudi André Lacaze, pisec knjige »Predor«, ki je izšla leta 1978, romancirano opisuje ta pobeg, predvsem pa Hureta, ki je v knjigi glavni junak pod imenom Paulo. Zgodba je Hureta zelo prizadela in celo užalila. Kot odgovor je leta 1981 v mesečniku »Le Lien«, glasilu zveze taborišč vojnih ujetnikov, svoj pobeg in življenje pri partizanih zelo podrobno opisal.

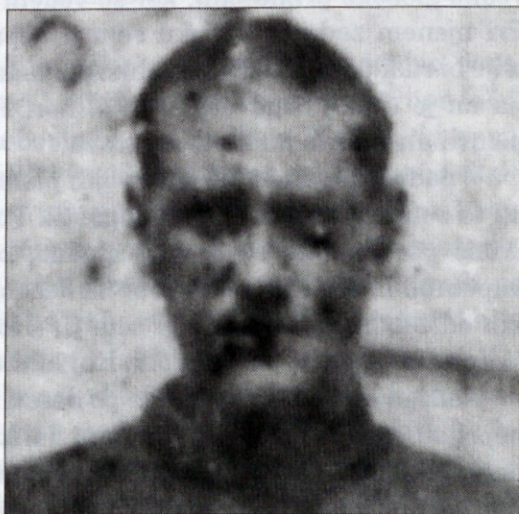
V letih od 1981 do 1987 je Tišler pobeg podrobno raziskoval, zbral izjave in govoril z vrsto oseb (interniranci, civilni delavci, partizani in kmetje), ki so bile na kakršenkoli način vpletene v ta primer. Poleti l. 1986 je končno našel tudi kmetijo na koroški strani, od koder so domači odpeljali ubežnike k partizanom. Zato ni čudno, da je njegov opis v marsičem drugačen in prikazan bolj natančno, kot pa sta to zmogla imenovana ubežnika, predvsem pa Huret, ki je tudi največ pisal. Huret in Pimpaud sta bila opozorjena na nasprotujoče si izjave v knjigi »Deveti krog«, jeseni l. 1986 pa tudi seznanjena z rezultati Tišlerjevih raziskav.

Zgodba Georgesa Hureta

»Pri načrtovanju pobega sem moral računati s tem, da bomo imeli le nekaj minut prednosti pred zasledovalci. Ta problem nas je mučil zelo dolgo. Veliko smo razmišljali, ali bomo zaradi naše telesne šibkosti zdržali prednost pred krdelom mladih, izurjenih, opremljenih in dobro hranjenih esesovcev s psi. Zastavljalo se je tudi vprašanje, katero pot ubrati, kajti v tem gorskem svetu se je bilo treba za prehod na severno stran povzpeti na višino med 1.200 in 1.800 metrov. Tja pa je bila rešitev edinole mogoča. Premleli smo vse možnosti in sklenili,

da pri pobegu ne bomo storili nasilnega dejanja, to pa zato, da ne bi sprožili maščevanja nad ostalimi interniranci. Janko Tišler nam je obljubil orožje. Morali smo predvideti več variant. Skupni pobeg? Tudi o tem smo govorili, toda za to ni bilo nobene možnosti. To mi je potrdil tudi Jean Granger, katerega sem razkril naš načrt. Žal so me noge tako bolele, da sem se komaj premikal, povrh pa sem imel še trakuljo, ki sem jo staknil že v zbirnem taborišču Compiègne. Ko sem jo končno odpravil z zdravili, ki mi jih je preko zveze iz Tržiča priskrbel Raoul Hennion, so se mi moči povrnile in lakota me je manj pestila.

Delali smo v rudarski ekipi. Bile so tri skupine po tri osebe, med seboj pa smo bili oddaljeni od 80 do 150 metrov. Vsaka je morala napolniti tri vagone izkopin iz zgornjega rova. Vagoni so bili dolgi po 2,2 metra in široki 130 cm, odpirali pa so se po dolžini z leseno stranico, katero je bilo treba zatakniti z dvema kavljema. Vozili so jih po enotirni progi na strmo odlagališče. Strojevodja tega majhnega vlaka je bil hrvaški civilni delavec Štefan, star blizu 30 let. Približno 50 metrov od taborišča je stala majhna baraka, v kateri je stanoval esesovski kapetan. Živel je z mlado, zelo lepo žensko, lepih oči in nežnega obraza.

Georges Huret
s skupinske
fotografije v Glini
na Hrvaškem.

Včasih, ko smo se vračali z dela, je odgrnila zaveso in nas nepremično in trpeče gledala. Nam se je to zdelo kot privid. Če smo opazili, da se sprehaja blizu taborišča, so bili vsi naši pogledi obrnjeni vanjo. Ime ji je bilo Jelena. (Jelena Vilman, takrat tajnica šefa civilnega taborišča in obveščevalka Janka Tišlerja.) Štefan je bil njen zaupnik. Neke noči v začetku avgusta 1944 mi je dal nekaj cigaret ter sladice in rekel: »To mi je Jelena dala zate!« Ko smo se zjutraj vračali z dela, sem se ji zahvalil s priklonom glave. Prav tako sem se ji zahvalil zvečer z nekaj besedami v slabi nemščini. Pozneje mi je na listke napisana Jelenina sporočila prevajal interniranec Jean Hector, prenašal pa Štefan. Moja pisma so postajala vse bolj nežna. Okrog 15. avgusta pozno zvečer nas je zelo presenetilo, ko smo v predoru zagledali Jeleno v spremstvu dveh slovenskih delavcev. Prišla je k meni, me prišla pod roko in me potegnila v stran. Ta ganljiv dogodek mi je ostal v globokem spominu. Delali smo v vlagi in povsod je tekla voda. Mokri smo bili do kosti ter polni prahu in peska – smrdeli smo po gnilem ozračju. Opozoril sem jo, da ji bom umazal obleko, ona pa je odvrnila: »Saj je vseeno!« Pozneje me je še večkrat obiskala, tovariša pa sta stala na straži. Esesovski stražarji so se ji vedno globoko priklanjali, ker so vedeli, da živi s kapetanom. Pri njenem zadnjem obisku sem ji nepričakovano dejal: »Mi trije bi radi pobegnili. Nam lahko pomagaš?« Očitno presenečena mi je roteče odgovorila: »Ti si nor! Padli boste! Vsi boste pomrli ali v borbah ali pa od mraza!«

V nadaljnjih dneh me je v svojih pismih poskušala odvrniti od te zamisli, vendar nisem popustil. Pozneje mi je napisala: »Malo počakaj! Če se bo kaj zgodilo, bom takoj zvedela od kapetana in odpeljala vas bom na Jesenice, ki ležijo okrog 30 km od taborišča.« Odgovoril sem ji: »Hočemo pobegniti in se čimprej priključiti partizanom. Kaj lahko storiš za nas?«

Nekega septembrskega dne po deseti uri zvečer je prišlo do neprijetnega dogodka, ki bi nam lahko za vedno pokvaril načrt. Kot običajno mi je Štefan prinesel pismo, jaz pa sem imel v žepu odgovor na Jelenino poprejšnje. V trenutku, ko ga

je Štefan potegnil iz žepa, je iz teme skočil avstrijski kapo Gärtner in mu ga vzel, meni pa ukazal: »Pojdi z menoj!« Bili smo okrog 400 metrov globoko v predoru. Šla sva proti izhodu. Strašno sem se bal, da bom v najkrajšem času pogubljen in da bodo kaznovali tudi Jeleno in oba moja tovariša. V rokah sem držal dolg in težek železni drog, ki nam je bil glavno orodje. Bila sva še dobrih sto metrov do izhoda. V glavo mi je šinila misel, da bi se Gärtnerja znebil, kajti to bi bila rešitev. Pri izhodu, ki je bil osvetljen z žarometi, sem opazil esesovce. Malo sem zastal, da bi se pripravil in ga udaril po glavi. Z njegovo krvjo bi namazal večjo skalo in se hitro vrnil na delo. Pogosto se je namreč dogajalo, da so se v predoru odtrgale skale in ranile delavce, ker so bili brez zaščitnih čelad. Ne vem, kako mi je kar naenkrat prišlo na misel, da sem izustil: »Gärtner, ne bodi nor! Tudi ti od inženirja prejemaš pisma in pakete!« kar je bilo tudi res, saj sem ga dvakrat videl. Napravil je še nekaj korakov, se hitro obrnil in mi s sarkastičnim smehom pomolil moje pismo in še nekaj zamrmral. Kamen se mi je odvalil od srca.

In kaj mi je Jelena pisala? »Moj Veliki! Kot sem ti obljubila, sem se včeraj sestala s partizani in morala bom še govoriti z njimi. Čakali te bodo pri mali koči!« O groza, če bi to sporočilo prišlo v roke esesovcem!

Pripravljeni se je bilo treba pospešeno in previdno, kajti Gärtner nas je še naprej zasledoval. Naš končni načrt pa je bil takle: V enem vagonu bomo napravili dvojno dno, za kar smo imeli dovolj starih desk. V vsak vogal bomo položili večjo skalo in še po eno v sredino ter spredaj in zadaj, nanje pa bomo naložili debele deske. Vagon bomo potem napolnili z materialom. Potem bomo vsi trije zlezli v prazen prostor. Morali pa smo najti še zaupno osebo, ki bo stranico zaprla in jo zataknila s kaveljni, da esesovcem pri izhodu ne bi zbudili suma. Komunist Granger je za to odredil zaupnega tovariša Jouannica.

S pomočjo Jelene smo se dogovorili, da bo Štefan, ko bo odpeljal vlak na odlagališče, najprej odprl naš vagon, da bi si tako pridobili nekaj časa, preden bi esesovci začeli hajko. V

začetku septembra smo bili že povsem pripravljeni in vse bolj nestrpni.

14. septembra mi je Jelena poslala kratko sporočilo: »V noči s 15. na 16. september te bodo partizani čakali kilometer daleč od odlagališča!« To je bila odlična novica. Nisem mogel več spati. Vse je bilo pripravljeno: skale in deske, Štefan in Jouannic.

Okrog 5. septembra sem tovarišem rekel, da bo zame v desetih dneh vojne konec. In ko smo se po delu vsak dan srečevali, so mi s prsti kazali, koliko dni je še ostalo.

Prišla je načrtovana noč. Po prvi vožnji mi je Štefan jezen dejal: »Esesovec, ki prebada vagone, gre zelo globoko. To bo zelo težko ...« Potem sem šel za vsako vožnjo skoraj do izhoda, da bi videl, kako vestno esesovec opravlja svoj posel. Bil je res pravi brdavs. Z vso močjo je potiskal palico skozi naloženo kamenje. Bali smo se, da jo bo porinil do desk nad nami, zato smo pobeg odložili na prihodnjo noč. Še vedno mi je pred očmi Jelenin pogled, ko nas je zjutraj skozi malo okence videla, da se vračamo z dela. Podnevi ji je Štefan povedal razlog. Ko smo se zjutraj srečali s skupino, ki je šla na delo, je nekdo vprašal: »Torej, Veliki, še verjameš, da bo vojne konec?« Naša nestrpnost se je stopnjevala, še posebno pa zvečer, ko smo šli spet na delo. Pri prvem odhodu vlaka sem šel pogledat esesovca, ki je opravljal nadzor. Ta pa k sreči ni bil tako vesten kot oni prejšnjo noč. Najprej je še kar močno prebadal vsak drugi vagon, po polnoči pa le vsakega tretjega.

Bilo je nekaj pred četrto uro zjutraj, 17. septembra, ko smo se odločili, kajti čakanje je postajalo že neznosno. Hitro smo namestili dvojno dno in vagon napolnili do vrha, potem pa še ostala dva. Delati je bilo treba hitro, saj so nas iz zgornjega rova lahko videli, poleg tega pa so mimo hodili tudi drugi kaznjenci. Ko sem ravno hotel zlesti v skrivališče, je prišla sosednja skupina, ki je opazovala naša pripravljalna dela. Med njimi je bil Maurice Arnould. Pristopil je in dejal: »Strinjам se, da odideta Pagès in Veliki, ti Pimpaud, pokvarjenec, pa ne boš šel!« Moral sem jih prositi in rotiti, naj ga pustijo z

nami, sicer ga bodo, ker bo ostal sam od trojke, esesovci ustrelili. Prišlo je torej do neprijetnega pripetljaja, ki bi bil skoraj usoden. Izgubili smo najmanj minuto, čeprav je bila dragocena vsaka sekunda. Hitro smo zlezli pod deske, najprej jaz, potem Pimpaud in zadnji Pagès. Vagon smo že prej označili s kredo, da bi ga Štefan takoj našel in prvega odprl. Pagès še ni bil povsem v skrivališču in vlak je že potegnil. Jouannic ga je že med vožnjo z vso silo potisnil pod deske in zaprl stranico, zataknil pa jo je samo z enim kaveljnom, za drugega ni bilo več časa. Pagèsu se je zdelo, da mu je stranica priprla hlače ali kos jopiča, in to nama je med vožnjo šepetaje povedal. Postal je še bolj napeto, kajti esesovci so opravljali kontrolo pod žarometom. Ni mogoče opisati napetosti in strahu v trenutkih, ko se je vlak pred predorom ustavil in ko smo pri našem vagonu zaslišali pogovor dveh esesovcev, medtem ko je železna palica prodirala skozi kamenje nad nami. Imel sem občutek, da se je prirnila med dve deski in da se me je celo dotaknila. Ti trenutki so bili strašni. Nekoliko nam je odleglo, ko je vlak potegnil in počasi peljal proti odlagališču, kjer ponoči kaznjenci niso delali in zato ni bilo straže. Zaslišal sem kratek Štefanov vzdih in hitre korake. Brž nas je prevrnil po nasipu s kamenjem in deskami vred. Dobili smo nekaj odrgnin in prask, sicer pa je bilo vse v redu.

Vodstvo je sedaj prevzel Pagès, ki je bil planinec. Pod nasipom je bila cesta, s katere smo brž zavili na stezo, za katero smo vedeli že prej, in se začeli vzpenjati. Po dolgem prebijanju skozi gozd, plazenju in plezanju smo s skrajnim naporom prišli do koč, kjer bi nas prejšnjo noč morali čakati partizani. Med begom nas je ves čas spremljal občutek, da nas esesovci s psi že zasledujejo, zdelo se nam je, da slišimo lajež in da so proti vrhu prelaza odpeljali tovornjaki, polni esesovcev. Drug drugega smo bodrili, priganjali ter se prebijali naprej. Bili smo zasopljivi in preznojeni. Slabi čevlji niso zdržali do vrha, s Pagèsom pa sva izgubila brisači, s katerima sva se pokrivala, da naju ne bi zeblo. Izgubil sem tudi taboriščno kapo. Začelo se je daniti. V dolini pod nami smo videli taborišče in naše tova-

riše, kako stojijo v vrstah na apelplacu. Kar naenkrat pa se je Pagès sesedel. Pobleдел je, klečal na kolenih in ni mogel izgovoriti niti besede. Izkašljeval je kri, verjetno zaradi težkega bronhitisa. Prigovarjala sva mu, naj vstane, a ni mogel. Za nas je bil to prevelik napor po 15-mesečnem terorju, ki smo ga preživeli v taborišču. S Pimpaudom sva ga prišla pod roki in ga vlekla naprej.

Na koroški strani smo prišli do nekega plazu, po kateremu smo se spustili in se kotalili do roba gozda. Zavlekli smo se vanj in dobesedno popadali po tleh. Bili smo popolnoma izčrpani. Tudi govorili smo zelo malo. Po nekajurnem počivanju smo napeto poslušali, da bi slišali kako lajanje ali kričanje. Vse je bilo tiho in mirno. Šele tedaj nas je objel občutek, da smo zmagali. Zastavljalo se je vprašanje, kje najti partizane. Janko in Jelena sta nam rekla, da bomo na pobočju na koroški strani prišli na stezo, ki nas bo pripeljala k njim. Žal je nismo našli.

Prišli smo do male frate, polne borovnic, in sonce nas je začelo greti. Podali smo se navzdol po neki zapuščeni poti in nedaleč pred seboj zagledali majhno kmetijo. Eden od tovarišev je rekel, da smo približno taborišča, zato smo se je previdno ognili. Počasi smo hodili do poznega popoldneva, to pa zato, ker smo bili bosi. Jaz svojih čevljev nisem imel več, onadva pa sta jih nosila v rokah, da bi si odpočila krvave noge. Nenadoma zaslišimo govorico. Počasi sem se približal in slišal, da govorijo nemško, vsaj tako se mi je zdelo. Družina je bila ravno zunaj pri jedi. Izognili smo se ji in poiskali skrito mesto, da se dogovorimo za naprej.

Kmalu zatem smo opazili žensko in deklico s košarama. Ko sta nas zagledali, sta nekaj trenutkov strmeli v nas, potem pa sta jo ucvrli. Nič čudnega, ko pa sta videli naše podobe z ostrizenimi glavami, oblečene v umazane in strgane progaste obleke in slabo obrite. Tekli sta proti veliki stavbi, v kateri je bila orožniška postaja. Takoj smo pobegnili nazaj v hrib. Količ časa smo lezli navzgor, ne vem. Spominjam se le, da sva se s Pimpaudom zavlekla v grmovje, Pagès pa je plezal dalje.

Zaslišali smo kričanje in lajanje psov. Bili smo prepričani, da nas že zasledujejo. Rešila nas je noč.

Čeprav smo bili precej visoko v planinah, od napetosti in vseh dogodivščin mraza nismo čutili, le zjutraj smo se morali dobro pretegniti, ker so nam otrpnili sklepi. Pagès se je ob zori spet priplazil k nama. Ker smo se bali, da bodo orožniki ob zori nadaljevali z zasledovanjem, smo se odločili, da se umaknemo in poiščemo stezo, po kateri bomo prišli do partizanov. Pagès je hodil hitro, jaz pa tega nisem zdržal. Bil sem šibak in stalno sem padal in zaostajal. Noge me niso več držale. Tovariša sta me spodbujala in me poskušala vleči.

Po dolgem tavanju smo spet našli gorsko pot, polno listja in poraslo z mahom. Začela nas je moriti lakota, saj smo zadnji-krat jedli pred dvema dnevoma, ko smo opolnoči pojedli malico. Šli smo po isti poti kot prejšnji dan in okrog šestih popoldne prišli do majhne domačije, skrite med drevjem. Prejšnji večer smo jo imeli za nepomembno. Zdelo se nam je, da je v okolici vse mirno, nam pa je šlo za biti ali ne biti. Vsaj nekaj moramo pojesti. Naglo smo vstopili, v hiši pa smo našli zakonski par in 12 do 13 let staro deklico. Globoko smo se oddahnili, ko smo videli, da smo prišli med prijatelje. Dali so nam krompirja v oblicah, mleka in koruznega kruha. Za nas je bila to prava pojedina. Domačini so si nas radovedno ogledovali, njihovi pogledi pa so bili pomilovalni in ljubeznivi. Po tolikih preizkušnjah in tveganju smo spet našli normalne ljudi. Po naročilu staršev nam je deklica prinesla pet do šest parov čevljev. Moja sotovariša sta se obula, jaz pa sem se moral zadovoljiti s cunjami, ker čevljev številka 45 ni bilo.

Potem sem se obrnil k deklici in jo vprašal: »Partizani? Kje so? Katera smer?« Pomagal sem si seveda z rokami. Kolikor sem razumel, je odgovorila, da so bili tu in da jih bo šla iskat. Zdelo se nam je, da sanjamo. Ob čakanju pa smo postali nezaupljivi in začeli smo razmišljati, ali je res šla ponje. Zato smo se iz hiše umaknili v majhen senik in opazovali vsak na svojo stran. Kmet in kmetica sta si prizadevala, da bi nas prepričala, da se nam ni treba bati in da naj počakamo v hiši.

Deklica se je res kmalu vrnila, a bila je sama. »Pridite!« je rekla, »našla sem partizane. Takoj moramo oditi!«

Poslovili smo se od prijaznih gostiteljev in sledili deklici, ki nas je vodila preko širše poti v dolini v hrib na nasprotni strani, nato po kolovozni poti proti severu, ter se ustavili pri neki lipi. Tu smo jedli, kar smo dobili za popotnico na kmetiji, in počivali. Kmalu sta prišla dva oborožena partizana, oblečena v nemški uniformi. Obstali smo kot vkopani in pomislili, da je z nami konec. Celo zbežati smo hoteli. Partizana sta nas pomirila s prijateljskimi kretnjami. Na njunih kapah smo videli rdeči zvezdi. Objemali smo ju, poljubljali, ona dva pa sta nas dolgo trepljala po ramenih in nam čestitala za uspešen pobeg. Spraševala sta nas, kako in odkod smo prišli in drugo, vendar je bilo sporazumevanje zaradi jezika zelo težko. Deklica nas je takoj zapustila, onadva pa sta nas odpeljala v bataljon, kjer smo se pogovorili tudi z njihovimi oficirji. Povedal sem jim o naši odisejadi, o razlogih za pobeg in dodal, da se hočemo skupaj z njimi boriti kot prostovoljci.

Torej, zmagali smo! Za nas pa se je začelo novo življenje.«

Edmond Pimpaud, drugi preživeli ubežnik iz te skupine, je v pripovedi piscu knjige »Deveti krog« in v pismu Janku Tišlerju v glavnem potrdil Huretovo zgodbo, posebej pa je še omenil Tišlerjev sestanek z Jeanom Grangerom, na katerem sta skušala napraviti načrt za skupinski pobeg, ki pa ni bil uresničljiv.

Albert Jouannic v knjigi »Deveti krog« dodatno pravi, da je ves potek pobega iz zgornjega rova gledal kapo Paul Kauffmann. »... Ko sem se vrnil k svoji skupini, me je poklical in dejal: »Kaj pa si pravkar storil?« Odgovoril sem mu: »Vse si videl in lahko me zatožiš esesovcem!« ter odšel z macolo na ramenih. Kauffmann ni nikdar spregovoril o tem. Iskreno se mu zahvaljujem.«

Jelena Vilman se pobega dobro spominja, ne pa priprav nanj. Pravi, da ji je bosanski Hrvat Štefan prinašal listke od Hureta in da je prek njega nanje tudi odgovarjala. O vsem tem pa je svoje spomine strnila takole: »Stanovala sem v majhni

podkleteni skladiščni baraki, blizu esesovskega in koncentracijskega taborišča. Tu je imel svojo sobo tudi nadzornik civilnih taborišč na Gorenjskem in Koroškem, Avstrijec Putz, član NSDAP, ki je prihajal na Ljubelj le občasno in vedno v civilni obleki. Esesovci so večkrat prihajali v mojo barako. Da bi se jih otresla, sem se izgovarjala na Putza, ki je bil zanje precejšnja avtoriteta. Prosila sem tudi kuharico Kristino Tršinar, naj hodi k meni spat. Nekega večera, bilo je spomladi l. 1944, sem šla z Božo Zibler-Novič v predor. S seboj sva vzeli cigarete za kaznjence in z nekaterimi tudi govorili. Spominjam se visokega interniranca Žorža.

Nekoč je po Štefanu sporočil, da bi se rad srečal z menoj. Pristala sem. Do predora je šla z menoj kuharica Kristina. Jaz sem šla v predor k Žoržu, Kristina pa k svojemu prijatelju, minerju Hrvatu Mirku Blaževiću. Ne spominjam se, kaj sva govorila, verjetno pa o njegovem nameravanem pobegu.

16. septembra sem zaradi strahu odšla domov na Jesenice in tam prespala, vrnila pa sem se šele drugi dan, ko me je na tržiški železniški postaji Angela Bizjak obvestila, da ubežnikov niso ujeli.

Za pobeg so esesovci zvedeli šele po končanem »šihtu«, se pravi ob 6. uri zjutraj. Policisti so zasliševali civilne delavce, ki so to noč delali v predoru, posebno Štefana, pa tudi civilna delavca, ki sta delala na odlagališču. V tistem času sem imela zvezo s partizanom Jankom Tišlerjem in ga stalno obveščala o dogajanju v taborišču, predvsem pa sprejemala razne naloge in propagandni material, ki sem ga z drugimi sodelavci (Peter Novak idr.) trosila in izobeščala v civilnem taborišču.«

Janko Tišler: »Pobeg francoskih internirancev iz taborišča je bil v septembru 1944 za nas partizane manj pomemben dogodek. Jeleni je bilo naročeno, naj kaznjence podučijo, kam naj bežijo, torej preko Korošice na severno stran, kjer bodo pri prvih kmetih dobili zvezo s partizani. Za nas je bilo tedaj bolj pomembno obvestilo, katero mi je poslala Jelena o sobotnih prevozih civilnih delavcev z Ljubelja in o možnosti njihove mobilizacije. Že pred 15. septembrom smo namreč po obvešče-

valcih poslali pozive vsem moškim, starim med 18 in 45 let, naj vstopijo v partizanske vrste.

Iz poročila Okroženemu komiteju OF štev. 17/44 z dne 21. 9. 1944 je razvidno, da je Jelena poslala zelo pomembno obvestilo, o čemer sem napisal takole: »S pomočjo ilegalne veze, ki jo imamo pri esesovcih pri Sv. Ani, sem dobil točno število delavcev, ki znaša 248, od teh je 125 Slovencev, 27 Nemcev, 32 Hrvatov, 2 Poljaka, 63 Italjanov, 1 Grk, 1 Čeh. 150 od teh se vozi domov, in to od 14. do 15. ure. Med njimi je tudi nekaj oboroženih. Med delavci pa je tudi nekaj odkritih belogardistov. Do sedaj je znanih šest imen. Naša naloga sedaj pa je, da bomo vse te delavce pritegnili v ilegalo, in to kar na cesti, ko se bodo peljali domov.« Na koncu poročila pa sem dodal: »Ponoči s sobote na nedeljo pa je trojica kaznjencev ušla iz lagerja pri Sv. Ani s pomočjo dveh civilistov, ki sta potem pribežala k nam. Ti so srečno ušli in se javili na Koroškem«. Takrat sta pobegnila k partizanom dva Tržičana, Franc Lučki in Franc Golmajer. Slednji je delal v predoru pri priklopljanju vagončkov, stanovala pa sta na Ljubelju v isti baraki. Hrvat Štefan in njegov pomočnik, kot se je to govorilo po vojni, torej nista pobegnila.«

Pobegli interniranci so takoj po vojni večkrat omenili Hrvata Štefana, ki jim je pomagal pobegniti. Žal nihče ni vedel njegovega priimka in drugih podatkov. Štefanovo sodelovanje pri pobegu opisuje tudi pisec knjige »Predor« André Lacaze, vendar po svoje. Iz seznama civilnih delavcev je Janko Tišler ugotovil, da gre za Štefana Fedorana, roj. l. 1923 v Prosjeku na Hrvaškem. Po dolgem iskanju ga je našel v Nemčiji. Njegov naslov je posredoval tudi Huretu in Jeleni Vilman-Šumi. V telefonskih in pisemskih stikih se Jelene ni spomnil, pač pa dveh kuharic, Kristine Tršinar in Angele Bizjak, ter dveh Slovencev, ki sta bila 30. septembra 1944 mobilizirana v partizane, Petra Jamnika in Ivana Furlana. Tisto noč, pravi, da je bil sam in da je le s težavo odprl vagon, iz katerega je prekucnil kamenje, deske in ubežnike. Kmalu zatem so bile v civilnem taborišču preiskave. Ker se je bal aretacije, je 16. oktobra

odšel k partizanom Kokrškega odreda. Svoj kovček je pustil na Bizjakovi gubi pri Sv. Ani, kjer ga je Angela Bizjak povezala s partizani.

Reakcije esesovcev

Maščevanje esesovcev nad ostalimi interniranci, ki so to noč delali v predoru, tokrat ni bilo tako okrutno kot pred štirimi meseci in pol, ko so pobegnili Rusi. Že sam način pobega je bil drugačen in v začetku za esesovsko vodstvo še uganka. Nobe-nega napada na stražarje, nikakršnega nasilnega dejanja ni bilo. Postavljalo se je vprašanje budnosti stražarjev. Esesovci in kapoji pa so vendar sklenili, da bodo morali kaznjenci občutiti, kdo je njihov gospodar in kje se nahajajo. Kazen naj bo še en opomin vsem tistim, ki razmišljajo o begu.

Gaston Charlet piše: »Kakor pri Rusih so pobeg odkrili šele ob šestih pri apelu. In spet je preteklo precej časa, preden so se dodobra prepričali o njem ... Vsi kaznjenci v južnem taborišču smo morali šest ur stati mirno med hudo, ledenomrzlo ploho. Po vrnitvi v barake smo bili nekateri še tepeni z gumijevko. Ker se niso mogli znesti nad ubežniki, so si ti gospodje dali duška z besnim udrihanjem po naših hrbtih.«

Albert Jouannic: »Po končanem nočnem delu so se na platoju pred vhodom postrojili vsi kaznjenci v vrste po pet in po skupinah: minerji, zidarji itd. Ko so preštevali minerje, je en stražar trdil, da so vsi, drugi pa, da manjkajo trije. Več kot desetkrat so jih še prešteli in število nikdar ni bilo pravo. Potem so vsakega kaznjenca poklicali po številki. Šele tedaj so se prepričali, da manjka Pimpaudova skupina. V predor je potem odšlo več esesovcev, ki so se po približno pol ure vrnili. Prinesli so menažke in progaste plašče ubežnikov. Čas pa je delal zanje ... Vedno bolj sem bil zadovoljen, kajti mislil sem si: »Zdaj mojih tovarišev ne bodo več ujeli!« Zraven mene je stal Maurice Arnould. Z roko sem ga zadovoljno dregal, saj sva oba vedela za pobeg. Okrog desetih so nas odpeljali v taborišče, kjer smo na apelplacu morali stati mirno vse do

osmih zvečer, potem pa so nas brez hrane nagnali v barake. Po tem pobegu so kontrolo poostriili in esesovci so vagončke prebadali do dna.«

Novica o uspešnem in povsem nepričakovanem pobegu, ki je bil izveden na tako zviti način, da ga nihče ni opazil, se je še isto dopoldne razširila po vseh taboriščih. Vsi so govorili, da so pobegnili v vagončkih, pokriti z zemljo in kamenjem, nihče pa ni vedel, da so si napravili dvojno dno. Marsikateri jim je zavidal in obžaloval, da ni bil z njimi. O tem se je govorilo še dolgo. Ko so se po vojni vrnili domov, so nekateri pripovedovali o podvigu treh Francozov, pri tem pa dodali tudi svoje sodelovanje.

Robert Dufaut je na Ljubelju leta 1981 izjavil, da bi moral s Huretovo skupino pobegniti tudi on, vendar ni mogel. Huret je to zanikal, Jean Granger pa je l. 1982 napisal: »Res je, da bi moral s tremi kaznjenci pobegniti še četrti, toda ni bilo prostora. Žal se njegovega imena ne spomnim. Vlak je potegnil in tovariša Jouannic in Maurice Jacques, ki sem ju zadolžil, da zapreta »žirafa« (vagon), tega nista mogla storiti bolje.«

Zasluge za pobeg si je pripisal tudi tedanji kapo Paul Kauffmann. Res pa je, da je o njem molčal.

Zatočišče pri koroških Slovencih

Huret in Pimpaud upravičeno smatrata člane kmečke družine na Koroškem za svoje rešitelje, nista pa vedela za kraj in ime domačije. Šele po večletnem iskanju je Janko Tišler s pomočjo prebivalcev Srednjega Kota našel to majhno kmetijo in njene ljudi. To je družina Male v Zgornjem kotu/Oberwinkel v občini Sele, bolj poznana po domačem imenu Tomk.

Ko so ubežniki prišli na koroško stran, so se začeli spuščati v dolino Zgornjega Kota na levi strani Žerjavskega potoka, šli nekaj časa proti Žerjavovi kmetiji, potem pa prišli po dolinski poti v bližino Tomkovih. Od tam so se umaknili na drugo stran in se približali kmetiji Janeza Robleka, p. d. Vokovnika v Zgornjem Kotu, odkoder so videli gorske kmetije v zaselku

okrog »Franca« na vzhodni strani Oslice in mislili, da je tam orožniška postaja. Ko so se zvečer umikali proti Korošici, so slišali lajenje psov s kmetij Spodnjega in Zgornjega Žerjava, z nasprotni strani njihove poti.

Ko so prišli spet do Tomkovih, so našli več članov družine*, vendar so se ubežnikom vtisnili v spomin le trije.

Gospodinja Uršula in hčerka Marija sta leta 1986 izjavili: »Kmetija je bila majhna. Redili smo le kravo, dva prašiča in nekaj jarcev. Dan poprej sva na poti, ki pelje k Vokovniku, zagledali čudne postave. Prestrašili sva se in zbežali. Bilo je nekje v septembru, ko so dopoldne prišli trije interniranci. Eden je bil tako visok, da se je moral pri vratih pripogniti. Bili so sestradani, strgani, po glavi pa so imeli ostriženo progo. Zasmilili so se nam. Dali smo jim jesti, kar smo pač imeli. Morali so priti preko Žerjavove in Tepijeve planine. Ker so spraševali za partizane, smo jim rekli, da jih bomo šli iskat, čeprav je bilo sporazumevanje skoraj nemogoče. Oče Šiman je naročil hčerki Mariji, naj gre obvestit partizane. Internirancem smo dali tudi nekaj starih parov čevljev, ker so bili skoraj bos. Ko je hčerka odšla na Marof, so interniranci postali nestrpni in se umaknili na bližnji skedenj. S Šimanom sva jih hotela zadržati v hiši in jima zatrjevala, da so lahko brez skrbi. Niso nam zaupali. Marija se je kmalu vrnila in rekla, da so ji partizani naročili, naj jih takoj pripelje. Pred odhodom smo jim dali še nekaj zabele in ajdove moke. Marija jih je peljala pod Vokovnikovo kmetijo proti Marofu (kmetija Majer), kjer so se usedli pod veliko lipo in čakali partizane. Ti so namreč naročili, naj jih k njihovem bivaku, ki je bil pri »Krvavi bajti«, ne pripelje. Kakor hitro so se pojavili, je Marija odšla domov.«

* Tedaj so pri Tomkovih živeli gospodar Šiman, njegova žena Uršula, hčerka Marija, sinovi Folti, Matevž, Heli (Ulrich), poleg njih pa še gospodarjeva mati Neža ter brat Jože. Ta se je z drugimi »skrivaci« zadrževal na območju Srednjega in Zgornjega Kota, leta 1943 pa je ga skozi pljuča prestrelil doseljeni nemški lovec in nacist Hans Rohr.

V začetku oktobra sta k Tomkovim* prišla partizana, v resnici pa raztrganca oz. policista iz Gorenjske, oblečena v partizanske obleke. Spraševala sta za partizani, potem pa šla ležat na skedenj. Nič hudega sluteč so ju domači nahranili z žganci in mlekom. Potem sta odšla. Kmalu zatem pa so prišli policisti in v hiši vse preiskali ter aretirali gospodinjko Uršulo. Nič ni pomagal jok treh otrok in stare mame Neže. Odpeljali so jo, in ko so šli mimo Vokovnika, so prijeli še sina Foltija, ki je tam pomagal mleti žito. Uršula je morala nositi zaboj municije. Pri Mlečniku so se ustavili in policisti so jedli, mati in Folti pa sta morala čakati. Folti je že hotel pobegniti, a ga je mati prosila, naj ostane pri njej. Odgnali so ju v Sele, kjer sta bila eno noč, nato pa v Borovlje, kjer sta bila zaprta šest dni. Na sodišču v Borovljah je Uršula vse utajila, zato so gestapovci kot pričo pripeljali enega od raztrgancev, ki je Uršuli dejal: »Mam'ca, vi ste nama skuhal in prinesli zelo dobre žgance in mleko!« Drugega raztrganca ni bilo, kajti partizani so ga medtem že ustrelili. Gestapovci so na vsak način hoteli zvedeti, kje je mož Šiman. Ker se je Uršula izgovarjala, da so ga partizani prisilno mobilizirali, kar lahko povedo tudi priče, in od takrat o njem ni ne duha ne sluha, sta bila izpuščena. S tem pa nacisti Tomkovim še niso dali miru. Pozno jeseni so prišli policisti in pri njih prenočili. Ob tem pa so jim pokradli zlatnico in odnesli zaklano kuro ter nekaj rut.

Pot prek Gorenjske

Partizani na koroški strani so imeli navodilo, da partizane drugih narodnosti pošljejo v Slovenijo na osvobojeno ozemlje. Pimpaud omenja, da je pri njih našel ruskega ko-

* Tomkovi so med vojno veliko pretrpeli. Gospodar Šiman je ob koncu septembra 1944 dobil poziv za nemško vojsko. S partizani se je dogovoril, da bo šel po čebele proti Celovcu in da ga bodo na poti domov »prisilno« mobilizirali. Tako se je tudi zgodilo. Mobiliziral ga je Tine Mulej iz Begunj na Gorenjskem. Šiman se je potem vseskozi boril pri koroških partizanih, najdlje je bil pri Pavlu Zavarju – Matjažu.

mandirja in jugoslovanskega komisarja ter tri mlade Ukrajinke, ki so skrbele zanje, ker so bili zelo izčrpani. Po nekaj dneh so jih skupaj z drugimi poslali proti Primorski. Huret pripominja, da so prišli v bataljon, kjer je bilo nekaj partizanskih oficirjev. Vsekakor so ubežniki na Koroškem ostali le nekaj dni, potem pa so jih po kurirskih poteh odpeljali proti Gorenjski. Ob koncu septembra so bili v Dolini nad Tržičem. Karel Globočnik – Silni je povedal: »Urhov Miha me je prišel obvestit, naj pridem v komando mesta, ki je bila takrat v Dolini. Ravno v tem času pa so kurirji pripeljali francoske internirance, ki so pobegnili z Ljubelja. Dali smo jim še nekaj obleke.«

Huret pa je pripomnil, da tudi takrat zanj ni bilo čevljev.

Iz Gorenjske so interniranci nadaljevali pot proti Primorski, kjer so se pozneje ločili. Življenje na Primorskem vse do odhoda iz Jugoslavije je Huret opisal leta 1956 in ga dopolnil leta 1981. Njegovo pripovedovanje pa je treba vzeti z nekaj rezerve, kajti prvotna in poznejša pripovedovanja se v marsičem razlikujejo: »V spremstvu nekaj Rusov in kurirja smo okrog 1. oktobra 1944 prišli na Primorsko, kjer so nas vključili v Ruski bataljon XXX. divizije. Z njim smo se udeležili vseh borb, ki so bile v okolici Čepovana, torej v Lokvah, Trnovem, Zgornji in Spodnji Trebuši, Otlici. V Čepovanu sem spoznal komisarja Mirka in komandanta divizije tovariša Kodriča. Po 15. decembru me je poklical komandant 9. korpusa in me poslal na Otlico. Tu me je komandant italijanskega bataljona Massini postavil za vodjo skupine, ki je stražila 70 esesovskih policistov, doma iz Alzacije, ki so po padcu Strasbourga okrog 17. decembra z vsem orožjem pribegnili k partizanom. To nalogo sem dobro opravil, saj je samo eden pobegnil. S Kodričevo pomočjo sem posredoval pri štabu korpusa, da pozovemo vse Francoze, ki so v 9. korpusu, naj pridejo na Col. V tistem času je bilo v raznih enotah nekaj Francozov, ki so jih Nemci poslali na prisilno delo v Nemčijo, odkoder so pobegnili in se priključili partizanom, pa tisti, ki so delali na Jesenicah in jih je julija 1944 mobilizirala Prešernova brigada. Iskali smo tudi

oba moja ljubeljska tovariša Pagès in Pimpauda, vendar ju nismo mogli najti. Že prej sem v Čepovanu našel Augusta Cogneta in Oswalda Sbizzo, ki sta bila doma iz Nice. Z njima sem pozneje odšel na Col.

21. decembra smo doživeli močno bombardiranje, potem pa napad Nemcev. Razbežali smo se. Z vso naglico jo je popihal tudi italijanski bataljon Massini. Naslednji dan smo prišli v okolico Mrzle Rupe, kjer smo ostali nekaj dni. Vrnili smo se spet na Col. Vse je bilo razdejano, izgledalo je kot po potresu. Ostali smo le kratek čas. Od tam smo odšli proti Beli krajini.

12. januarja 1945 smo prišli v Brod-Moravice, odkoder smo se prek Starega trga vrnili v Črnomelj, kamor smo prišli 14. januarja. Tam smo srečali skupino štirih francoskih internirancev (Aubert, Moreau, Becquer in Ménard), ki so z Ljubelja pobegnili 23. novembra.

17. januarja smo morali zaradi nemške ofenzive bežati iz Črnomlja. Pot smo nadaljevali proti Vinici, prešli Kolpo in prišli v Delnice ter prestopili progo Zagreb–Reka, vendar smo se morali spet vrniti proti Črnomlju. Iz Bele krajine smo šli potem proti Glini ... Tam je bila angleška vojna misija ...«

Pot od Gline do Splita, kjer so jih 18. aprila 1945 vkrcali na ladjo in odpeljali v Bari, je Huret opisal precej zmedeno.

Edmond Pimpaud in Jean Pagès sta se po ločitvi od Hureta po Ruskem bataljonu vključila v Delavski bataljon, pozneje pa so ju poslali na Banjščico. Po nemški hajki so se ustavili nekje blizu Idrije. Tam so ju premestili v brigado Garibaldi. Okrog 1. aprila jih je obkolila nemška divizija in v teh bojih je blizu Trnovega Pagès izgubil življenje.

Pimpaud je po mnogih dogodivščinah v Cormonsu v Italiji prišel v stik z Angleži. 5. maja je odšel peš prek severne Italije in prišel v Francijo 15. maja.

Pobeg Jeana Chevaliera

Francoz *Jean Baptiste Chevalier* je bil po poklicu učitelj smučanja.

Aretiran je bil junija 1944 in avgusta poslan v Mauthausen, kjer je dobil številko 89.271. Na Ljubelj je prišel ob koncu avgusta ali sredi septembra 1944 in delal v predoru na južni strani.

Ko je kot planinec in smučar opazoval planine okrog Ljubelja, se je hitro odločil za pobeg in ga uresničil že 7. oktobra.

Januarja 1974 je svojo odločitev opisal takole: »Sem hribovec. Ko sem hodil v mladinske tabore v Chamrousseu, sem veliko smučal. Planine okrog Ljubelja so me spominjale na moje Savojske Alpe. Padel je prvi sneg. Zavedal sem se, da bi mogla biti zima v tem taborišču zelo ostra. Odločil sem se in bil sem prepričan, da bom uspel. Imel sem dobre tovariše, ki pa so, potem ko sem jim povedal za svoj načrt, samo skomignili z rameni in dejali: »Preveč nevaren poskus!« Kljub temu pa so mi za popotnico dali nekaj hrane. Položen travnik z redkimi smrekami je delil taborišče od predora. Nisem se bal nekaj snega, dežja in velikih strmin nad deloviščem, če mi bo le uspelo pobegniti iz kolone.

7. oktobra smo v mraku in megli, ki se je vlekla preko planin, in rahlem dežju šli proti predoru. Imeli smo še okrog 500 metrov. Esesovci so bili pokriti s pelerinami, cevi pušk in brzostrelk pa so zamašili. Pomaknil sem se bolj na levo na repu kolone, odpel plašč in se pognal med dvema esesovcema preko cestne ograje in tekel najprej proti taborišču, kar je stražarje presenetilo. Streljati so začeli šele, ko sem bil že okrog 50 metrov daleč. Laže sem bil ranjen v vrat in po plašču mi je tekla kri. Hotel sem ga odvreči, da me ne bi oviral, toda pozabil sem odpeti en gumb. Ko sem se ga končno vendarle znebil, sem videl, da je bil prepojen s krvjo. Esesovci so za menoj spustili pse, ki pa so se ustavili ob plašču. To mi je omogočilo odmikanje proti vrhu planine. Pri sebi sem imel nekaj popra, ki sem ga natrosil pod veliko smreko, da bi

onesposobil pse. Na zahodu je bil prelaz in cesta se je spuščala v dolino. Zavedal sem se, da ima interniranec za pobeg samo eno priložnost, zato sem jo moral izkoristiti.«

Gaston Charlet je kot priča v knjigi »Karawanken« zapisal: »Po 18. uri smo zapustili taborišče in naša skupina je v koloni lezla po cesti navzgor proti predoru. V rokah smo imeli menažke in pomikali smo se s težkimi koraki, kakor pač ljudje, ki od večmesečnega napora telesno izčrpani in brez navdušenja gredo proti novemu 12-urnemu izčrpavanju, da bi se pridružili tistim, ki ne verjamejo več v skorajšnji konec svoje preklete usode. Na obeh straneh so bili esesovci s puškami, toda tokrat brez psov. Na cestnem ovinku, kakih 500 metrov od niže stoječih stražarskih stolpov, je Chevalier izpustil svojo menažko, se sklonil, kot bi jo hotel pobrati, ter se kot podlasica pognal v globačo na levi strani in se skotalil po strmini. Da gre za pobeg, so esesovci spoznali šele čez nekaj sekund. V meglo sta odjeknila dva strela. Kolona se je ustavila in esesovec, ki je streljal, je povedal, kaj se je zgodilo. Drugi so takoj stopili na rob ceste in začeli nabijati v smeri pobega, po travniku, kjer je begunca že skrila megla. Stražarji so besneli, kleli in grozili. Medtem ko smo morali pospešiti korak, je en stražar tekkel v taborišče, dal znak za alarm in sprožil zasledovalni aparat. Šli smo dalje, prisiljeni molčati pred stražarji, ki so govorili o zaroti, in si vroče želeli, da Chevaliera ne bi ujeli.«

Esesovec Vinko Slapar: »Zvečer, ko smo kaznjence peljali na delo, sem bil v stražarskem spremstvu. Bila je zelo gosta megla. Naenkrat je nekaj završalo. Nekdo je zavpil: ›Halt!‹ Na hitro smo jih prešteli in ugotovili, da eden manjka. Nekdo od stražarjev je z dvema streloma dal znak za alarm, mi pa smo odšli naprej proti predoru.«

Civilni delavec Miha Grilc: »Po pobegu je bilo okrog predora in na cesti vse zastraženo, ker so Nemci računali, da bo ubežnik moral čez cesto.«

Jean Chevalier: »Da bi se izognil streljanju, sem zavil proti taborišču, ker sem si mislil, da proti esesovcem in kaznjencem, ki so šli iz dnevne izmene, ne bodo streljali. Nato sem izbral

smer, za katero sem mislil, da me bo pripeljala k partizanom. V teh gozdovih je noč črna in moral sem paziti, da v snegu ne bi puščal sledov. Hodil sem po grebenih, veter je odpihal sneg, podnevi pa sem se poganjal s skale na skalo, večkrat pa šel tudi po vseh štirih. Žal sem se v megli izgubil in se znašel na avstrijski strani.* Tiho sem hodil po mokrem odpadlem listju. Na nekem ovinku sem naletel na ženski, ki sta nabirali dračje. Zelo sta se prestrašili. Prosil sem ju za malo hrane. Za mizo v kmečki hiši je sedel starec in godrnjal, ko je videl, da sta mi dali kruha.** Hitro ga je zmanjkalo. Na dnu posode sem našel še malo planinskega sira.

Ko sem zvedel za smer, sem prečkal dolino in spet zavil navkreber proti bolj položnemu prelazu. V gozdu sem našel kočo.*** Kar nekaj časa sem jo opazoval, preden sem se ji približal. Bila je odprta. V njej so bile trske, bila pa je prestreljena. Na tleh so ležale vreče krompirja, na njih pa je bila posušena kri. Iz ene vreče sem si napravil odlično jopico.

Ko se je zmračilo, sem prelezel planinski greben in zagledal dva esesovca s psi. Eden se je vzpenjal proti meni, drugi pa je držal pse. Ko sem se jima izognil, sem zašel v rušje ob plazu. Dalje nisem smel, ker se je lomilo pod nogami. Pograbil sem velik kamen, da bi ga v primeru, če bi me esesovec odkril, vrgel vanj. Bil je le šest do sedem metrov od mene, za njim pa je bila grapa. Šel je mimo, ne da bi me opazil, na grebenu je ustrelil in se spet vrnil po isti poti.

Ponoči sem se spustil v tisto grapo, potem pa sem se začel zelo strmo vzpenjati na greben, ki se je dvigal nad obljudeno dolino. Bilo je že pozno, ko sem ga skoraj dosegel in tam videl pribl. 60 gamsov. Ves moker sem se naslonil na osamelo smreko in se hotel malo odpočiti, ko zaslišim nekaj deset metrov

* Chevalier je kmalu po pobegu prestopil cesto in se nad civilnim taboriščem prebijal proti Korošici oz. proti grebenu med Ljubeljem in Babo.

** Bilo je pri kmetu Hanjžu pod Košuto.

*** Koča na Divjakovi oz. Majerjevi planini.

proč brundanje. Bil je medved. Gamsi in koze so se vznemirili, medved pa je odhlačal in spet je bilo vse tiho. Megla je bila zelo gosta. Poskakoval sem, da me ne bi zeblo, in ko se je zdanilo, sem opazil, da sem na pobočju, ki se spušča proti taborišču, čeprav sem bil že prepričan, da sem na drugi strani.* Pri planinski koči na nasprotni strani so bili esesovci, oboroženi s puškomitraljezom. Bili so zelo hrupni, najbrž so preveč popili. Do njih je bilo kakih 400 metrov. Niso me opazili in tako sem lahko dosegel planinski greben.**

»Prišel sem v malo dolino,« nadaljuje Chevalier, »in srečal kmeta. Bil je presenečen, ko me je zagledal v progasti obleki. Šel je nakupovat v dolino. Pokazal mi je bližnjo kmetijo na hribu. Ko sem dobro pregledal okolico, sem šel k njej in dali so mi krožnik goveje juhe. Žal mi civilne obleke niso mogli dati, dovolili pa so mi, da sem se posušil. Domača hči me je odpeljala v svisli, skrite v gozdu. Ker se nisva razumela, sva se zelo težko dogovorila za naprej. Globoko sem se zaril v seno in dolgo spal. Ponoči so me spet odpeljali v hišo. Na vratih je bila pritrjena lista z imeni vseh članov družine, pod njimi pa je bil pečat s kljukastim križem. Opazil sem, da je ime 19-letnega sina prečrtano. Vprašal sem, ali je umrl (govorili so slovensko in nemško). Povedali so mi, da so ga Nemci poslali na rusko fronto, po letu dni, ko je prvič prišel na dopust, pa je ostal v Sloveniji in se pridružil Titovim partizanom. Bil je kurir. Tretji dan se je dekle pripravilo, da poišče svojega brata. Nesla mu je hrano in mahnila sva jo proti gozdu. Na neki jasi se nama je približeval nekdo v nemški obleki, oborožen z mavzerico. Že sem pomislil, da sem spet v njihovih rokah, a sem se brž oddahnil, ko je puško naslonil na smreko. Bil je njen brat, partizan Jože. Ne da bi rekel eno samo besedo, se je vrgel na

* Chevalier se je vrnil na Korošico.

** To je bilo na Korošici, kjer stoji planšarska koča. Chevalier se je vzhodno od nje povzpел na greben Košute, kamor je vodila samo ena steza, po kateri so hodili gamsi in nekateri tihotapci, ki so zanjo vedeli. Imel je res srečo, da jo je sploh našel. Temu delu Košute pravijo domačini Kramar'ca oz. Zajmenove čeri.

hrano, kot da že mesec dni ni jedel. Božal sem puško in potegoval zapirač. To orožje sem dobro poznal, saj sem ga uporabljal med savojskimi uporniki. Spet sem postal svoboden človek.«

Janko Tišler: »Chevalier je prišel k revnemu kmetu, vdovcu Jožetu Maliju, p. d. Zajmenu pri Sv. Ani. S pokojno ženo sta imela 13 otrok.

Na seznamu prečrtani je bil sin Janko – Žan. Res je bil na ruski fronti. Ko je na poti na dopust prišel v Tržič, so mu orožniki prepovedali iti domov, da ne bi šel v partizane. Po skoraj štirinajstih dneh se je moral vrniti v Celovec, odkoder je pobegnil. Ko je v snegu šel iz Borovelj preko Ljubelja proti domu, ga je pred taboriščem – pri Jurju – prišla taboriščna policija. Odpeljali so ga v zapore v Radovljico, nato v Salzburg, od tam pa v celovške zapore. Obsojen je bil na dve leti kazenskega bataljona oz. na pogojno kazen, če se prijavi za rusko fronto. Izbral si je prvo. Poslali so ga v Francijo, kjer je oktobra 1. 1944 prišel v zavezniško ujetništvo. Januarja 1945 je s Prekomorsko brigado preko Italije prišel v Dalmacijo.

Chevalieru sta v svisli nosili hrano Anica in Pepca, pa tudi Naca, Peter pa mu je preščipnil taboriščno »zapestnico«, jo v hlevu vtaknil v luknjo v zidu in jo potem zadela z apnom, da je Nemci pri preiskavi ne bi našli.

K partizanom v Kokrški odred, ki je bil takrat v Jelendolu (Puterhof), pa je Chevaliera odpeljal partizan Jože Mali.

Kokrški odred je Chevaliera potem poslal na Primorsko, tam pa so ga dodelili XVI. brigadi Janka Premrla – Vojka. Ob koncu oktobra 1944 je bil premeščen v III. Udarno brigado Ivana Gradnika, kjer je bil mitraljezec. V borbi za Železnike 20. novembra 1944 je bil ranjen od mine in še isti dan prepehjan v bolnico »Franja«. Potem je bil do konca marca 1945 v Delavskem, nakar pa v Ruskemu bataljonu pri IX. korpusu. Po osvoboditvi je bil 5. julija repatriiran v Francijo.

Pobeg šestih internirancev

14. oktobra 1944 je v zgodnjih jutranjih urah na slovenski strani predora pobegnila skupina šestih internirancev, pet Francozov in Slovenec. V njej so bili 23-letni *Georges Célarié* (števil. 27.875), 21-letni *Fortuné Péllissier* (števil. 28.406), 23-letni *René Baulaz* (števil. 26.306), 24-letni *Maurice Arnould* (števil. 27.748), 32-letni *Albert Jouannic* (števil. 28.180) in 23-letni *Alojz Čede – Iztok* (števil. 77.066).

Od takrat pa do konca maja 1984 se francoski ubežniki s Čedetom niso več srečali, čeprav so skupaj tvegali življenje. Razlogov je bilo več. Francozi sploh niso vedeli imena »mladega Jugoslovana«, s katerim so se sporazumevali le v slabi nemščini in z rokami, Čede pa ni znal francosko in tudi ni vedel njihovih imen, kaj šele naslovov. Prvi pismeni stik je bil vzpostavljen šele ob koncu leta 1982, ko je Janko Tišler intenzivno zbiral dokumentacijo. Iz tega razloga tudi opisi pobega niso povsem enaki.

Albert Jouannic je pobeg precej podrobno opisal l. 1973, objavljen pa je v knjigi »Deveti krog«: »Ko sem 17. sept. 1944 zaprl vagonček, v katerem so bili trije ubežniki, sem se odločil, da tudi jaz pobegnem. Nekateri francoski inteniranci so me spraševali, ali sem jaz pripravil njihov pobeg, in se mi ponujali, da bi hoteli z menoj. Enim sem rekel, da nisem bil jaz, drugim pa, da bi hotel temeljito razmisliti in dobro izbrati tovariše, ki bi prišli v poštev. Hotel sem namreč biti prepričan v njihovo molčečnost in zanesljivost.

Nekega dne sem začel spraševati Renéja Baulaza. V baraki mi je bil sosed. Ker je vozil lokomotivo, je imel možnost zvedeti, koliko esesovcev je na straži pri izhodu in kje so njihova stražarska mesta. Podatke sem zbiral tri tedne. Baulaz je v predor dovažal beton za stene in svode. Precej časa se je zadrževal pri mešalcu betona. Tam je lahko opazoval manevriranje drugih kompozicij, ki so iz predora vozile material ...

Pred predorom sta bila samo dva tira: prvi je peljal na odlagališče materiala, drugi pa k mešalcu betona, ki je stal na nasprotni strani. Obstajale so tudi kretnice in nekaj tirov, na

katere so odstavljali vagončke, ki niso bili v uporabi. O načrtu za pobeg sem potem govoril s Célariéjem, Péllissierom in Arnouldom. Strinjali smo se, da nas spremlja neki mlad Jugoslovan. Vso njegovo družino so Nemci postrelili, on pa je bil v neki skriti partizanski bolnišnici, kjer se je zdravil zaradi globokih ran. Za pobeg smo določili noč s 13. na 14. oktober, torej še preden bi zapadlo veliko snega. Opogumljeni pa smo bili tudi zaradi uspešnega pobega kaznjenca Chevaliera pred enim tednom.

Naš vagon je bil drugačen od tistega, v katerem so pobegnili tovariši 17. septembra. Imel je ovalno dno, bil je manjši in železen. Najprej smo nanj položili več debelih desk, nato pa se po vrsti Célarié, Péllissier, Arnould, Jugoslovan in zadnji jaz skrili vanj, nakar sem čez nas potegnil deske. Med deskami in robom stranice vagona je bilo nekaj centimetrov špranje, skozi jo pa smo lahko opazovali, kaj se dogaja zunaj. Baulaz je pogнал lokomotivo. Nekaj metrov po izhodu se je vlak zaradi kontrole ustavil. Dobro sem videl esesovca (imenovali smo ga Stročji fižol), kako je šel okrog vagona, prijel za deske, a jih ni dvignil. Ponavadi je vlak po esesovski kontroli odpeljal nekako 300 metrov naprej do kretnice, ki jo je prestavljal neki poljski kaznjenec, potem pa se vrnil po drugem tiru do mešalca betona.

Ko smo zapeljali čez kretnico, je Baulaz zmanjšal hitrost in Poljak je prestavil ročico. Baulaz pa je, namesto da bi zapeljal nazaj, pospešil hitrost in odpeljal naprej. Poljak je bil zmeden. Šele tedaj so esesovci ugotovili, da gre za pobeg. Začeli so streljati z vseh strani. Da bi bile težave še večje, je nekaj deset metrov dalje prišlo do trčenja. Na odstavnih tirih je bilo namreč nekaj kompozicij praznih vagonov, ki so stali na nagnjenih tirih. Eden se je odpel, začel vse hitreje drseti, izbil kretnico ter s tako silo udaril v »našo« lokomotivo, da je iztirila. Odmaknil sem deske in skočili smo iz vagona. Bežati na levo ni bilo mogoče, ker je bilo prestrmo, na desno pa tudi ne zaradi stavb in ceste, ki je peljala proti taborišču. Edino mogoče je bilo naravnost po tirih. V trenutku sem se spomnil, da moramo teči cikcak, da bi se izognili kroglam. Kaj dosti razmišljati ni bilo časa, treba je bilo teči, bežati ...

Pretekli smo kakih 600, 700 metrov. Krogle so žvižgale, vendar smo se srečno prebili do brega. Stražarji so takoj izstrelili rakete, ki so oznanile alarm. Kmalu smo zaslišali lajanje psov in motorje tovornjakov, ki so se vzpenjali po ridah proti vrhu Ljubelja in s svojimi žarometi osvetljevali pobočje. Na njih je bilo polno esesovcev. Videli smo jih blizu nas. V gozd se niso upali, ker so se bali partizanov.

Ko smo se vzpenjali po hribu, sem od hudega napora omedlel. Tovarišem sem rekel, da je bolje, da se žrtvujem sam, kot pa da ujamejo vseh šest. Šele tedaj sem občutil, kaj je pravo tovarštvo, kajti Baulaz, Péllissier in Jugoslovan so me takoj dvignili in mi zatrdili, da me ne pustijo samega. Nekaj časa so me podpirali, potem pa sem spet prišel k sebi. Slišali smo pasji lajež.

Druga naša nesreča je bila, da smo zašli, kajti pobegnili smo ob dveh zjutraj, na avstrijsko stran pa smo prišli šele ob sedmih. Nato smo hodili do okrog štirih popoldne. Občasno smo slišali streljanje iz avtomatskega orožja. Odpočili smo se v mladem gozdu in se ves čas dogovarjali za naprej. Odločili smo se vdreti v kako domačijo, da bi v njej našli kaj živeža, saj že od prejšnega večera nismo nič jedli, sam pa že nekaj tednov nisem imel pravega teka zaradi nervoze pred pobegom. Nadaljevali smo proti hišam in v gozdu zagledali staro žensko. Skrili smo se, le Jugoslovan je šel k njej in jo vprašal, kje so partizani. Nekajkrat mu je pokazala proti domačiji, v katero smo hoteli vdreti. Kmalu zatem smo videli, da je Jugoslovan dvignil roki kvišku pred neko obo-roženo osebo. Dala sta nam znak, da pridemo bliže. Takoj nas je obkrožilo okrog deset partizanov. Eden od njih je govoril malo francosko, njegov oče pa je bil stražar v našem taborišču, vendar je bil z nami zelo dober*. Odpeljali so nas v štab, kjer so nam dali jesti, potem pa nas zaslišali.

* Partizan je bil Jože Perko, doma iz Tržiča. Prišel je iz nemške vojske in 1. oktobra 1944 vstopil v I. bataljon Zahodnokoroškega odreda. Januarja 1945 je padel v boju z Nemci v Zg. Kotu na Koroškem. Njegov oče Jože Perko je stanoval v Tržiču. Od februarja 1944 do 5. maja 1945 je bil stražar-orožnik v taborišču. Pomagal je kaznjencem, čeprav veliko ni mogel storiti.

Čez pol ure je bil preplah. Za petami nam je bilo 200 esesovcev. Umaknili smo se više v hribe in hodili nekaj ur, potem pa smo se spet vrnili k isti kmetiji in tam ostali več dni. Dobro smo jedli in skrbeli so za nas. Imel sem polno turov in vnetje podkožnega tkiva, povrh pa še uši. Hoteli smo ostati pri tej partizanski enoti, a se oni niso strinjali, ker smo bili preblizu taborišča. Esesovci so pogosto napadali, mi pa smo bili še vedno oblečeni v zebraste obleke in seveda ostriženi na balin.

Tako smo torej v spremstvu nekaj partizanov potovali od enote do enote. Vrnili smo se v Jugoslavijo ...«

Spomini Alojza Čedeta

»Po pobegu treh francoskih kaznjencev v septembru 1944 so kontrolo poostriili in esesovci so z železno palico do dna prebadali vagončke. Uvideli smo, da na enak način pobegniti ne bomo mogli.

Strojevodja je imel večkrat na dan priložnost opazovati, kje so stražarji in kako kontrolirajo vagončke. Pred predorom so esesovci zamenjali strojevodjo – interniranca s civilnim voznikom, pred tem pa je moral z lokomotivo potisniti vagončke na stranski tir. Kretnice pri takem manevriranju je moral prestaviti sam. Ponoči esesovci niso bili tako pozorni in prav to je bila naša priložnost.

14. oktobra malo pred tretjo uro zjutraj smo takoj za lokomotivo priklopili vagonček – prekucnik. Vanj smo se ulegli Francozi in jaz, vlakovodja pa nas je pokril z odpadnimi deskami in drugim materialom. Po krajšem postanku je kompozicija krenila proti izhodu. Težko si je zamisliti naše občutke, ko se je vlak pred tunelom ustavil. Esesovski stražar se je motal okrog vagončkov. Potem je strojevodja manevriral s kompozicijo in vagončke potiskal na stranski tir. To vse se je še vedno dogajalo v zastraženem prostoru. Pri tem pa ni odklopil prvega, z deskami pokritega vagončka. Tega dežurni esesovec sploh ni opazil. Pred vrnitvijo v predor je neopazno prestavil

kretnico in si s tem odprl pot proti odlagališču. Esesovec tudi tega ni opazil. Nato je lokomotivo z našim vagončkom zapeljal kakih 200 metrov nazaj v predor. Tu je za kratek čas ustavil in tiho dejal v francoščini: »Gremo tovariši!« in pognal lokomotivo s polno paro. Ko smo pridrveli iz predora mimo stražarja, smo slišali vpitje: »Halt! Halt!« Drveli smo nezadržno proti nasipu. Presenečeni esesovci so prižgali reflektorje in začeli streljati. Ko smo bili okrog 150 do 200 metrov oddaljeni, je lokomotiva z vso silo udarila v drugo kompozicijo, ki je stala na tiru. Vrglo nas je iz vagončka. Pri tem se je en Francoz močno udaril v nogo. Pomagali smo mu, da se je pobral, nakar smo bežali in nedaleč od Bornovega gradu preskočili zid ter prišli na stezo, ki je peljala proti vznožju Korošice, kjer je bil že gozd. Od tam smo se začeli vzpenjati proti robu med planino Babo in Ljubeljem in ga hoteli čimprej doseči. Medtem smo se razkropili in bežali posamič, vendar vsi proti istemu cilju.

V taborišču so sprožili alarm in tovarnjaki so začeli brniti po cesti navzgor proti Ljubelju. Mi smo že vnaprej računali, da se bodo zasledovalci v glavnem držali ceste, ker so bili po okoliških hribih partizani.

Vzpenjali smo se po zelo težko prehodnem jugovzhodnem ljubeljskem pobočju in okrog sedmih zjutraj smo se spet našli. Potem smo ves dan hodili pod vrhovi Košute na koroški strani in se tako izognili esesovskim patruljam in njihovim psom. Bili smo zelo lačni in utrujeni. Naokrog je bilo vse tiho. Spustili smo se v dolino, da bi našli kaj za pod zob. Zagledali smo hišo in se napotili proti njej. Nedaleč od nje smo zagledali neko Korošico. Stopil sem k njej. Vprašala me je: »Kam pa greste?« »Pobegnili smo in radi bi prišli k partizanom,« sem ji odgovoril. Pokazala je proti hiši, v katero smo bili namenjeni, in mi rekla: »Tja pojdite! Tam so partizani!« V tistem trenutku pa sem zaslišal: »Roke v vis! Obkoljeni ste! Tu so partizani! Kdo pa ste vi in kdo vas vodi?« Odgovoril sem: »Fantje, ne lomite ga! Tudi jaz sem partizan. Pobegnili smo iz taborišča!« Iz gozda se nam je približalo nekaj partizanov, večinoma so bili Gorenjci. Veselo so pripovedovali, da so opazovali naš

beg, da so nam ves dan sledili in bili pripravljeni priskočiti na pomoč, če bi nas zalotili esesovci. Odpeljali so nas v hišo, kjer je bil štab. Tu smo se dobro najedli, potem pa so nas na kratko zaslišali. Prosil sem jih, naj mi dovolijo oditi na Štajersko v IV. operativno cono. Drugi dan zvečer sem se poslovil od francoskih tovarišev, se preoblekel v civilno obleko, cikle pa sem še obdržal, in s kurirji odšel v Zgornjo Savinjsko dolino in prišel v štab v Radmirjah. Francozi so ostali še nekaj dni pri partizanih, potem pa so tudi oni odšli po kurirskih poteh na Štajersko. Ko so prišli v Radmirje, sem jih obiskal in že pred njihovim prihodom uredil vse potrebno, da so jim partizani pomagali na njihovi poti prek Štajerske proti Dolenjski.«

Georges Célarié je priprave opisal takole: »Z Mauriceom sva pobeg načrtovala nekaj mesecev. Odločila sva se, da uideva z malo lokomotivo in enim vagonom, za kar sva potrebovala

Georges Célarié,
René Balauz,
Maurice Arnould
(zadaj) in Fortuné
Péllissier ter Albert
Jouannic,
slikani štiri mesece
po pobegu
ob prihodu
v Francijo.
Medtem so se
v Italiji že dobro
opomogli.

soglasje strojevodje Renéja Baulaza, ki je vozil eno od obeh lokomotiv.

Baulaz se je strinjal, a je zahteval, da vzamemo s seboj še njegovega prijatelja Jouannica. Ker smo nujno potrebovali enega Jugoslovana za primer, če srečamo partizane, sem se obrnil še na Alojza Čedeta, ki je prav tako soglašal. Z menoj vred nas je bilo šest, skrajno število s še nekaj izgledi za uspeh.

Pred zadnjim odhodom na delo sem šel obiskat Mauricea Jacquesa, ki je ležal v ambulantni predsobi odpisanih, da pokadiva mojo zadnjo cigareto. Pri tem pa me je nahrulil zdravnik Josef, ki je prav takrat stopil v sobo. Mauricea sem zelo cenil. Rekel sem mu: »Maurice, to noč bomo ušli.« S solznimi očmi mi je stisnil roko in rekel: »Srečno!« Povedal sem tudi Petru, pisarju v baraki števil. 5, in mu rekel: »Peter, rečem ti z bogom! Če boš slišal streljanje, vedi, da smo to mi!« Odgovoril mi je: »Vi ste nori!« Ta dva sta torej ob dveh zjutraj vedela, da je bil alarm sprožen zaradi nas. Bila sta z vsem srcem z nami in nam želela uspeh. Odšli smo s praznimi žepi in nihče razen teh dveh do tistega trenutka ni vedel za našo namero. Vse smo pripravili sami.

Pred polnočjo je Baulaz pred lokomotivo pririnin visok, lesen vagon, ki pa za pobeg ni bil pravi. Prosil sem ga, naj po malici pripelje star pločevinast vagon, češ da bomo predor očistili starih desk. O polnoči je bilo vse pripravljeno, tedaj pa je postalo dramatično. O našem odhodu nisem obvestil Louisa Lorenzinija. Težko mi je bilo pobegniti brez njega, toda mislil sem, da mu manjka nekaj resnosti in da bi lahko ogrozil naš pobeg. Priznam, da sem se o njem zelo motil. V trenutku, ko bi morali zlesti v vagon, je eden od nas (ne bom ga imenoval) rekel: »Jaz ne grem! Ch. nočem pustiti samega.« Za sekundo sem bil presenečen, potem pa se mi je posvetilo: *Louis!* Louis bo prevzel njegovo mesto. Tekel sem, da ga najdem, ker je malo dalje delal s svedrom. Ko sem ga poklical, je odvrnil orodje in stekel za menoj. To je trajalo samo kaki dve minuti. Naš prijatelj pa si je spet premislil in tako sem moral v zadnjem trenutku Lorenziniju reči: »Ne moreš z nami!« Odšel je s solzni-

mi očmi, ne da bi rekel eno besedo. Vedno sem bil žalosten in nikdar se nisem mogel potolažiti zaradi njega. Čutil sem, kako se mu bodo posmehovali drugi in šef barake Max: »Tvoji prijatelji so odšli, tebe pa pustili tukaj!« Louis mi je ostal prijatelj. Ko se je vrnil domov, je prvi prišel k meni v Maxeville, in to brez kakršnegakoli očitka.«

Célerié o Lorenziniju: »Francoska policija ga je aretirala l. 1942. Imel je srečo, da ni bil ustreljen. Ko so ga prijeli, je imel pri sebi torbico s protinacističnimi letaki, ki jih je zvečer vtikal pod vrata vaščanov. Skrival je tudi strelivo in moral bi razstreliti neki zelo pomemben objekt. Eno leto je bil zaprt v Brieyu, nato so ga poslali v Nancy in Ecrouves, od tam v Compiègne, kjer sva se srečala marca l. 1943. Bil je odličen človek in zaradi modrih oči so ga poznali kot »plavega Vosgienca«. Potem sva bila stalno skupaj, razen v Mauthausnu, kjer nisva bila v isti baraki. Z Mauriceom Arnouldom smo bili v prvem transportu, imenovanem X, ki je odpeljal proti Tržiču. Ko so izbirali kaznjence na apelplacu, sem bil zavržen, ko pa sem med izbranimi videl Louisa in Mauricea, nisem mogel zdržati. Stopil sem iz vrste in gol ko črv odhitel proti komandantu Zierei-su, ki je nadzoroval drugo izbiranje. Za hip sem pomislil, da bo potegnil samokres in me pred vsemi za zgled ustrelil. V polomljeni nemščini sem mu rekel: »Moj brat gre, hotel bi z njim.« Razumel sem, da me je vprašal, ali sem se ukvarjal s športom. Pritrdil sem mu in ko mi je odgovoril: »Weg!«, sem poskočil na drugo stran dvorišča, kjer so izbirali 300 kaznjencev za odhod. Tako sem spet našel Mauricea in Louisa. Od takrat smo bili vedno skupaj, vse do noči pobega. V taborišču smo si delili vse.«

Po dolgem iskanju je Janko Tišler s pomočjo Georgesa Hureta našel »strojevodjo« Renéja Baulaza. Ta mu je v pismu l. 1984 pobeg opisal takole. »Da sem to lahko storil, gre zasluga predvsem civilnemu delavcu Francu, ki je zbolel, ko je delal kot strugar v delavnici (Franc Bertoncej – op. J. T.). Ker so iskali nadomestilo zanj, sem dvignil roko. V delavnici sem delal skoraj dva meseca. Ko se je Franc vrnil, so mi poverili lokomotivo ...«

Baulaz nadalje opisuje beg, srečanje s partizani in njihovo nadaljnjo pot: »V spremstvu partizanov smo potem hodili predvsem ponoči. Ne spominjam se imen mest in vasi, skozi katere smo šli. 31. decembra 1944 smo se v Zadru vkrcali na angleško vojno ladjo, ki nas je odpeljala v Bari, v Italijo. Tam smo bili v karanteni v neki vojašnici, potem v Neaplju in končno prišli v Marseille. Domov sem prišel 25. februarja 1945 ...« in zaključuje: »Od dneva pobega se na Ljubelj nisem več vrnil.* Najbolj mi je bilo hudo, ko nas je 12 ur po pobegu zapustil naš prijatelj Čede, ki je odšel naprej s partizani in ga potem nismo videli nikdar več.«

Skoraj 40 let po pobegu, junija 1984, so Čede, Célarié in Arnould skupaj s poznejšim ubežnikom Aubertom, nekdanjim partizanskim kurirjem Jožetom Oražetom iz Srednjega Kota ter Jankom Tišlerjem odšli k slovenski kmetiji »pri Hanžžu«, da ugotovijo, kje so srečali partizane. Hišo so našli nespremenjeno, žal pa je že od leta 1951 opuščena. Med vojno je v njej živel Ludvik Užnik s sestro Mojco ter njeno nezakonsko hčerko Mojco, ki je bila takrat stara okrog 30 let (pozneje poročena Dovjak v Svetni vasi/Weizelsdorf na Koroškem). Užnik je imel kmetijo v najemu od veleposestnika Voigta. Mojca je srečala pobegle kaznjence in jim pokazala, kje so partizani.

Ubežniki so na koroški strani bežali proti vzhodu, po severnem pobočju Košute, ob samem robu gozda in melišč, dokler niso zagledali pod seboj Hanžžove in Hornikove domačije. Ko jih je ustavila partizanska patrulja, so prišli v hišo, kjer je bil štab I. bataljona Zahodnokoroškega odreda. Nedolgo zatem so zvedeli, da se približujejo Nemci. Hitro so se morali umakniti v gozd proti Horniku, a so se kmalu spet vrnili.

Ponoči so spali na skednju nad hlevom. Čede jih je zapustil še isti večer. Ostali so drugo jutro odšli s partizani ob vznožju Karavank proti Železni Kapli. Prišli so do neke lope, kjer je

* Baulazova izjava, da se na Ljubelj ni vrnil nikoli več, več ne drži, kajti prav letos, 1995. leta, se je udeležil proslave ob 50-letnici osvoboditve taborišča.

bilo precej partizanov, ki so prepevali. Prespali so v skalnati votlini neke hiše. Drugo jutro je prišel ponje mlad partizanski kurir in jih odpeljal malo dlje v gozd, kjer je bilo še nekaj snega. Naročil jim je, naj ga tam počakajo. Čakali so ga ves dan in že so mislili, da ga ne bo. Začeli so pripravljati streho iz smrekovih vej, da bi prespali. Pred nočjo pa je prišel drug partizan in jih odpeljal proti Štajerski. Prišli so v Solčavo, kjer je bila zavezniška vojaška misija. Njej so dali podatke o taborišču, kaznjencih in nemški vojski. Zaradi napada so morali Solčavo hitro zapustiti.

S Čedetom so se videli še enkrat, in sicer v Radmirjah, potem pa so jo ubrali po kurirskih poteh proti Dolenjski. Bili so v Črnomlju, Predgradu, Starem trgu, nakar so šli preko Plješevice proti Topuskem, skozi Gline in tako naprej vse do Zadra. Tam so se na Silvestrovo vkrcali na angleško vojno ladjo, ki jih je odpeljala v Bari. V Italiji so bili skoraj dva meseca v raznih taboriščih, nato pa so jih poslali v Francijo.

V taborišču po pobegu najštevilčnejše skupine internirancev večjih maščevalnih represalij ni bilo. Esesovci so zaslišali vse pobeglim najbližje kaznjence, vsi so morali skoraj ves dan stati na apelplacu, nekatere so seveda pretepli, vsem pa so za en teden odtegnili cigarete.

Pobeg Italijana

O pobegih internirancev je taboriščna uprava obvestila politični oddelek, ta pa vodjo taborišča Mauthausen SS-hauptsturmführerja Bachmayerja.

V obvestilu 7. novembra 1944* je napisano, da je poleg šestih internirancev 14. oktobra pobegnil 21. oktobra italijanski »Schutzhäftling« *Gino Da-Gas*, roj. 30. 9. 1923, s številko 57.561. Sodeč po internirančevi številki je moral priti v Maut-

* Dokument je na Dunaju spomladi l. 1988 našel France Filipič iz Ljubljane. Do takrat tega pobega nihče ni niti omenil.

hausen med 11. in 20. marcem 1944, na Ljubelj pa verjetno s transportom 19. aprila in bil poslan na severno stran.

Po podatkih italijanske borčevske organizacije A. N. P. I. je bil Da - Gas rojen v Benetkah. V zadnjih dneh vojne je bil v 20. brigadi »Fratelli Fontanot« (Bratje Fontanot). Iz tega je mogoče sklepati, da mu je pobeg uspel in da je našel partizane. Več podatkov ni bilo mogoče zbrati.

Pobeg štirih Francozov

Štirje francoski interniranci, ki so delali na Ljubelju kot elektrikarji, so se že nekaj mesecev pripravljali na pobeg, toda nikdar ni bilo ugodne priložnosti. Med drugim so tudi načrtovali, da bi v taborišču prekinili električno razsvetljavo in ušli.

21. novembra 1944 je zapadel visok sneg, ki je zametel cesto čez Ljubelj, pretrgal električno napeljavo visoke napetosti in na nekaj mestih prekinil telefonsko žico, ki je bila potegnjena preko Ljubelja in povezovala delovišči na obeh straneh. Ker je bila telefonska zveza napeljana tudi skozi predor, so elektrikarji nemškega delovodjo prepričali, da bi bilo pametno pobrati žico, ker primanjkuje tako dragocenega materiala. Nemec je ta predlog s zadovoljstvom sprejel in 22. novembra popoldne so že pobirali žico na slovenski strani, stražila pa sta jih dva esesovca. Nameravali so napasti stražarja in pobegniti. Toda to je bilo nemogoče, kajti s slovenske strani se je lepo videlo po preseki, kjer je tekla napeljava.

V četrtek, 23. novembra, so dopoldne žico pobirali že na koroški strani. Žal pa je bilo preblizu taborišča. Opoldne, ko so bili zaradi visokega snega že precej utrujeni, so delovodju predlagali, da bi jo na zadnjem odseku pobrali naslednji dan. Odločili so se namreč, da bi takrat pobegnili. Na njihovo srečo pa je Nemec predlog zavrnil. Jezni, ker jim nakana ni uspela, so se odločili, da pobegnejo že to popoldne.

Ob 13. uri so se iz severnega taborišča podali Marcel Aubert (27.749), André Moreau (28.355), Camille Becquer (27.783) in André Ménard (28.332). Spremljala sta jih esesovca z mavzericama in bajoneti. Eden je bil SS-sturmmann Emil Gross, sudetski Nemec, drugi pa mlajši folksdojčer iz Hrvaške.

Ko so prišli na vrh Ljubelja, sta se prijateljsko pogovarjala z orožniki, ki so bili na straži, potem pa so jo v koloni mahnili nekaj sto metrov na levo po grebenu, kjer naj bi pobrali žico. Na čelu kolone je bil Gross, vmes interniranci, zadaj pa folksdojčer. Ko so prišli do električnega droga, se je interniranec Becquer začel pripravljati, da na noge naveže plezalne dereze, da bi se vzel na drog. Folksdojčer je šel naprej proti bližnjemu električnem drogu, nenadoma pa ga je spodneslo in zdrsnil je po strmini. Tedaj pa se je Becquer zravnal in s plezalno derezo udaril Grossa po glavi ter mu skušal iztrgati puško. Na pomoč mu je priskočil Moreau. Ko je to videl Aubert, se je po drči spustil za folksdojčerjem, ga zgrabil in mu glavo uklestil pod pazduho. Grossu je uspelo sprožiti puško in tako opozoriti na

Max Spitzer je fotografiral francoske internirance. Razen Jacquesa Nouryja (drugi z leve) so vsi trije – André Moreau, André Ménard in Camille Becquer – 23. nov. 1944 pobegnili.

nevarnost, potem pa se je vdal. Opozarjal ju je, naj opustita svoj namen, saj je že sprožil alarm, in jima celo obljubil, da bo, če bosta ubogala, incident zamolčal.

V tistem trenutku pa je Aubertu pritekel na pomoč četrti interniranec Ménard. Borba s folksdojčerjem je bila težka. Bil je mlad in krepak, onadva pa izčrpana. Težko bi ga zmogla, če ne bi pritekel še Moreau z bajonetom, ki ga je vzel Grossu. Folksdojčerja so podrli na tla in mu vzeli orožje.

Vsi štirje so se takoj spustili v beg. Bali so se, da bi jim sledili stražarji z vrha Ljubelja. Umikali so se proti zahodu v smeri Zelenice. Orožje je bilo težko, zato so ga nosili menjaje. Kmalu pa je njihov umik zaustavil snežni plaz. Da bi bil položaj še težji, je enemu spodletelo, zdrsnil je in se izgubil.

Ostali trije so mrzlično iskali kraj, kjer bi lahko prečkali plaz. Mudilo se jim je, telesno pa so bili že zelo utrujeni. Nehote so se razšli. Po približno pol ure tavanja so se spet našli. Nadaljevali so proti zahodu.

Orožnik Suhadolnik je dejal, da je bil en stražar ubit, drugi pa ranjen, mrtvemu stražarju pa da so interniranci vzeli tudi uniformo. To pa ne drži. Moreau je povedal, da sta bila, ko so pobegnili, oba esesovca še živa. Na glavo udarjeni esesovec je prišel v taborišče in o dogodku obvestil poveljstvo. Komandant je takoj zbral prostovoljce za hajko. Pet stražarjev je šlo po poseki, ker so računali, da jo bodo pobegli morali prečkati. Po približno dveh urah so se brez njih premočeni vrnili. Pred tem pa so nezavestnega Grossa s prelaza odnesli v taborišče na južno stran.

Tudi Slapar, esesovski stražar, je dejal, da sta stražarja prišla v taborišče brez orožja in da je bil eden potolčen po glavi in nosu. V ambulantni ga je obvezal dr. Ramsauer. Med esesovci se je tudi govorilo, da se je to zgodilo v trenutku, ko se stražarja nista videla zaradi mrtvega kota. Seveda so bile to le njihove razlage. Po pobegu kaznjencev se je mlajši esesovec kmalu opomogel in s krvavo glavo prišel na cesto na koroški strani in z nje zavil na dovozno cesto. Louis Breton se dobro spominja njegovega krvavega obraza. Na dovozni cesti pa je pograbil

lopato in se pognal proti kaznjencem. Ti pa so se razbežali po zastraženem prostoru in se tako izognili udarcem.

Za pobeg četverice so zvedeli in ga občutili tudi kaznjenci v severnem taborišču, predvsem tisti, ki so popoldne delali v predoru in pri mešalcu betona. Iz južne strani sta esesovca skozi predor peljala stražarja z obvezano glavo. Ta je v rokah držal debel kol. Že pri vhodu je začel udrihati po vsakem kaznjencu, ki ga je dosegel. Pri tem so jo, kot so izjavili, skupili Franc Bešter, brata Homan, Aliji Šahinoviću, ki je delal pri betonu, pa je uspelo pobegniti.

Ranjenega Grossa je dr. Ramsauer dva dni pozneje poslal v bolnišnico na Golnik, kjer je ostal do 6. decembra.

Ko so se zvečer kaznjenci na severni strani vrnili z dela, so bili kaznovani. V vrstah po štirje so morali delati žabje skoke in se plaziti po tleh, potem pa stati mirno, esesovci pa so jih pretepali. Ta »predstava« je trajala skoraj dve uri. Le redki pa so se nad ubežniki jezili. Večina jim je privoščila uspešen pobeg.

Ljudmila Poschinger: »Jeseni leta 1944, ko je bil na planinah že sneg, so prišli k nam štirje kaznjenci. Ponoči, okrog

KRANKENHAUS GALLENFELS					
Eintritt:	Austritt:	Krankengeschichte		A.-Z.:	Abtlg.:
25.11.44	6. Dez. 1944			7709	1/3
1	Var. und Zuname	Gross Emil			
2	Beruf, Stand, Religion, Muttersprache	35 Sturmann, verh., r.k., deutsch			
3	Trayungs-Scheidungs- } Daten	1936 Halbestadt			
4	Geburtsort und -ort Gemeinde, Kreis, Land	3. April 1913, Karolinenthal, Pommern			
5	Staatsangehörigkeit	D.R.			
6	Spitalsamtl. Mitteilung	Gattin: Helene geb. Jantschek, Gaidel, Slowakai			
7	Letzter Wohnort Künftiger Wohnort	33 Lager Loiblpass, St. Anna unterm Loibl, N. Neumarkt			
8	Die Verletzungsanzeige verfaßt am:			Zuweisender Arzt:	
9	Krankheit:	Kopfschwartenvorletzung, Comotio.			
10	Mit einem allfälligen operativen Eingriff einverstanden:				

Bolniški list za ranjenega esesovca Emila Grossa.

enajstih, ko sem že spala, so potrkali na okno, potem pa še na vrata. Mislila sem, da so partizani. Ker sem spala v mansardi, sem šla dol in po slovensko vprašala: »Kej hočete? Kej iščete?« nekdo pa je odgovoril po nemško: »Hrano bi radi, hrano, kruh!« Tako sem jih zagledala. Takoj sem vedela, da so iz taborišča. Oblečeni so bili v modre progaste obleke, na katerih so bile številke. Potem so uporno prosili za kruh, samo za kruh. Vrata sem se bala odpreti, a odprla sem okno, odšla v shrambo in jim skozi »gavtre« dala kruha, nakar so se takoj izgubili v temi. Na kmetiji sem bila sama, kajti mož je bil že v nemški vojski.

Prihodnje jutro sem šla v hlev in pogledat še v zgornji del, kjer je bilo seno. Medtem pa sem tudi opazila, da je nekdo kuril. Zato sem se povzpela na »pod« in tam sem jih zagledala. Ležali so zgoraj pri strehi, čisto zadaj. Vzela sem seno in ga odnesla živini, nakar sem se vrnila in jih vprašala: »Kaj pa pravzaprav hočete? Kaj pa hočete?« Eden, ki je znal nemško, je dejal: »Jesti in poiskati partizane!« Ja, Marija, jaz nisem natančno vedela, kje bi mogli biti partizani, odkod pa naj jih pripeljem sem? Potem so pri nas ležali še dva dni, jaz pa sem premišljevala, kaj naj storim. Rekla sem si, da je najbolje, da grem proti Selam, da koga najdem. Potem pa sem šla s hčerko Eriko v snegu peš proti Oslici, kjer sem srečala Friedla Tomka. Ta pa naju ni takoj spoznal in naju je vprašal: »Kej pa delate?« Odgovorila sem mu: »Ali naju ne poznaš? Ti si ja Friedl!« Povedala sem mu, da se pri meni v hlevu skrivajo pobegli kaznjenci, ki bi hoteli k partizanom in če bi lahko kaj storil, da jih vzamejo s seboj, kajti jaz jih ne bom mogla dolgo imeti. Obljubil je, da bo poskusil, ter odšel, midve pa sva šli nazaj.

Moj sosed je tudi vedel, da so pri meni ubežniki, in dejal, da jih moramo spraviti nazaj v taborišče ali pa bo šel tja prijaviti in naj jih odpeljejo. Rekla sem mu, da to sploh ne pride v poštev in da nočem, da bi te uboge ljudi še izdali. Uboga naj in nikomur naj nič ne govori.

Esesovci pri nas kaznjencev niso iskali. Mislim, da so se bali priti, kajti imeli so orožje, ki so ga pri pobegu vzeli stražarjema. Tudi skrila sem vse, hrano pa sem jim nosila na

»pod« tako, kot bi šla krmit prašiče, da ja kdo ne bi kaj opazil, torej čisto naskrivaj. Kaznjenci so bili pri nas dva dni in eno noč, tretji dan zgodaj zjutraj, bilo je še temno, pa jih je odpeljal Tine Mulej. Spustili so se proti cesti, jo prečkali, potem pa šli proti Oslici k partizanom.«*

Nadaljnja pot

Iz dnevnika, ki ga je pisal Aubert, je razvidno, da jih je po dveh dneh skrivanja pri Spodnjem Strahu odpeljal partizanski kurir Tine Mulej. Kmalu pa jih je zapustil in jim pokazal pot proti vzhodu.

V Brodeh sta jih ustavila kurirja Franci in Jože Mak. Odpeljala sta jih do Plaznika, kjer so jih nahranili, potem pa spremljala preko Oslice do kmeta Jožeta Maka, p. d. Franca v Zgornjem Kotu. Tam so tudi prišli v stik s I. bataljonom Koro-

Š t a b		IZDG ARHIV
I. bataljona Kor. odreda.		
Na položaju 27. 11. 1944.		
Štev. 1.	Komandi Gornje Savinjskega	
Predmet: 4 Francozi za komando	področja.	
	Gornje Savinjskega	
	področja.	
V nas bataljon so prispeli 4 Francozi in sicer: Aubert Marcel, rojen 18.4.1922. v Rombas (Moselle), Moreau Andre, rojen 25.3.1915. v Cuzign (Indre), Becquer Camille, roj. 27.10.1902. v Mancieulles (M. et M.) in Ménard André, roj. 16.1.1921. v Guingamp (G.D.N.). Imenovani tovariši so pobegnili iz lagerja v Ljubelju in so pred pobegom pobili tri dva policista. S seboj so prinesli tudi 2 puške tipa mauser. Z ozirom na naredbi glede inorodcev iste posiljamo na Vašo komando. Smrt fašizmu - svoboda narodu !		
Podpisnik:	Komandant:	
<i>Franc Mak</i>	<i>Marcel Moreau</i>	

Partizansko poročilo o pobeglih »inorodcih«.
Dveh policistov niso pobili, temveč samo ranili.

* Povzetek intervjuja Josefa Zausniga z Ljudmilo Poschinger, p. d. Strahovo Milo, iz Brodi v juliju 1993.

škega odreda. Po kurirskih poteh so po tednu dni prispeli na področje Zgornje Savinje. 5. decembra so prišli v Luče, naslednji dan pa v Ljubno in nato v Gornji Grad. Po mnogih zapletih in stiskah ob napadih nemških enot so se pomikali prek Dolenjske proti osvobojenemu ozemlju in 21. decembra prispeli v Črnomelj. Vendar samo trije, kajti Ménard je na poti onemogel in ostal pri partizanski enoti.

V novoletnih dneh so večkrat poskušali nadaljevati pot proti Hrvaški, vendar so se morali zaradi nemških napadov vračati v Predgrad in Stari trg. Do Delnic jim je uspelo priti šele 1. februarja 1945, od tam pa so se spet vrnili na slovensko stran Kolpe.

Končno so 11. februarja prispeli v Glino, kjer so prišli v stik z angleško vojaško misijo v Topuskem in srečali tudi ameriške pilote, ki so jih rešili partizani. Doživeli so tudi ustaški napad na Glino.

Šele 9. aprila so prišli v Zadar, od tam pa so jih po morju odpeljali v Šibenik in potem z vlakom v Split. 18. aprila so z ladjo s postankom na Visu odpluli v Bari.

Na vsej poti so jih spremljali sledovi petih pred njimi pobeglih Francozov. Na zidovih so našli njihova imena in datume tamkajšnjega bivanja.

Izgubljeni Ménard

Marcel Aubert je v svoj dnevnik 19. decembra 1944 napisal le, da je André Ménard zaradi izčrpanosti zapustil skupino in ostal pri partizanih, ki so ga potrebovali zaradi njegovega radiotelegrafskega znanja.

Georges Huret je v knjigi Deveti krog Aubertovo izjavo zavrnil in jo označil za »beg od odgovornosti, kajti svojega tovariša so zapustili v brezupnem položaju«.

Huret nadalje pripoveduje, da mu je ob prihodu v Črnomelj neki partizanski kurir povedal za Ménarda, ki je ležal v neki vasi, oddaljeni nekaj kilometrov. Šel je ponj in ga skoraj prinesel v Črnomelj, v neko stavbo, ki je bila dejansko razkuževal-

nica za prišleke. 17. januarja ob napadu na Črnomelj so bežali, Ménarda pa so morali pustiti v stavbi, ker niti hoditi ni mogel. Po Huretovih trditvah naj bi torej umrl ali pa bil ubit v času od 17. do 21. januarja 1945.

Svojo trditev je Huret podkrepil tudi z izjavo Čeha Théodorja Malyja pred sodiščem v Brnu: »Interniranec, ki je bil izčrpan in ni mogel hoditi, je ostal v vasi, ki je bila oddaljena od Črnomlja le nekaj kilometrov. Georges Huret ga je iskal vso noč in ga prinesel v naše zavetišče. Po treh dneh smo morali Črnomelj zapustiti. Mali Francoz nam ni mogel slediti. Nikoli več ga nismo videli.«

Po vojni si je Ménardova sestra Bertha močno prizadevala, da bi odkrila resnico in seveda grob svojega brata. Dopisovala se je z mnogimi nekdanjimi interniranci in ubežniki z Ljubelja: Moreauom, Becquerom, Nouryjem, Ragotom, Huretom idr. Poleg tega pa še z mojstrom na Ljubelju Maxom Spitzerjem in Alzačanom Moihangeom Guldnerjem, ki je pobegnil k partizanom. Prepotovala je tudi vso pokrajino okrog Črnomlja in celo do Karlovca in Reke. Kaj več vesti o Andréu ni našla, pa tudi njegovega groba ne. Vzela ga je krutost tistega časa ...

Pobeg Slovenca Odarja in Poljaka Turunskega

Alojz Odar je bil rojen 10. junija 1926 v Stari Fužini v Bohinju. V avgustu 1943 je bil poklican na nabor v Kranj in potrjen v nemško vojsko. Drugo jutro je pobegnil čez ograjo kranjske vojašnice in se z vlakom odpeljal do Lesc, naprej pa jo je mahnil peš proti Bohinju. Na Poljah ga je Jaka Zalokar povezal s Klemenom Rabičem, ta pa ga je odpeljal k partizanom v Gorenjski odred. Zaradi izkazane hrabrosti so mu dovolili, da gre pogledat domov. Nedaleč od doma pa so ga ujeli Nemci in ga odpeljali naprej v Bohinjsko Bistrico, potem pa na gestapo v Radovljico. Po večkratnem zaslišanju so ga 9. maja pripeljali v begunjske zapore. 27. junija je bil z oznako »bandit« poslan v Mauthausen skupaj s 63 zaporniki, večinoma partizani. Dobil

je številko 77.089, 12. julija je bil z velikim transportom, v katerem je bilo največ Poljakov in blizu 40 Slovencev, poslan na Ljubelj.

Ko je prispel transport v taborišče, so morali Jugoslovani stopiti iz vrst. Polovico so jih poslali na koroško stran, Odar pa je ostal na slovenski, in sicer v baraki šte. 4.

Delal je v predoru, kjer je zaradi vlage in prepaha dobil pljučnico. 14 dni je bil v ambulantni. Ko se je malo opomogel, so ga pripeljali v barako šte. 5, kjer so zanj skrbeli tovariši, kajti bil je med najmlajšimi v taborišču.

Ob vrnitvi na delo so ga zaradi šibkosti izbrali za transport v Mauthausen. Na srečo pa je tiste dni snežilo in esesovci so internirance poslali kidat sneg na cesto proti vrhu Ljubelja. Odar je bil v skupini z osmimi Francozi in s Poljakom Turunskim. Stražila sta jih dva esesovska podoficirja. Na cesti so bili skoraj ves teden. V tem času pa so razmišljali o pobegu. Dogovarjali so se, da bi stražarja pobili z lopatami in pobegnili v partizane. Toda priložnosti ni bilo. Esesovca sta se dosledno ravnala po navodilih, da mora biti med njima in kaznjenci ustrezna razdalja, poleg tega pa sta imela brzostrelki vedno pripravljeni na strel. Ko so se že približevali vrhu prelaza, se je Odar odločil. 30. novembra je Poljaku rekel, da bo pobegnil sam, ker kaže, da za vse ne bo priložnosti. Štefan se je odločil, da gre z njim.

Cestarju Ivanu Bergantu, ki je kaznjence spremljal pri delu, je Odar povedal o svoji nameri. Ta mu je pobeg odsvetoval zaradi previsokega snega. 1. decembra je Odar dal sojetniku Francu Beštru svoj kruh in mu povedal, da se je odločil.

Do kosila ni bilo nobene priložnosti, potem pa je skupina v spremstvu obeh esesovcev in cestarja Berganta odšla proti vrhu, da odkida še zadnjo rido. Na čelu je šel esesovec »Stročji fižol«, na koncu kolone pa Augustin. Odar in Turunski sta šla za prvim stražarjem. Med potjo sta se pogovarjala, kdo bo skočil prvi. Odar je dal prednost Poljaku. Ko so se bližali predzadnjemu ovinku, ga je opozoril, naj se pripravi.

Stražar je bil verjetno nekoliko nepozoren, tedaj pa sta se Odar in Turunski pognala preko zidu pod cesto. Slediti bi jima

moral še Francoz Barbier, toda v hipu se je premislil, ker je ocenil, da je prenevarno. Komaj kakih 15 metrov pod cesto se je začela velika strmina. Tu se je Poljak ustrašil, se ustavil in rekel, da ne more naprej. Na levi je bilo pobočje povsem golo, zato mu je Odar zavpil, naj mu sledi, in se pognal na desno v smrečje in zdrsnil po strmini v dolino proti Korošici. Pobeg so videli ostali kaznjenci in se začeli potihoma pogovarjati. Njihovo čudno vedenje je opazil »Stročki fižol« in takoj ugotovil, da dva manjkata. Francoski kapo je celo zavpil: »Zwei Mann weg!« (Dva človeka pobegnita!) Esesovec je kaznjencem takoj ukazal, da se uležejo na trebuh s spredaj prekrizanimi rokami. Zagledal je Poljaka, ki se je obotavljal, kam bi skočil. Z rafalom ga je prestrelil pod trebuhom in esesovcu Augustinu ukazal, naj gre za drugim ubežnikom. Ta je prišel samo do prvih smrečic, naprej pa se zaradi strmine ni upal. Slišati je bilo še en rafal. Poljak menda še ni bil mrtev in je Augustina prosil, naj ga ne ubije. Po streljanju je moral Bergant Augustinu pomagati, da se je povzpел na cesto. Rekel je, da je drugi ubežnik zagotovo ranjen, ker da je v snegu videl sledove krvi, kar pa ni bilo res. »Stročki fižol« je še enkrat ustrelil v zrak in tako obvestil stražarje, potem pa odšel k orožnikom na prelazu in telefoniral v taborišče. Čez dobre četrt ure se je z malim oklepnim avtom pripeljalo pet ali šest esesovcev, med katerimi je bil tudi komandant severnega taborišča Gruschwitz. Rjovel je nad obema esesovcema in jima rekel, da bi morala preostale kaznjence postreliti in se pognati za pobeglim. Po ogledu kraja so kaznjence odgnali v taborišče, ubitega Poljaka pa pustili pod smreko.

Komandant Winkler je potem zaukazal hajko za Odarjem. Bergantu je naročil, da jim mora pokazati pot, ki je peljala od garaže proti vzhodju Korošice. Z njim je šlo še nekaj esesovcev in dva vojaka, koroška Slovenca. Ta dva sta kmalu omagala, mlada esesovca pa sta še tiščala naprej. O mraku so zasledovanje prekinili, Bergant pa je odšel domov.

Prihodnji dan so osem kaznjencev odpeljali do mrtvega Poljaka, a ne zato, da bi ga odnesli, temveč da mu poberejo obleko in ubutev. Opravilo je bilo težko, kajti truplo je bilo

zmrznjeno. Bril je zelo močan veter. Golega so potem esesovci enostavno zvalili čez rob. Nadaljevali so tudi hajko za Odarjem, a so jo kmalu opustili. Bili so prepričani, da bo zmrznil v snegu.

Po vojni je Bergant ob kraju uboja našel le še nekaj kosti ubitega Turunskega, kajti lisice so truplo oglodale.

In kako se je godilo Odarju?

O tem je pripovedoval: »Pognal sem se po strmini. Slišal sem rafal, vendar me ni zadel. Računal sem, da imam, preden bodo Nemci poslali patruljo, najmanj pol ure prednosti. Teh se nisem tako bal, bolj pa psov, če jih bodo spustili za menoj. Vlekel sem se po ruševju, da ne bi mogli za menoj. Šel sem proti Korošici. Sneg je bil visok in udiralo se mi je tudi do pasu. Nemcev se nisem več bal. Začel sem razmišljati, kam naj jo uberem. Mračilo se je. Hodil sem že kake štiri ure. Bil sem utrujen, a vedel sem, da zaspati ne smem, ker me bo konec. Ko sem prišel na greben, je bila že noč. Kako sem šel na drugi strani navzdol, več ne vem. Sneg me ni držal in gazil sem ga do pasu. Kam in koliko časa sem še tako hodil, ne vem. Naenkrat nisem mogel več. Bil sem tako utrujen, da mi je bilo že vseeno. Ulegel sem se v sneg in postajalo mi je toplo. Že me je začel grabiti spanec, tedaj pa sem zaslišal lajanje. Takoj sem pomislil, da sem blizu hiše. Storil sem še nekaj korakov in prišel na kolovozno pot. Po kakih 50 metrih sem zagledal hišo. Počasi sem se ji približal in potrkal. Na vratih, ki so se počasi odprla, je stala priletna ženska s svetilko v roki. Gledala je v mojo progasto obleko in me povabila v hišo.*

Tu sem našel dva partizanska kurirja. Dali so mi jesti, potem pa sem zaspal. Drugo jutro so mi povedali za partizane. Šel sem mimo Mlečnika proti Zgornjemu Kotu. Na poti sem vprašal še pri kmetiji Vokovnik, kjer so me napotili k Zgornjem Žerjavu. Ko sem prišel v bataljon in povedal, da sem bil,

* To je bilo pri kmetu Gorniku ali pa pri Hanjžu pod Košuto.

preden sem bil ujet, mitraljezec, sem takoj dobil mitraljez in se z njim v prvi četi I. bataljona boril do konca vojne.«

V aprilu 1945 je bil Alojz Odar desetar v drugi četi I. bataljona Zahodnokoroškega odreda. Pred tem se je ob nemškem napadu na bataljon v Slovenjem Plajberku s svojim mitraljezom zelo izkazal, za kar ga je komandant Stane Grmek posebej pohvalil.

Da je bil Poljak Turunski ubit, je Odar zvedel šele 8. maja 1945 pri dravskem mostu na Koroškem, in to od kaznjencev, ki so prišli iz taborišča. Takrat sta bila ujeta tudi oba esesovca, ki sta streljala na ubežnika. Prevzeli so ju kaznjenci. Tam je bil ujet tudi zdravnik dr. Ramsauer. Komandant Bojan (Anton Beton) mu je vzel uniformo. V zadnjih dneh vojne je Odar sodeloval v težkih borbah z umikajočimi se nemškimi in domobranskimi enotami na Koroškem, potem pa je odšel s XIV. divizijo JLA v Banat.

Francoz Ivan Ivanoff
z »avtocesto« prek
glave (februar 1944).

Ivanoff ni tvegal

Iz dnevnika Janka Tišlerja je razvidno, da se je na pobeg pripravljaj tudi francoski študent Ivan Ivanoff. Priprave so potekale že ob koncu oktobra 1943. S seboj je hotel vzeti še prijatelja. Tišler mu je 1. novembra prinesel civilno obleko, ki jo je skril v strojnici, in ga podučil o pripravi za pobeg, poleg tega pa je obema pripravil celo legitimaciji, kateri je natipkal na uradnem papirju državne firme za izgradnjo predora. »Žig in papir sem ukradel iz pisalne mize gradbenega svetnika Wöhrerja ...«, je zapisal Tišler.

Dogovorjeni so bili, da se najdejo 6. novembra, in sicer na Čegelšah, v partizane pa ju bo odpeljal Kristelj Štrukelj, toda Francozov ni bilo. Ivanoff mu je po nekaj dneh dejal, da sta se zbala kontrole pri rampi pod »Jurjem« in pobeg odložila za poznejši čas.

Spomladi l. 1944 se je Ivanoff za pobeg spet ogrel. S Tišlerjem sta ga načrtovala tako, da bi prišel z varilnim aparatom za njim v predor, on pa bi imel v lesenem kovčku namesto teodolita obleko zanj. Ko bi se preoblekel, bi ga s kovčkom v roki spremljal skozi predor, na koroški strani pa bi se potem »izgubil«. Seveda bi moral Tišler takoj po odkritju pobega Ljubelj zapustiti, esesovci pa bi se maščevali nad Ivanovimi tovariši v delavnici, zato sta to zamisel opustila.

Zadnji pobeg

Maurice Rioux je za arhiv francoske taboriščniške organizacije »Amicale« napisal poročilo, da je spomladi leta 1945 pobegnil neznan Italijan. To potrjuje tudi izjava interniranca Maria Muženiča: »Italijan, ki je pobegnil, je bil iz barake števil. 2. Bilo je spomladi leta 1945. Delal je na žagi in dopoldne sva bila še skupaj. Naš kapo je bil neki Čeh in ko nas je prešteval, je zaradi Italijanovega pobega vsakega udaril s pasom po glavi.«

Rioux je tudi zapisal, da se esesovci ob tem niso kaj prida maščevali. Čakanje njihove skupine pred taboriščnimi vrati ni bila nikakršna kazen. Navajeni so bili mnogo hujšega. »Seveda, tudi časi so se spremenili in morale ni bilo več. Na obzorju je že bil polom nacizma.«

»Po tako množičnih in znamenitih pobegih je bil to zadnji pobeg na Ljubelju. Toda, kdo nam bo povedal, kaj se je zgodilo s tem mladim in pogumnim Italijanom?« zaključuje Rioux.

Fotografiranje v taborišču

Fotografiranje taborišč, kaznjencev pri delu in stražarjev je bilo strogo prepovedano. Na to so opozarjali napisi »Fotografieren streng verboten!«.

Med civilnimi delavci so imeli fotografski aparat le posamezni Nemci, Slovenci in drugi pa si tega niso mogli privoščiti, kajti pred vojno je bil predrag, med vojno pa ga ni bilo mogoče kupiti. Prav tako so bile velike težave z nabavo filma.

Najstarejša slika taborišča izhaja iz julija 1943, ko še niso bile postavljene vse barake. Slika je nastala po naključju. Med vojno je namreč na Koroškem služila Tržičanka Anica Stegnar, ki se je leta 1943 v Borovljah spoznala in pozneje zaročila s koroškim Slovencem Pepijem Doujakom.* V juliju 1943 sta se peš vračala iz Tržiča na Koroško. Pepi je imel s seboj fotografski aparat. Pod ljubeljskim prelazom, na »Štruci«, odkoder je lep pogled po šentanski dolini, je napravil dva posnetka: enega v smeri Sv. Ane in taborišča, z drugim pa je ujel delovišče okrog predora. Sliki je Anica po vojni dala Dorici Kralj iz Tržiča.

Ob koncu julija 1943 je bila na Ljubelju maša. Tržiški mizar Avgust Primožič je izkoristil to priložnost in prišel k

* Pepi Doujak je padel na Dunaju ob zavezniškem bombardiranju v januarju 1944.

Sv. Ani, potem pa s »Štruce« slikal panoramo doline z vsemi obstoječimi barakami.

Nekaj mesecev po prihodu internirancev se je Janko Tišler odločil, da bo slikal taborišče in internirance na delu oziroma na poti iz taborišča proti predoru. Aparat je imel prof. Milač v Bistrici pri Tržiču, vendar nista mogla nabaviti filma. Aparat pa je imela tudi kuharica Thekla Schmiedl. Ker sta z inž. Čerinom ocenila, da ni nacistka, jo je prosil, naj mu ga za kratek čas posodi. Dala mu ga je, vendar brez filma. Precej dolgo je moral čakati na film, potem na lepo vreme, predvsem pa na priložnost, da bi naskrivaj slikal internirance. To mu je uspelo 24. februarja 1944. Ob kovaško-ključavničarski delavnici je slikal francoskega interniranca Ivana Ivanoffa, pod cerkvijo kolono esesovskih stražarjev, ko so po cesti peljali zapornike na delo, pred Bornovim gradom pa še svoje sodelavce.

Slike je izdelal tržiški fotograf Nadišar. Ivanoff mu je zelo dobro uspel, druge pa so precej motne, pokvarila pa jih je še vlaga, ker so bile do septembra 1945 zakopane v lesenem zaboju.

V začetku leta in ob koncu aprila 1944 je Max Spitzer slikal štiri francoske zapornike. Po vojni jim je slike poslal v Francijo.

Tržičan Nadislav Salberger je tudi med vojno večkrat zahajal v planine. Leta 1944 je s Korošice slikal panoramo Ljubelja. Na sliki so lepo vidna koncentracijsko, esesovsko, policijsko in civilno taborišče, vhod v predor in vsa delovišča pred njim.

V februarja 1944 je prišel na Ljubelj fotograf Franc Kavčič, doma bajè iz Škofje Loke, zaposlen pri Foto Tollinger v Celovcu, ki je bil edini pooblaščen za slikanje vojnih objektov in taborišč na Koroškem in Gorenjskem. Inž. Čerin in Tišler sta ga nagovorila, da jima je nekaj slik poslal.

Verjetno je bila tudi slika, ki prikazuje prihod gauleiterja dr. Rainerja v spremstvu esesovskega generala Rösenerja in vodstva Državne gradbene uprave ter firme Universale skozi predor 4. decembra 1943, izdelana pri Tollingerju.

civilnih delavcih, katere so slikali bodisi vodja civilnega taborišča ali pa drugi Nemci.

Slike taborišča v zimi 1944/45 so interniranci našli v Rožu na Koroškem 8. maja 1945 pri ujetem esesovskem kuharju. Tedaj je Jean Granger nekemu esesovcu zaplenil fotografski aparat »Zeiss-Ikon«. Z njim je napravil precej posnetkov francoske brigade »Liberté« na Koroškem, v Radovljici, ostankov taborišča na Ljubelju, komemoracije na pokopališču in parade partizanov, brigade »Liberte« ter prebivalstva v Trziču.

Žal pa manjkajo slike, ki so jih esesovci posneli ob sežiganju ubitih internirancev v krematoriju, in tiste o boksarskih in nogometnih tekmovanjih v taborišču.

Nekaj slik z delovišča in iz taborišča na koroški strani ter skupinskih in posamičnih slik esesovcev sta ohranila družina Čašelj (Pamževa) in pa Francoz André Bourgeot.

O celotnem taborišču na koroški strani pa doslej ni bila najdena nobena slika. Kaže, da se z ozirom na njegovo lego takega posnetka ni moglo narediti, ker ga je vsenaokrog obdajal gozd, ki je zakrival pogled. Obstajata dve sliki, posneti z razdalje skoraj kilometer, na katerih so le s povečevalnim steklom razvidne posamezne barake in stražarski stolpi, policijske barake in del civilnega taborišča.

Prav gotovo pa je slik o Ljubelju precej več, žal so v lasti Nemcev in Avstrijcev, ki pa jih zaradi kompromitiranja neradi ali pa nočejo izročiti, če jih niso celo uničili.

Športne in druge prireditve

V kaznjenskem taborišču so občasno ob nedeljah popoldne potekala boksarska in nogometna tekmovanja. Navijanje, bodrenje in kričanje je bilo iz taborišča slišati daleč po dolini, pa tudi v gradu barona Borna. Civilni delavci so jih gledali iz svojega taborišča.

Z boksarskimi tekmovanji so bajè začeli že poleti l. 1943 (André Lacaze in Georges Célarié). Organizator je bil starešina Friedolin Bipp, ki je za to dobil dovoljenje najprej od SS-rapportführerja Hansa Goggla, pozneje pa Sebastiana Binderja ter od esesovskega kuharja Weigla, ti pa od komandanta Winklerja. Najbolj vnet Bippov pomočnik je bil blokač Karl Heinz Pommerehnke, »Tetovirani«, pomagali pa so jima tudi drugi blokači in kapoji, torej vsi tisti, ki so vsak dan utrjevali svoje pesti na internirancih. Najbolj navdušeni gledalci pa so bili rapportführer, kuhar in vodja straže, stražarji v stolpih ter nekateri orožniki-policisti.

Tekmovanj so se udeleževali seveda tudi interniranci. Borbe so potekale v ringu, ki je bil postavljen na apelplacu med straniščem in kuhinjsko barako, kjer sta imela svoji pisarni Bipp in pisar Karl Weber, ali pa na desnem koncu igrišča nad barako štev. 2. Boksali so Francozi proti Nemcem in tudi proti Poljakom. V vsakem tekmovanju je bilo štiri do šest dvobojev. Vsak je trajal tri runde po dve do tri minute. Interniranci–boksarji so bili prostovoljci. Taboriščna odporniška organizacija je bila v začetku proti tem tekmovanjem, češ da se ob njih zabavajo le kapoji, blokači in esesovci in da boksarji za nagrado prejemajo dodatno hrano, kar gre na račun ostalih internirancev. Kmalu pa je uvidela, da je sodelovanje neke vrste podkupovanje blokačev in kapojev, da bi si pridobili njihovo naklonjenost in se s tem izognili pretepanju, ter da tovrstne prireditve vendarle za kratek čas menjajo turobno razpoloženje internirancev. Bili so seveda tudi takšni boksarji, ki so se borili le za zajemalko čorbe, košček kruha, margarine ali pa rezino salame. Po razdelitvi večerje po tekmovanjih je namreč Bipp poklical: »Les boxeurs!« in jim razdelil ostanek. Med Francozi je bilo tudi nekaj pravih boksarjev. Interniranci se spominjajo zelo dobre borbe med Robertom Perronetom in nemškim kapojem Fritzom. Med ostalimi francoskimi boksarji so bili še 22-letni François Chaffin, 21-letni Roger Lentz, ki je boksal s »Tetoviranim«, 26-letni André Lacaze, 39-letni Louis Marchand, poklicni 31-letni boksar Pierre Tétard, 26-letni

Marcel Besneux, 22-letni René Duplaix in 27-letni univerzitetni šampion Jean Sauvage.

Od Nemcev pa so boksali predvsem blokači in kapoji. Posebno so bili aktivni »Tetovirani«, »Enooki« in pa oberkapo Winkens. Imena poljskih boksarjev niso znana.

Boksarska tekmovanja pa so potekala tudi v severnem taborišču. Prvič ga je taboriščno vodstvo organiziralo na božič 1943. Tistega dne niso delali in ker je bilo esesovskim stražarjem dolgčas, so si izmislili zabavo. Internirance so zbrali na apelplacu, kjer so postavili improviziran ring. Plešastemu nemškemu kuharju so dali boksarske rokavice in poiskali nasprotnika. Izbrali so Poljaka, ki so ga imenovali »Organist«, ker je bajè na Poljskem orglal. Bil je suh, izmučen in slaboten, sicer pa miren in resen. Tudi njemu so dali rokavice. Težko se je povzpел v ring ter se postavil pred nasprotnika. Potem je stopil v ring še sodnik oberkapo Herbert Scheller. Poljaku je pokazal, kako se mora držati in udarjati. Dal je znak za začetek. Kuhar je udaril Poljaka z desnim direkto, Poljak se je zazibal, se spet postavil ter dvignil roki. Herbert se je spet zadril: »Boks!« Po nekaj udarcih je »Organist« padel iz ringa. Potisnili so ga nazaj. Bil je napol nezavesten in iz nosa mu je tekla kri. Nemci in kapoji so se krohotali, iz stolpov pa tudi stražarji. Poljak je stal s spuščenimi rokami. Herbert je spet zavpil: »Boks!« in skakal po ringu, da bi čimbolj zabaval predpostavljene. Ker pa je kuhar nekaj trenutkov čakal, se je zadril: »No, udari! Kaj stojiš?« Kuhar je stopil k Poljaku in ga z enim udarcem podrl na tla. Dvignil se ni nikoli več. Odnegli so ga v krematorij. Po boksu so se na esesovski ukaz kapoji vrgli na zbrane internirance in začeli tolči po njih, kamor je padlo, potem pa so jih še prisilili, da so opravljali žabje skoke in »lezi – vstani!« (Iz knjige: »Kompania Stary«). Proti koncu leta 1944 so pripravili boksarsko tekmo med dvema od treh bratov Chabloz. Gledalci so povedali, da sta bila pri udarcih zelo obzirna.

Starešina taborišča na južni strani pa si je domislil tudi nogometne tekme. Igrišče v dolžini okrog 70 metrov je bilo nad barakama štev. 2 in 3. Teren so interniranci zravnali že ob

»koridi« 14. julija 1943. Dokončno pa so igrišče uredili pozneje z obveznim delom ob večerih.

S tekmami so začeli šele spomladi leta 1944. V njih pa je ob nedeljah popoldne sodelovalo po 12 ali 14 igralcev, po 6 ali 7 na vsaki strani. Prva nogometna tekma je bila »mednarodna«, igrali so francoski kaznjenci proti nemškim. Taboriščni pisar Karl Weber je napravil lijak iz kartona, nekakšen megafon, in skozenj napovedoval tekmo in delal reklamo zanjo. V francoski ekipi sta med drugimi igrala tudi Maurice Arnould in Georges Célarié, v nemški pa blokači in nekateri kapoji ter starešina Bipp. Igrali so dvakrat po 30 minut. Tekmo so si ogledali poleg internirancev še rapportführer Binder, esesovci iz kuhinje in stražarji iz stražarnice ter iz stolpov. Vodil jo je pisar Weber. Rezultat prve tekme je bil 5 : 0 za Francoze. V eni od poznejših tekem je v nemški ekipi igral tudi neki esesovec.

Organizirali so tudi tekmo med severnim in južnim taboriščem. Koroško ekipo je vodil francoski blokač Florent Stadler. Zmagalo je južno taborišče.

V francoski ekipi na južni strani so ponavadi igrali naslednji interniranci: vrata je branil 30-letni Raoul Barbé, srednja napadalca sta bila 19-letni Georges Célarié in še nekd; ostali igralci pa so bili 23-letni Michel Espallargas, 27-letni René Colin, 25-letni Maurice Arnould, 27-letni Grégoire Frederic ter Robert Mariné. Sodil je starešina Bipp.

Francoski nogometaši so hoteli Nemcem pokazati svoj pogum, voljo, odločnost in dostojanstvo, hkrati pa je bila to zanje tudi sprostitve, da ne bi mislili samo na trpljenje. Vsi interniranci tekem seveda niso odobravali, nekateri tudi iz zavisti, kajti igralci so dobili dodatek pri hrani.

Michel Espallargas: »Spominjam se, da sta nekoč v letu 1944 boksala starešina Bipp in oberkapo Fritz Winkens proti dvem Francozoma (eden je bil, če se ne motim, Georges Célarié). Boks je trajal 8 rund, rezultat pa je bil neodločen.

Drugi dvboj je bil izveden neko nedeljo popoldne leta 1944. V delavnici sem moral izdelati žeblje, ki so jih potrebovali za postavitve pravega boksarskega ringa. Nad barako št. 2 so

postavili oder, deske pa so pripeljali iz predora, kar je organiziral Winkens. Okrog ringa so napeli pravo vrv. Izzivalec je bil oberkapo Winkens, med Francozi pa se je za borbo prijavil Jean Sauvage. Winkens, ki ni znal boksati, je ves teden poprej dobival več hrane. Za sodnika so izbrali pisarja Karla Webra. Boksarja sta bila oblečena v kratke hlače in na rokah sta imela prave boksarske rokavice. Tekmo so si lahko ogledali vsi kaznjenci, prišli pa so predvsem mladi. Esesovci so gledali z druge strani žice. V četrti ali peti rundi je bil Winkens, ki se je prej delal zelo važnega, že k. o., Sauvage pa ni dobil niti enega udarca. Gledalci so se smejali in ploskali.

Sodeloval sem tudi v nogometni tekmi med severnim in južnim taboriščem, ki smo jo odigrali verjetno poleti leta 1944. Organizator je bil starešina barake na severni strani Florent Stadler. Ker igrišče ni bilo dovolj veliko, smo igrali v postavah šest proti šest. Na nemški strani so bili sami kriminalci: Friedolin Bipp, Fritz Winkens, Max Stilp, Eduard Sackmann, Florent Stadler. Med igralci ni bilo esesovcev. Za francosko moštvo pa smo igrali Georges Célarié, Maurice Arnould in jaz. Drugih se, žal, več ne spomnim. Jaz sem igral na centru. Zmagali smo mi, in to s 5 : 0. Proti meni je igral Stadler. Med nami je najbolje igral Célarié, ki je dal tri gole, midva z Arnouldom pa po enega. Po igri smo igralci dobili dobro mrzlo kavo.«

Luksemburžan Josy Wirol v svojih spominih omenja, da so za božič 1944 v taborišču na severni strani v njegovi baraki organizirali kratko gledališko predstavo, po njej pa še »ples«. Za vse to so dobili dovoljenje od starešine Rudolfa Brucknerja, ki si je prireditve ogledal s svojimi pajdaši. Igrali so na harmoniko in violino, za boben pa jim je služil sod od gorčice, tako je bilo vzdušje kar »prijetno«. Igralsko skupino je Bruckner potem nagradil s tem, da ji ni bilo treba več iz barak nositi straniščnih sodov, kotlov za hrano in opravljati drugih težjih in nevšečnih del. Seveda pa so jih morali opraviti drugi.

Louis Breton v knjigi »Mes bagnes de la Loire au Danube« piše: »Ker smo vedeli, da so Nemci na božič zelo navezani, smo se dogovorili, da izkoristimo njihova čustva z namenom, da

našim tovarišem olajšamo telesno in duševno trpljenje. Povezali smo se s Poljaki in z nekaj Rusi. Vsak iz teh skupin je moral v svoji baraki kaj pripraviti. Uspeli smo celo dobiti dovoljenje, da smo po prepovedani večerni uri smeli obiskati druge barake. Tako smo 25. decembra 1944 v severnem taborišču izvedli petje, ples in boksarsko predstavo ter ob tem vsaj za dve ali tri ure pozabili na naše žalostno življenje.«

M. Espallargas je dejal, da za božič 1944 na južni strani niso dobili nobene dodatne hrane. Esesovci naj bi tudi prepevali. Ker pa so Rusi in Poljaki zares lepo peli svoje pesmi, so jih esesovci prišli poslušat prav do ograje, v taborišče pa niso vstopili.

Kmet Stanko Čašelj, p. d. Pamž, je dejal, da so kaznjenci v severnem taborišču za božič 1944 peli božično pesem v svojih jezikih in da se je slišalo k njim domov.

Maurice Rioux se je spominjal, da so za božič leta 1944 postavili božično drevo tudi na apelplacu v južnem taborišču in da so na njem gorele električne žarnice. Opolnoči pa so stražarji v stolpih drug za drugim ustrelili v zrak.

Črna borza

Med interniranci je črna borza cvetela predvsem ob zamenjavi cigaret za hrano, saj česa drugega skoraj niso imeli. Po pet cigaret so ponavadi dobili ob sobotah, pa še to ne vsi. O tem je odločala taboriščna uprava, največkrat pa blokači in včasih tudi kapoji. Najbolj pogosta je bila menjava kruha za cigarete, predvsem ob četrtkih in petkih, ko so kadilcem pošli zadnji »čiki«. Med francoskimi interniranci je delovala vojnopolitična organizacija, ki je bdela nad črnoborzijanci in skrbela za solidarnost. Pri nekadilcih je zbirala cigarete, pri kadilcih pa odrejala oddajo ene ali dveh in vsak dan zbrala po eno ali več porcij hrane in kak priboljšek za bolne in mlajše internirance.

To je bilo posebej pomembno proti koncu, ko so bile redne porcije zmanjšane (štručke kruha so delili na pet oseb, porcije čorbe so bile še manjše, margarino pa so ukinili). In prav tedaj je moral vsak član organizacije odstopiti košček kruha, da so pomagali izčrpanim in jih tako ohranili pri življenju.

Ker so nekateri kaznjenci imeli zveze s civilnimi delavci in tako prišli do kakega »čika«, kosa kruha ali celo paketa, so jim bili drugi nevoščljivi. Po eni strani je vladalo veliko nezaupanje, saj bi v primeru izdaje kaznjenec to drago plačal, po drugi pa je bilo veliko primerov pravega tovarištva, omejenega seveda na majhne skupine. Medsebojno pomoč so organizirali tudi v krogu posameznih narodnosti.

Alojzu Knafliču z Bleda, ki je bil elektrovarilec v delavnici na platoju, je mama prinesla gorilni špirit. Dajal ga je nekemu majhnemu SS-scharführerju, ta pa v zameno bonbone in zimsko perilo zelo dobre kakovosti. Špirit so prekuhávali, da je zgubil močan vonj, ter ga pili.

Josy Wirol: »Cvetela je trgovina z alkoholom. Kapoji so za liter žganja dajali kilo in pol sladkorja, margarino ali mast, kar so ukradli v kuhinji. Robo so jim morali skrito pod obleko v predor prinašati kaznjenci, prav tako pa tudi žganje v taborišče.«

Edy Kapgen: »Nekoč me je poklical mlad francoski kaznjenec in rekel, da se moram takoj javiti starešini Rudiju, s katerim je »delil posteljo«. Ko sem vstopil v njegovo sobo, sem tam našel višjega kapoja Schellerja, ki je v taborišču na južni strani »spal« s Francozom Alcidom. Rudi mi je dejal: »Ti si hotelir in prav gotovo znaš odpreti šampanjec!« Odprl je okno in iz snega potegnil steklenico. Odprl sem mu jo. »Na, pij!« mi je rekel, toda šele ko je ponovil, sem prijel za kozarec od gorčice. Ko sem ga izpraznil, me je poslal v barako. O dogodku sem povedal tovarišem, a mi niso verjeli.

Po nekaj dneh me je spet poklical in dejal: »Ti, Luksemburžan, si res fant od fare. Dal ti bom mast in sladkor!« Dal mi je dve vrečki. »To boš vzela s seboj v predor in v zameno mi boš prinesel žganje!« Povedal mi je tudi ime civilnega delavca. V

baraki sem razmišljal, kaj naj storim. Prosil sem Wirola, da mi pri tem pomaga. Okrog pasu sva si z vrstico privezala vsak po eno vrečko, da nama je visela med nogami. Najteže je bilo seveda pri izhodnih vratih. V predoru sva našla civilista, zamenjala stvari in na enak način prinesla žganje v taborišče. Steklenice sva nosila izmenoma. To je trajalo nekaj mesecev in vedno sva se bala, da nama bo nekega dne pri vhodu v taborišče padla na tla. Rudi me je dvakrat na teden poklical k sebi in mi dal kruh, ki sem ga potem delil s tovariši. Ko sem mu nekega dne še zapel pesem »Meine Mutter ist eine Wienerin« (Moja mati je Dunajčanka), je jokal in mi rekel: »Luksemburžan! Tako lepo si mi zapel. Zaželi si kar hočeš, kruh, mast ali meso!« Odgovoril sem mu, da si želim, da v taborišču ne bi več pretepali Luksemburžanov in da ne bi koga poslali na delo v kazensko skupino. Rudi mi je to obljubil in obljubo tudi držal. Odtlej niso več pretepali Leona Geisna, ki je nosil očala, kar pa Nemci niso prenesli.«

Luksemburžani so bili zaradi znanja nemščine in francoščine na boljšem. Tako so lažje prišli v stik s civilnimi delavci, pogosto pa so tudi prevajali.

Miha Grilc je dejal, da so civilni delavci-kmetje na Ljubelj nosili žganje in cigarete in ga s kapoji menjali za razna oblačila, katera so ti nakradli.

Poljski kaznjenci so povedali, da je na koroški strani črna borza cvetela predvsem v barakah in to v kotu ob pločevinastem sodu. Tam so za malo tobaka menjali zadnji košček kruha.

André Frontczak: »Proti koncu zime je komandant taborišča dobil sporočilo, da je neki inženir v predoru presenetil kaznjenca iz severnega taborišča, ko je ta menjal mast za cigarete. Ker jo je Universale namenila za minerje v nočni izmeni, so to dejanje ocenili za sabotazo. Esesovec Donau, ki je bil pravi krivec, je hotel za krajo obdolžiti nekoga od kaznjencev, ki so delali v kuhinji. Ker sem vedel, da je mast iz kuhinje izginila s pomočjo starešine Brucknerja, sem odšel k njemu in ga obvestil o nastalem položaju. Bruckner je prebledel in mi

svetoval, naj od kaznjencev nihče ne prevzame odgovornosti, saj bi ga zaradi tega zagotovo obesili. Ko je komandant Donaua poklical na zaslišanje, se ta ni mogel izgovoriti na kaznjence. Končno je priznal, da je mast odnesel sam. To je bilo za kaznjence veliko olajšanje.

Nekaj dni pred veliko nočjo leta 1945 so privedli v taborišče skupino slovenskih zapornikov. Zaprli so jih v karantensko barako, kamor so lahko vstopili samo Bruckner in blokači. Na velikonočno soboto mi je Donau, katerega dogodek z mastjo ni nič naučil, naročil, naj Brucknerju odnesem krompirjevo solato, ki sem jo pripravil zanj, v zameno pa mi bo zanj dal srajce in drugo. V Brucknerjevi pisarni sem našel še kuharja Mauricea, blokača Stadlerja in še nekega mladega Poljaka. Dal sem mu solato in mu povedal, kaj pričakuje Donau. Ponudil mi je kozarec pijače, jaz pa sem mu dal kos mila, ki mi ga je nekaj dni predtem dal Colin. Pogovor sem potem napeljal tako, da bi šel z Brucknerjem v karantensko barako k slovenskim zapornikom. Pristal je in mi ponudil še en kozarec. Odšla sva v karanteno. Medtem ko je Bruckner po baraki iskal »svoje stvari«, sem med pogradi naskrivaj poiskal človeka, ki je znal nemško, in ga opozoril na to, da osebe, ki prihajajo v njihovo barako, kradejo.

Nato sem se spet pridružil Brucknerju. Norčeval se je iz mene, da nisem nič »organiziral«, kar je pomenilo ukradel, in dejal: »Da, ti imaš rdeč trikotnik, ti si zanič! Jaz pa nosim zelenega in poglej, kaj vse imam na sebi!« Vrnila sva se v pisarno, kjer so čakali »poštenjaki«, med njimi Stadler in Maurice. Bila sta že pijana, ker sta v tem času izpraznila steklenico. Ko je Bruckner to videl, je ponorel. Nastal je pretep. Ko sem to videl, sem se brž umaknil v svojo barako ...«

Ilegalne zveze

Ljubeljski interniranci dolgo niso imeli nikakršne zveze s svojimi družinami ali prijatelji.

Mnoge francoske družine so bile več kot eno leto, ruske in poljske pa še dlje, brez vsakršnih obvestil o usodi svojih aretiranih ali ujetih članov. Da so bili premeščeni na Ljubelj, dolgo ni zvedel nihče.

Interniranci niso smeli imeti svinčnikov in papirja. Gorje, če je kapo ali esesovska kontrola kaj takega našla pri njih; 25 do 50 udarcev je bila še mila kazen. Četudi bi kdo od kakega civilnega delavca dobil svinčnik in papir, je bil pred še težjim problemom, kam se skriti in napisati pismo, kje dobiti kuverto in znamko, kako ga oddati! Pisma je bilo težko dobiti, celo v Tržiču so bila prava redkost.

Kljub temu pa se je jeseni leta 1943 nekaterim Francozom posrečilo poslati prva pisma in dopisnice svojim najdražjim, in to s pomočjo nekaterih civilnih delavcev. Pošiljatelj ponavadi ni napisal svojega pravega naslova, ker so bili vsi stiki z interniranci najstrožje prepovedani. Ruski interniranci pa so bili ves čas popolnoma odrezani od svojih. V obleki Poljaka Štefana Turunskega, ki je bil ubit pod vrhom Ljubelja, so našli pismo, katerega je po tajnih zvezah prejel od svoje sestre. Tudi dobršen del Jugoslovanov v začetku ni imel nobenih stikov s svojci.

Do sredine decembra 1943 kaznjenci niso mogli pisati nikamor. Na veliko presenečenje pa so jim kapoji pred božičem dali po eno dopisnico, razdelili svinčnike ter jih obvestili, da smejo pisati staršem ali ženi, toda samo po navodilih komande taborišča. Dopisnice so bile tiskane za »vojne ujetnike« v nemškem in francoskem jeziku. Na prvi strani je moral interniranec napisati svoj priimek in ime, »ujetniško številko« in številko bloka (barake), spodaj pa je bilo z velikimi črkami že natisnjeno »Lager Mauthausen (Oberdonau), Deutschland«. Na preostalem delu prve strani je interniranec napisal naslov prejem-

nika. Na drugi strani je bilo za tekst le 7 vrstic ($\frac{2}{3}$ strani), kajti v zgornjem delu je bilo v nemščini in francoščini natisnjeno navodilo komandanta taborišča:

1. Ujetnik sme pisati in sprejemati pošto enkrat na 6 tednov. Napisati sme največ 25 besed, in to izključno osebna družinska sporočila. Dovoljeno je priložiti poštne znamke (mednarodni kupon za odgovor).
2. Dovoljeno je pošiljanje paketov in denarja, a prepovedano je pošiljati slike.

Tekst je bil že vnaprej pripravljen in napisan na tablo. Francoz Granger je ženi in otrokom v Limoges napisal sledeče: »Dragi moji! Z veseljem vas obveščam, da sem pri dobrem zdravju. Ravnajte se po taboriščnih navodilih. V pričakovanju vašega odgovora vas poljublja Jean Granger. Ne pozabite moje številke in barake.«

Svinčnike in dopisnice so kapoji potem spet pobrali. Komanda taborišča je po pregledu dopisnice poslala v Mauthausen, kjer so nanje pritiskali pravokotni žig »Geprüft K. L. M.« (Pregledano – Koncentracijsko taborišče Mauthausen), potem pa jih 13. januarja 1944 oddali na pošto. Grangerova žena jo je prejela šele 29. januarja.

V maju 1944 se vsebina dopisnic oziroma sporočil ni še nič spremenila, le komanda taborišča v Mauthausnu je na prvo stran pritisknila še en okrogli pečat z nemškim orlom in kljukastim križem, okrog njega pa napis: »Geprüft – Oberkommando der Wehrmacht« (Pregledano – Vrhovno vojno poveljstvo).

Povedati je treba, da so bili Francozi v boljšem položaju, ker so lahko pisali v svojem jeziku, medtem ko so vsi ostali morali pisati, kadar so jim seveda dovolili, samo v nemščini, čeprav je niso znali. Težave pa so imeli tudi njihovi svojci. Morali so imeti prevajalca, tako za prejeto kot tudi za poslano pošto.

Interniranec Alija Šahinović, doma iz Bosne, je podpisal dve dopisnici, kateri mu je v nemščini napisal nek Francoz. Preden so bile izročene bratu, so šle še skozi ustaško cenzuro. Ker mu je bilo rečeno, da lahko prejema pakete, so mu Francozi svetovali, naj mu domači pošljejo česen in tobak. V vsem

obdobju je dobil dva kilska paketa česna, hercegovskega toba-ka in cigaretnega papirja.

Po prvih dopisnicah in navodilih na njih so francoski kaznjenci v začetku leta 1944 začeli prejemati prve pakete s hrano (ponavadi v konzervah), tobakom, z vitamini idr. Paketi so bili naslovljeni na taborišče Mauthausen, odkoder so jih poslali prek pošte v Tržiču, zato so ponavadi potovali tudi po tri tedne do meseca dni. Preden so jih razdelili, so jih kapoji v prisotnosti esesovcev natančno pregledali, vse razbrskali, odpirali konzerve in si vzeli, kar jim je bilo po volji, ostanek pa dali naslovljencem.

Pakete, ki so jih kaznjenci dobivali od Rdečega križa, so pregledovali rapportführerji. Znano je bilo, da so za esesovsko osebje pobrali iz paketov vse vredne predmete kakor tudi cigarete.*

V letu 1944 so paketi začeli prihajati tudi v severno taborišče. O tem Poljaki v knjigi »Kompania Stary« pišejo takole: »Končno so prispeli prvi paketi. Prišli so rapportführer, starešina taborišča in šefi barak. Ob strani pa so kot sestradane hijene prežali kapoji in čakali, da bo tudi zanje kaj ostalo. Vse to se je dogajalo na apelplacu.

Pakete so postavili na mizo in vsakega javno odprli. Esesovec je z bajonetom razrezal že suh kruh, iskal prekajene klobase v posodah ali kozarcih z mastjo. Šele po končani kontroli je starešina prečital taboriščno številko naslovljenca.

V baraki so si nekaj dobrot vzeli še kapoji. Interniranci so si vsebino paketa ponavadi razdelili, niso pa pozabili tudi na ruske tovariše, ki nikdar niso dobili niti pisma.«

Znani so tudi primeri, da so nekateri Slovenci jeseni l. 1944 prejeli pakete, ki so bili oddani na pošti v Tržiču, ne da bi bili pred tem poslani v Mauthausen.

* Esesovci, ki so pregledovali pakete internirancev, poslane od svojcev ali od Rdečega križa, so prevrtali vse konzerve mesa, mleka, marmelade pod pretvezo, da iščejo skrita pisma, pecivo pa so drobili in ga metali proč. Kolač, mesni kruh in podobne močnate jestvine so razrezali na kose.

Civilni delavci v začetku niso vedeli za razmere v taborišču, pa tudi ne, katerih nacionalnosti (razen francoske) so interniranci in da nimajo stikov s svojci. Toda že sam pogled na bitja, katera so kapoji vsak dan v spremstvu esesovcev in psov vodili po cesti od taborišča do predora in nazaj, predvsem pa stalno priganjanje in kričanje, preklinjanje in pretepanje so jim kmalu odprli oči, da so v izredno težkem položaju. V prvih treh mesecih je bil pravzaprav vsak stik nemogoč. Delavci, ki so se s kaznjenci srečevali na delovišču ali v delavnicah, se z njimi niso upali in zaradi neznanja jezika tudi niso mogli pogovarjati. Zastrašujoča parola »Kdor bo zasačen, da s kaznjencem govori ali mu kaj dá, bo sam postal kaznjenec!« je bila zelo prepričljiva.

Toda kljub temu so bili prvi stiki navezani že v septembru leta 1943. O tem inž. Janko Tišler (takrat figurant na Ljubelju) pripoveduje: »Zunaj predora so esesovski stražarji in kapoji budno pazili, da kdo od civilistov s kaznjenci ne bi govoril ali jim kaj dal. V predoru pa so v začetku delali ločeno od civilistov. Imeli so svoje minerske skupine, katere so nadzorovali mojstri firme Universale, ki so bili po večini nacistično usmerjeni Nemci (predvsem Avstrijci) in katerih odnos do kaznjencev ni bil dosti boljši kot esesovski. Z mojim šefom inž. Vinkom Čerinom sem šel nekega septembrskega dne v spodnji rov kontrolirat smer. Tam sva našla šefa rudarske skupine Paula Kauffmanna, ki je edini imel karbidovko, drugi kaznjenci pa so ob eni svetilki delali malo dlje. Vprašala sva ga, odkod je, koliko časa je že v taborišču, ali je poročen in ali ima kako zvezo z domom ter odkod so drugi kaznjenci. Potožil je, da ima starše in družino, z njimi pa nima nobenih stikov že od dneva aretacije, od marca dalje. Povedala sva mu, da nisva Nemca in da je v zasedeni Jugoslaviji, ter mu predlagala, naj napiše nekaj vrstic z naslovom domačih v Franciji. To je tudi storil in s solznimi očmi oddal zamazani listek. Drugi dan sem njegovo sporočilo odposlal. Nanj sem pripisal moj tržiški naslov za morebitni odgovor.

Prav tako v septembru leta 1943 je dunajski inženir Gaudernak opravljal nadzor smeri izvrtanega predora, z njim pa

sva bila inž. Čerin in jaz. Interniranci so bil postrojeni pred predorom. Držal sem lato na kontrolni točki pred predorom blizu kaznjencev. Naskrivaj sem jih pozdravil z »Bon jour«. Gledali so me in precej jih je odzdravilo. V slabi francoščini sem jim rekel, da sem Jugoslovan in da sem obiskoval gimnazijo. Tiho smo spregovorili še nekaj besed. Med njimi je bil mlad Francoz z očali, okroglega obraza. Rekel mi je, da je študent in da dela v strojni delavnici. To je bil Ivan Ivanoff. Ko je bil stik tako vzpostavljen, predvsem s skupino minerjev v predoru, sem tja zahajal, kadar sem le mogel. Od Kauffmanna sem dobil še pisma z naslovi svojcev od kaznjencev, katere je izbral on. Na poti v predor ali iz njega sem hitro skočil v strojnico, povedal glavne novice in odšel.«

Tišler v začetku stikov s kaznjenci ter podatkov o odposlani in prejeti pošti ni zapisoval v svoj dnevnik, ko pa so postajali vse bolj pogosti, pošte pa je bilo vse več, je začel voditi poseben notes s podatki o pismih, paketih in naslovih prejemnikov.

Po ohranjenih potrdilih, ki jih hrani Tržiški muzej, je v Francijo v času od 15. januarja do 22. junija 1944 odposlal skupno 184 priporočenih pisem in dopisnic. Od teh jih je 174 oddal na tržiški pošti, ostale pa v Celovcu. Manjka število pošiljk pred 15. januarjem, ki pa v glavnem niso bile priporočene, in tistih, ki so bile oddane na pošti v Borovljah, tako da je skupno število znašalo najmanj 220. Samo v času od 9. februarja do 31. maja pa je na Tišlerjev naslov prispelo 37 paketov, precej pa še v juniju. Še ob njegovem pobegu 1. julija je bilo na tržiški pošti 5 paketov, katere so, razen enega, vrnili v Francijo. V zadržanem paketu so bila zdravila za Ivanoffa, ki jih je Danica Štefe oddala partizanom. Vsi paketi so prispeli najprej na carinarnico v Celovec, potem pa v Tržič, zato so ponavadi potovali najmanj 14 dni.

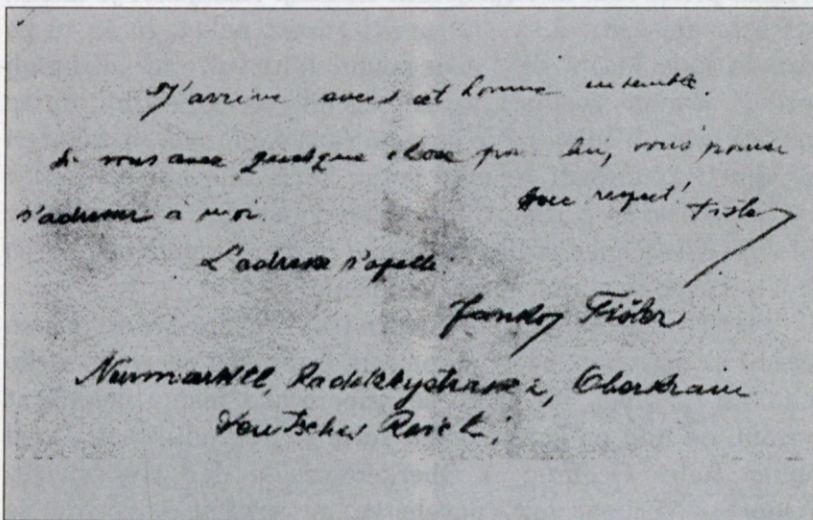
V pismo vsakega »novega« dopisovalca je Tišler vtaknil še listek (v francoščini) s sledečo vsebino: »Spoštovana gospa! Prihajam v stik s tem človekom. Če imate kaj zanj, se lahko obrnete name.« Pripisal je svoj tržiški naslov.

Pisma in pakete so ponavadi prejeli Tišlerjevi starši v

Tržiču. Ker pa jih je bilo čedalje več, so bili že v strahu, če bi jim Nemci prišli na sled. Zato je v marcu leta 1944 nekaterim v Franciji sporočil, naj pošto pošiljajo na njegov naslov v gradu Born na Ljubelju, toda tudi tja je kmalu začelo prihajati preveč pošte, zato jo je spet preusmeril v Tržič.

V pismih so bili pogosto priloženi mednarodni kuponi za plačan odgovor, katerih pa tržiška pošta ni priznavala. Paketi so bili največkrat poslani z oznako »delavski paket« in zanje je bilo treba plačati pavšalno carino, prejem pa so morali podpisati Tišlerjevi starši ali pa on sam.

Francozi so v naslovih delali veliko napak in z nemščino so bili skregani. Najpogosteje so napisali Fissler Yanko, pa tudi Radetz Kystrasse, Oberkrain, Deutsches Reich, toda brez Neumarktl (Tržič). Kljub temu pa so pošiljke prišle v Tržič, ker so poštni uslužbenci že vedeli, da so za Tišlerja. Seveda pa ni šlo vedno gladko. O tem pripoveduje: »V Tržič nisem mogel kadarkoli bi hotel, pa tudi pakete prinesti na Ljubelj ni bilo lahko. Največkrat sem se poslužil tovornjakov, ki so vozili delavce ali material na Ljubelj. Počakal sem jih pod vrhom najbolj strmega klanca v zgornjem delu Tržiča (pod Cimprom)

*J'arrive avec cet homme inutile.
A vous avec quelques choses pour lui, vous pouvez
s'adresser à moi. Avec respect Tišler
L'adresse n'est pas.
Janko Tišler
Neumarktl, Radetzkystrasse, Oberkrain
Deutsches Reich.*

Janko Tišler je v pisma vlagal tudi svoj naslov.

in zlezel nanje. Tako sem se izognil morebitni kontroli na poti skozi mesto. Pogosto pa sem moral pakete odpreti že doma in vsebino preložiti v nahrbtnik.

Pisma sem kaznjencem predajal brez kuvert, da ne bi kapo-ji ali esesovci dobili mojega naslova, če bi ga našli pri kaznjencu. Večkrat sem moral pakete odnesti na Ljubelj tudi peš, posebno ob sobotah in nedeljah. Z njimi je bilo največ težav. Večje sem jih moral prepakirati in njihovo vsebino odnesti večkrat po malem. Takšen je bil primer Ivanoffa, ki je dobival velike pakete, težke tudi do 20 kg.

S kaznjenci sem bil v stiku skoraj vsak dan, včasih tudi po večkrat. Za predajo pošte sem sčasoma organiziral pet mest: za kaznjence na koroški strani sta jo sprejemala André Robin in še nekdo; na gorenjski strani pa Ivanoff in Michel Espallargas v kovaško-ključavničarski delavnici, Georges Cholle in inž. Jean Pesche v glavnem skladišču blizu predora, z vednostjo Antona Župančiča; v predoru pa Georges Huret, Edmond Pimpaud, Jean Pagès, Charles Pacini, Paul Kauffmann in še nekateri; na delovišču pred predorom pa Henri Kayser in včasih tudi kapo Felix Leibovici. Pri predaji paketov pa je včasih prišlo tudi do neprijetnih situacij. Kaznjenec je mislil, da sem kaj zadržal, ker je prejel razdrt paket, in še to po drugih kaznjencih. Zato sem potem zahteval, naj pošiljatelj priloži seznam poslanih stvari. Zgodilo pa se je tudi, da so paketi prispeli že na pošto povsem razdejani in da so nekateri predmeti zmanjkali že med potjo. To je bilo kaznjencem v njihovi stiski in pričakovanju težko dopovedati. Ker so bili v pismih obveščeni o pošilkah, pisma pa so prihajala hitreje, so bili nestrpni in stalno spraševali zanje.

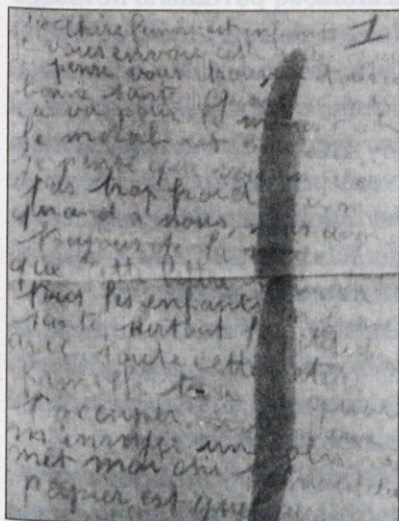
Pošte v začetku nisem kontroliral. Po eni strani nisem ocenil za potrebno, po drugi pa sem francosko pisavo le težko čital in razumel. Ko pa so se priporočena pisma nekajkrat vrnila, na njih pa je bila dolga vrsta žigov (tudi deset!), med njimi tudi: »Geöffnet – Oberkommando der Wehrmacht« (Odprto – Vrhovno vojno poveljstvo) in vsak list cenzuriran še s kemično tekočino, sem postal pozoren. Ugotovil sem, da

nekateri kaznjenci niso bili dovolj previdni in da so domov pisali o stvareh, ki so bile zame in tudi zanje zelo obremenilne. Poleg tega pa je bil priložen tudi listek z mojim naslovom.

V nevarnosti so bili tudi uslužbenci na pošti v Tržiču. S tem v zvezi moram omeniti »zelo nujno in ekspresno pismo«, ki ga je radovljjski okrajni glavar poslal 27. januarja 1944 vsem županom, o njegovi vsebini pa je bila obveščena tudi pošta. V njem je bilo odrejeno, da nihče ne sme poslati v inozemstvo, ki ni sovražno Nemčiji, več kot dve pismi mesečno. Uvedene so bile »kontrolne karte za inozemski pisemski promet«, katere so delile policijske upravne oblasti, poštni uslužbenec pa jih je moral ob oddaji pisma žigosati.

Kart v Tržiču niso delili, na pošti pa so vsakemu pošiljatelju rekli, da sme v inozemstvo na mesec poslati le eno pismo.

Ko sem v februarju 1944 od francoskih kaznjencev zvedel, da je v severnem taborišču interniranih tudi nekaj Slovencev, sem poskušal po enem od njih, Jožetu Goletu, dobiti njihova imena in naslove. Poskušal sem tudi prek francoskega kaznjenca Robina, ki pa mi je sporočil, da mu je slovenski tovariš rekel, da pošto prejemajo in da ne vidijo razloga, zakaj bi dali svoje naslove.

Cenzurirana pisma z mnogimi pečati so se tudi vračala.

Oglejmo si samo eno pismo, ki bi bilo lahko usodno zame, za pošiljatelja in celo vrsto njegovih tovarišev:

Najdražji starši!

Predvčerajšnjim sem prejel vaše pismo od 27. aprila. Vidi-te, da se za 1. maj ni nič zgodilo. To bo za pozneje. V četrtek sem prejel velik paket, v katerem je bil fižol, grah, mleko Nestle, itd. Vse nedotaknjeno. Samo paketi, moj bog, samo paketi! Zakaj se odrekate vsemu temu zaradi mene. Zago-tavljam vam, da se ne splača, zmanjšajte paketne pošiljke, to vse je preveč. Danes je prekrasno, zelo lepo vreme in montirali so radio. To je prvič, da po 16 mesecih slišim glasbo. Zato mi srce igra od veselja ... Kako je mogoče, da je narod, ki razume in si razlaga glasbo enako dobro kot mi, tako malo človeški. Dobro sem se nasmejal, ko ste mi pisali, da me je g. Louise hotel priti obiskat. Vi torej mislite, da se to tako lahko stori? Dostop na delovišče je dovoljen samo delavcem in nikomur drugemu. Slaba novica. Moje predzadnje pismo, poslano v Metz, se je vrnilo, ker tisti ni bil tam ... Mojih pisem ne pokažite nikomur, ker menim, da imajo matere mojih tovarišev že tako dovolj bolečin in da jih ni treba še povečati z nevoščljivi-vostjo in jezo; kajti ne more biti, da ena mati ne bi bila nevoščljiva drugi, npr. moji, ki zelo pogosto prejema pošto od svojega sina. Mama, postavi se v njihov položaj in odslej se delaj, kot da si objokana, in reci, da nič več ne prejemaš. Razen tega, nekega dne se bo to nehalo, ker bodo zveze prekinjene. Ne smete se ustrašiti tega, saj bom prišel domov v dobrem stanju; najtežje in najbolj trdo je že mimo. Ostalo je šala. Tu sem se naučil, kaj pomeni borba za življenje in imam dobre izkušnje.

Mladi Leveque je zaradi pljučnice v ambulantni, a mu je že precej bolje. Pripada tisti vrsti oseb, na srečo so zelo redke, ki neprestano buškajo »v teku celega dneva« in ne razumejo, da je repna juha tista, ki jim bo dovoljevala, da zdrže.

Sicer pa to zame ne velja in če več jem, manj delam, ker menim, da sem lačen že dovolj storil. Tisti dan, ko se bomo zopet sešli in ko vam bom pripovedoval, kaj sem videl, se bom

moral do sitega najesti, da bi se mogel spomniti vsega tega, kajti hitro se pozabi, na žalost prehitro. Glede literature pa nima smisla, da jo pošiljate, to je prepovedano. Edinole delo je dovoljeno. Georges Roger je prejel paket istočasno kot jaz. Kar zadeva Lallemanda in če so se paketi njegove matere vrnili, potem po mojem mnenju ni več med živimi. Imel je veliko napako, a ta je bila, da je imel lep most (zlat mostič v zobeh – op. J. T.), ki se je malo preveč videl, in za takšno stvar, česa oni ne bi storili! Sicer je mogoče, da se motim, kajti časi so se spremenili; toda zelo pogosto se je dogajalo, a od tega še ni minilo eno leto – en dober udarec, puljenje interesantnih zob in pot v krematorij. Razume se, njegovi mami ne smete omeniti niti besedice. Duševno stanje je vedno dobro, besnost v latentnem stanju, dinamičnost običajna, srce utrjeno, še več – zakrknjeno, se pa lahko zelo hitro omehča, želodec zadoščen. Vse najboljše za najboljše sveta. Pričakujem vaš glas, krepke poljube od vašega sina, ki vas ima rad. Ivan

Zelo me je presenetilo pismo, ki ga je na moj naslov 3. maja 1944 poslal esesovski prostovoljec André Nicolas. To je bilo vojaško pismo s pečatom: Dienststelle Feldpostnummer 08392D. Napisal je sledeče: »Spoštovani gospod! Sem nečak gospoda Hermana Mauricea. Pišem Vam, da bi Vas prosil, če bi lahko dobil novice o njem. Prostovoljno sem vstopil v esesovsko vojsko in do sedaj je vse v redu. Pri dobrem zdravju sem in upam, da gre njemu, Vam in Vaši, manjši ali večji, družini dobro in da ste vsi dobrega zdravja. Končno bi bil zelo srečen, če bi se z Vami spoznal. Čim bom mogel dobiti dopust, se bom usedel na vlak in Vas obiskal. Ali mi hočete povedati točen naslov, mesto ali vas, železniško postajo, smer in, če obstaja tramvaj, njegovo številko. Sprejmite moje najlepše pozdrave. Prostovoljec SS Nicolas André.«

Že 7. maja mi je Nicolas spet pisal. Poleg vprašanj o svojem stricu je spet izrazil željo, da bi me obiskal, in me za dodatek še prosil, če mu kupim in pošljem čopič za britje, glavnik in črno kravato, ker »v tej mali vasi nič ne najdem.«

V veliki negotovosti in bojazni, da bi ga esesovec res obiskal, se je Tišler odločil, da na pismi ne odgovori in da takoj prekine zvezo s kaznjencem Hermanom, ki ga o teh pismih sploh ni obvestil. To sta mu v Tržiču svetovala tudi prof. Milač in tov. Nosan. Vedeli so, da je prihod tujih oseb v Tržič zelo tvegan, kajti na kolodvoru je bila stalna orožniška kontrola, možnost prenočitve pa samo v gostilni »Pošta«, kjer je bila prav tako vsakodnevna kontrola gostov. Tišler je odtlej postal še bolj pozoren na vsebino pisem, ki so mu jih oddajali kaznjenci in takoj zmanjšal število priporočenih pisem.

Z Nicolasovim stricem, kaznjencem Hermanom, je zadnjikrat govoril meseca junija 1944 na cesti blizu cestarske hiše. Imel je drisko. Bil je kost in koža. Jokal je in ga prosil, naj mu dá kaj za jesti. Po vsej verjetnosti je bil zaradi izčrpanosti vrnjen v Mauthausen, odkoder takšni niso prišli živi.

Prav v tistih dneh, v začetku maja 1944, so partizani izvedli drzno akcijo na pošti v Tržiču. Pobrali so orožje, municijo in pisalni stroj. Tišler se je bal represalij proti poštnim uslužbencem in računal s tem, da bo odtlej kontrola poostrena. K sreči pa ni bilo tako. Glavna oseba, ki je vedno brez vprašanja sprejemala njegova pisma za Francijo, je ostala pri okencu.

Upravitelj tržiške pošte je bil skoraj do konca vojne Josef (Sepp) Walther iz Celovca. Bil je član NSDAP, toda zmeren z domačimi. Dovoljeval je celo, da so uslužbenci med seboj in z domačini govorili slovensko, če pa so na pošto prišli orožniki ali drugi Nemci, so morali govoriti nemško. V času njegove bolniške odsotnosti ga je nadomeščal Korošec Smaguč, po poklicu mizar in zelo zagrizen nacist. Govoriti slovensko ni dovolil.

Za telefonistko so Nemci poslali zagrizeno hitlerjanko Brigitte Müllneritsch, roj. leta 1925 v Diči vasi/Gödersdorf, doma iz Mlinar/Müllnern pri Beljaku. Znala je slovensko, toda govoriti ni hotela. Na pošti je bila zaposlena tudi Theresia Kronner iz Beljaka, ki pa ni bila tako zagrizena. Poleti leta 1943 je kot uradnica delala Johanna Lach iz Kamna/Stein, pošta Tinje/Tainach na Koroškem. Leta 1943 je bila poštna uslužbenka

tudi Erna Geilberger iz Lauena pri Beljaku. Telefonistki sta imeli ob aparatu poseben gumb, ki je bil v neposredni povezavi z orožniško postajo. Pismonoša Franz Wallersdorfer iz Waldzella je nosil samo zaupno pošto. Pripadal je SS. Od Slovencev so bili na tržiški pošti zaposleni Anton Ožura iz Osilnice pri Kočevju, Marija Komar iz Ljubljane, Angela Zupan iz Križev, Jožica Gros iz Tržiča, Danica Štefe iz Struževega pri Kranju, ki je bila povezana z OF in je oktobra 1944 odšla v partizane, pismonoše Janez Perko, Franc Ahačič, Rok Pogačar, Smole in Toporiš ter snažilka Cenka Golmajer.

Za francoska pisma in pakete so vedeli predvsem Danica Štefe ter pismonoši Perko in Ahačič. Ker je prihajalo precej raztrganih paketov, jih je Danica, da bi pokazala vestnost pri delu, previla in jih poslala nazaj na naslov pošiljatelja, in to pokazala upravniku. Iz nemških paketov pa je jemala cigarete in jih pošiljala partizanom, včasih pa tudi vsebino raztrganih paketov.

Na pošto je pogosto zahajal tržiški vodja gestapa Grau. Prisluskoval je, kako in o čem ljudje govorijo. Osebnostno je ukazal, da morajo na pošti govoriti samo nemško, in zahteval, da morajo stranke, če ne znajo, s seboj pripeljati tolmača.

Spomladi l. 1944 se je v taborišču prvič pojavil tifus. Kaznjenci so Tišlerja prosili, da jim priskrbi štiri injekcije, ta pa je za to prosil Danico. Odšla je k dr. Premrouu, ki pa je imel samo dve in ji obe dal. S pomočjo Danice in ob njenem sodelovanju je bila na pošto izvedena tudi partizanska akcija.

Nekaj dni po njej je Tišler oddajal samo po eno priporočeno pismo ali dopisnico, po dveh tednih pa se je položaj že normaliziral in količina pošte za internirance se je začela spet povečevati.

Denarnih pošilk ni bilo veliko, vendar vsote, ki so bile poslane na Tišlerjev naslov, niso bile tako majhne, saj so nekatere dvakrat do štirikrat presegle njegovo mesečno plačo. Največ denarnih pošilk je bilo namenjeno Ivanoffu (17. februarja 1944 mu je gospa Bossu iz Forbacha poslala 350 RM; 29. aprila g. Duhamel iz Berlina 600 RM, Maurice Riquet pa

mu je menda ob koncu junija v dveh nakazilih poslal kar 1.500 RM).

Za kaj so redki kaznjenci rabili denar, ko v taborišču ni bilo kantine, je težko reči. Znano je, da so jim nekateri civilni delavci najnujnejše prinašali iz Tržiča. Verjetno pa so z njim tudi podkupovali blokače, kapoje, orožnike in esesovce.

Pošto in pakete so internirancem priložnostno prinašali tudi drugi civilni delavci, ki so prihajali z njimi v stik. To se je dogajalo predvsem po juliju 1944, ko se je število slovenskih internirancev zelo povečalo.

Številni pričevalci in ohranjena pisma pri tem omenjajo Hrvata Jureta Perkovića, tržiškega steklarja Viktorja Indiharja, tesarja Antona Cvajnarja, kovača Franca Dejaka, Ivana Tehovnika, šoferja Jurija Štucina, tesarja Franca Intiharja, zidarja (verjetno Miha Grilc) s Primskovega, ki je nosil sporočila interniranca Janeza Barba njegovi ženi Francki v Smlednik, Maksa Orešnika iz Perovega pri Kamniku, Rudija Kavčiča iz Stražišča, Franca Bertonclja iz Slovenskih Konjic, Tonija Župančiča z Jesenic, Matevža Podjeda iz Senčurja, Hrvata Mileta Pernarja, Knafličevo ženo z Bleda, Ivana Podrekarja iz Tržiča, Franca Oparo iz Trebnjega ter tudi Maxa Spitzerja, delovodjo pri drobilcu, posredno pa še nekatere druge.

Francoskim internirancem je veliko pomagal tudi rojak Georges Lucat, ki je bil civilni šofer pri firmi. Na delovišču je dobil stik z Rogerom Russelom. Ta mu je dajal tudi pisma nekaterih drugih kaznjencev, Lucat pa je na svoj naslov na Ljubelju prejemal zanje odgovore iz Francije in celo pakete.

V letu 1943 in vse do junija 1944 je zvezo z nekaterimi kaznjenci vzdrževal tudi francoski civilni šofer André Depierre, ki je stanoval v Tržiču. V hotelu »Pošta« je spoznal natakario Mici Špeh, ki se je želela naučiti francosko. Položaj Andréa pa tudi ostalih francoskih šoferjev ni bil lahek in kaznjenci so od njih pričakovali preveč. André jim je včasih mimogrede povedal kako novico z bojišč in sprejel prošnje in sporočila posameznih kaznjencev, ki so razkladali tovornjak. V juniju 1944 je bil aretiran in tri mesece zaprt v Radovljici, ker so v

njegovem tovornjaku našli paket za kaznjenca. V juliju 1944 pa je bila zaprta tudi Mici Špeh, ker je delovala v Osvobodilni fronti.

Pisma, ki jih je v juniju dobil André, zaradi njegove aretacije niso bila oddana kaznjencem, a so se ohranila. Prav tako je ohranjenih nekaj pisem in sporočil, ki pričajo o ponovni zvezi s kaznjenci v zadnjih petih mesecih obstoja taborišča. Zanimivo je, da so nekatera pisma prihajala od istih oseb, ki so prej prejemale pošto od Janka Tišlerja, in da so bila mesta za sprejem in oddajo pošte še naprej v kovaško-ključavničarski delavnici in v velikem skladišču.

V avgustu 1944 so esesovci vozili na delo na železniško postajo Tržič po 20 zapornikov. To je bila tako imenovana Bahnhof-Kommando. Kapo skupine je bil Francoz slovenskega porekla Vincent Vozel*. Razkladali so cement iz vagonov in tudi iz skladišča, ki je stalo blizu železniške kurilnice. Tja sta jim Mara Engelsberger in Guy Musquere iz Tržiča prinašala cigarete in kruh ter novice z bojišč.

Mici Mally

Med tistimi, ki so neutrudljivo in tvegano pomagali internirancem, je bila tudi Mici Mally, roj. l. 1907, ki je s svojo sestro Anico stanovala v Tržiču. Mici je ostala na posestvu, Anica pa se je zaposlila v tovarni »Peko«. Ko je 3. junija 1943 prišel na tržiški kolodvor prvi transport, je Mici odhitela tja. Postopek esesovcev z interniranci se ji je globoko vtisnil v srce. Od takrat pa vse do osvoboditve njena pomoč ni prenehala. Na srečo je bila v Mallyjevi hiši tudi največja tržiška pekarna Martina Romiha. Mici si je pridobila naklonjenost Romihovih,

* Vincent Vozel je bil francoski interniranec slovenskega rodu. Na Ljubelj je prispel s transportom v avgustu 1944 in imel taboriščno številko 10.419. V novembru ali decembru istega leta so ga z bolniki vrnili v Mauthausen. Taborišče je preživel. Po vojni je bil predsednik sekcije deportirancev v Lensu, okraj Pas de Calais. Umrl je leta 1992.

predvsem žene Marije, in tako tudi od nje za internirance dobivala razno hrano. Najmanj dvakrat na teden so esesovci pripeljali skupino kaznjencev, ki so pri Romih/Mallyjevih naložili kruh za taborišče. Tu jim je Mici naskrivaj pripravljala v začetku kruh, cigarete in drugo, pozneje pa celo pakete. Res je, da ji je bilo to zaradi posestva laže kot pa delavskim družinam, toda tudi ona si je morala s trdnim delom služiti kruh, ki ga je delila s »številkami« na Ljubelju. Veliko je tvegala. Zнала si je tudi poiskati zaupne osebe, pri ljudeh je zbirala pomoč in tako lajšala trpljenje ljudi pod esesovskim terorjem.

Mici je najprej spoznalo 16 kaznjencev, ki so pozimi 1943/44 odkopavali breg nasproti Dekliškega doma in postavljali veliko leseno garažo. Med njimi so bili: Jean Barbier, André in Louis Lacoste, Julien Poirier, Marcel (Jacques) Beteille, Robert Labbé, Charles Garnier, Maurice Rioux, Pierre Saulnier in drugi. Šoferji so kaznjence vozili mimo Mallyjeve hiše, Mici pa jim je na tovornjak metala kruh, cigarete in drugo. Najbolj pa so si jo zapomnili tisti interniranci, ki so prihajali nakladat kruh. Ker ni znala francosko, so se potrudili, da so ji razne želje sporočili v nemščini, kljub temu pa največ v francoščini, kajti nemško so znali le redki. Mallyjevima je prevajala Mira Bertoncelj. Mici je za nekatere kaznjence pošiljala tudi pisma v Francijo.*

Kot je bilo že omenjeno, je internirancem pomagala tudi Zora Konič, ki je stanovala nasproti tržiške železniške postaje. O tem je pripovedovala: »Večkrat je kak tovornjak z Ljubelja pripeljal pred postajno skladišče. Iz naše kuhinje, kjer je mama imela šiviljsko obrt in so poleg mene šivale še štiri vajenke, smo ga vedno opazile. Prav zaradi tega je imela vedno kaj toplega na štedilniku. S kanglico sem se odpravila proti skla-

* Iz hvaležnosti in v zahvalo za dobroto in pomoč, ki jo je Mici Mally nudila francoskim internirancem, so po njeni smrti (umrla 17. januarja 1976) iz Francije prinesli marmorno ploščo in jo položili na njen grob. Nanjo so zapisali: »Mici Mally v nepozaben spomin od skupine francoskih internirancev na Ljubelju«.

dišču. Običajno sem kaznjencem smela dati hrano in cigarete, včasih pa so me stražarji tudi osorno nagnali. Z Mozetičevo Maro sva bili povezani tudi s tremi francoskimi šoferji. Glavni je bil André, ki je hodil z natakario Mici. Naše mame so pripravile marsikaj dobrega, šoferji pa so to odpeljali v taborišče. V zahvalo mi je eden od šoferjev prinesel majhen pločevinasti trikotnik, ki so ga napravili francoski interniranci, na njem pa je bil na eni strani vtisnjen napis »Souvenir«, na drugi pa »Spomin Slovenki«. Pomagala sem do 19. februarja 1944, ko me je gestapo skupaj z očetom aretiral in naju zaprl v begunjske zapore. Moja mama pa je pomagala še naprej.«

Poleg Mallyjevih sestra pa je pakete za internirance pošiljala tudi Mimi Košir, odnašal pa jih je šofer Anton Meglič. Poln koš kruha je prinesel Miha Ambrož, prav tako Franc Štefe iz Nakla. Na Ljubelj so hrano nosili tudi civilni delavci Vinko Grašič, Jože Kern, Matevž Dovžan, Marija Govekar, Anton Buč, Slavko Cevc, Francka Torč, v Tržiču pa so jim dajali kruh tudi mlekarnar Križnar in v trgovini Franca Globočnika.

V tem zapisu so imenovani seveda samo tisti dobrotniki, ki so imenovani v pričevanjih, vsekakor pa jih je bilo še več.

Pekarna Romih

V Tržiču so bile med vojno štiri pekarnе: Romih, Bohorič, Ambrož in Vilfan.

Medtem ko so zadnje tri ostale le bolj lokalnega pomena, se je Romihova na Glavnem trgu št. 5 (Platz der SA) zelo razširila in že leta 1942 postala največja v Tržiču. Posebno je napredovala v letu 1943, ko so se pričela dela in ko je s kruhom zalagala taborišča na obeh straneh Ljubelja. Tu je bilo leta 1943 zaposlenih okrog 1.300, v poletnih mesecih 1944 pa se je število povečalo na skoraj 2.000 oseb. Polega tega so pri Romihu pekli kruh tudi za tržiško policijo (povprečno 100 do 200 mož) in civilno prebivalstvo.

Lastnik pekarnе je bil Martin Romih, roj. l. 1903 v Selcah pri Brežicah. V Tržiču se je poročil s predilniško delavko Mari-

jo Klofutar, roj. l. 1902. Zaradi njune pridnosti, predvsem pa iznajdljivosti in ženinega znanja nemškega jezika sta uspela pridobiti zaupanje nemških oblasti, kar pa seveda ni šlo brez podkupovanja, narejene ljubeznivosti in organiziranja raznih pogostitev. Na gostije so prišli celo komandant taborišča Winkler, šef esesovske kuhinje, šef policije na Ljubelju in drugi.

Zakonca Romih sta bila zelo podjetna in kmalu sta preuredila in posodobila svojo pekarno.

Romihovi so prevzeli tudi pekarno pri Ziblerju na Ljubeljski cesti. Do septembra 1943 so pekovski pomočniki testo mesili ročno, potem pa je Romih nabavil mesilnik. V tem času so povečali tudi prodajni lokal v isti hiši. S povečanim obsegom dela sta morala poskrbeti tudi za delovno silo, za katero je bilo vedno teže. Tudi pri tem sta se znašla in našla nadomestilo za peke, ki so odšli v partizane.

V času vojne je imel Romih zaposlenih kar 14 delavcev, med njimi tudi svojega brata Maksa, ženinega brata Franca, Hrva ta Milana Borića in Janka Opaličkega, od Slovencev pa še Antona Pozveka (ali Poznika) iz Kamne Gorice, Leopolda Jennerleta iz Spodnjih Danj pri Radovljici, Leopolda Groharja iz Sorice, Jaka Koširja iz Škofje Loke, Karla Urbančiča, Toneta Dolenca iz Podblice pri Selcah. Od teh jih je v letih 1943 in 1944 kar šest odšlo v partizane. Poleg omenjenih sta v pekarni delala še esesovec Hans in Hans Janko iz ljubeljskega taborišča.

Romihovi so bili pri delu zelo strogi. Ker je bilo dela vedno dovolj, delavcev pa premalo, so morali zaposleni trdo delati, in to po 10 in tudi 12 ur na dan, da so spekli najmanj tri tone kruha, včasih pa tudi več.

Z Ljubelja so ob torkih in petkih (včasih tudi ob sobotah) prišli po kruh z enim ali dvema tovornjakoma. Okrog tisoč štruc po 1,4 kg so naložili trije ali štirje kaznjenci, stražili pa so jih dva ali trije esesovci. Nemca, ki je bil zadolžen za prevzem kruha, je Romihova ponavadi postregla s pijačo in še s čim, medtem pa je Martin pred hišo nadzoroval nakladanje. V veži je Mici Mally izkoristila priložnost in internirancem

naskrivaj razdelila kruh, cigarete in pošto. Ob koncu leta 1944 so bili nekateri stražarji že manj pozorni in bolj človeški. Dovolili so celo, da so kaznjenci hitro skočili k Mici na malico. Kot stražar je večkrat prišel tudi domači esesovec Vinko Slapar, ki je bil do kaznjencev najprej zelo strog, pozneje pa se je na prošnjo Romihove omehčal.

Prek prehranjevalnega urada je Romih največ moke dobival iz Mannheima. Pošiljke so prihajale z vlakom do Tržiča, proti koncu leta 1944 pa s tovornjaki preko Ljubelja, ker je bila jeseniška proga večkrat minirana.

Zaloge je običajno pregledoval zagrizen tržiški nemčur Anton Jeglič, zaposlen pri prehranjevalnem uradu. Bil je član Kärntner Volksbunda (KVB). Ob koncu vojne je pobegnil. Zaloge je hodil kontrolirat tudi ponoči. Romihove je večkrat zatožil tržiškemu županu von Kurzu. Kadar je ta Romiha poklical na zagovor, je vedno šla žena Marija, ker je govorila nemško, predvsem pa ga je znala postreči. Tako so Jegličeve ovadbe vedno šle v prazno.

Zveze Romihovih pa so segale tudi preko občinskih meja, vse do odgovornih osebnosti na radovljiškem okraju. V zelo prijateljskih odnosih so bili z glavnim šefom za izdajanje nakaznic pri okrajnem uradu, koroškim Slovencem Antonom Schmiedmaierjem iz Podljubelja/Unterloibl. Bil je odličen pevec. Pogosto je hodil v Tržič in tam spoznal Franca Ahačiča (Fonetka), znanega igralca na citre. Pri Romihu so se večkrat veselili in peli. To naklonjenost so izkoristili in tako jim je Schmiedmaier leta 1944 priskrbel 1.800 kg moke brez nakaznice. Jegliču Schmiedmaierjeve zveze seveda niso bile všeč. Zatožil ga je Nemcem in uspelo mu je, da ga je leta 1944 spravil na rusko fronto.

Tudi orožnik Mühlbacher je Romihovim večkrat grozil, ker je sumil, da tu »ni vse čisto«. No, vse te probleme je Marija znala osebno reševati pri županu.

O vlogi Romihovih so vedeli tudi partizani Gorenjskega in pozneje Kokrškega odreda oziroma aktivisti okrajnega odbora OF Tržič. Romihovi so po Marici in Boži Zibler poslali hrano in

denar partizanom pod Dobrčo. Pomoč pa je tekla tudi po Zrimškovi z Loma.

Ko so septembra leta 1944 partizani razposlali poziv za vključitev vseh odraslih v NOV, je Romihova na sestanku predstavnikov Okrajnega odbora OF Tržič (med njimi je bil tudi Janko Tišler) predlagala: »Če mi moža pustite doma, vam obljubim, da bomo vsak dan pošiljali 50 kg kruha ali pa moko, kajti v nasprotnem primeru vam s kruhom ne bom mogla pomagati!«. Predlog je bil sprejet. Romihovi so od takrat partizanom redno pošiljali kruh. S konjem ga je prevažal Jože Bertoncelj, zaposlen pri gozdni upravi v Puterhofu (Jelendol). O tem so vedeli tudi Romihovi peki Borić, Opalički in Klofutar. Z pošiljanjem kruha partizanom pa pomoč internirancem ni prenehala. Ob priložnostih so zanje pripravili pakete ter jih po šoferjih pošiljali na Ljubelj. O tem pričajo tudi ohranjena pisma, ki so jih Romihovim v zahvalo napisali francoski in drugi interniranci.

Že med vojno, še bolj pa po njej, so se Tržičani spraševali, kako je bilo Romihovim mogoče oddvojiti toliko moke, kruha, masla, sladkorja, in to v času, ko je vsega tako primanjkovalo in ob tako strogi nemški kontroli. Odgovor je preprost in se ponuja kar sam. Pri velikih količinah materiala, ki je šel skozi skladišče pekarnе, so v seštevku tudi majhne »tatvine« ali »goljufije« dale za internirance, partizane in seveda tudi za Romihove velike rezultate.

Po vojni je bilo ugotovljeno, da je pekarna Romih oddala partizanom najmanj 15 ton kruha in okrog 9.000 RM denarnih prispevkov. Koliko je bilo kruha in druge hrane za internirance, pa ni mogoče oceniti, brez dvoma pa veliko.

Pobeg Janka Tišlerja

Tišlerjeva vloga sovražniku ni mogla ostati skrita, zato so bili v začetku leta 1944 njegovi ljubeljski dnevi že šteti. Dogodke zadnjih dni povzemamo po njegovem dnevniku:

27. junij 1944. – Treba je iti na zvezo. Pošte je bilo dovolj, med njo pa mnogo letakov in lepakov za Koroško.

28. junij – Vso literaturo sem prinesel na Ljubelj. Peljal sem se s tovarnjakom v spremstvu esesovcev proti Sv. Ani, zato sem bil še bolj prepričan, da se mi ne bo nič zgodilo, pa tudi kontrole se nisem bal. Na Ljubelju sem letake in ves material skrbno pregledal in odbral ter določil, kje bo kaka stvar visela in komu bo namenjena.

29. junij – Zvečer sem šel k Plazniku v Brodi. S seboj sem imel ves material. Pri njih sem prebral, kar je bilo zanje zanimivega, in povedal, da bom lepake nalepil na občinsko desko, letake pa raztrosil po cesti. Veseli, da se bodo domači nacisti spet jezili, smo napravili podroben načrt in po deveti zvečer sem se napotil od »Deutscher Petra« proti Ridovcu. Pod suknjičem sem imel polno letakov in lepakov. Po poti sem premišljeval, kako bodo naslednji dan ljudje brali in se spraševali, kdo je to storil. Nikogar nisem srečal in mimogrede sem stal pred ciljem. Skrbno sem pregledal okolico. Ura je bila pol desetih, noč jasna in nikjer nobene luči na oknih. Velika občinska oglasna deska je bila zaprta, visela je na polodprtem farovžu pod cerkvijo sv. Lenarta. Nasproti farovža je bila osnovna šola, kjer je stanovala učiteljica Kulnikova, ki je še kar dobro znala slovensko (starši so bili koroški Slovenci), čeprav je le redko govorila. Prav potihom sem odprl desko, potrgal nemške občinske razglase in lepo nalepil velik, rjav lepak z naslovom: »Slovenci in Slovenke!«, ki je segal čez vso desko. To je bil poziv ministra stare jugoslovanske vlade Franca Snoja, naj se Slovenci pridružijo narodnoosvobodilni vojski. Poleg lepaka sem na obeh straneh prilepil najnovejša radijska poročila. Deska je bila polna in skrbno sem jo zaprl. Vesel, da

mi je akcija lepo uspela, sem odšel dalje proti Ridovcu – »Gasthaus zum Raidenwirt«. Vso pot sem trosil letake s pozivom za vstop v NOV in z radijskimi poročili. Preden sem prispel do barake, kjer sem prenočil, mi jih je zmanjkalo. Pot je bila dolga še dobre četrt ure in srečal nisem nikogar. Zadovoljen, ker sem vedel, da se bodo nacisti prihodnji dan hudo jezili, sem legel in prav sladko zaspal.

30. junij – Ob devetih zjutraj sem šel z Ridovčevo Tonco in inženirjem Čerinom proti Borovljam. Lepak je bil še nedotaknjen. Pred desko je bila šolska mladina, nekaj delavcev in domačinov. Kakor da me sploh ne zanima, sem šel mimo, na obrazih Čerina in Tonce pa sem opazil smehljaj in vedel sem, da sta slutila, da je to moje delo. Rekla mi nista nič. Orožništvo v Sopotnici je bilo alarmirano, vendar lepaka nihče ni odstranil. To je bilo naročeno domačim članom NSDAP. Opoldne, ko smo se vračali, so lepak in letaki še vedno viseli. Vsakdo, ki je šel mimo, je radovedno bral. Nič hudega sluteč sem šel ta večer skozi predor k Sv. Ani, kjer sem prespal v gradu barona Bornaa.

Sobota, 1. julij – V spalnici sem imel štiri pakete za francoske kaznjence. Ob osmih sem se napotil s pismom, polnimi žepi ter z mnogimi stvarmi pod plaščem k Ivanu Ivanoffu. Skrivaj sem se prikradel v delavnico. Oddal sem pismo in ostalo ter mu povedal radijske vesti. Domenila sva se, da pridem spet ob pol desetih, da mu povem še novice, ki jih bom slišal ob devetih. Pohitel sem. Ura je bila 8.55. Inž. Čerin je stopil na stražo pri glavnih vratih, tehnik Kožuh k oknu, jaz pa sem smuknil v prvo nadstropje v pisarno šefa Wöhrerja in nastavil radio na London za oddajo v nemškem jeziku. Poročila so bila sijajna. Ura je bila 9.10. Ves vesel skočim v svojo sobo v drugo nadstropje po veliko karto Sovjetske zveze, v katero sem začrtoval potek fronte. Spodaj jo hitro razgrnemo in vanjo zaznamujemo padla mesta. Nisem je še zložil, ko preko dvorišča pridejo štirje policisti z brzostrelkami. Ker niso takoj zavili v risalnico, nanje nismo bili posebej pozorni. Dva sta odšla v prvo nadstropje in trkala na vrata šefove pisarne, iz česar smo sklepali,

da iščeta njega, druga dva pa sta čakala zunaj. Na srečo je šef že pred deveto uro odšel domov. Ker gestapovca zgoraj nikogar nista našla, sta zavila proti risalnici. Tu smo bili inž. Čerin, tehnika Kožuh in Cedilnik in v kotu jaz s karto v rokah.

Močno trkanje. Inž. Čerin: »Herein!« Vrata se odpro in med njimi stoji rejen gestapovec z brzostrelko v roki, s pištolo za pasom in z ročno bombo ob trebuhu. Za njim je stal prav tako oborožen gestapovec, katerega pa sem videl le v glavo.

»Heil Hitler!« je bil prvi pozdrav v tiho sobo. Nobenega odgovora. »Ist hier Herr Johann Tischler?« (Je gospod Janko Tišler tu?) zadoni debeli glas. Nobenega odgovora, kakor da bi imeli toliko dela, da se nimamo časa pogovarjati. Nekaj trenutkov je bilo vse tiho. Po kosteh me je spreletelo in v mislih sem bil že aretiran. Po sili sem buljil v prazen papir pred seboj in čakal, kdaj bo gestapovec stopil do mene in me zgrabil.

Čerin: »Wen suchen Sie, bitte?« (Koga iščete?) »Herrn Johann Tischler,« je sledil odgovor. Ta glas mi je vedno močnejše udarjal v ušesa, kajti gestapovec se je pomaknil bliže. Govoril je le Čerin, ostali smo bili tiho, kakor da bi imeli zalepljena usta.

»Er ist aber nicht hier!« (Njega pa ni!) je Čerin odgovoril mirno, ko je videl, da se jaz ne oglasim. »Heute ist Samstag und es ist möglich, daß er schon nach Hause gefahren ist. Er war im Sonntagskleid angezogen. Wenn Sie von ihm was haben wollen, dann kommen Sie am Montag. Er wird sicher wieder hier sein!« (Danes je sobota in mogoče je, da se je že odpeljal domov. Bil je nedeljsko napravljen. Če hočete kaj od njega, pridite v ponedeljek. Prav gotovo bo tu!)

»Nein!« je odgovoril gestapovec. »Auf jeden Fall müssen wir ihn noch heute finden!« (Ne! Vsekakor ga moramo najti še danes!) Tišina in nervoza gestapovcev. »Wenn Sie was Dringendes haben, dann können Sie es mir geben und ich werde ihm das übergeben,« je nadaljeval Čerin. (Če imate kaj nujnega, lahko daste meni in mu bom izročil.)

Moji občutki so bili neopisni. Ohranil pa sem hladno kri in gledal zdaj prazen papir pred seboj, zdaj inženirja in pa gestapovca. Večkrat smo se ujeli z očmi. Edina misel mi je bila, kako

se rešiti in najti izhod, da ne pridem tem zverinam v kremplje, saj sem bil prepričan, da bo z menoj v tistem trenutku konec.

»Sagen Sie mir, bitte, wo könnten wir ihn finden!« (Povejte mi, kje bi ga lahko našli!) reče gestapovec proti inženirju. Ta se je hitro znašel in nadaljeval: »Hoffentlich ist er noch draußen vor dem Tunnel mit zwei Arbeitern.« (Morda je še zunaj pred predorom z dvema delavcema.) Nato se obrne proti meni in reče: »Gehe und zeige ihnen, wo er noch sein könnte!« (Pojdi in pokaži jim, kje bi mogel biti.) Takoj sem razumel to ukano in že sem bil pred obema gestapovcema in nato vse štiri peljal prek dvorišča po malih stopnicah na travnik in dalje proti predoru, kakih 200 metrov pred njim pa se mi je zdelo dovolj daleč, zato sem jim pokazal z roko in rekel: »Jetzt gehen sie über die Brücke hinaus und wo sie einen jungen Mann mit Instrument sehen werden, der ist der richtige!« (Pojdite naprej preko mostu in kjer boste videli mladeniča z instrumentom, ta je pravi.) Gestapovci so mi verjeli in šli pred menoj, jaz pa sem hitro skočil v risalnico, planil v sobo po svoje stvari, kar sem v naglici in razburjenosti mogel vzeti s seboj, se poslovil, dal še zadnja navodila glede mojih stvari in že sem bil na cesti. Ves čas sem tekel, da bi čimprej prišel iz taboriščne doline in mimo zadnje straže v svobodo. Ne da bi se oziral na levo in desno, sem se hitro znašel pred zadnjo stražo. S »Heil Hitler« sem bil že onkraj rampe na svobodni cesti.

Nedaleč od rampe sem že srečal prvi tovarnjak, ki je pripe-ljal iz Tržiča. Šofer Anton Meglič je ustavil in mi potihoma pove-dal, da me je prejšnje popoldne doma iskala tržiška žandarme-rija. To je bilo zame opozorilo, da ne smem domov. Zahvalil sem se mu in tekel dalje. Bal sem se, da me bodo ujeli. Ura je bila pol enajstih. Pri Švelčevi žagi je bil ob robu ceste v grmov-ju skrit tržiški orožnik Anton Hell s psom in čakal na partizan-skega kurirja, ki bi moral prav v tistem času prečkati cesto. Ujela sva se z očmi in »Heil Hitler« je bilo dovolj, da sem jo lahko še hitreje mahnil naprej. Na Čegelšah sem srečal Jožeta Rztresena, ki mi je prav tako povedal, da so me tržiški orožni-ki že dvakrat iskali. Sam ne vem, kdaj sem se znašel pri

Lojzetu Kaplanu na Cimpru. Povedal sem, kako je z menoj in da grem v partizane. Njegova žena mi je obljubila, da bo obvestila moje domače. Na srečo je tisti dan z Bistriške planine prišla mama. Kmalu sem dobil obvestilo, da je vse pripravljeno. Odšel sem skozi mesto v pisarno kovačnice Kajetana Ahačiča, kjer je bil zaposlen prof. Simon Milač. Temu sem vse povedal in ga prosil, naj shrani moje stvari, ki bodo prav prišle po vojni. Na hitro sva se pogovorila in se poslovila. Po stranski poti za Virjem sem odšel na pošto. Tam sem zagledal gestapovce, ki so me prišli aretirat na Ljubelj. Janezu Perku sem še naročil, naj vse name naslovljenje pakete in pisma za internirance pošlje nazaj v Francijo. Rekel mi je, da so gestapovci že spraševali po meni. Kar vrglo me je skozi stranska vrata. Tekel sem, kolikor so me nesle noge, mimo lekarne, po Blejski cesti in Za vodo do Janeza Jermana, kjer sem bil domenjen. Mati mi je že prinesla nahrbtnik in tako sem bil pripravljen za odhod. Popoldne sem krenil proti Sv. Juriju in se oglasil pri teti in stricu. Stric Jože Brankovič je šel z menoj preko Stolca do Bistriške planine. Mama je bila že spet na planini. Nisem še bil pol ure v koči, že so prišli partizani.

Janko Tišler (srednji) se je takoj pridružil partizanom.

Zveza z Osvobodilno fronto

Kmalu po pobegu, že v avgustu 1944, je Janko Tišler, tedaj že v vlogi poverjenika za agitacijo in propagando pri Okrajnem odboru Osvobodilne fronte Tržič, vzpostavil ilegalno zvezo s civilnim taboriščem. Partizane je zanimalo predvsem število oboroženih sil in civilnih delavcev, posebno pa čas voženj tovornjakov proti Tržiču in nazaj. V taborišču sta to zvezo vzdrževala inž. Vinko Čerin in Jelena Vilman, delno pa tudi skladiščnik Peter Novak. Jelena je takrat delala pri šefu civilnega taborišča Graniggu. Tišlerja je obvestila o želji nekaterih kaznjencev, da bi pobegnili v partizane, kar se je 17. septembra 1944 tudi zgodilo. Kurirske naloge je opravljala Angela Bizjak od Sv. Ane, ki je bila pomočnica v kuhinji in je hodila domov na Bizjakovo gubo. Iz civilnega taborišča je domov prinašala tudi pomoč za partizane. 14. septembra je Jelena poslala natančne podatke o sobotnem odhodu tovornjakov z delavci proti Tržiču.

Število civilnih delavcev na Ljubelju se je tudi v letu 1944 stalno spreminjalo, zmanjševati pa se je začelo predvsem v septembru, ko je izšel partizanski poziv, da morajo vsi moški, stari do 45 let, vstopiti v narodnoosvobodilno vojsko (NOV) najkasneje do 15. septembra. Temu pozivu se je prostovoljno odzvalo nekaj delavcev, nekaj pa je bilo mobiliziranih. 15. septembra so Nemci v Tržiču uvedli policijsko uro, ki je trajala od sedmih zvečer do sedmih zjutraj. Tega dne je bilo na slovenski strani Ljubelja še vedno 251 civilnih delavcev, in sicer 125 Slovencev, 63 Italijanov, 27 Nemcev, 32 Hrvatov, dva Poljaka, en Grk in en Čeh. 150 od teh se je vozilo domov med 14. in 15. uro. Nekaj jih je bilo oboroženih. Med njimi pa je bilo tudi nekaj belogardistov.

Mobilizacija v partizane

Mobilizacija ljubeljskih delavcev je bila predvidena za soboto, 23. septembra, vendar so morali akcijo zaradi drugih obveznosti borcev prvega in drugega bataljona preložiti, opravljena pa je bila teden dni pozneje, 30. septembra.

Janko Tišler – Žaromil je v poročilu Okrajnemu odboru OF potek opisal takole: »Zvedel sem, kateri šofer bo vozil, in načrt je bil takoj gotov. S 16 borci iz drugega bataljona, oboroženimi z dvema »bredama« in brzostrelko ter s puškami, in šestimi terenci s petimi brzostrelkami smo ob dvanajstih krenili proti cesti. Postavili smo zasede po pet mož, nekaj borcev pa je s puškami ostalo na stranski poti, kjer naj bi zadržali ljudi, ki bodo prihajali mimo. Ob pol enih je bilo vse zasedeno. Nemirno smo čakali, ker avtomobila dolgo ni bilo. Ljudje so prihajali iz mesta, predvsem delavke, in te smo zajeli, jih zbirali in zadrževali na stranski poti. Okrog pol dveh so začeli z Ljubelja prihajati delavci, ki so ob sobotah hodili še po opravkih v mesto. Vse te smo zadržali, ker jih je bila večina pravšnjih za mobilizacijo. Na poti se je nabralo že nad sedemdeset ljudi,

Jelena Vilman je skrbela za zvezo z Osvobodilno fronto.

avtomobila pa še od nikoder. Med zajetimi je bilo precej otrok, žensk s kolesi, kmetov z vprego in vse to je moralo čakati. Tako nestrpno čakamo že poldrugo uro, a tovornjaka še nikjer. Medtem pa nekdo zavpije: »Avto – policija!« Hitro se skrijemo v šupo in avtomobil je peljal nič hudega sluteč mimo nas. Smejali smo se in se spogledovali – kako sijajna priložnost se nam je ponudila za napad na policijo, vendar naša naloga je bila mobilizacija. Čakamo in čakamo in nestrpnost se nam stopnjuje. Ura je bila že četrt na tri, pridržanih ljudi je bilo vse več, našega »plena« pa še nikjer. Delamo načrte, kako bomo naskočili avto, ko tovariš Silni zavpije, da nekaj brni. Ko dam znak, skočimo z brzostrelkami iz šupe in pripravljeni na vse ustavimo avto, na katerem je bilo, po moji oceni, natrpano nad osemdeset ljudi. Vsi so kar prebledeli in niso mogli verjeti, da je to res. Ljudi smo takoj spravili z avtomobila, šoferju ukazali, da je pobral akumulatorje, potem pa vse v dolgi koloni odpeljali k ostalim, ki so nas tako dolgo čakali. Vse, kar je bilo na avtomobilu uporabnega, smo pobrali, prestrelili gume in motor, potem pa krenili k mobilizirancem. Na poti, kjer je bila prva preiskava, je bilo približno 200 ljudi. Partizani so kar vreli iz vseh grmov in ljudje so potem govorili, da nas je bilo zelo veliko, v resnici pa samo 21. Ker so bili med mobiliziranimi sami znani obrazi, so drveli k meni in vsak je imel kak izgovor, vendar nismo popuščali. Med njimi sta bila tudi gestapovec Weiss in hčerka upravnika opreme in materiala Inge Kortan. Weiss mi je malo pred pobegom z Ljubelja zagrozil, da me bo predal gestapu. Prišel je k meni, mi dal roko in se delal prav prijaznega. Spomnil sem ga na njegovo grožnjo. Najprej je tajil, potem pa me je prosil odpuščanja. Povedal sem mu, da nismo taki morilci kot oni, ter mu obljubil, da se mu ne bo nič zgodilo. Vse pridržane smo nato izpustili in vsi skupaj so odšli. Pri Sv. Ani še nikdar ni bilo toliko ljudi na cesti. Mobilizirane delavce smo prebrali in zadržali 71 sposobnih mož in fantov. Izložene pa smo podučili, kaj je njihova dolžnost, in od njih zahtevali, da takoj prenehajo delati za okupatorja. Pri ponovnem pregledu na Kalu pod Kofcami je bilo končno izbranih oz.

zadržanih 70 za partizane sposobnih mobilizirancev (57 Slovencev, sedem Italijanov, pet Hrvatov in en Francoz).«

Po akciji je policija pri Sv. Ani zaradi strahu ubrala novo taktiko. Vozila se je skupaj s civilisti in se tako varovala. Da bi preprečil njihovo taktiko jemanja talcev, je Okrožni odbor OF Kranj izdal letake s prepovedjo vožnje z avtomobili na relaciji Tržič–Ljubelj.

Nekako dve uri po mobilizaciji so se policisti in domobranci pripeljali na kraj akcije in zaslišali najbližje družine. Najbolj trdo so prijeli Kočevarjeve in Tonačeve. Po srečnem naključju sta bila Kočevarjeva, oče Janez in hčerka Dina, tisti dan po opravkih v Celovcu, kar sta dokazala z vozno karto. Pri Tonaču pa so odpeljali gospodarjevega brata Antona Megliča, a so ga po dveh dneh iz zapore na Ljubelju izpustili.

1. oktobra je bilo civilno taborišče posuto z letaki, na njih pa so bili teksti z naslovi: Zadnji poziv, Vsi v vrste NOV, Jasna beseda iz Londona in Posebno svarilo londonskega radia belogardistom. Nalepljen je bil tudi lepak v nemščini »Österreich zu den Waffen!«. Akcijo so izvedli Jelena Vilman, Angela Bizjak in Peter Novak. Policija je takoj po akciji civilno taborišče obkolila, pobrala letake ter opravila preiskavo pri delavcih. Uspeha ni bilo.

V Tržiču so bili po 1. juniju 1944 zelo aktivni tudi belogardisti. Vsak dan so pošiljali močne patrulje in postavljali zasede na cesti proti Ljubelju.

Aretacije na Ljubelju

Janko Tišler – Žaromil je v poročilu 6. oktobra med drugim zapisal: »Beli delajo v mestu velik pritisk. V torek so spet aretirali pet žensk. Prav tako pa sem imel velik polom pri vezah s taboriščem pri Sv. Ani. Takoj po mobilizaciji delavcev se je tam začela velika preiskava. Drugi dan sem napisal dva lističa za dve novi vezi. Eden od teh je bil skladiščnik, ki je imel tudi vezo s policijo v taborišču, drugi pa je bil inženir, ki

mi je dajal podatke. Oseba je bila ob vstopu v taborišče preiskana in aretirana. Pri njej so dobili oba lističa in tako prijeli še obe ostali osebi. Na lističu je bila označena ura sestanka in kraj in ko sem prišel tja, me je pričakalo sedem orožnikov. K sreči sem jih prej opazil in jim ušel.»

Sestanek z inženirjem Čerinom je bil določen na Bizjakovi gubi 2. oktobra ob 17. uri, malo pozneje pa še s skladiščnikom Petrom Novakom. Jelena Čerinu ni uspela predati listka, pač pa ga je dala tehniku Cedilniku, ko je prišel na kosilo. Ko je šla iz jedilnice, je videla, da je vstopil policist. Cedilniku je namignila, naj ga skrije pod krožnik, on pa ga je vtaknil za srajco. Policist je zahteval listek in tako so se začele aretacije. Najprej so prijeli Cedilnika in ga odpeljali v policijsko barako, potem tehnika Kožuha, katerega so pripeljali iz gradu, pozneje pa še Čerina. Ko je Jelena videla, da so odpeljali Cedilnika, je najprej stekla k skladiščniku Novaku in ga opozorila, potem pa v svojo sobo, kjer je hitro zbrala letake in drug propagandni material in vse to skrila pod deske v skladišču krompirja, ni pa mogla do načrta, ki ga je imela zaklenjenega v blagajni v pisarni. Kmalu zatem jo je aretiral komandant policije in jo brez zaslišanja zaklenil v policijsko sobo. Skozi okno je opazila šefa civilnega taborišča Granigga in ga poklicala. Prišel je bliže in jo začudeno vprašal, zakaj je zaprta. Odgovorila mu je: »Če mi hočete rešiti glavo, Vas prosim, da uničite tisto, kar imam v pisarni!«. Dala mu je ključe od blagajne, v kateri je bil podroben načrt taborišča z vsemi podatki, za kar so jo prosili partizani oz. Janko Tišler. Prosila ga je tudi, da o aretaciji obvesti njeno mamo. Granigg je vzel ključe in vse to res storil.

Ko so Jeleno privedli k avtomobilu, so bili v njem že Čerin in oba tehnika. Kožuha so policisti pred tem vprašali, zakaj on, Čerin in Cedilnik ob mobilizaciji niso bili z delavci na tovarnjaku. Odgovoril jim je, da je inž. Wöhrer odšel že ob 11. uri in jim pred odhodom rekel, da so prosti, zato so odšli že s prvim tovarnjakom.

Vse štiri so odpeljali najprej v Tržič, nato pa z vlakom v spremstvu dveh stražarjev v Kranj. Granigg je kmalu zatem

prišel h kuharici Tršinarjevi, ji pokazal ključe in rekel: »Dobro, da sem našel Jeleno in da sem tisto uničil. V njeni blagajni so bili načrti. Kdo bi si mislil, da ona počne kaj takega!« Jelena je storil to uslugo predvsem zato, ker ni maral šefa policije. Zanj o pa se je bajè zavzel tudi Putz.

Anica Brejc je izjavila, da jo je nekaj dni pred mobilizacijo delavcev Jelena prosila, da ji pomaga očistiti sobo, ker da bo prišel kontrolor Putz. Medtem ko je ona čistila, je Jelena risala taborišče.

Aretirance so prvo noč zaprli pri belogardistih, vendar med seboj niso mogli govoriti. Drugi dan so jih premestili v gestapovske zapore na sodnji, kjer so jih zaslišali glede zvez s partizani. 6. oktobra so jih poslali v Begunje, kjer se je zasliševanje nadaljevalo. Jeleno je zasliševal radovljiški gestapovec Pilz, Cedilnika pa neki Slovenec. V Begunjah je Jeleno o načinu zagovarjanja podučila neka zapornica. Izgovorila se je na ljubezen z Jankom Tišlerjem in trdila, da z njim o politiki nikoli ni govorila in da jo je slučajno prosil, če bi dala listek Čerinu. Hoteli so zvedeti tudi za kraj sestankov s Tišlerjem in kakšne so bile zveze z ostalimi tremi aretiranci. Tudi od Cedilnika so hoteli zvedeti za zvezo s partizani, o čemer pa jim ni mogel kaj povedati. Po nekaj dneh so ga odpeljali v sodnijske zapore na Jesenice. Tam so ga belogardisti vsak dan gonili pripravljat drva pod Mežakljo. 18. oktobra ga je gestapovec v civilu odpeljal na železniško postajo. Potisnil ga je v vagon, v katerem so bili že Čerin, Kožuh in Jelena ter stražar. Odpeljali so jih do postaje pred Salzburgom. Moške so zaprli v neke barake, katere so morali pospravljati, zapornice, med njimi Jeleno in partizanko Mijo Fakin iz Kranja, pa poslali v predmestje Salzburga na delo k lesnoindustrijski firmi Kschnitzer. Tam so delale pri proizvodnji nadomestnih delov za letala in največ varile. Fakinova je kmalu pobegnila.

Po zaslugi mamine iznajdljivosti je Jelena že po dveh mesecih prišla domov in se nekaj časa skrivala. Spomladi leta 1945 pa je kar odšla na Ljubelj, da uniči skriti propagandni material. Našla ga je nedotaknjene in ga pri Tršinarjevi vrgla v ogenj. Ko jo je Granigg videl, jo je začudeno vprašal, kaj počne

na Ljubelju in ali je pri »pravi«. Videl jo je tudi šef policije in ji ukazal, da takoj zapusti Ljubelj. Granigg pa ji je celo zagotovil, da bo brez težav prišla do železniške postaje v Trziču.

Novica o Jeleninem prihodu na Ljubelj se je takoj razširila tudi med kaznjenci, saj so jo nekateri videli, videl pa jo je tudi skladiščnik Novak.

Inž. Čerinu, Kožuhu in Cedilniku so po nekaj dneh bivanja v barakah rekli, da imajo prost izhod in naj si sami poiščejo delo, vendar domov ne smejo, če pa bo kdo ušel, bo preseljena vsa njegova družina. Delo so našli pri nekem gradbenem podjetju v Gollingu pri Salzburgu. Čerinu je uspelo priti domov po nekaj mesecih, Cedilnik pa se je vrnil v aprilu 1945. Precejšnjo pot od Salzburga do doma je prehodil peš.

Za listek s pozivom na sestanek z Novakom policija ni vedela, toda kljub temu so ga poklicali na zaslišanje. Dva dni je bil zaprt v policijski sobi, zasliševali pa so ga trije uniformirani gestapovci. Hoteli so vedeti za njegove zveze s partizani, s Čerinom in z obema tehnikoma. Rekli so, da imajo dokumente, iz katerih se vidi, da ima tudi on nekaj z njimi. V sobo je prišel tudi Putz. Novak mu je povedal, da ga dolžijo zvez s partizani, kar pa ni res, in da tudi ne verjame, da so bile aretirane osebe povezane z njimi. Tretji dan so Novaka izpustili in mu rekli, da je postavljen na »Freie Füße«.

1. in 3. oktobra so partizani in aktivisti OF mobilizirali še 14 delavcev in s tem firmi Universale povzročili dodatne težave.

Mobilizirane bi morali partizani prepeljati preko Save, kar pa je bilo zaradi tako velikega števila in močnih nemških zased neizvedljivo. 4. oktobra je Slovence prevzel Zahodnokoroški odred, ki je prišel čez Karavanke na gorenjsko stran, ostali pa so šli čez Savo. Nekaj jih je že prve dni pobegnilo. Prišli so nazaj na Ljubelj, a so prosili, naj jih premestijo na koroško stran, ki je bila po njihovem mnenju bolj varna.

Po aretacijah na Ljubelju so bile zveze s civilnim taboriščem praktično prekinjene. Tišler je nekajkrat poskušal vzpostaviti zvezo s skladiščnikom, vendar je bil ta zaradi zasliševanja preveč zastrašen.

Poskus pobega jugoslovanskih esesovcev

Po pobegih internirancev 19. in 29. aprila 1944 so esesovci večkrat hajkali na področju Žerjava, Zgornjega Kota in Oslice (med Srednjim Kotom in Brodmi) in se nazaj grede včasih oglasili tudi pri kmetu Plazniku. Tam so se pogovarjali s hčerkama Marijo in Pavlo. Esesovec Jozo Šajkunović je med drugim tudi omenil, da je ustrelil kaznjenca, ker je šel po zunanji strani žice. Marija ga je vprašala, kako le more ustreliti človeka, ki ima morda celo družino. Iz nadaljnega pogovora je dobila vtis, da je Šajkunoviću za to dejanje žal, da ga to preganja in da ima slabo vest. Z njimi so bili tudi Jože Vavpotič, ki je hodil za Tepijevo Johanco, Jože Trefalt, prijatelj Uričeve Ide, in Ivan Čančalo iz Štajerske. Marija je o tem pogovoru obvestila II. bataljon Koroškega odreda.

17. septembra so spet pobegnili trije interniranci, 7. oktobra še eden in 14. oktobra šest. Zasledovanja, v katerih so sodelovali tudi omenjeni esesovci, niso bila uspešna. Ko so se vračali z hajk, so se spet oglasili pri Plazniku. Tedaj so bili Šajkunovičevi pogovori z Marijo že bolj odkriti in povedal ji je, da bi rad pobegnil. Marija je spet obvestila II. bataljon, ki ji je po kurirju poslal pismo za Šajkunovića, v katerem ga je pozval, naj pobegne in s seboj potegne čimveč esesovcev. V pismu je bilo tudi rečeno, da naj pridejo v uniformah in z orožjem čez Korošico, in bil naveden kraj, kjer jih bodo čakali partizani. Sredi oktobra je Marija to pismo odnesla k Sv. Ani, kamor je bila vsa četverica premeščena. Bila je nedelja in z Marijo so šli skozi predor še njen oče Gregor, sestra Pavla in P'kcova mama.

Šajkunović je o tem govoril z Vavpotičem, s Trefaltom in Čančalom in jih pridobil za skupni pobeg. Marijo pa je prosil, če bi pred pobegom pri njej lahko spravil en kovček s svojimi stvarmi, ki jih bo po vojni prišel iskat, enega pa bo spravil pri kmetu Pamžu. Toda kovčkov ni prinesel ne k Plazniku ne k

Pamžu. Dan pred previdenim pobegom so šli Šajkunović, Čančalo in Trefalt še na koroško stran. Ko so se vrnili, so Vavpotiču rekli: »Jutri pobegnemo!« Šajkunović naj bi o nameri obvestil še esesovca Balaža in ga povabil, da se jim pridruži. Ta pa jih je, kot je pozneje izjavil Vavpotič, izdal komandantu taborišča. Drugi dan, 25. oktobra, okrog sedmih zjutraj je prišel v sobo Čančalo, odprl Vavpotičev kovček, iz njega vzel municijo ter Vavpotiču mimogrede rekel: »Nastradali smo!« ter stekel za barakami v hrib. Brž se je vrnil in odšel na stražo v stolp pri glavnem vhodu v taborišče. Kmalu zatem je vstopilo nekaj esesovcev s komandantom na čelu in aretirali so preostalo trojico. Uklenjene so peljali mimo straže v zapor za stražarnico. Ko je Čančalo to videl, se je v stražarskem stolpu ustrelil. Kako so ga esesovci mrtvega potegnili iz stolpa, so videli tudi civilni delavci in nekateri kaznjenci. Po eni uri so aretirane potegnili iz zapora, jim pobrali vse, kar so imeli pri sebi, in jim potrgali esesovske oznake.

Še istega dne so jih odpeljali v Tržič, potem pa pod stražo esesovcev Brietzkeja in Köbernika z vlakom v Mauthausen. Z Ljubelja naj bi pripeljali tudi Balaža, da so jih z njim soočili, in tako so morali vse priznati. V Mauthausnu so bili do konca, torej do 5. maja 1945.

Pamževa gospodinja Uršula Čašelj je pozneje izjavila, da je na dan njihove aretacije šla s 14-letnim sinom Stankom v Borovlje. Ko je šla mimo taborišča, jo je komandant Gruschwitz vprašal, ali bi lahko s seboj vzela en kovček »naših fantov«. Privolila je. Ni pa vedela, da so bili fantje že aretirani. Gruschwitz je isto vprašal tudi Stanka. Ta se je nekoliko ustrašil, tedaj pa mu je Gruschwitz rekel: »Ti si še premlad! Nikar se ne vtikaj v take stvari in od naših ne jemlji ničesar!« Ko sta se zvečer vračala proti domu, je bila že tema, luči nista imela. Ko je policijski stražar zaslišal hojo, je začel streljati, potem pa je začelo silovito pokati z vseh stražarskih mest. Uršula je začela vpiti: »Familie Pamsch ist hier! Nicht schießen!« (Tu družina Pamž, ne streljati!) Ko je streljanje prenehalo, je spet prišel Gruschwitz in jima rekel, naj se ne bojita, ter

ju vprašal, ali sta ranjena. Uršula se je opravičevala, ker nista imela luči. Ko je bila zvečer vsa družina pri večerji, sta pritekla dva esesovca in rekla, da Stanku ni treba priti po kovček. Šele pozneje so zvedeli, da so bili tega dne aretirani Šajkunović in ostali.

Esesovec Slapar je po vojni dejal, da so esesovci potegnili mrtvega Čančala iz stražarskega stolpa in ga odnesli v esesovsko taborišče. Tam so ga slekli, ker je onečastil uniformo, in truplo položili v lesen zaboj ter ga odložili v umivalnico. Kasneje so ga odpeljali v Tržič, kjer ga je grobar Zavelcina pokopal brez pogreb-nih svečanosti. Vpisan pa je tudi v nemško mrliško knjigo.

Šajkunović je še na dan aretacije napisal dopisnico Plaznikovi Mariji na Koroško (verjetno že v zaporu) in jo obvestil, da bodo odpeljani v Mauthausen. Kartica je bila oddana na pošti v Tržiču. Tudi iz Mauthausna se ji je oglasil in napisal: »Te vrstice pišem med umivanjem, ker je to edina priložnost«. Dodal je še, da ne ve, kaj bo z njim.

Po vojni se je iz Mauthausna vrnil na Hrvaško. Leta 1960 je odšel v Avstralijo, se vdal pijači in umrl.

Ivan Čančalo je napravil samomor, Joza Šajkunovića pa so aretirali..

Jože Trefalt je takoj po vojni prišel iz Mauthausna v Celovec in prosil Plaznikovo Marijo, naj mu pomaga priti preko Drave, ker bi rad prišel v Brodi k Idi Uričevi. Povedala mu je, da je zaradi angleške kontrole na Dravi edina možnost, da jo preplava. To je tudi storil. Po kratkem bivanju v Brodeh je s pomočjo obveščevalcev Pikija in Jožeta, ki sta prihajala na Koroško, odšel v Jugoslavijo.

Čančalova mati Ivana Grajfoner iz Trate pri Mariboru je leta 1957 izjavila, da ji je sin Ivan 10. oktobra 1944 napisal naslednje pismo: »Kako daleč sem prišel z vojaščino, da sem sedaj v bunkerju in silno grdo ravnajo z menoj. Obžalujem, da sem sodeloval, in žal mi je, da ne pridejo partizani, da bi šel z njimi.« V pismu je poslal tudi sliko in na njej označil dva kolega in dopisal, da sta po narodnosti Hrvata, bila pa sta njegova najboljša prijatelja. Ko pa so nameravali oditi, sta ga izdala.*

Že dan po nameravanem pobegu so esesovci pri Plazniku iskali domačega sina Pavla Maka, ki se je iz partizanov oglasil doma. Zaradi iznajdljivosti sester Marije in Pavle ter mame Zofije ga niso našli, čeprav je bil v hiši. Skril se je namreč v skrinjo na podstrešju, hčerke pa so esesovce zvabile v »hišo« v pritličju in jih potem, ko so vse pregledali, prav prijazno ogo-varjale. Medtem pa je šla mama po Pavla in ga pripeljala v kuhinjo. Kmalu zatem so esesovci odšli še na podstrešje in najprej odprli skrinjo. Ker niso nič našli, so odšli, domačim pa se je odvalil kamen s srca.

Ko pa so že mislili, da so Nemce prelishčili, je pozno popoldne prišlo k Plazniku 14 esesovcev. Mariji in Pavli so ukazali, da morata iti z njimi k Sv. Ani. Vodil jih je Zimmermann. V razgovoru z Marijo, ki je hotela vedeti za vzrok, ji je dejal, da ne bo nič hudega in da bosta prišli nazaj. Toda tedaj še nista vedeli, da so aretirali Šajkunovića in ostale. V esesovskem taborišču so zasliševali vsako posebej. Hoteli so zvedeti za njune zveze z esesovci in kaj je s kovčkom, katerega naj bi

* Mati Ivana se je v datumu očitno zmotila.

Šajkunović spravi pri njih. Izgovorili sta se, da sta se z esesovci samo zabavali, da so bili prejšnji dan pijani in da Šajkunović ni prinesel nobenega kovčka, kar je bilo tudi res. Po približno dveh urah zasliševanja so ju isti esesovci spremljali do doma. Bila je že trda noč. Mami Zofiji je ob njuni vrnitvi močno odleglo, kajti takrat so bili v partizanih že trije sinovi, Jože, Franci in Pavel.

Politično delovanje internirancev

Politično delovanje med interniranci se je začelo že v letu 1943, in to med Francozi, ki so bili najštevilnejši. Pri tem pa so bili najbolj zavzeti organizirani komunisti. Med francoskimi interniranci je bilo blizu 30 odstotkov naključnih, ki so bili aretirani brez posebnega vzroka ob masovnih racijah ali pa so se pregrešili na kakršenkoli drug način; preostali pa so bili politični kaznjenci, aretirani zaradi sodelovanja v odporiške-mu gibanju ali pa zato, ker niso hoteli na delo v Nemčijo v tako imenovani »S. T. O.« (obvezna delovna služba). Poleg delovanja na političnem področju so se udeleževali tudi pri organizaciji »Solidarnost«, ki je pomagala slabotnim, bolnim in mladim internirancem predvsem s hrano in cigaretami in jih varovala, kolikor je pač uspela, pred nečloveškimi postopki kapojev, blokačev in stražarjev. Po zvezah s civilnimi delavci je bilo vodstvo t. i. odporiškega gibanja stalno obveščeno o vojnopolitičnem stanju v Evropi in širše, o položaju na frontah, novice pa je razširjalo med internirance in jim tako dvigalo zavest in pogum ter jih utrjevalo v upanju, da bo trpljenja kmalu konec. S prihodom novih internirancev, zlasti v začetku leta 1944, se je organizacija okrepila v obeh taboriščih, predvsem pa v severnem. Na obeh straneh sta obstajali vodstvi t. i. političnega trikotnika odpora (»triangle«) in organizaciji »Solidarnost«.

Vodstvo v južnem taborišču

1. Maurice *Colin* (26.225), roj. l. 1910 v Parizu; aretiran 17. februarja 1943. Na Ljubelj je bil poslan z drugim transportom 16. julija 1943. Po poklicu je bil mizar. Pred vojno je bil več let tajnik enega od voditeljev Komunistične partije Francije ter vodja organizacije mas. Do aprila 1945 je bil na severni strani, nato pa v meščanski šoli v Trziču. 8. maja so ga francoski interniranci na Koroškem izbrali za komandanta brigade »Liberté«.

2. Jean *Granger* (28. 113), roj. l. 1905 v Rilhacu. Gestapo ga je aretiral 7. marca 1943 in ga po zaporu in zbirnem taborišču v Franciji 20. aprila 1943 poslal v Mauthausen. Na Ljubelj je prišel z drugim transportom. Bil je organiziran komunist in vodja organizacije mas. Po poklicu je bil risar.* Na Ljubelju je bil politično zelo aktiven vse do prihoda novih transportov spomladi l. 1944, potem pa se je bolj posvetil organizaciji »Solidarnost«. Delal je v minerski skupini. Internirancem je bil pravi vzor poštenosti, pomoči in tovarištva.

3. Emile *Pasquier* (60.400), roj. l. 1897; prvič aretiran 4. maja 1940, potem pa spet 25. marca 1942. Bil je obsojen pred posebnim sodiščem in bil do 22. marca 1944, ko je prišel v Mauthausen, po zaporih v Franciji. Na Ljubelj je prišel s transportom 18. aprila 1944. Pred vojno je bil zelo aktiven član KPF.

4. Roland *Lecoutre* (26.229), roj. l. 1914 v Touraine; aretiran oktobra 1942 in po zaporih pripeljan v Mauthausen 15. aprila 1943, na Ljubelj pa s prvim transportom. Pred vojno je bil aktiven član KPF in vodja organizacije mas.

5. Georges *Loirat* (60. 188), roj. l. 1906; aretiran 2. januarja 1943, v Mauthausen pripeljan 24. marca, na Ljubelj pa 18. aprila 1944. Aktiven komunist. Na predlog Jeana Grangerja je bil v juliju 1944 sprejet v vodstvo taboriščne KP in v Nacionalno fronto.

* Po vojni je bil Jean Granger ustanovitelj združenja internirancev v departmaju Haute Vienne in dolga leta njegov tajnik.

V severnem taborišču

Organizacija odpora v severnem taborišču je bila formirana šele ob koncu aprila 1944, solidarnostna pomoč pa je prihajala z južne strani. Tudi povezanost z interniranci v južnem taborišču je bila šibka, stiki s civilnimi delavci pa zelo redki. Po prihodu 102 francoskih internirancev 18. aprila pa je začela delovati odporniška organizacija, ki je bila najbolj dejavna na področju solidarnosti. Glavni organizatoriji so bili:

1. Louis *Breton* (59.645), roj. l. 1914 v Orléansu; član organizacije odpora od oktobra 1940 in od maja 1941 trikotnika Nacionalne fronte za departma Loiret. Aretiran 16. oktobra 1941 in obsojen na pet let prisilnega dela. V Mauthausen je bil poslan okrog 22. marca 1944, na Ljubelj pa 18. aprila.*

2. Louis *Garnier* (59.967), imenovan »Loulou«, roj. l. 1916 v Lons-le-Saulnieru. Aretiran 13. novembra 1941 in obsojen pred posebnim sodiščem. Iz zbirnega taborišča v Compiègneu je bil poslan v Mauthausen. Na Ljubelj je prišel 18. aprila 1944. Pred vojno je bil član KPF in vodja organizacije mas. 8. maja 1945 je postal politični komisar brigade »Liberté« na Koroškem.

3. Albert *Morin* (60.341), roj. l. 1913; aretiran 28. marca 1941. Obsojen pred posebnim sodiščem. V Mauthausen je prišel okrog 25. marca 1944, na Ljubelj pa 18. aprila. Bil je aktiven član KPF.

Jean Granger je po vojni dejal, da je bila glavna naloga članov komunistične partije, da takoj po prihodu na Ljubelj ustanovijo vojnopolitično organizacijo. Njihova posebna pozornost je veljala zlasti mladim internirancem, katerim so dvigali moralo s prepevanjem francoskih pesmi in jim prek »Solidarnosti« materialno pomagali. Kadilce so pozivali, da ne pokadijo vseh pet cigaret na teden in da eno ali dve odstopijo »Solidarnosti«. Z njimi je organizacija obvladala dobršen del črne

* Louis Breton je bil po vojni generalni tajnik Zveze internirancev in deportirancev departmaja Loiret.

borze in jih zamenjavala za hrano, to pa delila slabotnim. Med drugim je bilo tudi dogovorjeno, da bodo interniranci v vsaki baraki vsak dan zbrali najmanj po eno porcijo hrane in nekaj margarine za najbolj potrebne tovariše.

Louis Breton je politično delovanje na severni strani opisal takole: »Po 22. aprilu 1944 nas je večina novoprispelih kaznjencev ostala v baraki, v kateri je bil šef Florent Stadler, tisti, ki so bili že določeni za delo v predoru, pa so odšli v druge. Bil sem imenovan za člana »trikotniškega vodstva«, v njem pa sta bila še Louis Garnier in Albert Morin. Po dveh dneh so bili izbrani odgovorni tovariši na deloviščih in v barakah. Morin, ki je delal v predoru, je imel nalogo, da vzpostavi zvezo s tovariši na južni strani in izve, ali tam obstaja odporniška organizacija in v kakšnih okoliščinah lahko sodelujemo, Garnier in jaz pa sva morala čimprej preučiti stanje v severnem taborišču. V treh ali štirih dneh smo si že ustvarili sliko, vzpostavljena pa je bila tudi zveza z južno stranjo, kjer je že obstajalo trdno organizacijsko vodstvo. Ugotovili smo, da so bili tovariši v slabem telesnem in moralnem stanju, kajti na severni strani je bilo delo težje, disciplina strožja, bilo je bolj hladno in manj hrane. Odločili smo se, da najprej poskrbimo za čim večjo solidarnost, da bi se naši tovariši telesno okrepili, poleg tega pa jih bomo seznanjali z novicami iz Francije. Morali smo storiti vse, da ohranimo vse naše moči in da tovarišem povrnemo samozavest in upanje.

Poleg splošnih pa je imel vsak član vodstva še posebej odrejeno nalogo. Garnier je bil zadolžen za zbiranje vseh poročil in novic, da bi se lahko na njihovi osnovi politično odločali. Jaz sem bil zadolžen za razvoj organizacije »Solidarnost«, za njeno delovanje za vse Francoze, ki pristanejo na pravila, ki smo jih izdelali in katera je bilo treba strogo spoštovati. V začetku smo pomoč za slabotne zbirali od tistih, ki so bili telesno najmočnejši. Vsakdo, ki je bil odrejen v skupino, ki je šla po delovnem času kam delat, in je zato dobil kos kruha, ga je moral oddati organizaciji. Nekadilci so morali odstopiti cigarete, da smo z njimi lahko barantali za hrano. Kdor teh določil

ni priznaval, ni bil vključen v »Solidarnost«. Če člani pravil niso spoštovali, so bili najprej opozorjeni, nato pa že izključeni.

Morali smo urediti, da so v skupino, ki je nosila drva v kuhinjo, prišli zaupni tovariši. V kuhinji sta bila že dva, André Frontczak in Jean Messer, ki sta bila v taborišču že pred nami. Vsak dan sta z velikim tveganjem pripravila nekaj kruha, margarine ali pa nekaj rezin salame, kar sta ukradla od hrane za esesovce. Messer je označil mesto, kjer je bila hrana skrita, da so jo potem tovariši odnesli iz kuhinje. To nalogo sta opravljala predvsem naša najmlajša tovariša Roger Lecomte in Léon Zub, pri oknu pa je stražil Messer. Tudi tovariši z južne strani so nam večkrat poslali hrano, seveda pa so tvegali tudi oni. Prinašal nam jo je Lucien Dubois. Organizacija je strogo pazila, da so njeni aktivisti kradli le hrano, ki je bila namenjena esesovcem.

Kako smo pomagali onemoglim in bolnim tovarišem? Vsak dan sem bil obveščen, kaj in koliko je bilo zbranega, in zato sem sproti izbiral osebe, ki so dobile pomoč. Pri tem sem upošteval mnenje odgovornih internirancev v barakah. Prejelo jo je deset do petnajst tovarišev. Hrano sem razdelil na porcije, pogosto pa sem bil tudi pri razdelitvi. Tako smo pomagali mnogim povsem izčrpanim Francozom, da so zdržali, da so dočakali svobodo in se spet vrnili k svojim.

Število kaznjencev v severnem taborišču ob koncu aprila 1944 je znašalo 385, od tega skoraj 65 odstotkov Francozov, med njimi pa nekako 130 dobro organiziranih članov odporniškega gibanja, ki so pred aretacijo pripadali raznim odporniškim mrežam. Bili so tudi Jugoslovani, na katere smo lahko računali, in še kakih deset drugih. Med Poljaki je bil delež pripadnikov odporniškega gibanja manjši, ostali pa so predvsem trgovali.

Širili smo novice o uspehih nekaterih odporniških gibanj, o vojnem položaju in o napredovanju zaveznikov na vseh frontah, razvijali zavest, da se moramo boriti povsod, kjerkoli smo. Nekateri so spet našli svoje prijatelje izpred vojne, s katerimi so bili v istih ilegalnih organizacijah. Vse to je ustvarilo vzdu-

šje preporoda, vlivalo samozavest, upanje, katerega so nam Nemci ubijali v teku tega živalskega življenja. Vse te oblike delovanja so imele značaj odpora. Materialna pomoč je pripomogla, da se je mnogim našim tovarišem povrnilo upanje. Naše geslo je bilo: vsakega slabotnega Francoza je treba na delu zaščititi in mu pomagati, da si bo opomogel ali pa vsaj ohranil obstoječo moč. Zato smo pazili, da so se slabotni čimmanj izčrpavali, da so na videz sicer stalno delali, sicer bi bili kaznovani, namesto njih pa so več delali tovariši, ki so bili bolj pri močeh. Pri vsem tem so sodelovali tudi nekateri tovariši, ki v taborišču niso bili iz političnih razlogov, in si tako pridobili naklonjenost organizacije.

Tovariš Morin nam je prinašal poročila, ki so prihajala z južne strani. Tamkajšnje vodstvo je namreč imelo zvezo z jugoslovanskim odporniškim gibanjem že pred našim prihodom.

Ko smo zvedeli, da sta upor kaznjencev in hkratni napad slovenskih partizanov na taborišče neizvedljiva, nam ni preostalo drugega, kot da pomagamo pri posameznih pobegih in kolikor je mogoče sabotiramo delo. Naš odpor seveda ni mogel biti zelo močan, kljub temu pa je obstajal.

Nekega dne je tovornjak pripeljal hrano za esesovce v severno taborišče. Morali smo ga razložiti. Neki interniranec je ukradel celo škatlo bombonov. Razdelil sem jih na vse barake in zadolžene opozoril, da kdo slučajno ne bi odvrigel ovojnega papirčka. Žal pa se je zgodilo prav to. Šefi barak in kapoji so zaradi tega nekajkrat sklicali zbor, pridigali, pretepali in hoteli zvedeti, odkod nam bomboni. Izdal ni nihče.

V septembru l. 1944 smo vzpostavili zvezo s poljsko odporniško organizacijo v severnem taborišču. Vzdrževal jo je Louis Garnier s pomočjo Léona Zuba, ki je govoril poljsko. Kmalu je nekdo iz njihove organizacije zbolel in prenesli so ga v ambulantno na južno stran. Prosili smo naše tovariše, da nas obveščajo o njegovem zdravju. Nekega večera nam je Morin sporočil, da esesovski zdravnik ni mogel ugotoviti bolezni tega Poljaka. Odprl mu je želodec in ko je ugotovil, da gre za večjo okužbo, je bolničarjem ukazal, naj ga obvežejo in pustijo, da

»crkne«. Po dveh dneh nas je Morin obvestil, da je Poljak prišel k zavesti. Bolničarji so mu odstranili povoj in opazili, da iz rane teče nenavaden gnoj. Očistili so mu rano in o tem obvestili esesovskega zdravnika. Ko je ugotovil izboljšanje, je predpisal zdravljenje s sulfamidi. Po enem tednu smo zvedeli, da je zdravnik ta primer ocenil za čudež in bolniku obljubil, da ga bo zadržal v taborišču in mu odredil lažje delo. Obljubo je izpolnil. Ko so nas preselili iz severnega taborišča, smo poljskega tovariša našli na južni strani.

Naše zbližanje je hitro spremenilo odnos precejšnjega števila poljskih internirancev do nas. Do takrat je vladalo nekakšno nezaupanje, celo precejšnja napetost. Poljski tovariši so nam povedali, da so mnoge njihove internirance ob napredovanju nemške vojske potegnili iz zaporov in jih poslali v Mauthausen, od tam pa na Ljubelj. Organizacija je vzgojno vplivala nanje in mnoge privedla na pravo pot ali pa dosegla vsaj sprejemljivo vedenje.

Organizacije so bile samostojne, veljal pa je dogovor, da morajo biti pomembne odločitve, ki veljajo za vse kaznjence, sprejete s poprejšnjim soglasjem vseh nacionalnih organizacij. Ta sporazum je bil pozneje zelo pomemben.

V začetku januarja 1945 sem zbolel. Imel sem groznico. S še dvema bolnikoma so me poslali v ambulanto, kjer sem ostal štiri dni, zdravil pa me je češki zdravnik. Tovariši s severne stani so o tem obvestili organizacijo na južni strani. Obiskal me je Emile Pasquier, ki je pri pisarju Louisu Balsanu uredil, da sem ostal na južni strani in bil za nekaj dni dodeljen k lažjim delom.

Na južni stani sem spoznal Mauricea Colina, Jeana Grangera in druge. Organizacija je delovala zelo dobro, poročila so bila pred objavo preverjena. Obnašanje esesovcev in drugih Nemcev je postajalo nervozno, še posebno, ko smo začeli kopati obrambne jarke in ko so Američani začeli novo ofenzivo, Rusi pa prodirali proti Berlinu. Sredi aprila sem se spet našel s tovariši s severne strani, ko so jih preselili k nam. V nekaj dneh smo se reorganizirali, imeli pa smo enotna navodila oziroma ukaze.

Ko je naša organizacija zvedela za odločitev, da nas bodo odpeljali na severno stran, da nas ne bi osvobodili partizani, je zahtevala sprejem pri komandantu. Hotela je vedeti, kako bo pohod potekal, predvsem pa, kaj bo z bolniki, ki zaradi izčrpanosti ne bi mogli hoditi. Pogajanja so bila uspešna, saj je komandant sprejel naš predlog, da lahko ostanejo v ambulanti, če bodo ostali z njimi prostovoljci, ki bodo zanje skrbeli.

V zadnjih dveh ali treh dneh so imele naše skupine po barakah nalogo prepričati internirance, da vsi spoštujejo ukaze vodstva odpora. Vedeli smo, da nas bodo esesovci zagotovo postrelili, če jim bo tako ukazano, polega tega pa bo z nami določeno število kaznjencev, ki bi lahko zaradi nediscipline pokvarili položaj in tako povzročili, da bi bila naša osvoboditev še bolj krvava.

Preden so nas esesovci 7. maja odpeljali na severno stran, je naša organizacija v soglasju s poljsko zbrala vse Francoze in jim naročila, da na poti ne smemo zapustiti nobenega interniranca in da morajo zadolženi tovariši hoditi na zunanjih straneh kolone, da bi v primeru potrebe lahko ukrepali. O tem smo obvestili tudi druge tovariše, ki so šele tedaj odkrili moč organizacije in bili takoj pripravljeni sodelovati. Čeprav so bili esesovci oboženi z brzostrelkami, s puškami in z bombami, smo bili pripravljeni, če bi nas poskušali pobiti, da naša življenja »drago prodamo«. Moram reči, da so si na poti vsi kaznjenci med seboj pomagali, in to ne glede na to, ali so pripadali organizaciji ali ne, ali so bili v taborišču iz političnih ali pa iz drugih vzrokov.«

Spomladi ali pa v začetku poletja 1944 so na severni strani tudi Poljaki po vzoru Francozov ustanovili petčlansko odporniško organizacijo, v kateri so bili Jan Blaszczyk, Jozef Jagielski, Stanislaw Klosinski, Jozef Rzetelski in Bronislaw Znojek. Skupaj s Francozi so organizirali mednarodni taboriščni komite odporniškega gibanja, katerega so imenovali MOKRO*. Vanj so delegirali Jozefa Jagielskega. Člani komi-

* MOKRO = Miedzynarodowy obozowy komitet ruchu oporu.

teja naj bi se najpogosteje sestajali v stranišču oziroma v umivalnici ali pa za barako.

Poljaki so delovali podobno kot Francozi, vendar v težjih razmerah, ker je bilo med njimi precej več črnoborzijancev in prevarantov, pa tudi pokvarjenih kapojev kot npr. Andrzej Polus, katerega je organizacija končno vendarle onemogočila. Prav tako si je prizadevala, da je bolnim in izčrpanim tovarišem uredila premestitev v skupine, ki so opravljale lažja dela. Poljska organizacija je bila proti vsaki vrsti sabotaže, npr. da pokvariyo stroje ali orodje, prekinejo cevi ali električne napeljave, kajti kapoji, šefi barak in esesovci bi se nad njimi še bolj kruto maščevali.

Orožniške postojanke

Že 16. decembra 1941 je nemški državni minister dr. Frick ob ustoličenju dr. Friedricha Rainerja za gauleiterja Koroške in Kranjske dejal, bo treba strme vrhove Karavank premagati z izdatno ustvarjalnostjo in preko njih vzdrževati prometne zveze tudi pozimi. Prebivalstvo in gospodarstvo se bo moralo preusmeriti z Ljubljane na Celovec. Tedaj še ni bilo nobenih uradnih izjav o gradnji predora skozi Karavanke. Šele 27. septembra 1942 je dr. Rainer v govoru v Kranju dejal, da mu je na njegovo prošnjo fñhrer dovolil gradnjo cestnega predora na Ljubelju.

V letu 1942 so bile od Kranja do Borovelj/Ferlach posejane naslednje orožniške postojanke: v Naklem, Dupljah, Križah, Tržiču, pri Sv. Ani (Podljubelj) (od 29. julija 1942), v Lomu, Puterhofu (Jelendol), v Lešah, na Golniku, v Podbrezah, na vrhu ljubeljskega prelaza, v Sopotnici in v Podljubelju/Unterloibl. Najmočnejši sta bili pri Sv. Ani (34 mož) in v Tržiču (nad 20). Poleg tega sta bili v Tržiču še vojaška oz. policijska četa in izpostava gestapa.

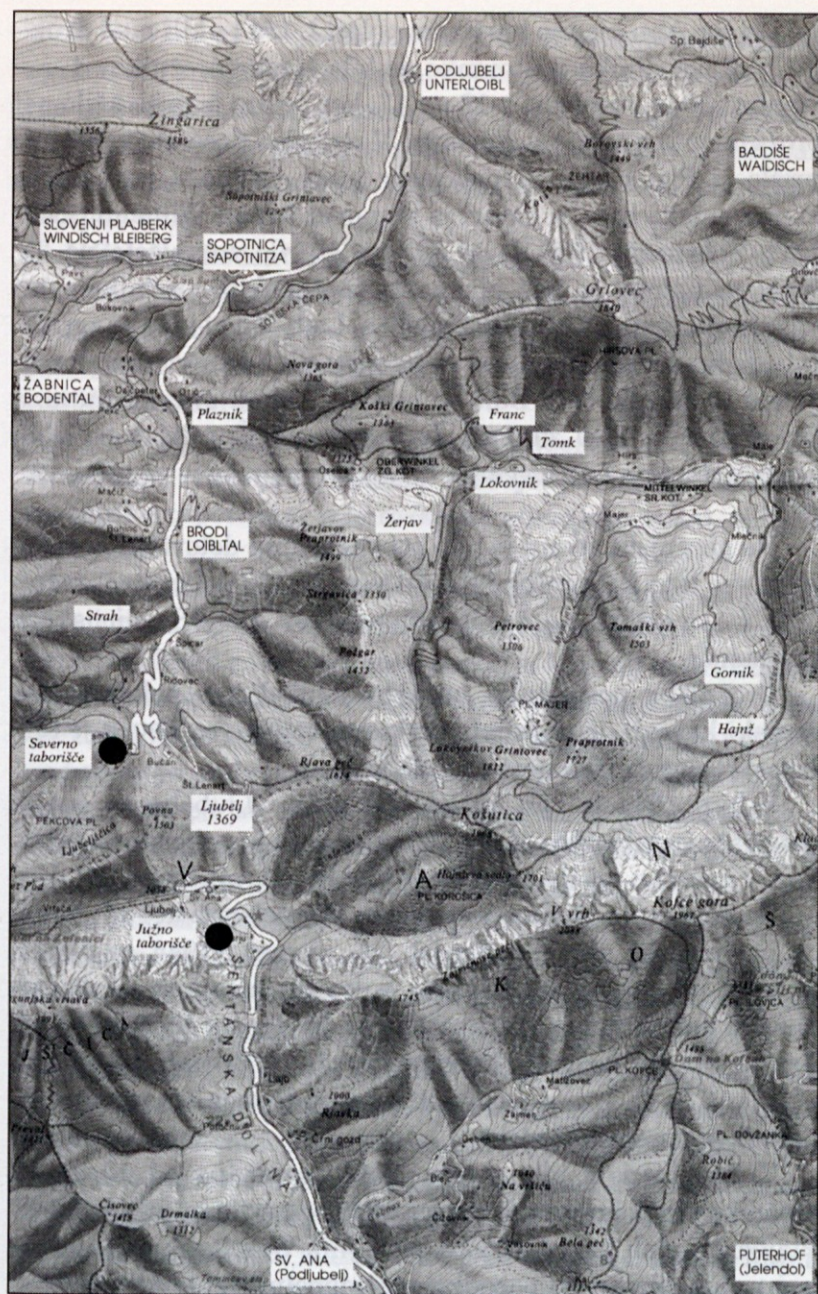
Ob začetku pripravljalnih del za gradnjo predora po postavitvi taborišča za civilne delavce je 21. maja 1943 prispelo na

Ljubelj 31 policistov-planincev iz 6. čete 19. SS-policijskega regimenta, ki je bil stacioniran v Tržiču. Njihovo število se je ob koncu meseca povečalo na 60. S prihodom prvega transporta internirancev 3. junija je prišlo z njimi tudi pribl. 50 pripadnikov 3. čete SS (3. SS-Sturmkompanie »Mauthausen«). V juliju se je število policistov povečalo na 130, ime pa so spremenili v Polizeisicherungskompanie (policijsko-varnostna četa) »Alpenland«. 15. julija so deset policistov poslali na koroško stran. Z drugim transportom so 16. julija prišli na Ljubelj še preostali pripadniki 3. čete SS »Mauthausen«, tako da je posadka skupaj štela nad sto mož.

Orožniško moštvo pri Sv. Ani so poleti l. 1943 zmanjšali na 22 mož, pred tem pa so ukinili orožniško postajo v Lomu in kmalu zatem tudi v Lešah. Število orožnikov v teh postojankah ni bilo veliko, pač pa so v Puterhofnu pritegnili v nočne straže tudi nekaj domačinov. Na koroški strani Ljubelja pa so v Brodeh uvedli še deželno stražo (Landwache), prav tako pa tudi v Slovenjem Plajberku.

Zaradi pogostih partizanskih akcij na gorenjskem in koroškem območju okrog Ljubelja je bil ogrožen obstoj nekaterih nemških postojank, padale pa so tudi žrtve.

V Kovorju pri Tržiču so ponovno ustanovili orožniško postojanko, vendar z njo niso imeli sreče. Že v prvem polletju l. 1944 so partizani ubili pet orožnikov, tri pa ranili. Orožniki so se 4. novembra umaknili, v Kovor pa so v precej močni postavi prišli belogardisti oz. domobranc in župnišče spremenili v utrjeno postojanko. Hodili so v hajke na širšem območju občine Tržič in s tem razbremenili nemške oborožene sile. Orožniško postajo v Križah, kjer je bilo osem mož, so okrepili z domačimi pomožnimi policisti. Na Golniku, kjer je bila edina splošna bolnišnica na Gorenjskem, v kateri so zdravili tudi pripadnike nemških obo-roženih sil, so poleg orožnikov namestili še 5. četo SS-policijskega regimenta »Todt«, ki je tam ostala do začetka maja 1945. Da se ne bi ponovila usoda kovorskih orožnikov, je okrožni glavar iz Radovljice dovolil opustitev orožniške postojanke v Puterhofu. Preselitev v Tržič je bila končana 5. septembra 1944.

Izrez karte z vrisanimi orožniškimi postojankami in domačijami.

Pri Sv. Ani, kjer so partizani poleti l. 1944 ubili med drugimi tudi poveljnika postojanke, je bilo število orožnikov 4. novembra 1944 povečano z 12 na 17, ker se jim je pridružilo pet orožnikov iz postaje v Kovorju. V začetku decembra 1944 je prišlo iz Primorske 27 policistov in se vselilo v predilniško stanovanjsko hišo, v kateri je stanoval župan Wilhelm Schubert. Februarja 1945 se je njihovo število zmanjšalo na 22. Njihova naloga je bila pomagati šentanskim orožnikom pri varovanju ceste na odseku Čegeljše–Lajb. Blizu hiše so zgradili tudi dva lesena bunkerja in ju opremili z žarometom. Partizanov so se zelo bali. Bajè so nekateri iskali zvezo z njimi, a jim domačini niso zaupali. Iz zasede na Čegeljšah so ubili kurirja Šimana Lauseggerja, bratu Franciju pa je uspelo pobegniti.

Na gorenjski strani je bilo pri varovanju delovišča in taborišča vse leto 1944 pribl. 80 esesovcev in 120 policistov-orožnikov, v novembru pa še 40 pripadnikov 13. SS-policijskega regimenta.

Orožniška postojanka na vrhu Ljubelja, v nekdanji avstrijski karavli, je obstajala do konca vojne, ves čas pa je bila izpostava orožniške postaje v Sopotnici.

V letu 1944 je bilo na koroški strani Ljubelja za stražo delovišča in taborišča okrog 100 esesovcev in policistov-orožnikov. V začetku aprila 1945 jih je bilo 85, 21. aprila pa 75.

Po miniranju Hudičevega mostu (Teufelsbrücke) 25. junija in partizanski akciji v Brodeh 25. avgusta 1944 so Nemci nedaleč od cerkve sv. Lenarta v lovsko hišo »pri Drajerju« naselili policiste, ki so tam ostali vse do 7. maja 1945, ko so pri umiku stavbo zažgali. Deželna straža v Brodeh pa je bila ukinjena že ob koncu poletja 1944 zaradi vpoklica njenih pripadnikov v nemško vojsko.

V Sopotnici je bilo v letu 1944 povprečno od 10 do 12 orožnikov in policistov. 9. marca 1945 so partizani v Slovenjem Plajberku ujeli štiri orožnike, poveljnik Woschank pa je bil na begu ubit. Nemci so posadko spet dopolnili z novimi močmi, tako da je bilo 21. aprila 1945 v njej 12 orožnikov in 8 vojakov.

V Slovenjem Plajberku so v letu 1944 šolo in župnišče spremenili v vojaški postojanki in ju utrdili z dvema bunkerjema in bodečo žičo. 1. septembra 1944 je bilo v njej 18 vojakov. To število je ostalo skoraj ves čas nespremenjeno. Ob partizanskem napadu 12. aprila 1945 se je vdala vsa posadka z orožjem vred.

V Žabnici/Bodental je bilo pri Serajniku v letu 1944 od 8 do 10 orožnikov, njihovo število pa se je povečalo ob koncu leta, ko so postojanko okrepili s policijo. 15. aprila 1945 se je tudi ta postojanka vdala, posadka pa se je priključila plajberški avstrijsko-nemški četi.

Padec postojank v Slovenjem Plajberku in Žabnici ter formiranje avstrijsko-nemške čete je povzročilo takojšnjo preselitev zapornikov s koroške na gorenjsko stran, in to že 16. aprila.

V Podljubelju je bilo v dveh stavbah carinikov od poletja 1944 pa do konca vojne okrog 170 esesovcev in policistov. Desno od Brodi so bile tri postojanke, iz katerih so orožniki po planinskih poteh lahko v nekaj urah prišli na Ljubelj. V Selah/Zell-Pfarre sta bili jeseni l. 1944 dve postojanki: 17 do 19 orožnikov je prebivalo pri Kališniku, kjer so zgradili bunker, poleg pušk pa so imeli še mitraljez in dve brzostrelki, v Mrzlem vrhu pa je v leseni stavbi prebivalo 18 vojakov in invalidov, ki so bili oboroženi samo s puškami.

Na Bajtišah/Waidisch je bila poleti l. 1944 v občinski hiši nameščena orožniška postaja, v letu 1945 pa vojaška postojanka. Ko so jo 20. aprila 1945 napadli partizani, so zajeli vseh deset vojakov in podoficirja z vso oborožitvijo.

Komandant taborišča Jakob Winkler: »Pod seboj sem imel 170 esesovcev in 50 policistov. Policisti so bili neposredno pod mojim poveljstvom. Med 170 esesovci je bilo 32 podoficirjev. Nedaleč od taborišča je bil policijski kapetan, ki je bil zadolžen za policijsko četo zunaj taborišča.

Do druge polovice marca 1945 sem dobival ukaze iz Mauthausna (SS-polkovnik Ziereis), potem pa iz Ljubljane od esesovskega generalpodpolkovnika Erwina Rösenerja.«

Zadnji transport

Na velikonočno soboto, 31. marca 1945, je prispel na Ljubelj zadnji transport zapornikov, a tokrat ne iz Mauthausna, ampak naravnost iz begunjskih zaporov. V njem je bilo 56 Slovencev. V večini so bili to ujeti partizani in njihovi pristaši, mednje pa so Nemci vtaknili še dva ali tri partizanske dezertarje in pet domobrancev oz. plavogardistov, med njimi znanega 47-letnega župnika Andreja Križmana iz Komende. Skoraj polovica zapornikov je prišla v begunjske zapore iz gestapovskih zaporov v Kamniku, drugi pa iz izpostav na Jesenicah, v Škofji Loki, na Bledu, v Kranju, Radovljici, Litiji in Šentvidu. Najstarejši zapornik v transportu je bil star 53, najmlajši pa 17 let in pol (ranjeni partizan Franc Bernik iz Nožic pri Kamniku).

30. marca zvečer, ko so bili že v sobah, je esesovec poimen-sko klical zapornike in jih pošiljal na hodnik. Med starejšimi jetniki so bili nekateri zaradi tega zelo potrti; bali so se nam-reč, da jih bodo postrelili, saj so vedeli, kako so v Begunjah izbirali talce. 48 moških so odpeljali v posebno sobo, kjer jim je gestapovec Brandl rekel, da bodo poslani na delo v Nemčijo. Drugo jutro so z Bleda pripeljali še 10 jetnikov, ki so dotlej gradili bunkerje in kopali jarke poleg hotela »Park«. Vod eses-ovske policije v številu 10 do 15 moških, sestavljen v glavnem iz ruskih Vlasovcev, je 56 jetnikov odgnal peš na železniško po-stajo Lesce. Med čakanjem na vlak so partizanska letala bom-bardirala progo. Ko je bila spet prosta, so jih naložili na vlak in odpeljali prek Kranja do Tržiča. Ljudje so jim v Kranju, ko je vagon čakal na preklop na tržiški vlak, dali skozi okna cigare-te in velikonočne dobrote. Tega dne so prišle v Begunje tudi žene nekaterih jetnikov in zvedele, da so njihove moške odpe-ljali proti Ljubelju. To se je zvedelo tudi v Tržiču, še preden je pripeljal vlak.

Jetnike so menda prevzeli esesovci z Ljubelja in jih v vrstah po pet gnali skozi mesto. Tržičani so jim metali hrano

in cigarete, vendar vsega niso uspeli pobrati, ker so jim esesovci grozili s puškinimi kopiti, jih priganjali ter se drli nanje.

Pri Romihovi pekarni so mimoidočim razdelili polno košaro kruha. Ker je kolona zavila proti Sv. Ani po glavni cesti, je nekaj Tržičanov, predvsem otroki, teklo po spodnji poti preko Fabrike na Čegeljše in tam spet počakalo zapornike s hrano in cigaretami.

Na Ljubelju jih je v taborišču »sprejel« komandant Winkler. Po kratkem nagovoru in grožnjah so vso skupino prestrojili v vrste po 3 in jo gnali skozi predor na koroško stran. Pri vходу v taborišče so jih čakali esesovci na čelu z rapportführerjem Karlom Sachsejem ter starešina Rudolf Bruckner.

Ko so šli skozi taboriščna vrata, so jih že pretepali. Posebej sta se izkazala Sachse in Bruckner. Sachse je udrihal po njihovih hrbtih s skoraj meter dolgo palico. Ko je šel skozi vrata duhovnik Križman, je Nemce spoštljivo pozdravil z rahlim nasmehom. To je esesovca tako razjezilo, da ga je nekajkrat udaril in obrcal.

V taborišču so jih postavili v vrste. Ko je 20-letni Franc Vršnak iz Kranja gledal po okoliških hribih, je mlad in suh esesovec pritekel k njemu in ga s težkimi gojzaricami brcnil med noge, da se je zgrudil in omedlel.

Potem so jih odpeljali v karanteno v zgornjo barako, ki je bila prazna in od drugih ločena z bodečo žico, tako da je bil vsak stik z ostalimi interniranci nemogoč. Na vogalu je stal še dodaten esesovski stražar. Za pisarja je bil postavljen Janez Tratnik iz Domžal, za namestnika pa Alojz Pečnik iz Litije. V barako so smeli vstopiti le starešina taborišča in esesovci oz. rapportführer Sachse.

Iz karantene so zaporniki smeli le v stranišče, ki je bilo kakih 50 metrov niže, steza pa je vodila tik ob dvojni žični ograji. To pa je veljalo le podnevi. Ves čas bivanja v karanteni so bili še v civilnih oblekah. Kapoji in starešina so jim jemali oblačila in obutev ter cigarete. Bruckner je npr. vzel Janezu Šubicu srajco, Alojz Noč pa je uspel eno zamenjati za kos kruha, ker je imel na sebi dve. Prvi dan hrane niso dobili, pa

tudi odej ne, tako da jih je pošteno zeblo. Jedilnega pribora ni bilo, pač pa so jim dali kose lesa in ukazali, naj si sami izdelajo žlice. Brez rezil so se znašli, kakor so vedeli in znali. V tem času na delo niso hodili, vstajati pa so morali kot drugi in potem čakati v baraki ali pa zunaj. Ker niso delali, so prejemale le en obrok na dan, ponavadi opoldne. Ker baraka že dalj časa ni bila naseljena, so se v njej zaredile stenice, ki so neusmiljeno grizle. Najbolj so si privoščile predvojnega orožnika pri Sv. Ani Franca Raspergerja. V prvem tednu je bil že ves rdeč in tovariši so mislili, da se ne bo izmazal.

Mnogi si niso upali govoriti, kajti med njimi so bili plavogardisti in domobranci. Nanje, posebej na duhovnika Križmana, Marinška, Gubanca, Ovsenika in Pušavca, sta jih opozorila partizana Janez Borc in Franc Avbelj.

Že prvi večer je starešina Bruckner pripeljal v karanteno Valentina Narata, ki je bil na Ljubelju že od oktobra 1943, ter poklical njegovega sina Valentina. Do tistega trenutka ni vedel, da je oče interniran na Ljubelju. Podala sta si roke in oče mu je potihoma rekel: »Morda se vidiva zadnjikrat,« nakar so ga odpeljali. Po zaslugi orožnika Franca Zupana iz Tržiča sta bila izpuščena dva dni pred drugimi interniranci.

Za veliko noč so dobili za kosilo po dva srednje debela ali pa en debelejši neolupljeni krompir, malo rjave vode in košček kruha. Ker je imel krompir grinte, so jih zaporniki z nohti odstranjevali in ga lupili. To je videl rapportführer Sachse. Najprej se je drl in zahteval, da morajo vsi krompir pojediti, potem pa naenkrat ukazal, da ga odložijo. Zatem je skočil na mizo in ga z gojzarji vsega pomečkal.

Duhovnik Križman je na velikonočno nedeljo spomnil kristjane, da se morajo izpovedati. Partizan Kokalj – Zorko iz Ihana pa mu je zabrusil: »Jaz sem prav tak grešnik kot ti, sicer ne bi bil tukaj!« S spovedjo seveda ni bilo nič. Pozival jih je tudi k molitvi: »Sedaj bomo molili!« Nekateri so ubogali, drugi pa o Križmanu niso hoteli nič slišati, ker so ga dobro poznali.

V času bivanja v karanteni jim esesovci, posebej pa še kommandoführer Sachse, niso prizanesli niti s svojimi vajami.

Morali so ležati na tleh, skakati po žabje, bili so tepeni za vsak namišljen prekršek, počepali so na ukaz: »Nieder! Auf!« (dol – gor) itn.

Po enem tednu so vseh 56 zapornikov poslali na gorenjsko stran. Tu so morali civilno obleko zamenjati s progasto in čevlje s coklami, pustili pa so jim jopiče, perilo in nogavice. Ker pa je taboriščnih oblek zmanjkalo, so nekateri obdržali civilne, vse predmete pa so morali oddati. Ovijaču so odvzeli nalivno pero in uro, Marinšku pa tudi poročni prstan. Preden so se preoblekli, so se morali skopati, obriti, prek glave pa so jim ostrigli »avtocesto«.

V barako je prišel komadant Winkler. Vsakega posebej je vprašal, koliko časa je bil pri partizanih, in jih na osnovi odgovorov razvrstil v dve skupini. Rekel jim je: »Če bo Tito zmagal, ne boste nikoli jedli belega kruha, pri nas pa ste imeli vsaj črnega.« Prevajal je Tratnik. Ko je za partizanščino vprašal Križmana, mu je ta rekel, da je bil pri četnikih. Na vprašanje zakaj, mu je odgovoril, da je kazalo, da bodo četniki prevzeli oblast. Dobili so tudi taboriščne številke od 1 do 56 po nemški pisavi (Cerar – Zerar) in rdeče trikotnike s črko J.

Namestili so jih v barako števil. 4, kjer je bilo že 78 zapornikov, blokač pa je bil nemški kriminallec in homoseksualec Kurt Liese (Slovenci so mu rekli Topli bratec). Nastale so težave zaradi pomanjkanja ležišč, zato sta na nekaterih pogradih morala ležati po dva. Duhovnik Križman je ležal skupaj z Marenčičem, Gubanc z Ovijačem itd. Namestili so jih v drug konec spalnice in tako so imeli z ostalimi zaporniki zelo malo stikov. Družili so se v manjših skupinah, nekateri so se med seboj poznali iz partizanov, iz ilegalnega delovanja in iz zaporov. Franc Kokalj – Zorko in Pavel Starin – Palček sta našla Cirila Seška, Albina Smolnikarja in Miho Gostiča – Gnola, ki so bili v taborišču že od maja oz. julija 1944. Gostič je Kokalju dejal: »Zorko, zdaj si pa prišel v pekel!« kar seveda ni bilo najbolj tolažilno.

Najmlajše novince so starejši zaporniki takoj opozorili na šefa barake in druge, ki se bodo prilizovali in jim ponujali več hrane in manj dela, za usluge pa naj bi šli z njimi v posteljo.

Ostriženi novinci so v progastih oblekah povsem spremenili videz, duhovnik Križman pa jih je tolažil: »Obleka ne naredi človeka!« Križman je prišel navzkriž tudi z Jožetom Homanom, s katerim sta se že prej dobro poznala. Ko mu je potožil: »Krvavi naš narod, krvavi!« mu je Homan odgovoril: »Da, a po čigavi zaslugi?« Od takrat se nista več pogovarjala.

Ko so delali v predoru, so videli, kako so interniranci napadli tovarnjak s kruhom, ki je pripeljal s koroške strani. Prostor ni bil osvetljen. Esesovci so jih tolkli s puškinimi kopiti. Opazili so tudi, da so bili francoski interniranci bolje organizirani in v boljšem položaju kot oni.

Sredi aprila so bili skoraj vsi premeščeni h kopanju in k utrjevanju strelskih jarkov, gradnji bunkerjev in pletenju bodeče žice na gorenjski strani blizu predora ter na travniku pri Lajbu, nekaj pa jih je delalo na odlagališču pred predorom.

Tako so delali vse do 4. maja popoldne, ko je prišel ukaz, da se morajo vsi zbrati na cesti. Odpeljali so jih v taborišče, a so že na poti od nekega stražarja zvedeli, da so partizani zavzeli Begunje in osvobodili jetnike. Od tega dne niso več hodili na delo. Ko so delali še pri Lajbu, so jih nekateri stražarji nagovarjali, naj pobegnejo in da jim bodo pri tem celo pomagali. Tako je vodja del hotel pomagati Marenčiču in mu celo prinesel civilno obleko. Usoda pa je hotela, da je bil prav tistega dne poklican v taborišče. Tudi francoskega interniranca Grangera je neki stražar nagovarjal, naj zbeži, vendar ni hotel, ker je ocenil, da mora biti vojne kmalu konec, stražarju pa tudi ni zaupal.

Zavrnjena transporta

Gestapovska uprava begunjskih zaporov je 4. aprila izbrala 70 do 80 zapornikov. Največ je bilo mladih, rojenih v letih od 1928 do 1930. Prevezeli so jih Vlasovci. Tovornjak in avtobus sta zavila proti Tržiču. Nekako med Pivko in Naklom je transport naletel na partizanski letalski napad. Stražarji so vse nagnali

iz vozil in jim ukazali, da se ob cesti uležejo na tla, sami pa so se skrili pod voziloma. Pri Lajbu in pod Jurjem so zaporniki že videli prve internirance, ki so v tistem času gradili vojaške utrdbe. V taborišču so jih postrojili na apelplacu. Kmalu je prišel komandant s svojim spremstvom in si začel ogledovati novince. Nastal je precej glasen pogovor med njim in vodjo transporta, kajti komandant ni vedel, kaj naj počne s postrojenimi »otroci«. Odšel je v pisarno in nekam telefoniral. Nekdo od zapornikov se je med njegovo odsotnostjo domislil in svetoval, naj najmlajši in telesno šibki stopijo naprej, da bi bila ocena »otroci« še bolj prepričljiva.

Ko se je Winkler vrnil in si še enkrat ogledoval novince, je vodji transporta dejal: »Mit den Kindern und Krüppeln kann man nichts machen!« (Z otroki in pohabljeni ni mogoče nič početi.) S tem sta bila zbor in razgovor končana. Odgnali so jih iz taborišča in jih odpeljali v Kranj pred gestapo. Še isto noč so jih vrnili v Begunje.

Podobno kot begunjskim zapornikom se je godilo tudi ljubljanskim. Iz pripovedovanja Črtomirja Zorca, nekdanjega ravnatelja tekstilne šole v Kranju, lahko povzamemo, da so iz ljubljanskih zaporov v začetku aprila na Ljubelj pripeljali 70 do 80 zapornikov. Med drugim je dejal: »Tako smo prišli pred ljubeljsko koncentracijsko taborišče. Posedli so nas ob vhodu. Šele tedaj smo začeli razmišljati, kaj nas čaka. Vreme je bilo lepo, sončno, spomladansko. Dotlej smo bili brez skrbi in celo srečni, da smo na Gorenjskem. Ko pa smo videli prihajajoče skupine internirancev, suhe, sestradane in v spremstvu bolj rejenih kapojev, malo stran pa nemške vojake s puškami, se nam je razpoloženje spremenilo. Interniranci so prišli do vhoda. Tedaj se je kapo zadr: »Mütze ab!« (Kapo dol!) To je bil pozdrav straži in vratarju. V taborišču so se vrgli po tleh in z žlicami, ki so jih imeli pri sebi, kopali koreninice v travi. Najprej nismo vedeli, kaj naj to pomeni. Šele pozneje smo si razložili, da je bila to potreba po vitaminih. Nobeden ni nič govoril, vedeli smo le, da so v glavnem Francozi. Začelo nas je skrbeti, razmišljali smo, ali se bo tudi z nami tako godilo.

Medtem ko je naš spremljajoči oficir debatiral s komandantom taborišča, smo videli, da nekaj ni v redu. Oba sta mahala in vpila. Potem je prišel k nam in dejal: »Ker vas tukaj ne sprejmejo, bomo morali urediti drugače.« Tedaj je k njemu stopil inž. Marko Bleiweis, velik in postaven fant. Znal je nemško. Nastopil je kot naš vodja, čeprav ga nismo izvolili. Oficirju je predlagal, naj nas kot delovno skupino odpeljejo v kako drugo taborišče. Nemci so najbrž nekam telefonirali, morda celo v Ljubljano, kajti z avtom se je pripeljal visok nemški oficir, govorilo se je, da je bil general. Ukazal je, naj iz taboriščne pisarne telefonirajo v dolino, kar nam je pozneje povedal Bleiweis. Telefonirali so gradbeni firmi Sittler v Kranju in jo vprašali, ali nas sprejme za delavce. Po nekajurnem čakanju so pripeljali trije ali štirje firmini tovornjaki in nas odpeljali ...«

Razpad

Preselitev v Tržič

Nemške oborožene sile po raznih postojankah na področju Karavank so imele nalogo varovati poti, ki so vodile iz Jugoslavije proti Avstriji. Njihovo vodstvo se je zavedalo, da je edino po njih mogoč umik pred prodirajočo partizansko vojsko. Na južnem pobočju Ljubelja od predora do Lajba so začeli graditi strelske jarke, mitralješka gnezda, kamnitne bunkerje in betonske podstavke za topove. Stene strelskih jarkov so prepletali s smrekovimi vejami, da se ne bi posuvala. Pri teh delih so v največji meri zaposlovali internirance, in sicer v skupinah od 20 do 30. Vsako skupino je vodil kapo, stražili pa so jo esesovci in policisti-orožniki. Strokovna dela so opravljali tudi nekateri civilni delavci, npr. Rudolf Ivković, Janez Barlič in drugi.

Iz pisma, katerega je 3. februarja 1945 napisal francoski interniranec Jean Bouthenot civilnemu šoferju Andréu Dépierreu in njegovi zaročenki Mariji Špeh v Tržič, je razvidno, da je bila v utrjevalna dela vključena tudi firma Universale, kajti Bouthenot je to zvedel od nemškega šefa delavnic. Napisal je: »Govori se, da bomo bunkerje gradili dva do tri ali pa celo štiri tedne.«

Utrjevalna dela so mrzlično potekala od začetka marca pa vse do 5. maja. Skupine so kopale strelske jarke in gradile bunkerje na travniku med taboriščem in cerkvijo, nadalje ob cesti južno od taborišča, kjer so vkopavali ukrivljene traverze, ter na strmem travniku pri Lajbu, in to na obeh straneh ceste.

La population de TRŽIČ
 qui dès la première minute a témoigné aux Déportés
 venus sur son sol la sympathie la plus totale et a ma-
 nifesté en leur faveur l'aide la plus sensible.
 Ses Français du Gjubelj remettent ces modestes
 tableaux sommairement esquissés durant leurs
 rares heures de loisir.
 En signe de vive gratitude et dans l'espérance
 d'une amitié qui unira indissolublement la
 Yougoslavie et la France.
 Gjubelj, le 6 Mai 1945

Dragi Tržičani !
 Bili ste za nas že od prve minute ko smo
 prišli na Gjubelj, to se nam pokazala vaša
 najožljiva čustva katere ste gosili do nas.
 Zato poklanjamo Francozi iz Gjubelja te
 slike katere smo risali v urah počitka
 vam v znak hvaležnosti in iskrenega
 prijateljstva med Francijo in Jugoslavijo.

Zahvalno pismo francoskih internirancev ob koncu vojne.

11. aprila je Louis Balsan Mici Mallyjevi napisal, da ne ve, ali bo še kdaj prišel nakladat kruh, meni pa, da bo v šoli v Tržiču kmalu prebivala skupina internirancev.

Njihovo preselitev so pospešili partizani I. bataljona Zahodnokoroškega odreda s tem, da so 12. aprila likvidirali vojaški postojanki v župnišču in šoli v Slovenjem Plajberku. 14. ali 15. aprila sta se mu vdali tudi orožniški postojanki v Žabnici pri Serajniku in v bližnji lovski hiši. Vojaki in orožniki iz teh postojank so se pridružili partizanom in organizirali svojo četo, ki jo je vodil poročnik Feber. Vdala pa se je tudi postojanka v Strugarjah. Po tako občutni oslabitvi severne obrambne linije se je vodstvo taborišča balo napada na esesovsko-policijske sile v taborišču na koroški strani in sklenilo, da internirance preseli v južno taborišče, kajti od dobro oboroženih partizanskih enot jih je ločilo le še pobočje Kozjega vrha oz. gozdnato pobočje med dolino Žabnice in Brodmi.

Preselitev je bila opravljena 16. aprila. Ob tem so morali interniranci iz predora pobrati in na južno stran odnesti vse železniške pragove. Stražarska posadka pa je na severni strani še ostala, kajti delovalo je še civilno taborišče, in končati je bilo treba dela pri izhodu iz predora, za kar so vsak dan pošiljali kaznjence z južne strani. Pričakovala pa je seveda tudi morebitni partizanski napad.

Prvo noč so preseljeni kaznjenci prespali v južnem taborišču, 17. aprila pa so skoraj vse, razen Jugoslovancev, poslali v Tržič. Ti so morali ostati na Ljubelju. Nagnali so jih v barako števil. 4, v kateri jih je potlej prebivalo kar 134. Med 72 Jugoslovani je bilo tudi 56 Slovencev iz zadnjega transporta. V Tržiču so internirance namestili v improvizirano taborišče v meščanski šoli, katero so obdali z bodečo žico in postavili esesovsko stražo.

Za komandanta novega taborišča je bil imenovan SS-hauptscharführer Zimmermann. Ta je svoj odnos do kaznjencev zelo spremenil in celo dovoljeval, da so jim Tržičani prinašali pakete. Največ je bilo Francozov in Poljakov, poleg njih pa tudi nekaj Luksemburžanov, Čehov in drugih. Z njimi je

bil tudi starešina Rudolf Bruckner, vendar ne do konca, in sadistični šef barake v severnem taborišču Florent Stadler, ki je postal starešina v eni od učilnic, v katerih so stanovali. Starešina sobe je postal tudi Luksemburžan Edy Kapgen, pisar pa Servais Emmanuel. Kaznjenci so bili pre-mestitve veseli, kajti v šoli so spali na suhem, ravnanje predpostavljenih je bilo precej bolj znosno, srečanja s Tržiča-ni, ki so jim materialno pomagali, pa so jim bila tudi v moralno oporo.

V obvestilu, ki ga je Okrajnemu komiteju Tržič-Brezje po-sređeval illegalec Franc Šprajcar – Ljubomir, je rečeno, da so kaznjenci v neposredni bližini Tržiča začeli kopati strelske jarke, ki so bili usmerjeni proti ljubeljski cesti. Skupina pred pošto je postavljala tudi tankovske zapreke, tako imenovane jezike (jeklene osti, zabetonirane v cesto). »Posekali so tudi les in z njim podpirajo mostove na ljubeljski cesti. Utrjevanje mora biti končano najkasneje do 1. junija 1945«.

Pri utrdbah v Tržiču in okolici je delalo več skupin. Pred pošto so globoko zabetonirali dvojne traverze, ki so bile med seboj povezane. Ene so bile ukrivljene proti Ljubelju, druge proti Kranju. Ob umiku nemške in kvislinških vojsk so jih morali odvariti. Globoke jarke so kopali tudi v Hofnar'ci od Trdinčeve (Jagodičeve) proti predilniški uradniški hiši. Ena skupina je kopala jarke nad Kovtrn'co, na stari cesti iz Tržiča v Bistrice. Na strehi Dekliškega doma, v katerem je bila poli-cija, so postavili protiletalsko oporišče. Ko so bila dela pri pošti končana, so 30. aprila kaznjence poslali kopat jarke od De-bevčeve hiše v Zgornji Preski prek predilniškega travnika mimo vodne črpalke v Spodnji Preski do korita Tržiške Bistri-ce. Po travniku so v dveh vrstah izkopali polkrožne meter in pol globoke in 80 cm široke jarke, ki so bili obrnjeni pravokot-no na cesto, med njimi pa je bila steza. Vrsti sta bili med seboj oddaljeni deset do dvajset metrov. Otroci iz Spodnje Preske so kaznjencem nosili jesti, vendar jih je nemški kapo vedno nag-nal, poljski pa jim je dovolil. Trikrat na teden so jim prinesli razne enolončnice.

Kaznjencem, ki so delali na Kovtrn'ci, je med drugimi nosila hrano Marija Nosan, tistim pred pošto pa sestri Anica in Mici Mally. Pomagala je tudi Jožica Premrou.

O pomoči in vzdušju, ki je vladalo med kaznjenci, pričajo tudi pisma Luksemburžana Servaisa Emmanuela, Francozov Florenta Stadlerja in Roberta Labbéja, Poljaka »Poka« in izjave, ki so jih takoj po vojni napisali nekateri francoski interniranci.

Bernard Aujolas: »Ponoči so nam civilisti na delovišče prinašali kruh in cigarete, kar smo našli naslednji dan. Ko smo se vračali na Ljubelj, so nam ljudje skozi okna metali kruh in cigarete. Esesovci so se jezili in grozili, da nas bodo vse pobili.«

Luksemburžan Albert Rath je napisal, da so Tržičani kaznjencem zelo pomagali in da so se med njimi počutili kot doma. Ko so zvečer šli v vrstah v taborišče, so jim s kretnjami sporočali, da jim bodo ponoči nekaj prinesli in prihodnje jutro so pod orodjem našli hrano. Ljudje so jim tudi kazali, da bo vojne kmalu konec.

Francoski interniranci pa so 25. aprila 1945 Mariji Romih poslali pismo, namenjeno tržiškemu prebivalstvu. Iskali so zvezo s partizani in upali, da jih bodo osvobodili v Tržiču. Vodstvo francoske odporiške organizacije je Juliena Poiriera zadolžilo za zvezo s civilisti (Mici Mally, Marija Romih) in po njih s partizani. Ker pa je bilo zaradi stalnih hajk in močne zastraženosti mesta in okolice gibanje prebivalstva izredno oteženo, pismo ni prišlo do partizanov, temveč je ostalo pri Mici Mally. V njem so napisali:

»Prebivalstvu Tržiča! Dragi prijatelji! S tem pismom se vam iskreno zahvaljujemo za sprejeme, ki ste jih vedno pripravili francoskim izgnancem, katere so Nemci internirali na tleh vaše domovine.

Ta naklonjenost je bila in ostane za nas močna moralna uteha, hkrati pa tudi materialna pomoč, katere vrednost cenimo, ker vemo za težave, ki ste jih imeli pri svoji preskrbi in oskrbi jugoslovanskih patriotov, ki ste jih podpirali.

Vaša moralna in materialna solidarnost bo ostala neuničljiva vez med Francijo in Jugoslavijo, kajti bila je potrjena v

zgodovinski uri, ko sta naša naroda vodila isto borbo za svojo nacionalno in socialno svobodo.

Francoski domoljubi, internirani v Trziču, želimo, da se tako skovane vezi prijateljstva s prebivalstvom še bolj utrdijo. Mislimo tudi, da bi na osnovi ustvarjenih odnosov lahko nadalje sodelovali pri reševanju problemov, ki se bodo pojavili v zvezi z ljubeljskimi in s tržiškimi interniranci ob koncu njihovega ujetništva. Dragi prijatelji! Bili bi zelo srečni, če bi dobili politične in vojaške novice iz Francije in iz ostalega sveta, in bili bi vam zelo hvaležni, če bi jih nam lahko dostavljali po isti poti kot k vam prihaja to pismo, na ime Jeana Pierreja. Sprejmite, dragi prijatelji, zagotovilo naših bratskih čustev in najiskrenejših zahval. Vaši francoski rodoljubi, internirani v Trziču.«

Rioux in Frontczak sta dejala, da je z interniranci s koroške strani prišel v Trzič tudi vodja odporniškega gibanja Maurice Colin, vodja taborišča Zimmermann pa ga je obvestil o ese-

(nicht an fremde Häftlinge !!) weitergehen. Sollte
ein Wachposten das Paket nicht annehmen wollen,
so fragen Sie bitte nach dem Lagerführer von hier
Hauptscharführer ZIMMERMANN, ein guter, feiner
Mensch: er wird es sofort gestatten. Ich danke
Ihnen nochmals herzlich für Ihre Liebens-
würdigkeit und hoffe, dass wir Sie Ende
dieses Monats persönlich begrüßen können.
Nochmals besten Dank Servais Emmanuel
Lux 91/331

Luksemburžan Servais Emmanuel je v pismu Romihovim Zimmermanna označil za dobrega človeka.

sovskih ukazih. Zavedal se je namreč, da bo Nemčija vojno izgubila, posebno še, ko je v Tržiču poslušal poleg nemških tudi partizanske novice. Začel je iskati zvezo s partizani. Zvedel je, da je Himmler 5. aprila ukazal, da je treba v primeru izgube vojne vse internirance, razen Nemcev, postreliti. Ob koncu aprila je partizane obvestil, da se bo to zgodilo, preden bodo esesovci zapustili taborišče. Odvedli naj bi jih v predor, kjer naj bi jih po razstrelitvi obeh vhodov zadušili s plinom. O tem je bilo obveščeno tudi vodstvo taboriščne Narodne fronte, ki se je takoj začelo pripravljati na obrambo. Čeprav se je prizadevalo obvestilo ohraniti v tajnosti, da med interniranci ne bi nastal preplah, so kljub temu mnogi zvedeli zanj. Zimmermann je bil zaradi izdajstva 4. maja aretiran, vendar mu je ponoči uspelo pobegniti in se rešiti gotove smrti.

Komandant Winkler: »5. maja 1945 sem dobil ukaz, da obesim esesovca Zimmermanna. Nisem pa vedel zakaj, čeprav je bil vojak mojega poveljstva. Ukaza nisem izpolnil, ker je Zimmermannu uspelo prej pobegniti.«

V soboto, 5. maja dopoldne, so pred meščansko šolo vse kaznjence postrojili in jih odgnali peš skozi Tržič na Ljubelj. Pomoč Tržičanov ob poti se je še zadnjikrat ponovila kljub jeznim pogledom stražarjev. V istem času se je proti Ljubelju umikala tudi precejšna kolona esesovcev.

Takoj po izpraznitvi so se v meščansko šolo vselili domobranci.

Kaj se je zgodilo s koncentracijskim in drugimi taborišči na koroški strani po odhodu kaznjencev?

Louis Breton: »V aprilu 1945 so s severne strani najprej odšli uslužbenci in inženirji firme Universale, kaznjence pa so premestili na južno stran, vendar so nas okrog dvajset vsak dan pošiljali nazaj. Spremljalo pa nas je pet ali šest esesovcev. Naša naloga je bila podreti barake koncentracijskega taborišča. Barake civilnega taborišča so bile že prazne, ob njih pa so bile zložene samokolnice, žice, cevi, vitli, stroji idr. – vse je bilo pripravljeno za odvoz nekam drugam. Na delovišču so esesovci sestavili dve skupini, ki sta iznašali pohištvo iz jedilnic v

barakah in ga zlagali med barake, potem pa smo začeli trgati letve, na katerih je bila pribita strešna lepenka. Podrli smo le barako števil. 2 in streho barake števil. 3 ter pobrali lepenko.« Ob tem pa je Breton opisal tudi že dokaj spremenjen odnos esesovcev: »Na delo smo hodili mimo kuhinje civilnega taborišča, v kateri je bilo precej krompirja. Tovariši, ki smo bili zadolženi za solidarnost, smo o tem krompirju govorili s tolmačem, imenovanim Fanfan, in se dogovorili, da bo on govoril z mladim jugoslovanskim esesovcem, ki nas je stražil in ki je organizaciji posredoval tudi poročila. Dogovorili smo se tudi, da bova jaz in Léon Zub prosila, če smeva v barako na stranišče. Esesovec je predlog sprejel in za dovoljenje vprašal kommandoführerja. Ta je dovolil. Tekla sva v kuhinjo, esesovec, ki naju je moral spremljati, pa se je postavil na stražo. Zub je hitro odstranil ključavnico. Slekla sva plašč, zavezala rokave in jih napolnila s krompirjem. Ko sva tekla nazaj proti baraki, v kateri je bilo stranišče, sva že slišala prepir. Zub je dejal: »Zgubljena sva!« Na vogalu barake sva videla kommandoführerja, ki se je na ves glas drl na jugoslovanskega esesovca, kajti zdelo se mu je, da sva se zadržala predolgo, in je prišel pogledat. Potem se je obrnil proti nama, naju začel tolči s puškinim kopitom, brcati in naju v teku prignal na delovno mesto. Tam je ukazal, da krompir odloživa, potem pa pobral železno cev in ukazal najprej Zubu, da se uleže na klop in napne zadnjico. Z vso močjo mu jih je naložil 25. Za njim sem bil na vrsti jaz, vendar sem dobil le 18 udarcev, ker se je že utrudil. Čeprav je nekaj esesovcev pretepanju nasprotovalo, ni pomagalo, celo grozil je, da naju bo zatožil komandantu. Nekaj dni sva bila od hrbta navzdol vsa črna in otečena. Popoldne naju je jugoslovanski esesovec po Fanfanu poklical in nama na veliko začudenje rekel, naj spečeva krompir v žerjavici; podrte barake smo namreč sežigali. To sva storila, nakar nama je rekel, naj ga razdeliva vsem kaznjencem. Prosila sva ga, naj vpraša ostale kaznjence, ali se strinjajo, da krompir damo tudi esesovcem. Vsi so se strinjali in tako sva pripravila 26 kupčkov. Fanfan je potem obvestil esesovca, da je krompirja tudi za stražarje. Ta

je poklical svoje kolege, ki so ga rade volje vzeli. Preostanek smo pojedli zvečer, preden smo odšli na južno stran, kajti esesovec nam je rekel, da bomo pred vstopom v taborišče najbrž pregledani.« Jean Granger je napisal, da so morali interniranci vpričo esesovskih stražarjev vse barake zažgati.

Člani Pamževe družine so dejali, da so po evakuaciji taborišča esesovci nekaj časa vodili kaznjence z južne strani in demontirali streho ter ogrodje barake števil. 3, katero so s krovno lepenko vred sežgali, ostalo taborišče pa je stalo še nekaj časa po vojni, podrli pa so ga Angleži. Ti so prišli z džipi in vojaškimi kamioni, zanje privezali barake in jih podrli, potem pa naložili na tovornjake in odpeljali na Koroško, nekaj pa porabili za kurjavo. Pamževim je uspelo dobiti nekaj desk.

Civilni delavec Lojze Ahlin, ki je po vojni ostal v Doleh/Dollich pri Borovljah, je dejal, da je bil zaposlen pri odvozu materiala in barak, ko so tja prišli Angleži. Vse so odpeljali do postaje Žihpolje/Maria Rain, eno barako pa so postavili v Doleh/Dollich pri Borovljah.

Koroška deželna vlada je preko avstrijskega ministrstva za notranje zadeve Mednarodnemu komiteju »Mauthausen« na njegovo poizvedbo o stanju koncentracijskega taborišča »Ljubelj« odgovorila dvakrat.

1. V pismu z dne 27. avgusta 1954 beremo: »Na vašo zahtevo sporočamo, da je na področju zvezne pokrajine Koroške obstajalo na Ljubelju koncentracijsko taborišče, ki je bilo podružnica koncentracijskega taborišča Mauthausen. Stavbe koncentracijskega taborišča so stale tudi na drugi strani jugoslovanske meje.

Ni mogoče ugotoviti, kdo je leta 1945 prevzel postavljene objekte in kaj se je z njimi zgodilo. Nobenih lesenih stavb ni več, obstaja le še nekaj betonskih temeljev.«

2. V pismu z dne 31. avgusta pa piše: »Kot dodatek našemu poročilu z dne 27. avgusta 1954 sporočamo naslednje: Po povpraševanju župana občine Slovenji Plajberk se je zvedelo, da so lesene dele zgrajenega koncentracijskega taborišča na Ljubelju odnesle in odpeljale angleške okupacijske sile. Kako je

angleška okupacijska oblast te dele uporabila, ne vemo in tudi ugotoviti se več ne da.*

Na koroški (avstrijski) strani do letošnjega, 1995. leta ni bilo vidnejšega obeležja, ki bi pričalo o obstoju koncentracijskega taborišča. Ostanke in sam kraj, kjer je taborišče stalo, lahko najdejo le tisti, ki so živeli v njem, in starejši prebivalci Brodi. Pobočje je že pokrito z gozdom in le na samem kraju so še vidni betonski temelji taboriščne kuhinje, stranišča in umivalnice ter nekaj stopnic na nekdanji stražarski stezi. Pozoren pogled pa lahko odkrije tudi zarasle terasaste površine, na katerih so stale barake.

Zadnji dnevi južnega taborišča

9. aprila je bilo na Ljubelju še 1.039 internirancev, od tega 539 Francozov, 108 Jugoslovanov (90 Slovencev), blizug 300 Poljakov in 20 Rusov, v manjšem številu pa še Nemci in Avstrijci, Italijani, Luksemburžani, Španci, Čehi, Madžari in drugi. Število internirancev, ki so od 17. aprila do 5. maja delali v Tržiču, ni znano, po ocenah pa jih je bilo med 200 in 300.

V aprilu so urejali platoja pri vhodih na obeh straneh predora, nosili tračnice na koroško stran, demontirali cevi od vodnega rezervoarja med vrhom Ljubelja in Štruco do zapuščenega severnega taborišča in jih nosili na koroško stran, največ pa jih je bilo zaposlenih pri utrjevalnih delih.

Število civilnih delavcev se je naglo zmanjševalo in do 1. maja je Ljubelj zapustila večina nemških uradnikov in skoraj celotno vodstvo firme Universale. Civilni taborišči na obeh straneh sta še obstajali. V njih so bili Slovenci, Hrvati, Italijani, nekaj Francozov in drugi. Kuhinjo v gradu barona Borna so ukinili in osebje premestili v civilno taborišče. Ker je policistom primanjkovalo mesa, sta dva njihova oficirja šla loviti

* Obe pismi je v imenu takratnega deželnega glavarja podpisal Newole.

gamse. Ko je za to zvedel lovski čuvaj in upravnik gozdne uprave pri Sv. Ani Janez Dolinšek, se je prišel pritožiti na policijsko upravo. Pognali so ga čez prag, češ da je predrzen.

V drugi polovici aprila sta hrano nekaj časa z voli skozi predor iz južnega v severno taborišče vozila Pamževa, Primož Čašelj in njegov sin Stanko.

Po 16. aprilu je komandant Winkler v južnem taborišču sklical zbor in ukazal, naj se vsi interniranci nemške narodnosti (Avstrijci in Nemci), torej šefi barak, kapoji, oberkapoji, šef taborišča in navadni interniranci, preoblečejo v nemške uniforme, ker bodo vključeni v »Volkssturm-Bewährungsmänner«. Opozoril jih je, da bo vsakdo, ki bi se temu uprl, takoj »odstranjen«. SS-oberstabsführer Zorn jih je še posebej opozarjal, da je to Himmlerjev ukaz. Nemško-avstrijski interniranci so od tedaj dalje vsako popoldne hodili na vojaške priprave v esesovsko taborišče – na urjenje z orožjem in učenje vojaških veščin –, zvečer pa so se vračali v svoje barake. Dobivali so tudi več hrane. Nekaj mladih esesovskih stražarjev so že prej poslali na fronto, na njihova mesta pa so prišli starejši pripadniki wehrmachta, ki pa so bili pod esesovsko upravo.

Pred 5. majem so iz taborišča odšli vsi nemški interniranci, razen tistih, ki so bili v ambulantih. Ivan Šubič je žalostno gledal kapoja, ki je bil v njegovi križasti srajci, katero mu je ukradel že v karanteni na severni strani. Pisar Janez Tratnik je v seznamu barake prečrtal imena nemških internirancev kot npr.: Kurt Liese, šef barake, Albert Salzmänn, Oskar Golla ter Heinrich Sommerkamp, pri katerem je bila oznaka za kriminalca.

Ob Hitlerjevem samomoru so se v esesovskem taborišču pojavile črne zastave in državna zastava na pol droga, a so kmalu izginile. Stanko Šipka je dejal: »Bil sem v baraki in videl, da zunaj vise črne zastave. Čemu, sem vprašal stražarja, jugoslovanskega folksdojčerja. Odgovoril mi je: »Hitler kaput.« Obvestil sem tovariše, da je Hitler crknil.«

Josy Wirol pa je o tem izjavil: »Nekega aprilskega dne je bila na delovišču v Trziču izobešena črna zastava. Francoski

interniranci so me prosili, naj vprašam stražarja, kaj naj to pomeni. Ta pa mi je odgovoril: »Če bi pri vas umrl vodja države, bi tudi visela črna zastava!« Tako smo zvedeli za Hitlerjevo smrt.«

3. maja je firma Universale imela še vedno svojega predstavnika na Ljubelju. To je bil dr. Fill, kar potrjuje pismo, katerega je poslal francoskemu tehniku Andréu Bourgeotu. Njegova žena Simone je namreč 24. aprila v bolnišnici na Golniku rodila hčerko. Dr. Fill mu je v imenu firme čestital.

V pisarnah na Ljubelju so 4. maja še delali, in sicer v mezdnem oddelku Avgust Erat z Bleda, sicer pa tudi Janez Barlič iz Blagovice, šofer Čuk, ekonom Weiss in drugi. Italijanski delavci so bili na Ljubelju še 7. maja, na koroški strani pa zasledimo, da so bili 6. maja še vedno na hrani pri Ani Skriboth v Podljubelju delavci firme Janez Gradišnik, Ludvik Kastelic, Italijana Mario Barbieri in Aldo Ferrari ter Francozi Mary, Henri Miallon, Bonis Remy in Jean Virieux.

Ob koncu aprila so domobranci v Tržiču enostavno na cesti pobrali 21 moških in jih odpeljali v postojanko na kolodvoru. Med njimi je bil tudi civilni delavec z Ljubelja Poljak Vladimir Gladoš. Drugi dan so jih odpeljali v Kovor.

V petek, 4. maja popoldne, so v taborišče vrnili kaznjence, ki so delali pri vojaških utrdbah. Stražarji so namreč zvedeli, da so partizani osvobodili Begunje in nekdo od njih je o tem obvestil tudi kaznjence. Zanje je bil to zadnji delovni dan.

Izpuščeni domobranci

5. maja zgodaj zjutraj so slovenski domobranci oz. plavogardiisti Križman, Ovsenik, Gubanc in Marinšek dobili civilne obleke. Vsi so v naglici pakirali svoje stvari, ne da bi komu kaj rekli. Križman si je nadel duhovniško obleko. Po vsej verjetnosti je domobransko vodstvo obleke že prej poslalo na Ljubelj in se z esesovsko komando dogovorilo, da bodo izpuščeni. Kmalu zatem so pred taborišče pripeljali trije avtomobili. V enem sta bila ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in predvojni ra-

dovljíški advokát dr. Albin Šmajd. Ta je odšel h komandantu Winklerju, nakar sta oba prišla k taboriščnim vratom. V istem času pa je v barako stopil blokač in poklical že za odhod pripravljene domobrancel. Pred odhodom je Križman podaril svoje perilo Matevžu Martincu, ta pa ga je dal Ivanu Borcu. Odhiteli so proti vhodu, se usedli v avto ter se odpeljali proti Koroški. Nihče od internirancev, razen tistih, ki so bili v neposredni bližini, ni vedel, da so domobranci že odšli. Franc Vršnak je za Marinška dejal, da je hitro in zelo nervozno pakiral svoje stvari in da ni rekel nobene. Gubanc, ki je delil pograd z Jožetom Ovijačem, je odšel tiho in s povešeno glavo; toda ne za dolgo, ker so ga Angleži kmalu vrnili na Jesenice, od tam pa je bil odpeljan naprej v Škofjo Loko, kjer se je spet srečal z Ovijačem, tokrat v drugačnem odnosu – Ovijač je bil namreč stražar.

Kmalu po odhodu domobrancel je Valentin Narat starejši sporočil svojemu sinu, naj bo pripravljen, ker bosta zapustila taborišče. Res je zvečer prišel v barako orožniški stražar Franc Zupan iz Tržiča ter ju odpeljal.

*

V dneh po 5. maju se je proti Ljubelju poleg nemških in kvislinških vojaških enot valila tudi velika množica civilnega kmečkega prebivalstva, ki je bilo v glavnem zapeljano od domobranske propagande, češ da partizani oz. komunisti vsakogar ubijejo. Cesta proti Ljubelju je bila nabito polna avtomobilov, tovornjakov, konjskih in volovskih vpreg z vozovi, naloženimi z raznoraznimi potrebščinami, obleko, posteljnino, gospodinjskimi in kmetijskimi stroji, kolesi, kokošmi, prašiči v koših idr., ter za vozove privezano živino. Kolone so se le počasi pomikale po strmi cesti in se skozi predor valile na Koroško.

5. maja dopoldne je na delo okrog predora še vedno odšlo nekaj skupin internirancel. Georges Cholle, ki je delal v skladišču, je januarja 1952 svojemu prijatelju Tonetu Župančiču z Jesenic napisal: »5. maja okrog 11. ure so nas zbrali na platoju in odgnali v taborišče. To je bil naš zadnji delovni dan in dva dni zatem, 7. maja okrog pol petih popoldne, smo odšli.«

Louis Breton pa je zapisal: »V zadnjih 48 urah smo imeli taborišče v naših rokah, vendar so bili v stolpih še vedno esesovski stražarji.«

Beograjec Branko Danković je dejal: »Delali smo dopoldne, potem pa so nas odpeljali v taborišče. Manjša skupina, ki je delala na platoju, je bila zadolžena, da demontira preostale stroje in pospravi orodje ter ga pripravi za prevoz na koroško stran. Potem je tudi ta prišla v taborišče.«

Alija Šahinović je zadnji delovni dan opisal takole: »Delal sem pred predorom in gledal množico vojakov in civilistov z naloženimi vozovi, kako se je pomikala skozi predor, v katerem se je že vse zabasalo. Okrog 12. ure bi morali dobiti kosilo, namesto tega pa je prišel esesovec in kričal, da se moramo vsi takoj zbrati na platoju. Odpeljali so nas v taborišče, po kosilu pa so nas vse poklicali na apelplac.«

Francoz Gabriel Bombardier je zapisal: »Po zaslugi jugoslovanskih partizanov smo vedeli, da se približuje konec vojne. V zidarski skupini je delal civilni zidar Srečko (Feliks), ki nas je obveščal o položaju. Tako je bilo vodstvo Nacionalne fronte natančno obveščeno.

Ko smo prišli v taborišče in odšli v barake, smo presenečeni ugotovili, da ni bilo ne vodje taborišča ne šefov barak in ne kapojev, torej tistih kriminalcev, ki so razpolagali z našimi življenji.«

Okrog treh popoldne so se morali vsi zbrati na apelplacu – tudi premični bolniki iz ambulate. Esesovci tokrat niso zahtevali, da bi bile vrste poravnane kot dotlej, pa tudi preštevali niso. Prišel je komandant Winkler, tokrat prvič brez pištole, in se postavil pred barako števil. 2. Vsi kaznjenci so se morali obrniti proti severu, torej v nasprotno smer kot običajno. Poklical je prevajalce in jim rekel, naj dobro poslušajo in prevedejo, kar jim bo povedal. Francozom je prevajal Banek Prunon, Slovencem pa Franc Pirker, nekdo pa je prevajal tudi v srbohrvaščino. Winkler je dejal, da je vojne konec, da so odslej svobodni ljudje (prvič jih ni imenoval Häftlinge – zaporniki), vendar bodo morali še nekaj dni ostati v taborišču, dokler jih ne bo prevzela

neka zavezniška organizacija. Svetoval jim je, naj bodo mirni in naj sami pazijo na red in disciplino.

Ker so interniranci že prej videli, kako so se njihovi rablji, kapoji in šefi barak, preoblekli v esesovske uniforme in se pospešeno urili korakati in streljati z orožjem, so v okviru Nacionalne fronte organizirali Komite za upravljanje taborišča, v katerem so bili Emile Pasquier, Georges Loirat, Pierre Gaudin, Gaston Charlet, Robert Theeten, dr. František Janouch, Louis Balsan in drugi. Ko je komadant končal, so izstopili in se postavili okrog njega. Pasquier mu je po tolmaču dejal, da komite namerava prevzeti upravljanje taborišča in da so vsi interniranci to že prej potrdili. Govoril je v francoščini, prevajalci pa so prevajali v jezike internirancev. Prav tako je navedel razloge za organiziranje tega komiteja, njegove cilje in zahteval takojšen komandantov pristanek. Na Winklerjevem obrazu so se barve hitro menjale. Pristal je na zahteve. Povedali so mu tudi, da organizacija v taborišču obstaja že leto in pol. Bil je presenečen in dejal, da o tem ni bil obveščen. Interniranci niso mogli verjeti, da se je esesovski komandant tako spremenil, ta krvoločnež, ki je razpolagal z njihovimi življenji. Pasquier je nato kaznjence pozval na prostovoljno disciplino, naj se dostojno vedejo, pazijo na čistočo v taborišču ter predlagal nekajminutni molk v spomin na nesrečne tovariše, ki so umrli v ujetništvu, in na Roosevelta za njegovo prizadevanje za mir.

Komandant je obljubil, da bo, če bodo mirni, iz stolpov umaknil stražarje in jih opozoril, da so še vedno pod njegovo komando. Kmalu zatem so se stražarji res umaknili. Člani komiteja so še zahtevali, da jim izboljšajo in povečajo obroke hrane. Kaznjenci so prevzeli oz. zastražili kuhinjo in skladišče hrane.

Bili so torej napol svobodni, vendar ne še rešeni, kajti bili so še vedno v taborišču in tudi niso vedeli, kaj nameravajo esesovci, pa tudi zaupali jim niso. Ti so se pred večerom spet vrnili v stražarske stolpe.

Josy Wirol je napisal: »Ko so nas 5. maja popoldne pripeljali iz tržiške šole na Ljubelj, nas je tam pričakal komadant Wink-

ler in nam sporočil, da bo vojna v kratkem končana. Potem pa je pokazal kos papirja, na katerem je pisalo: »Es darf kein Häftling das Lager lebend verlassen!« (Noben interniranec ne sme živ zapustiti taborišča!); podpis – Himmler. Zatem pa je dejal: »To ne bo veljalo. Dobro ste delali in niste mi povzročali skrbi. Lahko boste šli domov, moji ljudje pa vas bodo spremljali, dokler vas ne bodo izročili ameriškemu Rdečemu križu.«

V nedeljo, 6. maja, niso delali. Bil je krasen pomladanski dan. Znak za vstajanje se je oglasil šele ob 8. uri in ne ob 4.30 kot dotlej. V taborišču je bila popolna prostost. Ponoči je prostovoljna straža prijela nekaj tovarišev, ki so kradli hrano iz skladišča. Razdelili so jo med vse kaznjence. Kradljivcem so kazen oprostili. Vodstvo je namreč to dejanje razumelo, saj so bili po tolikih mesecih sestradani. Interniranci so v manjših skupinah pohajali po taborišču in ugrabili, kaj bo z njimi. Nekateri so občudovali lepoto gorskega sveta, v katerem so preživeli precej časa, trpeli, bili mučeni in lačni ko psi. Zaskrbljeno so opazovali, kako se iz doline navzgor pomika množica ljudi, in to po edini cesti, ki je peljala mimo taborišča proti predoru in prelazu na vrhu Ljubelja. Gledali so bežeče civiliste in vojake, Nemce, četnike, ustaše in domobrance, do zob oborožene, kako vpijejo, hitijo in včasih tudi

Plemeniti Čeh
dr. František
Janouch.

streljajo na nevidnega sovražnika. Stražarji so bili še vedno v stolpih. Ko so nekateri kaznjenci stali ob žični ograji, so jih civilni delavci, ki so še ostali na Ljubelju, spodbujali, naj vztrajajo, kajti »v nekaj urah bodo že svobodni«.

Nekaj Jugoslovanov se je zbralo za barako števil. 5. Začeli so prepevati narodne in partizanske pesmi. Na Ljubelj sta prišli tudi Ivana Vavpotič iz Šmarce pri Kamniku in še neka ženska, da bi obiskali internirance. Stali sta pri zunanji ograji ter se veselili, na drugi strani pa sta jima odzdravljala Jože Vavpotič in Ivan Borc. Ker sta bila preblizu žice, se je stražar zadrhl: »Verschwindet oder ich schieße!« (Izginita, sicer streljam!)

Stanko Šipka je dejal, da so Jugoslovani zapeli himno »Hej Slovani« in »Partizan sam, tim se dičim.« Kolone beguncev so občasno zastajale in začudeno gledale, kaj naj to pomeni, vendar jih je straža odganjala naprej.

Tega dne je bil izpuščen Miro Brajnik, poštni uslužbenec v Naklem. Iz taborišča je odšel tudi Milko Madrujkić, katerega so bajè s seboj vzeli četniki.

Istega dne se je v Tržič s prvim jutranjim vlakom pripeljal bivši minister Šušteršič z ženo in s hčerko. V vlaku je bilo polno beguncev. Oglasil se je pri sestrah Mally na Glavnem trgu in se čudil, zakaj ne bežita. Potem je nadaljeval pot proti Ljubelju.

Zvečer so interniranci opazili, da se njihovi mučitelji, ki že od prejšnjega dne niso več zahajali v taborišče, pripravljajo na odhod, ki naj bi bil ponoči; vsaj tako se je govorilo. Kaznjenci so dobili nekaj več hrane, komandant pa je zavrnil zahtevo komiteja, da bi dobili še drugo, boljšo hrano, z izgovorom, da jo mora hraniti za pot svojega moštva.

V ambulanti je bilo 21 bolnikov. Stanje štirih Poljakov je bilo izredno težko. Francoza Jeana Geslanda so začela boleti meča na desni nogi. Češki zdravnik dr. Janouch je ugotovil, da gre za vnetje žil in mu ukazal, da mora ležati povsem mirno. Moral je leči v umazano in smrdljivo posteljo.

Dva dni predtem je že drugič prišel v ambulanto Francoz Pierre Gaudin. Najprej je bil v severnem taborišču, odkoder so ga ob koncu oktobra poslali v ambulanto na južno stran, kjer

je ostal le nekaj dni. Po zaslugi zobotehnika Rogera Puybouffata, s katerim sta bila prijatelja že pred vojno, ga je dr. Krupowicz operiral na kuhinjski mizi. Čeprav je bil dr. Ramsauer še vedno na Ljubelju, se v ambulanti ni več pojavil – za usodo bolnikov mu ni bilo mar.

Preselitev iz Celovca

Sedmega maja dopoldne so esesovci iz Celovca v južno taborišče pripeljali 80 internirancev, med njimi dva Slovenca, Janka Janežiča iz Preloga pri Domžalah in Rudija Veljaka iz Trsta, katerega so Nemci vodili kot Italijana, ter enega Srba, starega okrog 20 let.

Podružnica mauthausenskega taborišča je bila v Dhovšah (Lendorf), ki ležijo okrog 6 km od Celovca v smeri Trga (Feldkirchen), imenovali pa so jo »Nebenlager Klagenfurt«. Tam je bila SS-Junkerschule (šola za SS-junkerje), v njej pa je bilo nekaj sto esesovcev z raznimi podoficirskimi čini, ki so bili po končanem tečaju povišani v oficirje. Esesovci so stanovali v zidani vojašnici, baraka za internirance pa je bila na njenem dvorišču. Obdana je bila z žično ograjo in z dvema stražarskima stolpoma. Taborišče je obstajalo od 19. novembra 1943. Komandant je bil SS-hauptsturmführer Konradi, Avstrijec, ki je, preden so partizani in Angleži prišli v Celovec, napravil samomor, rapportführer pa SS-scharführer Kurz. Starešina taborišča je bil nemški politični kaznjenec Erich Brose (štev. 399), pozneje pa neki Čeh, glavni pisar pa Dunajčan Stepanek. Ta je napravil samomor že 26. junija 1944, ker ga je poljski kaznjenec ovadil, da je poslušal tuje radijske postaje. Kaznjenci so bili Nemci in Avstrijci, Čehi, Poljaki, Italijani, Rusi, Španci, Francozi, že omenjena Slovenca in en Srb. Kapoji so bili edinole Nemci, Avstrijci in Španci.

Kaznjenci so gradili rove za protiletalsko obrambo, gasili požare, zgradili plavalni bazen za esesovce in zajetje vode za gašenje požarov, barake za konje in jahalno areno ter barake

za mlajše esesovce-stražarje. Po letalskih napadih na Celovec in okoliške kraje so iz njih sestavili posebno skupino (Bahnhofkommando), ki je na kolodvoru in okrog njega zasipavala luknje, ki so jih napravile bombe, in predstavljala železniške tire.

Do konca maja 1944 je bilo v taborišču 80 kaznjencev, potem pa 130, vse do januarja 1945, ko se je število spet zmanjšalo na 80. V tem taborišču je bil bajè tudi kmet Franc Henigman, roj. l. 1924, s štev. 50.866. Iz Mauthausna v Lendorf naj bi bil poslan 16. maja 1944. Bil je jugoslovanski politični zapornik.

V dokumentu E 20/Nr. 17, ki ga hrani avstrijsko zvezno ministrstvo za notranje zadeve, je navedeno, da je v času od 19. marca do 30. aprila 1945 internirance v taborišču Celovec stražilo 15 esesovcev, in sicer en oficir in 14 članov moštva.

Esesovski postopki v tem taborišču niso bili tako kruti kot na Ljubelju, čeprav je spadalo pod Mauthausen, pa tudi hrana je bila boljša, včasih so dobili celo esesovsko. Med stražarji je bilo precej jugoslovanskih folksdojčerjev.

Ker je bil ob koncu aprila, posebno pa še v začetku maja 1945 umik proti Mauthausnu onemogočen, je vodstvo taborišča odločilo, da vse internirance preseli v taborišče na Ljubelj, kjer so takoj izločili štiri nemške državljane, jih oblekli v esesovske uniforme in jih poslali nazaj v Lendorf med ostale esesovce, vendar brez zaprisege.

Komandant SS-Junkerschule je bil po činu SS-standartenführer (polkovnik), doma iz Koroške. Esesovce v kasarni šole so razorožili Angleži in jih odpeljali v Wolfsberg.

Janko Janežič je svoje bivanje v taborišču »Klagenfurt«, kamor je prišel 6. maja 1944, in prihod na Ljubelj opisal takole: »V taboriščni baraki v Celovcu nas je bilo okrog 80. Stražarji so bili ranjeni ali pa za fronto nesposobni esesovci. Ker sem se javil kot zidar, sem opravljal dela pri gradnji podzemne bolnišnice in bunkerja pod kasarno ter pri odstranjevanju razbitin na železniški postaji.

Pred 6. majem smo morali podreti taboriščno in stražarsko barako, ki je stala ob taborišču. Potem so nas naložili na dva

tovornjaka in nas v spremstvu 12 stražarjev odpeljali proti Ljubelju. Hrane za pot nismo dobili. Ko smo bili že blizu Sopotnice, se je tovarnjak na ostrem ovinku moral pomikati nazaj, da bi ga lahko izpeljal, pri tem pa je udaril v betonski zid. Morali smo poskakati z njega, ker se je pokvaril. Izpraznili so tudi drugi tovarnjak in nas peš odgnali v veliko stavbo v Sopotnici, kjer smo ležali na podstrešju. (To je bila vojaška kasarna, v kateri sta bila med vojno sedež občine Slovenji Plajberk in orožniška postaja – op. J. T.)

7. maja zjutraj so nas odgnali peš skozi predor na slovensko stran. V taborišču smo bili le nekaj ur. Nekdo od esesovcev je imel govor. Karel Mlakar iz Rove pri Domžalah mi je dal civilno obleko. Izpuščen sem bil še isti dan pozno popoldne skupaj z Rudijem Veljakom, Slovencem iz Trsta. Ker so bili na cesti belogardisti, ki so ustavljali izpuščene internirance, sva se pomešala med množico, ki se je pomikala proti Ljubelju. Pred cerkvijo sva zavila v gozd in lezla proti vrhu Ljubelja. Na vrhu naju je ustavil stražar in naju zaprl v čuvajnico. Ko je prišel šef, sva mu povedala, da prihajava iz taborišča in da greva na Koroško. Rekel je, da to ni dobro, in naju pognal nazaj. Spustila sva se proti predoru na južni strani, izkoristila nebudnost stražarjev in odšla skozenj na koroško stran. Na Koroškem so naju mobilizirali partizani. Hoteli so, da se jim pridruživa, kar pa nama ni ustrezalo. Pobegnili sva in odšli prek Železne Kaple, Jezerskega in mimo Cerkelj proti domu, kamor sem prišel 12. maja.

Tovariš Veljak bi smel zapustiti taborišče pred menoj, in sicer s skupino »inozemskih« kaznjencev, vendar sem ga jaz potegnil iz vrste in mu predlagal, naj gre z menoj.«

V zvezi z obstojem koncentracijskega taborišča »Celovec« (Nebenlager Klagenfurt) je Mednarodni komite »Mauthausen« 17. septembra 1954 prosil avstrijsko ministrstvo za notranje zadeve za podatke o njem. Ministrstvo se je obrnilo na koroško deželno vlado, ta pa mu je 19. oktobra s pismom št. 11. 176-1/1954, ki ga je v imenu deželnega glavarja podpisal Ne-wole, odgovorila takole: »Po natančnih raziskavah v zvezi z

gornjo zahtevo sporočamo, da v Celovcu nikdar ni obstajala podružnica nekdanjega KZ Mauthausen. Glede podružnice nekdanjega KZ Mauthausen, ki naj bi, na osnovi tamkaj se nahajajočih evidenc, obstajala v Celovcu, gre po našem mnenju verjetno za nekdanje taborišče Ljubelj (Loiblpaß), o čemer smo že sporočili z našima dopisoma z dne 27. in 31. avgusta 1954.«

Koroška deželna vlada je torej koncentracijsko taborišče »Klagenfurt« enostavno zatajila, čeprav je obstajalo več kot leto in pol. Taboriščnike esesovci menda niso ilegalno vodili v Celovec na odstranjevanje ruševin in prestavljanje tračnic po zavezniških bombardiranjih, ki so se začela že januarja 1944, ali pa morda le!?

Razpust taborišča

V ponedeljek, 7. maja, so taboriščniki vstali ob 7. uri. Proti predoru so se še vedno pomikale nepregledne množice beguncev. Žal o prihodu zaveznikov in odhodu iz taborišča še vedno ni bilo glasu. Zajtrk je bil to jutro malo boljši. Pozneje je taboriščni komite odredil 20 tovarišev, ki so pripravili in prinesli drva za kuhinjo.

Okrog dveh popoldne je bil na ukaz komandanta sklican splošen zbor. Winkler je rekel, naj se postrojijo po narodnostih, potem pa dejal, naj se vsi »inozemski« interniranci pripravijo na odhod proti Celovcu, Jugoslovani pa naj se umaknejo v barako številka 4, ki je bila najdlje od taboriščnih vrat. Predstavniki taboriščne uprave, po en Francoz, Poljak in Slovenec, so od njega zahtevali, da za hojo nesposobni interniranci ostanejo v ambulantni in počakajo na prevoz, nadalje zagotovilo, da se nikomur ne bo nič zgodilo, in da dovoli, da z njimi ostaneta prostovoljca, in sicer zdravnik dr. Janouch ter zobotehnik Puybouffat. V ambulantni je bilo tedaj 21 težkih bolnikov. Komandant je zahtevam ugodil. Franc Pirker ga je vprašal, ali bodo Jugoslovani lahko odšli domov. Odgovoril mu je, da še niso

prosti, naj počakajo in da so še vedno pod njegovo oblastjo. Biti morajo mirni, sicer bo vsak prekršek strogo kaznovan.

Kmalu zatem pa se je med kaznjenci razširila novica, da bodo »inozemci« nemudoma odšli. Uprava taborišča je takoj odprla skladišča. Nastala je splošna zmeda. Kaznjenci so pohiteli k razdelitvi hrane. Vsak je dobil štruco kruha in konzervo. Jugoslovani tega niso dobili, edinole Muženiču je uspelo vzeti obrok, ko se je pomešal med Francoze, potem pa se je z njim vrnil k sotovarišem. Precej kaznjencev se je gnetlo v skladišču čevljev in cokel; vsak je hotel kaj izbrati, da bi laže hodil. Nekateri so trgali rjuhe in si delali cule, vsi pa so bili zelo nervozni. Vse to je komandant gledal mirno, ne da bi kaj rekel. Med kaznjenci se je govorilo, da bodo odšli v Celovec, v Videm, v Trst. Vsak je hotel vedeti več kot drugi, se delal, da je bolje obveščen. Vodstvi francoske in poljske nacionalne organizacije sta v naglici organizirali izdelavo svojih nacionalnih zastav. Prav tako so se dogovorili in določili močnejše tovariše, ki se bodo na poti v koloni postavili ob straneh in pazili na stražarje ter takoj ukrepali, če bi esesovci internirance kakorkoli ogrožali.

Pred taboriščnimi vrati se je postrojilo 44 oboroženih esesovcev pod vodstvom rapportführerja Sebastiana Binderja. Stražarji v stolpih so še vedno stali na svojih mestih.

Ob 16. uri so se končno odprla vrata, skoznje se je začela pomikati kolona internirancev v vrstah po štiri, ob straneh pa so hodili stražarji. Nekateri kaznjenci so se pred tem prišli v ambulanto poslovit od bolnih tovarišev.

Ko je kolona zavila proti predoru, so Francozi in Poljaki razvili svoji zastavi in zapeli marsejezo. Odhajajoče so Jugoslovani pozdravljali s solzami v očeh. Taboriščna vrata so se spet zaprla, za njimi pa sta ostala 102 Jugoslovani in v ambulanti 21 bolnikov. Esesovski oficirji – komandant Winkler, zdravnik Ramsauer in drugi – so še ostali v taborišču. V stolpih so še vedno stali stražarji. Winkler je bil v stalni zvezi z nemškimi veljaki na Gorenjskem in tudi z domobranskim vodstvom.

Tudi Jugoslovani so po zgledu Francozov in Poljakov v naglici naredili svojo zastavo. Blago je organiziral Stanislav Walgoni, elektromonter iz Litije. Z njo so nameravali po izpuštu odkorakati proti Tržiču. Žal pa je ostala v taborišču, kajti njihov odhod si je esesovsko vodstvo zamislilo drugače. Hotelo je namreč preprečiti kakršnokoli presenečenje v bojazni, da bi se kaznjenci na poti organizirali in skupaj s partizani napadli preostale esesovce oz. domobrance.* O njihovem izpuščanju je Winkler namreč telefonsko obvestil domobransko vodstvo v Tržiču. Namesto skupnega so si esesovci domislili posamično izpuščanje in v časovnih presledkih nekaj minut, v Tržiču pa naj jih zaustavijo domobranci ter zapro v meščansko šolo. Dogovorjeno – storjeno!

Po odhodu »inozemcev« so vsem slovenskim »begunjskim« internirancem vrnili njihove stvari: civilne obleke, kovčke, nahrbtnike in drugo, kar pač esesovci in blokači niso pokradli. Le nekaj se jih je preobleklo v civilne obleke, progaste pa pustilo v taborišču, npr. Ovijač, Vršnak, Martinc, Noč itd. Tistim, ki so prišli iz Mauthausna, niso imeli česa vrniti, saj razen progaste obleke in cokel s seboj niso prinesli nič. Vsi so bili pripravljeni in nemirno čakali nadaljnji razvoj. »Jugoslovansko« barako je stražil neki hrvaški esesovec iz Dervente. Boško Dragić se ga je spominjal takole: »Ko sem prišel pred barako, zaslišim: ›Boško, dodji kod mene!‹ Nisem si upal, kajti dobro sem vedel, kaj se lahko zgodi, če se približaš stražarju. Potem me je še enkrat poklical in dejal: ›Hajde! Ne boj se! Logor je raspušten! Idete! Ja ostajem sam! Bežite! Ja ću otići dok me ne pokupe partizani!‹ Kaj se je zgodilo z njim, ne vem, ker sem kmalu odšel peš v Tržič, kjer so me ustavili domobranci in me zaprli v meščansko šolo.«

Potem je prišel v barako komadant in skoraj vsakega vprašal, ali je bil partizan in koliko časa. Malo pred 17. uro je

* V nadaljnjem besedilu se pojavljata izraza belogardisti in domobran-ci. Obe imeni sta bili tisti čas identični. V izjavah se pojavlja predvsem ime belogardist, prav pa bi bilo domobranec.

sklinal zbor. Zbrali so se vsi (102, med njimi tudi Rudi Veljak, ki je odstranil črko »I«, Albin Šetina iz Škofje Loke pa je ležal v ambulanti). Pred taboriščnimi vrati je odločil, da bo naprej izpuščal tiste, ki so prišli na Ljubelj iz Begunj, prvi pa bodo odšli najstarejši. Pred tem pa je po številki poklical Rajka Marenčiča, ga izpustil in mu naročil, da se mora čez pol ure od Šuberta javiti po telefonu. Hotel je namreč preveriti, ali je cesta prehodna in o izpuščanju obvestiti domobrance. Marenčič je šel peš do Srečnika (Cigana) pri Sv. Ani, od tam pa s kolesom domov v Križe. Po vsakem izpustu so vrata spet zaprli. Za Marenčičem je bil na vrsti najstarejši interniranec Štefan Erbežnik, za njim pa Andrej Svoljšak, oba iz Drage pri Sori. Čakali so vedno tako dolgo, da je izpuščeni izginil za ovinkom.

Za njima je komadant začel izpuščati tudi po dva in celo po tri skupaj. Tovariši so se pred tem dogovorili, da se počakajo približno na pol poti med taboriščem in Tržičem. Toda tudi ti dogovori so se izjalovili, kajti prve internirance so polovili domobranci. Prepoznati jih ni bilo težko, saj so bili po večini oblečeni v progaste obleke, na glavi pa so imeli »avtocesto«. Nekaterim, ki so bili v civilnih oblekah, se je uspelo izogniti domobranskim patruljam in oditi proti domu. Zanimive so njihove pripovedi.

Miha Gostič: »Z Ljubelja sem šel s še enim tovarišem peš proti Tržiču, kjer so nas belogardisti zaprli v meščansko šolo. Za menoj sta prišla še Pavel Starin in Ciril Sešek, p. d. Repar. Iz šole sem pobegnil skupaj s Starinom. Skrila sva se pri mesarju Janezu Verdirju.«

Viktor Slamnik: »Pred menoj sta bila izpuščena najprej Simon Vengar, za njim pa Alojz Noč. Že prej smo se dogovorili, da se dobimo pri Ankeletovi žagi. Ko me je Winkler vprašal, koliko sem star, sem mu rekel 6 let več, zato sem bil izpuščen prej. Na cesti pred žago me je ustavil debel, visok ustaš in me vprašal: »Kuda češ?« Rekel sem mu, da grem domov iz ljubeljskega taborišča. Rekel je, da bom šel z njim, jaz pa da ne, ker imam družino. V tistem trenutku pa je iz Tržiča pridrvel

tovornjak. Ustaš je skočil na eno, jaz pa na drugo stran in mu tako ušel. Pri žagi sem našel Vengarja in druge. Odločili smo se, da gremo proti Dobrči, potem pa proti Žirovnici.«

Jože Ovičaj: »V Trzič sem prišel proti večeru. Belogardisti so me zaprli v meščansko šolo. Od tam sem skupaj z Janezom Šubicem iz Zgornjih Pirnič pobegnil skozi žico. Šla sva proti železniški postaji, kjer nama je neka ženska dala cigarete in nekaj hrane. Odšla sva proti Križam, potem čez Mlako in Kokro, domov v Smlednik pa sem prišel 9. maja.«

Jože Ovčak: »Ko smo bili pri Ankeletovi žagi vsi zbrani, so prišli belogardisti in nas obkolili. Vse so odgnali proti Trziču, razen mene, Plešca in Andreja Kušarja, ki smo se skrili med deske. Takoj smo zavili v hribe in plezali po nekih skalah. Prišli smo v Drago, kjer so partizani stražili begunjske gestapovce in izdajalce. Tam sem našel nekoga iz Litije. Bil je suh in majhne postave. V Begunjah se je obnašal kot revček, vlekel je nogo za seboj in imel usta stalno odprta. Zdaj je bil zvezan. Rekli so mi, da je izdajal, o čemer tedaj niti pomisliti ne bi mogel.«

Nekateri slovenski interniranci so se domobrancem izognili tudi tako, da so od Sv. Ane oz. od Ankeletove žage zavili nazaj proti Ljubelju in se pomešali med kolono beguncev in se potem poskušali domov prebiti prek Koroške.

Janez Makovec je pripovedoval: »Na travniku pred predorom so sedeli trije interniranci. Poklicali so me, naj se jim pridružim, da se bomo skupaj umaknili. Bili so iz Kamnika. Na koroški strani smo se potem ločili.«

Makovec se je potem z nekim tovarnjakom pripeljal preko dravskega mostu, na Žihpoljah pa se je priključil partizanski enoti.

Franc Kokalj: »Iz taborišča sem bil izpuščen skupaj z Emilom Holcarjem iz Županjih njiv pri Kamniški Bistrici. Bila sva v civilnih oblekah in imela culi. Na cesti sva se pomešala med množico beguncev. Pridružila sva se neki ženski, ki je v vozičku peljala otroka proti predoru. Kmalu sva zavila proti planini Babi in šla na koroško stran, nato pa mimo Sel, Šmarjete,

Železne Kaple, preko Jezerskega in skozi Kokro proti domu, kamor sva prišla naslednjega dne zvečer.«

Matevž Martinc: »V Tržič sem prišel peš. Na poti proti Strahinju sta me ustavila vlasovca in me odpeljala na orožniško postajo v Naklem. Nemški šef me je vprašal, odkod prihajam, in ko sem mu rekel, da iz ljubeljskega taborišča, je zahteval »ausweis«. Pokazal sem mu ostriženo glavo in rekel: »To je moja izkaznica!« Orožnik je nato dejal: »Pojdi, kamor hočeš, saj je že tako vse hudič vzel!«

Brata Lojze in Jože Homan: »Ravnikar, Bizjak, Ipavic in midva smo prišli v Tržič. Tu so nas ustavili belogardisti. Nemški letalski podoficir, ki nas je videl v progastih oblekah in coklah, je posredoval, da so nas izpustili. Nekje med Križami in Dupljami se je na nas zadril neki belogardist: »Vi ste pobegnili!« Ipavic pa nam je rekel: »Kar naprej pojdimo!« Belogardist je Lojzeta vprašal: »Wohin?« on pa je odgovoril: »Nach Laibach!« »Svinja partizanska, raj' po slovensk' govor'!« je odgovoril belogardist in pretil s pištolo. V tistem trenutku pa mu jo je neki Nemec izbil in rekel: »Pusti jih!« Šli smo k sorodnikom v Stražišče, kajti v Škofjo Loko se zaradi belogardistov nismo upali.«

Ko sta pred taboriščnimi vrati čakala na izpustitev Franc Bešter in Jernej Mrak, je Winkler zaprl vrata in dejal: »Zdaj ne bo izpuščen nihče več!« Kmalu zatem sta pripeljala dva tovornjaka z nekaj domobranci in naložila 40 kaznjencev ter jih odpeljala v Tržič.

Franc Bešter: »Zastražene so nas odpeljali v meščansko šolo. Tovornjaka sta vozila zelo počasi, ker je bilo na cesti polno beguncev. Z nami je bil tudi stražar v esesovski uniformi. V meščanski šoli sem stopil k šefu in ga prosil, naj mi dovoli, da grem obiskat sestro Francko, ki je živela v Kovarjevi hiši pod cerkvijo. Dovolil mi je. Z menoj so šli še Franc Pirker, Jernej Mrak in Peter Janežič, spremljala pa sta nas dva stražarja. Šli smo skozi tedanjo Cerkveno ulico. Ko nas je sestra zagledala, se je od strahu sesedla. Rekel sem ji, da smo izpuščeni, česar pa ni verjela, ker sta bila z nami stražarja. Ta dva sta sestri rekla, da čez noč lahko ostanemo pri njej, in ji zabičala, da bo

odgovarjala z glavo, če se do sedmih zjutraj ne bomo vrnili. Preoblekel sem se v civilno obleko njenega moža in namesto v šolo zavil v Bistrico ...«

Branko Danković: »Prenočili smo v meščanski šoli. Ponoči so k nam prišli belogardisti in nas nagovarjali, naj se jim pridružimo. Dovolili so nam, da poslušamo poročila iz Londona in Moskve. Drugo dopoldne so se postrojili in odšli, nam pa je njihov komandant dejal: »Prosti ste in greste lahko domov!« Nastalo je nepopisno veselje. Sestavili smo manjše skupine za odhod. V moji je bilo še pet mlajših tovarišev. V Pristavi smo naleteli na kolono Nemcev, četnikov in ustašev in se ji hitro umaknili s poti. Zvečer smo prišli v Križe. Povsod je bilo vse prazno. Iz nekega dvorišča se mi je približala mlajša ženska in me vprašala: »Tovariš, ali prihajate z Ljubelja?« Predlagala nam je, da svobodo pričakamo v njeni hiši. Zaradi previdnosti smo odšli na podstrešje, ona pa nam je prinesla hrano. Tu smo dočakali strašno streljanje nemških in kvislinških čet na umiku in partizanskih enot, ki so pritiskale z juga. Zvečer smo že zaslišali »Hura, hura!« Naša gospodinja je tekla prek dvorišča osvoboditeljem naproti in nesla veliko zastavo s petokrako. Za njo smo tekli tudi mi. Objemali smo se, si stiskali roke ...«

Po odhodu domobranskih tovarnjakov proti Tržiču je ostalo v taborišču še nekaj internirancev, ki so čakali, da jih bo komandant spet začel spuščati na svobodo. Ker so se bali domobrancev, so začeli kovati načrte, kako bi se izognili Tržiču in čimprej prišli domov.

Anton Kastrevc: »Nekdo od civilistov mi je dal staro, precej obrabljeno obleko. Obdržal sem le taboriščno kapo in zapestnico s številko, da bi po potrebi lahko dokazal, da sem bil interniranec. Blažič je odšel proti Tržiču, jaz pa sem se pomešal med bežečo množico, v kateri je bilo precej belogardistov iz Novega mesta. Stražar pred predorom me ni pustil skozi. Pri drugem poskusu mi je uspelo. Prišel sem v Borovlje k velikemu kmetu Plavcu. Rekel mi je, naj ostanem pri njem. Bil je koroški Slovenec. Kmetija leži na desni strani Borovelj.

V gostilni pri »Justu« sem opazil enega od vodilnih esesovcev v taborišču, blokführerja barake števil. 1 (Edi Sackmann – op. J. T.) in še enega esesovca, doma z Dunaja, zraven pa sta sedela partizan in partizanka. Pili so mošt. Vodilni esesovec me je prepoznal, verjetno zaradi »avtoceste« na glavi, Dunajčan pa mi je celo dal roko in rekel, da je bil prisiljen vstopiti v SS, in se hotel opravičevati. Kmalu pa je nekdo prišel z novico, da je 6.000 esesovcev obkolovalo Borovlje in da že delajo preiskave. Skril sem se. Ponoči je strašno pokalo in padlo je precej Nemcev in tudi partizanov. Ko je malo potihnilo, sem se vrnil k Plavcu. Odločil sem se, da se vrnem domov. Na cesti skozi Brodi sem našel izgubljenega konja, ki je kar sam šel z menoj. Dal sem mu ime Ferdo. Ko sva prišla skozi predor na našo stran, naju je ustavila patrolja Hercegovske brigade. Moral sem dokazati, da sem bil interniranec. V Veliko Bučno vas pri Novem mestu sem prišel okrog 17. maja.«

Mihael Mirković: »Odšel sem proti predoru, potem pa zavil na levo proti Zelenici. Prvo noč sem taval in spal na prostem. Na Zelenici je bil še sneg. Prihodnji dan sem našel partizansko patroljo.«

Ema Sešek, poročena Škerjanc, hčerka interniranca Cirila Seška iz Radomelj, je takole opisala srečanje z očetom: »Z Ljubelja je prišel peš, a ne naravnost domov, temveč se je ustavil pri Drolčevem atju v Preserjah. Tam je želel počakati noči, da ga ne bi videli vaščani, ker je bil povsem spremenjen. Prej gosti, črni lasje so postali povsem sivi in tanki kot svilene niti; obraz je bil dolg in brez vsakega izraza. Na sebi je imel taboriščno obleko. Teta Franca, ki je živela z nami, je zvedela, da je v Preserjah. Naju s Cirilčkom je poslala ponj. Na poti sva pobirala čike, da bi mu jih dala in da bi si iz njih zavil cigarete. Ko pa sva ga zagledala, nama je vse padlo iz rok. Jaz sem bila stara šest let, odmikala sem se mu, vendar nisem nič rekla. Brat pa je bil star tri leta, zavpil je: »Berač«. Stekla sva domov in jokala.«*

* Tržiški muzej hrani kompletno taboriščno obleko: hlače, jopič, kapo in plašč Cirila Seška, za kar gre zahvala prav Emi Škerjanc.

Umik tržiškega župana in esesovskega vodstva

6. maja je komandant Winkler dobil naročilo okrajnega glavarja iz Radovljice, da mora dati tržiškemu županu Hugu von Kurzu na voljo šoferja in avtobus, katerega je jeseni l. 1943 posodil taboriščni upravi. Poklical je civilnega šoferja Jožeta in tržiškega esesovca Vinka Slaparja in jima naročil, naj se prihodnje jutro, 7. maja, javita županu, ki je stanoval v gradu Andreja Gassnerja sredi Tržiča. Slaparja je odredil za spremljevalca. Obema je tudi naročil, naj se po opravljeni nalogi takoj vrneta na Ljubelj, ker bodo avtobus potrebovali za umik.

Kako sta to nalogo opravila, je Slapar pozneje pripovedoval: »V Tržič sem prišel med 7. in 8. uro zjutraj. Javil sem se županu. Iz gradu so takoj začeli nositi odeje vseh vrst, blazine in drugo posteljnino ter vse to kar zmetali v avtobus. Prinesli so tudi tri zaboje cigaret ›Drina‹. Zdelo se mi je nekoliko čudno, ker vse skupaj ni bilo kaj prida vredno, dragocenejših stvari, npr. zlatnine, slik in podobnega, pa nisem videl. Pred gradom so stali osebni avto in še dva tovornjaka. V avto se je usedel župan z družino, v enem tovornjaku se je peljal upravitelj tržiškega podjetnika Jožeta Kovača Georg Mayerhofer, v drugem pa direktor

Esesovec
Vinko Slapar.

tovarne čevljev »Peko« Podhaisky. V njegovem tovornjaku je bilo polno čevljev. Župan se je z njima najbrž že prej dogovoril, saj je bilo že vse pripravljeno. Bil sem nekoliko presenečen, ker mi komandant za pot ni dal nobenega pismenega potrdila, za oborožitev pa sem dobil samo pištolo, šofer pa še te ne.

Okrog desetih smo odpeljali. Na čelu kolone je vozil županov avto, za njim naš avtobus, potem pa oba tovornjaka. Na drugi strani predora smo se težko prebijali skozi množico beguncev, ki so se umikali proti Koroški. Nekje pri Celovcu sta se oba tovornjaka izgubila, mi pa smo peljali naprej, še vedno z županom na čelu. Severno od Celovca smo doživeli napad angleških lovcev v nizkem letu. Poskakali smo v cestni jarek in po napadu odpeljali naprej. Von Kurz nam ni povedal, kam peljemo. Pred Bischofshofnom smo zavili proti Mauterndorfu, kjer je bil cilj, ne vem pa, če je bil župan tam doma.*

Tam smo se ustavili pred velikim gostilniškim poslopjem, kjer so avtobus izpraznili. Ne spomnim se, ali so stvari odnesli v gostilno ali v sosednjo hišo sredi trga. Ko so vso robo izložili, je prišel k meni župan in me vprašal: »Slapar, werden Sie jetzt zurück fahren?« »Jawohl! So hat mir der Kompaniechef befohlen!« (Slapar, boste sedaj peljali nazaj? Seveda. Četni komandant mi je tako ukazal!) Pozdravil je samo z Grüß Gott in nič drugega nama ni rekel. Bilo je pozno popoldne. Hotela sva se vrniti po isti poti, toda ponoči sva zašla preveč v levo. Vozila sva vso noč in zgodaj zjutraj naju je pri Neumarktu na koroško-štajerski meji ali pa pri St. Veitu an der Glan (Šentvid ob Glini) ustavila feldžandarmerija. Zahtevala je dokumente, katerih pa nisem imel. Zaprli so naju v neki prostor, kjer sva morala počakati na kapetana. Ponovil sem, da dokumentov nisem dobil, niti potrdila, in da sem selil župana von Kurza iz Tržiča v Mauterndorf. Končno je rekel: »Fahren Sie zum Teufel!« (Peljite k vragu!) in tako sva odšla. S

* Mauterndorf leži blizu kraja Tamsweg, kjer je von Kurz imel svoje prijatelje; posebno dobro se je poznal z vodjem delovnega urada, kateremu je iz Tržiča pošiljal delovno silo, med njimi tudi osebe, ki so pobegnile od partizanov.

težavo sva se prebijala proti Ljubelju, kajti cesta je bila polna umikajočih se množic. V taborišče sva prišla 8. maja okrog osme zjutraj. Bil sem presenečen, ko sem videl, da so taboriščna vrata odprta, da stražarjev v stolpih ni več in da se je v esesovskem taborišču vrtelo le nekaj esesovcev, med njimi tudi komandant Winkler.

Računovodja Dienelt mi je dal nalog, da takoj naložimo sod nafte in druge stvari. V avtobus so naložili precej hrane: kruh, margarino, konzerve, sladkor, moko in drugo, le pijače ni bilo. Vse to je potekalo zelo hitro. Slišal sem tudi, da so v taborišču ostali le bolniki. Ko je bil avtobus naložen, smo se z njim odpeljali šofer Jože, računovodja Dienelt, administrator Hänslar in jaz. Vsi razen šoferja smo imeli pištole. Komandant je z delom čete ostal še na Ljubelju. Peljali smo se skozi predor, počasi, v koloni množice brez cilja. Kam gremo, nisem razmišljal. Na poti skozi Brodi nas je dohitel Winkler s svojim spremstvom, vendar se ni ustavil. Ko smo bili že blizu cerkve sv. Lenarta, nam je nekdo rekel, da bi bilo bolje, če z oblek potrgamo esesovske oznake, kar smo tudi storili. Odvrgli smo tudi vojaške knjižice in orožje. Ob cesti pred Kožentavro/Kirschentheuer smo videli veliko tablo z napisom: »Waffen ablegen! Freier Weg in die Heimat!« (Odložite orožje! Svobodna pot v domovino!) Ob cesti so bili kupi orožja, povsod naokrog pa tudi vojaki.

Malo od Kožentavre je vse zastalo. Tam sta nas ustavila dva francoska kaznjenca in uperila puški v nas. Poznala sta avtobus. Vzeli so mi uro. Mene so odpeljali v neko gostilniško klet blizu dravskega mostu, kam pa ostalo trojico, ne vem. Izročili so me tržiškim partizanom. Po nekaj urah so me odpeljali na Bistrice v Rožu in me zaprli v šolo.«

Bolniki v domobranskem peklu

Po odhodu jugoslovanskih internirancev je v taboriščni ambulanti ostalo skupaj z dvema prostovoljcem 21 internirancev – Francozi, Poljaki, Nemci, Jugoslovan in Čeh.

Marija Dovžan, ki je bila zadnje dni civilnega taborišča postavljena za kuharico, je dejala, da je po odhodu »inozemskih« internirancev videla na klopci ob taborišču sedeti dr. Ramsauerja v beli obleki, okrog njega pa je bilo nekaj internirancev. Nemški civilni delavci in policisti pa so takrat klali zadnje prašiče in dajali meso tudi Italijanom, ki so jim pri tem pomagali.

Na srečo je bil med bolniki tudi kuhar, francoski interniranec Roland Lecoutre, ki je bil skoraj povsem gibljiv. Prevzel je kuhinjo. Drugi bolniki so ležali na slamaricah.

Ko so 8. maja prišli v Škofjo Loko Ravnika in brata Homan, so takoj obvestili šoferja Jurija Štucina in Šetinove, da je Albin Šetina ostal na Ljubelju in da je zelo bolan. Štucin se je brž odpravil ponj. Da bi laže prišel do taborišča, je s seboj vzel gestapovca Martina Remica, ki je nosil nemško uniformo. Oba sta se verjetno hotela odkupiti za sodelovanje z okupatorjem. Štucin je bil prej nekaj časa pri partizanih, potem pa je pobegnil in bil šofer na Ljubelju. Večkrat je pomagal kaznjencem s hrano in cigaretami ter prenašal pošto. Bolnega Šetina sta pripeljala domov v Staro Loko. Remica so kmalu zatem ubili domobranci.

Kaj se je v nadaljnjih dneh dogajalo z ostalimi bolniki, pa je povedal francoski interniranec Jean Gesland (60.741), ki je ležal v ambulanti zaradi tuberkuloze hrbtenice, delno pa tudi Pierre Gaudin (73.501).

Pierre Gaudin: »7. maja 1945 so taboriščniki odšli, jaz in še nekaj tovarišev pa smo ostali v taborišču. Z nami sta bila češki zdravnik dr. Janouch in bolničar Puybouffat. Bili smo presenečeni, ko smo našli zalogo raznovrstne hrane: sladkor, ki ga nismo nikdar videli, testenine, riž, kar seveda ni bilo predvideno za našo prehrano, in nad 100 ton krompirja, katerega smo še posebno v zadnjih mesecih dobivali v zelo majhnih količinah. Našli smo tudi precej farmacevtskih proizvodov, katerih prej za bolnike ni bilo ...«

Jean Gesland: »Čeprav nas 8. maja zjutraj nihče ni budil, smo bili budni že zelo zgodaj. Okrog devete ure so esesovci s koman-

dantom vred končno odšli. Odleglo nam je, vsaj zaenkrat. Štirje starejši nemški interniranci so v esesovskih uniformah pobegnili malo pred njimi. Po odhodu esesovcev so se začele kraje. Ropali so begunci, ki so izkoristili dolgo prisilno čakanje v koloni. Prikradli so se v taborišče. Vsi naši tovariši, ki so se lahko gibali, so pohiteli v kuhinjo in v ambulanto znosili precej raznega živeža. Založili smo se za nekaj dni, čeprav so se številni tatovi kar krivili pod težo nakradenega blaga. To je trajalo ves dan in vso noč in še naslednji dan. Komadant pa nam je v prejšnjih dneh zatrijeval, da nam hrane ne more izboljšati.

Sreda, 9. maj – Še vedno nespremenjena slika – beg in stalne kraje. Imeli smo miren dan, vendar smo opazili, da so ljudje, ki so prihajali v taborišče, vse bolj napadalni. Nekateri so vstopili celo v ambulanto, drugi pa so nas ogovarjali skozi ograjo. Govorili so nam o banditih, partizanih, katere je treba uničiti, ker so krivi za vso to nesrečo. Obračali so pištole proti jugu in grozili, da se bodo maščevali. Nenadoma je v ambulanto vpadel deček, star okrog 12 let. Z obema rokama je držal pištolo. Imel je izbuljene oči, divji pogled, poln sovraštva. Z uperjeno pištolo je šel proti meni. Pomislil sem, da me ta deček v trenutku, ko sem bil po tolikih letih bede, trpljenja in obupa že prepričan, da bom spet videl svoje najdražje, lahko celo ubije. Na vso srečo ga je opazil dr. Janouch in mu prišel za hrbet. Zgrabil ga je za roke in mu preprečil streljati. Najprej smo ga hoteli razorožiti, toda bali smo se, da bi s tem sprožili maščevanje njegove bande.

Od tega dne se je regljanje mitraljezov, pikanje pušk in bomb ter žvižganje granat stopnjevalo. Povsod naokrog je bilo videti dim in smrdelo je po smodniku. Povsod so se prižigali ognji in osvetljevali planine, po cesti pa so se počasi pomikali begunci in se včasih kar naenkrat ustavili. Vedno več je bilo vojaških vozil. V ambulanti nas je bilo samo še nekaj. Nekateri nemški in poljski tovariši so si napravili cule, se priključili koloni in z njo odšli v neznano.

Janouch je v torek odšel v Tržič. Uspel je telefonirati na Golnik in prosil, naj nas pridejo iskat. Odgovor: – Premalo

prostora in hrane, predvsem pa nimamo bencina. Poskusili ga bomo dobiti in priti po vas, takoj ko bo cesta bolj prosta. Vrnil se je zvečer, potem ko je prepešačil 20 km. Ker je bil v taboriščni obleki, ga je na poti ustavil neki nemški oficir in mu je postavljaj vsa mogoča neumna vprašanja, npr. ali imajo Nemci taborišče še vedno v svojih rokah. Danes je spet odšel v Tržič, ker iz bolnišnice kljub obljubi ni bilo pomoči. Tokrat je bil oblečen v staro civilno obleko, da ga ne bi spet nadlegovali. Zvečer se je vrnil povsem obupan. Rekel je, da so na Golniku dobili bencin, žal pa je kakršenkoli promet na tej zatrpni cesti nemogoč. Zadnji tovariši, ki so mogli nekako hoditi, so zapustili barako in odšli, spremljale pa so jih naše dobre želje.

Četrtek, 10. maj – Tovariši se niso vrnili, torej jim je uspelo priti skozi predor. Kolone beguncev so se še vedno pomikale, še kar naprej so ropali po naših barakah, pokalo je na vse strani. Nenadoma opazimo, da gori baraka šte. 5. V najkrajšem času je pogorela. Bali smo se, da streli ne zadenejo ostalih barak, predvsem pa naše. Bili smo pripravljeni na pobeg. Dr. Janouch je vsakemu posebej naročil, kaj mora storiti, v žični

Delno požgano južno taborišče po umiku domobrancev.

ograji pa je napravil veliko luknjo, skozi katero naj bi se rešili. Postavljalo pa se je vprašanje obeh Poljakov, ki sta umirala. Ni ju hotel zapustiti, čeprav je bilo z njima bežati nemogoče. Zame se je bal embolije, če bi se naprezal. Oblečeni smo poglobili po slamaricah, toda spat nismo mogli.

Petek, 11. maj – Še vedno kolone in streljanje. Popoldne je zgorela baraka števil. 1. Opazili smo človeka, ki je pod taboriščno kuhinjo postavljaj zažigalno bombo. Puybouffat je videl belogardista, kateri mu je zagrozil s pištolo in se drl, da so partizani divjaki in da je treba vse brez izjeme pobiti. Nekaj ur pozneje je bila na istem mestu najdena nova zažigalna bomba. Brez dvoma so belogardisti hoteli požgati celotno taborišče. Ponoči se je naš nemir še povečal. Bilo je kot na fronti. Granata je odnesla streho ene od policijskih barak. Komaj smo legli, že je strašna eksplozija razparala noč. Gorela je stražarska baraka z vso municijo. Eksplozije so razpršile drobce okrog nas in po beguncih, ki so se s ceste razbežali na vse strani. Hoteli smo pobegniti skozi luknjo v ograji, toda zaradi švigajočih drobcev je bilo prenevarno. Poljaka sta nas preplašeno gledala. Že nekaj časa smo ležali pod posteljami, toda eksplozije še niso ponehale. Zabliskalo se je in nato je spet v noč udarila strašna eksplozija; baraka se je stresla, okna in vrata so izpadla. S ceste je bilo slišati ropot. Tvegaj sem in opazoval. Goreči izstrelki so padali po naši strehi in jo prebili. Da pobegnemo? Že spet prepozno. Gledal sem požar, ki je pojenjaval. V bližini ni bilo žive duše. Skozi ognjene zublje smo videli raztreščene vozove, pobite konje z odprtimi trebui.

Sobota, 12. maj – Na cesti, nekako sto metrov od nas, smo videli vse razbito od eksplozije tovornjaka. Polno železja, nihče se ni upal blizu. Dolga kolona beguncev se je izogibala nevarnemu mestu. Pomikali so se poleg samega taborišča. Na jasnem nebu je vzšlo sonce, v dolini pa je bilo še polno dima. Zlezli smo izpod postelj.

Okrog enajstih je spet začelo pokati. Ponoči smo ugotovili, da belogardisti streljajo izpred predora z odlagališča in nabijajo po cesti proti taborišču ter Lajbu, z druge strani pa jim nihče

ne odgovarja. Kolona beguncev se je razpršila in cesta je bila prazna. Krogle so švigale na vse strani. V naši bližini je regljalo nekaj mitraljezov, mi pa smo še vedno ležali pod posteljami. Šele okrog treh popoldne je streljanje počasi pojenjalo. Videli smo, da se belogardistične skupine pomikajo z odlagališča proti predoru. Povsod po pobočjih so goreli ognji. Polagoma se je umirilo. Kazalo je, da so končno odšli.

Starejši Poljak je izgubil zavest. Janouch je želel, da odpotujemo z drugim Poljakom. Računal je, da bomo med potjo srečali partizane, ki nam bodo pomagali. Odločil je, da moramo s seboj vzeti mlajšega Poljaka, on pa bo prišel za nami po smrti starejšega, ko ga bo bogve kako pokopal.

Ko smo pripravljali nosila, mi je Gaudin povedal, da od predora prihaja konjska zaprega. To je bila nepričakovana rešitev. V nekaj minutah smo bili že pripravljeni, prebili smo žično ograjo, v platnu slamarice odnesli mlajšega Poljaka, pohiteli za vozom in ga dohiteli. Na vozu sta sedela dečka in starček in čeprav nas niso razumeli, so nas brez obotavljanja sprejeli. Poljaka smo položili na voz, z obraza pa smo mu brali, da se mu je upanje povrnilo. Vozniku smo dali nekaj hrane in odpeljali smo se po cesti. Neki nespameten zamudnik je proti nam spustil še rafal iz mitraljeza. Voz je počasi cijazil navzdol, na obeh straneh pa sta dečka s kolom zavirala kolesi; enkrat smo bili na eni, potem spet na drugi strani ceste in se prebijali skozi vse mogoče odvržene predmete. Stemnilo se je. Približale so se nam tri moške sence s pištolami. To so bili prvi partizani, ki smo jih srečali. Nekaj so nas spraševali. Malo naprej se je iznenada pojavilo nekaj mož. Bila je partizanska patrulja. Spet enako spraševanje. Pred vasjo Sv. Ana so nas spet ustavili, toda tokrat so nam ukazali, da stopimo z voza. Odvedli so nas v hišo. Čudili so se nam in nas spraševali, kdo smo, kaj delamo ponoči na tej cesti, in to s takim spremstvom. Težko smo se sporazumevali. Končno je pristopil mlad možakar energičnega in inteligentnega obraza in nas začel ogovarjati tudi z nekaterimi francoskimi besedami. S težavo sem mu pojasnil, da želimo v Tržič k zdravniku. Rekel je, da bomo v najkrajšem

času šli dalje, in nam prinesel vročo kavo. Opazoval sem prihajajoče in odhajajoče moške in ženske, prvič sem videl narodno vojsko in bil sem navdušen.

Nadaljevali smo pot in med vožnjo naleteli na vse mogoče, celo na trupla moških in žensk, pobite konje, prevrnjena in razbita vozila, municijo, lahko in težko orožje, goveda in konje brez gospodarjev, kmetijsko orodje ... Kakšno klanje! Neprestano smo si morali utirati pot in razčiščevati cesto.

Seveda je bilo najteže mlademu Poljaku, kajti vožnja ga je močno pretresla. Izkašljeval je kri, zeblo ga je. Med kašljenjem je vprašal za našega zdravnika. Prepričeval sem ga, da bo jutri prišel za nami. Na obrazu sem mu bral, da mu je odleglo. Prišli smo do prvih tržiških hiš, ki so gorele.* Ostanek noči smo prebili v partizanski stražarnici.«

Gesland je nadalje obširno in podrobno ter z navdušenjem opisal sprejem bolnikov v Tržiču, skrb ljudi zanje in veliko praznovanje, ki so ga Tržičani priredili ob osvoboditvi 13. maja.

Dr. Janouch je prišel za njimi z Ljubelja, kjer je pokopal umrlega Poljaka, potem pa se je takoj posvetil mlajšemu, ki ga je komaj dočakal. Domačini so ga na nosilih odnesli v bolnišnico na Golnik. Janouch je 13. maja organiziral prevoz in sprejem v bolnišnico še za dva francoska in enega poljskega bolnika.

V Tržiču so se pri skrbi za bolnike spet izkazale sestre Mally, Marija Romihova ter tudi sestre Marta in Beti Stran-sky. Gesland pa omenja tudi Štefko Kalan ter Justino Meglič.

7. maja je v ambulantni na Ljubelju ostalo 19 bolnikov ter oba prostovoljca. Naslednji dan jo je zapustil Albin Šetina, 11 nemških in poljskih internirancev pa je 9. maja odšlo z begunci na Koroško. Tako jih je torej ostalo še devet, in sicer: dr. František Janouch, Roger Puybouffat, Roland Lecoutre, Georges Meyneil, Pierre Gaudin, Jean Gesland, Czeslaw Brel, Marjan Krulikowski in še en Poljak.

* Srečanje s partizani je bilo verjetno na Čegeljšah oz. v vili dr. Elberta med Cimprom in Čegeljšami, gorela pa je hiša Jakoba Majeršiča (Žončkova na Cimpru).

V arhivu bolnišnice na Golniku je Janko Tišler našel podatek, da so bili 13. maja tja pripeljani Francoza Georges Meyniel in Pierre Gaudin ter Poljaka Czeslaw Brel in Marjan Krulikowski.

Pierre Gaudin je med drugim napisal: »12. maja zvečer so me tovariši odnesli iz taborišča in naložili na partizanski voz in me z drugimi bolniki odpeljali v Tržič, drugi dan pa so mene in Meyniela odpeljali v bolnišnico na Golnik, kjer sva ostala več kot tri tedne. Iz zbirnega centra v Ljubljani so me poslali v Italijo prek Bologne, Rima in Neaplja, kjer sem se vkrcal na protitorpedno ladjo in 12. junija 1945 prišel v Marseille.«

Roger Puybouffat se je po 21. maju priključil francoski brigadi »Liberté«, ki je tega dne prišla iz Koroške v Radovljico in se šele z njo vrnil v Francijo. Kakor je razvidno iz pisma Mici Mallyjevi, se je Jean Gesland vrnil v Francijo prek Avstrije in Italije.

V najtežjem zdravstvenem stanju sta bila Poljaka. Gesland omenja samo mlajšega, ki je izkašljeval kri. To je bil Marjan Krulikowski, star 24 let. Po prihodu na Golnik so ugotovili, da ima jetiko. Ni mu bilo več pomoči. Umrli je 6. julija.

Drugi Poljak je bil Czeslaw Brel. Tudi on je imel jetiko na obeh plućnih krilih. 9. junija je bil odpuščen, verjetno na lastno željo, kajti v bolniškem listu piše, da se mu je zdravje še poslabšalo in da je bil poslan na Poljsko.

Ob umiku nemških in kvislinških enot, predvsem pa civilnega prebivalstva, ki je s seboj vleklo vse mogoče in precej stvari pustilo ob cesti, so prebivalci Sv. Ane, zlasti tisti ob cesti, nabrali precej hrane, oblek, šivalnih strojev in druge robe. Do prihoda partizanov je zatišje izkoristila tudi Antonija Schmiedmaier, Ridovčeva Tonca, ki je s koroške strani prišla na gorenjsko in pri Jurju zbrala pisalne stroje ter jih odnesla na Koroško.

Zaradi pobiranja odvrženega materiala je 12. maja ob 8. uri padel vodni čuvaj Jožef Meglič od Sv. Ane. Mnenja o tem, kdo ga je ustrelil, partizani ali domobranci, so deljena.

Tudi na koroški strani so prebivalci Brodi pobrali veliko zapuščenega materiala, vendar so jim ga Angleži kmalu po prihodu odvzeli. Bili so že podrobno obveščeni, ker so prebivalci drug drugega ovajali, le Ridovčevim niso vzeli ničesar.

Osvoboditev in ustanovitev brigad »Liberté« in »Stary«

Preden so interniranci 7. maja zapustili taborišče, so policijsko-orožniške in esesovske sile s ceste odstranile umikajoče se množice in omogočile nemoten pohod proti predoru. Kaznjenci so se v vrstah po štiri počasi pomikali po cesti navzgor, spremljalo pa jih je 44 dobro oboroženih esesovcev. Poveljeval jim je rapportführer Sebastian Binder. V koloni je bilo okrog 950 internirancev, od tega blizu 540 Francozov.

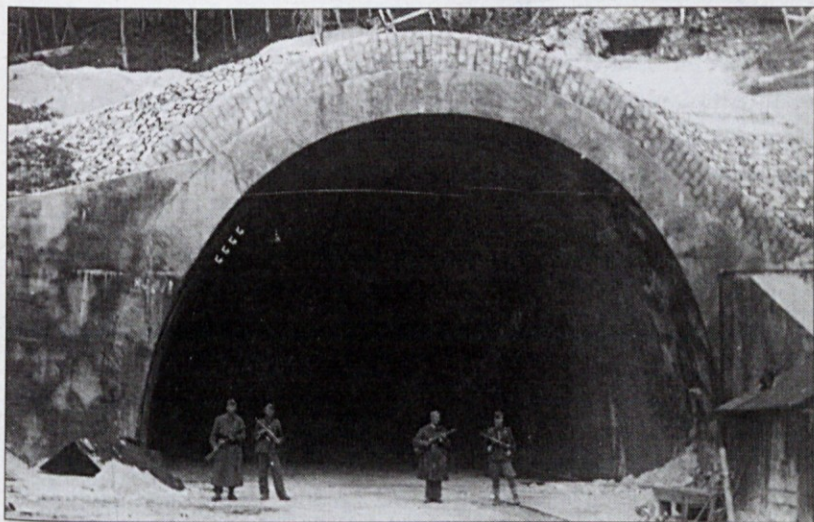
Ko se je kolona raztegnila po cesti, so Francozi in Poljaki razvili svoji zastavi in zapeli marsejezo, ki je odmevala po dolini. Esesovci so bili presenečeni, vendar niso ukrepali. Tovariši, ki jih je odporniška organizacija odredila, da pazijo na stražarje, so se razvrstili na obeh straneh kolone. Še vedno so se namreč bali, da jih bodo nagnali v predor in jih v njem pomorili. Blizu cerkve sv. Ane je Binderju v slovo mahala Mara Mežek (Josy Wirol).

Odporniškemu vodstvu je odleglo, ko so s prvimi interniranci v predor vstopili tudi stražarji. Pri izhodu na koroški strani je še enkrat zadonela marsejeza. Prebivalci Brodi so osuplo gledali množico sestradanih in utrujenih internirancev v umazanih progastih oblekah in poslušali topot njihov lesenih cokel po makadamski cesti. Pod vrhom Sopotnice, na travniku nasproti cerkvice, je kolona prvič počivala, nekateri pa so že tudi pojedli popotnico – kruh in konzervo. Nekako 100 metrov pred njimi je bila orožniška postojanka in sedež slovenjeplajberške občine, kamor je Binder šel po nadaljnja obvestila, kajti govorilo se je, da so partizani že v Borovljah in nekaterih krajih v Rožu. Obstajala je torej nevarnost, da ne bo mogel izpolniti komandantovega ukaza, da mora internirance predati zavezniški vojski, ne pa partizanom.

Okrog 19. ure je kolona krenila proti Podljubelju/Unterloibl. Mnogi so hodili vse teže, teh pa je bilo čedalje več. Čeprav so jim močnejši pomagali in so jih esesovci priganjali, je kolona le počasi lezla naprej. V Podljubelju so zavili proti Podgori/Un-

terbergen. Najbolje organizirani so bili Francozi. V koloni so hodili strnjeno. Člani odporniške organizacije so hodili ob robu in internirance spodbujali in jim pomagali, hkrati pa pazili na stražarje. Organizacija je sestavila borbene skupine, ki bi v primeru nevarnosti esesovcem odvzele orožje. V bližini vsakega sta hodila po dva najbolj zanesljiva interniranca.

Okrog 23. ure se je kolona ustavila ob cesti nekako 500 metrov pod vasjo Podgora, na travniku blizu takratne železniške postaje in stavbe »Karawankenhof«, v kateri je bila med vojno šola za RAD (obvezna državna delovna služba za mladince in mladinke). Pojedli so ostanke hrane in mnogi takoj zaspali. Nekaj jih je ležalo tudi v čakalnici male železniške postaje. Komaj so plegli po travi, že so zaslišali streljanje in videli svetleče krogle. Esesovci so jim ukazali, da se morajo uleči v cestni jarek. Kaznjenci so takoj pomislili, da streljanje lahko prihaja le od partizanov, kajti že okrog 600 metrov od njih je bilo severno pobočje gozdnate planine Žingarice/Singerberg. Bali so se spopada, v katerem bi bile žrtve tudi med interniranci. Skupina štirih ali petih, Luksemburžana Erny Brimayer in Josy Wirol ter Francozi Peter Ernst, Daniel Hal-

Partizani so v maju 1945 postavili stražo pred predorom.

lant in menda Jean Messer, je ponoči pobegnila. Odšli so proti gozdu v smeri vasic Trnje/Dornach in Babnjak/Babniak. Blizu Šentjanža/St. Johann jih je prestregla patrolja Koroškega ali pa Kokrškega partizanskega odreda. Nekdo je zavpil v nemškem jeziku: »Stoj! Kdo ste?« Odgovorili so: »Interniranci z Ljubelja.« »Mi pa Titova vojska«, so odgovorili partizani. Po pozdravljanju in objemanju so opisali, kje so zapustili kolono, koliko je esesovskih stražarjev in kako so oboroženi. Partizani so o vsem tem takoj obvestili svoj štab, ki je bil v vasi Sine/Sinach nad Bistrico v Rožu/Feistritz im Rosental.

Drugo jutro, 8. maja okrog 4. ure, je streljanje prenehalo, potem pa je okrog 5. ure kolona internirancev krenila dalje. Po cesti so šli še približno en kilometer in tam naleteli na pokvarjen tovornjak s hrano. Kljub stražarjem so ga mimogrede izpraznili. V tej zmedi je eden od esesovcev izstrelil signalno raketo. Binder je neko žensko vprašal, ali lahko gredo proti mostu, ta pa je odgovorila, da ne, ker »je danes zjutraj že vse osvobojeno«, zato je kolono pognal po njivah in travnikih proti Kapli ob Dravi/Kappel an der Drau in naprej proti Šentjanžu. Na cesto so spet prišli za Svetno vasjo/Weizelsdorf. Na tej poti pa se je Binder kar »izgubil«.*

Koroški Slovenec Janez Weiss je šel to jutro z Bistrice, kjer je bil pri partizanih, peš domov v Šentjanž. O srečanju s kolono je povedal takole: »Pri Podsinski vasi me sreča najmanj tisoč taboriščnikov iz ljubeljskega taborišča. Spremljali so jih še težko oboroženi esesovci. Mislim si: ›Kar pojdite, na Bistrici boste doživeli lep sprejem.‹ Ko sem že blizu Šentjanža, zaslišim vzklike iz tisoč grl. ›Tito! Tito!‹ je donelo po celi dolini.«

Kolona se je vlekla po Rožu. Pred samo Bistrico pa so jo bliskovito napadli partizani. Esesovci so bili presenečeni in za odpor ni bilo časa. Padla sta dva stražarja, ostale pa so inter-

* Esesovec Sebastian Binder se je po izjavi Mare Mežek po vojni javil iz Rima in dejal, da se mu ni nič zgodilo. Francoski interniranci Rioux, Breton in Frontczak pa so dejali, da je že na poti proti Podgori pobegnil tudi neki slovaški esesovec.

niranci zgrabili in jih razorožili. Nekaj jih je hotelo pobegniti proti gozdu, a so jih zajeli partizani. Interniranci so bili svobodni. Bilo je okrog 9. ure. Zavladalo je nepopisno veselje. Objemali in poljubljali so partizane, jim stiskali roke. Niso se mogli nagledati njihovih uniform z rdečo zvezdo in oborožitve.

Spet sta zaplapolali francoska in poljska zastava in zadelala je marsejeza. V spremstvu nekaj partizanov so odkorakali na Bistrico. Ujetnike so zaprli v šolsko poslopje. Nekateri interniranci so hoteli z njim takoj obračunati, vendar so jih partizani opozorili, da jih je treba najprej zaslišati in šele potem postaviti pred sodišče. Z ozirom na dogodke, ki so sledili, so jih partizani prepustili internirancem.

Ker je vojna še trajala, je organizacija odporniškega gibanja vodstvo Kokrškega odreda obvestila, da se je odločila organizirati brigado prostovoljcev. Partizani so predlog sprejeli. Od 539 Fancozov se je prijavilo 122 večinoma mladih fantov, vanjo pa niso sprejeli bolnih in onemoglih ter tistih, ki so se v taborišču slabo vedli. Za komandanta brigade je bil postavljen vodja odporniškega gibanja v taborišču Maurice Colin, za njegovega namestnika pa Peter Ernst.

Osvobojeni interniranci na Bistrici v Rožu.

Ker je bilo med interniranci tudi mnogo Poljakov, so tudi ti ustanovili četo, imenovano »Stary«. Vanjo se je prijavilo 118 prostovoljcev, med katerimi je bilo 75 Poljakov (največ iz Lodža), 20 Rusov, štirji Čehi, en Slovak, en Madžar in dva Španca. Pozneje se jim je pridružilo še nekaj Poljakov, ki so delali kot vojni ujetniki na koroških kmetijah, tri mlade Rusinje ter ena Poljakinja, ki so bile na Koroškem na prisilnem delu. Za komandanta čete (pozneje se je preimenovala v brigado) je bil imenovan Jozef Rzetelski.

Ko je Kokrški odred na Bistrici zvedel, da Angleži prodirajo z zahodne strani, se je okrog 12. ure z vlakom odpeljal v Celovec. Ker so potrebovali šoferje, so vzeli s seboj 10 internirancev (osem Francozov in dva Poljaka). Na Bistrici so ostale le straže in nekaj borcev, ki so skrbeli za red. Pri teh nalogah so partizanom zelo pomagali taboriščniki. Postavljena je bila komanda straže, tam pa sta bila tudi sedeža štabov francoske in poljske brigade.

Med interniranci, ki so hoteli čimprej priti do zaveznikov in potem domov, je bilo seveda precej izčrpanih, bolnih, družinskih očetov, nekaj pa tudi političnih nasprotnikov vodstva brigade. Kmalu po odhodu Kokrškega odreda so se poslovili in v spremstvu nekaj partizanov odšli proti Podrožci/Rosenbach.

O njihovi nadaljnji poti je Georges Cholle že v oktobru 1945 Janku Tišlerju pisal: »Potem smo odšli proti železniški postaji Podrožca, kjer smo se spet srečali z Nemci. Razstrelili so del protitankovskih topov, njihov vodja pa je napravil samomor v avtomobilu in z njim vred zgorel. V Podrožci smo zavzeli vlak, ki naj bi nas pripeljal v Beljak. Ko smo ponoči spali v njem, so prišli ustaši in polagali bombe pod vlak, da bi ga razstrelili. Tudi tokrat so nas rešili Titovi partizani, katerim se nikdar ne bomo mogli dovolj zahvaliti.

Naslednji dan, 9. maja, smo se z vlakom odpeljali v Beljak, kjer so nas angleške čete lepo sprejele in nam dale zatočišče za nekaj dni. 11. maja so nas s tovornjaki odpeljali proti Vidmu (Udine), kjer smo ostali dva dni. Peljali smo se čez severno Italijo in 14. maja smo prišli v Forli, odkoder smo odšli v Rim, po osmih dneh pa v Neapelj, kjer smo se 5. junija vkrcali na

francosko križarko, ki nas je odpeljala v Marseille. Domov sem prišel 10. junija in našel vso družino zdravo.«

In še izjava Bernarda Aujolasa: »Odpotovali smo naprej proti Podrožci. Francoski civilisti, ki so delali tam, so nam pokazali bližnjico. Šli smo prek njiv in travnikov. Preden smo prišli v vas, smo našli nemško stražo in štiri protitankovske topove. Balsan je nemškega oficirja opozoril, da smo prišli po nalogu partizanskih sil in 8. britanske armade in da bomo zavzeli vas. Oficir je pokvaril topove, potem pa, ko je svoje vojake poslal z vlakom proti Beljaku, se je sam ustrelil. Na postaji smo preko mnogo kretnic sestavili vlak, toda ni bilo lokomotive. Vsa sreča, da nam je partizanski poročnik dodelil osem spremljevalcev, kajti ponoči so nas napadali ustaši. Naslednji dan, 9. maja, smo dobili parno lokomotivo in se pripeljali v Beljak. Potovanje v domovino je trajalo en mesec, prek Italije nas je spremljal angleški major. Na ladjo smo se vkrkali v Neaplju in prišli v Marseille 8. junija 1945.«

Louis Breton, komandir čete mitraljezcev v brigadi »Liberté«, pa je opisal pot borcev-prostovoljcev: »Partizani so nas odpeljali v vasico, ki so jo osvobodili pred nekaj dnevi. Zelo hitro so bile sprejete odločitve. Ujete esesovce so zaprli v šolo in jih zastražili. Za borbene čete, ki smo jih pravkar sestavili,

Vodstvo brigade
»Liberté«:
Louis Garnier,
Maurice Colin
in Albert Morin.

so bile odredjene nastanitve, prav tako pa za ostale Francoze, ki naj bi bili po prvi negi in pomoči čimprej vrnjeni v domovino. Odredili smo spremljevalce z nalogo, da pazijo predvsem na tiste, ki so se v taborišču slabo vedli in sodelovali s sovražnikom, da jih predajo francoski roki pravice, kar so tudi storili, npr. slavnega Stadlerja. Nam pa so partizani rekli, naj storimo tako, kot so storili oni, naj torej vzamemo obleko Nemcem in se oborožimo. Najprej smo šli v šolo, kjer so bili zaprti naši esesovci. Morali so se sleči in zamenjati svoje vojaške obleke z našimi. V progastih capah so bili videti manj bleščeči. Zamenjava je bila opravljena brez sile, toda dosledno.

Izbrali smo si razpoložljivo orožje. Našega tovariša Mauricea Colina, ki je bil glavni organizator v južnem taborišču, smo soglasno postavili za komandanta brigade, za njegova pomočnika pa tovariša Louisa Garniera in Alberta Morina. Pri sestavljanju čet smo pazili na to, da so bili v vsaki ljudje z vojaškim znanjem. Meni so tovariši izkazali čast in me postavili za komandirja čete mitraljezcev. Partizani so pozvali prebivalstvo, da poskrbi za našo prehrano. Proti večeru so pripekljali kimpež krompirja, konzerve, meso. Tiste, ki so bili kar naprej lačni, smo opozorili, naj pazijo, da se ne bi preveč najedli. Žal so nekateri že prve dni zboleli.

Partizanske čete so opravljale t. i. čiščenje, ki je potekalo nekaj kilometrov od nas. Prvo noč smo ostali na odrejenih mestih in čeprav smo bili zelo utrujeni, smo spali le napol. Drugi dan smo se nadalje organizirali. Da bi nas prepoznali, smo na čepice prišili partizanske rdeče zvezde, okrasili pa smo jih z malimi francoskimi tribarvnicami. Vse to je bilo izdelano iz nacističnih zastav, ki so bile v šoli in po nemških postojankah.

V teku naših priprav so komandant Maurice in njegova pomočnika s partizani na karti preučevali predvidene nočne operacije in način, kako jim bomo lahko najbolj pomagali. Ponoči so Nemci na vse načine poskušali prebiti zastražene linije in nadaljevati pot proti bližajočim se ameriškim in angleškim četam. Nikakor niso hoteli pasti v roke partizanom ali ruskim četam. Največ dela in borb je bilo torej ponoči.

Z našimi prijatelji smo odšli v akcije drugi večer po naši osvoboditvi. Bili smo srečni, da smo spet svobodni, in upoštevali smo besede generala De Gaulla in tudi naših poveljnikov: »Boriti se povsod, kjerkoli se nahaja sovražnik, z vsemi sredstvi do popolne zmage.«

Partizani so nas večkrat postavili na varovalne položaje, da v borbo posegamo kot njihova zaščita ter zajamemo tiste, ki so uspeli prebiti njihove prve bojne črte. V prvih dneh smo delovali še kot skupina partizanov, potem pa smo bili priključeni 4. Jugoslovanski armadi, ki je bila zelo dobro organizirana in oborožena. Moram poudariti pogum vseh teh mož in žena, kajti dekleta so se borila z enakim pogumom kot njihovi moški tovariši. Še danes se sprašujem, kdaj so počivala. Ob zori so poskrbela za ranjence, prala in skrbela za prehrano.

Vsi moški so jih zelo cenili. V teku teh borb smo zvedeli za nemško kapitulacijo. Ta pogumni narod pa še ni mogel tako praznovati kot naše prebivalstvo, preveč je trpel in imel preveč žrtev v tej zagrizeni vojni.

Ob koncu vojne nas je ljudstvo navdušeno sprejelo. Spoznali smo borce, ki so dolga leta gospodarili v hribih in planinah.«

Ena od čet brigade »Liberté«.

Koliko prostovoljcev je štela francoska brigada »Liberté«, nam priča pismo interniranca Andréa Lacazea, avtorja knjige »Predor«, napisano na Bistrici 9. maja staršem v Parizu. V njem v pripisu beremo: »Precej naših tovarišev z Ljubelja je takoj odšlo, ostalo pa nas je le 122 degolovcev in komunistov.« V pismu je navedel, da so stražili železniški karavanški predor v Podrožci in opravljali stražarsko službo. Po prihodu Angležev pa so se kmalu začeli pripravljati na odhod v Radovljico, kamor so prispeli 21. maja. Tam so stražili most, ki so ga ostanki belogardistov hoteli spustiti v zrak, obiskali Bled, se udeležili parade ob 25. maju, 3. junija pa so obiskali Tržič.

Zahvala Tržičanom

Kakor se spominjajo Tržičani, je brigada »Liberté« prišla peš iz Radovljice že dopoldne. 3. junij je bil izbran prav zaradi druge obletnice prihoda prvega transporta Francozov na Ljubelj. Prebivalstvu Tržiča in partizanom so se hoteli zahvaliti za moralno, politično in materialno podporo, ki so jo prejeli v svojem najtežjem obdobju v taborišču. Tržič se je na ta dogodek posebej pripravil. Mesto je bilo okrašeno z zastavami in s cvetjem, pred cerkvijo sv. Andreja pa je stal velik mlaj. Vse je bilo na nogah, največ pa je bilo mladine. Partizani, člani Mestnega odbora OF in velika množica meščanov so brigado pričakali že pri Peskarjevi gostilni v Bistrici pri Tržiču. Od tam se je razvila povorka, ki je šla proti mestu. V prvih vrstah so korakali člani komande mesta, za njimi pa 104 dobro oboroženih Francozov. Na čelu sta dva brigadista nosila slovensko in francosko zastavo z napisom »Brigada Liberté«, v sredini pa je korakal politični komisar Louis Garnier. Za njimi je borce vodil komandant Maurice Colin. Korakali so v vrstah po trije in nosili velik transparent z napisom »Živio francosko-jugoslovansko zavezništvo.« Za Francozi je šla nepregledna množica odraslih in mladine s transparenti, na katerih je pisalo: Živel maršal Tito, Živela Komunistična partija Jugoslavije, Živel Trst, Živel Stalin in drugo.

Na glavnem trgu so partizani in brigadisti potem izvedli vojaško parado, potem pa skupaj odšli na pokopališče, kjer so pred spomenikom padlim v prvi svetovni vojni počastili spomin na žrtve pravkar končane vojne. Na balkonu občine sta po paradi zbrani množici govorila tovariš Recar in komisar Garnier. Zvečer je bil v veliki dvorani tekstilne tovarne ples, ki je trajal vso noč.

Po vrnitvi v Radovljico se je brigada pripravila za odhod v Ljubljano, kamor je prispela 5. junija. Tam so bili borci demobilizirani in brigada razpuščena. Že naslednji dan, 6. junija, so odpotovali z vlakom v Trst, nato pa prek Vidma (Udine), Bollogne in Verone prispeli v Bolzano, odkoder so jih z vlakom odpeljali v Feldkirch na Predarlskem, v francosko zasedbeno cono. V Pariz so prispeli 20. junija.

Jozef Rzetelski, komadant poljske čete »Stary«, je svojo zgodbo pripovedoval poljskemu novinarju Jerzyju Woydylu. Ta je leta 1971 objavil knjižico z naslovom »Kompania Starego«.

Zgodba je precej površna, razni dogodki so novinarsko izmišljeni ali pa vsaj precej spremenjeni. Iz knjižice je Janko Tišler na osnovi temeljite analize dogodkov v Rožu izluščil kolikor mogoče verodostojen potek življenja in delovanja Poljakov do njihove vrnitve v domovino:

»Poljaki in partizani so 8. maja sestavili tekst zaprisege, ki je veljala kot izjava za vstop v četo. »Jaz, spodaj podpisani, se kot prostovoljec prijavljam v partizanske vrste poljske čete »Stary«, armije maršala Tita, ki se bori za svobodo Jugoslavije in svetovni proletariat ob boku Rdeče armade. Zavedajoč se svojih ciljev, prisegam, da bom v vsem izvrševal obveze in da bom brez ugovarjanja izpolnjeval ukaze svojih predpostavljanih.« Nanjo so se najprej podpisali Rzetelski, Stanislaw Jaworski in Wladyslaw Grylak. Poljskih podpisov je bilo 75, potem sta podpisala Španca Manuel Alaman in Francisco Muela, nato 17 Rusov, štirji Čehi in en Slovak in končno še Madžar Andras Baraczko. Partizani so pripadnike čete opozorili, da se v sovražnikovih vrstah nahajajo tudi srbski četniki, hrvaški ustaši in slovenski domobranci.

Četo so preimenovali v brigado »Stary« in imela je štiri čete, imenovane »Leszek« (komandir Antoni Janic), »Ciernia« (Stanislaw Jaworski) in »Franciszek Prozek« (Kazimierz Chylicki), v katerih so bili Poljaki, ter »Meiszana« (Karol Swetka), v kateri so bili Rusi in pripadniki drugih narodnosti.

Uveden je bil vojaški pozdrav. Na kapi so imeli rdeče zvezde in belo-rdeče poljske zastavice, katere so našli tudi na rokave.

Skupina izčrpanih in bolnih Poljakov ter drugih internirancev pa je odšla v spremstvu partizanov proti Podrožci, zaveznikom naproti. Poljske čete so bile poslane po Rožu v smeri dravskega mostu in prišle do Svetne vasi, kjer je stražarsko službo prevzela 3. četa. Na tej poti so jih prisrčno pozdravljali prebivalci slovenskih vasi, jim dajali hrano ter jih prosili, naj ostanejo pri njih, ker so slišali, da spet prihajajo Nemci in da se naokrog potikajo domobranske bande. V Svetni vasi so stražili skladišča in železniško postajo. Tu je bilo veliko orožja vseh vrst, ki ga je odvrгла nemška vojska. 9. maja jih je štabni kurir z Bistrice obvestil, da je Nemčija kapitulirala. Nastalo je nepopisno veselje in z enominutnim molkom so počastili spomin na vse žrtve v taborišču. Istega dne zvečer so patrolje sporočile, da se z boroveljske strani in z ljubeljske ceste sliši grmenje topov, da je streljanje mitraljezov vse močnejše in da se približujejo nemške enote. Poljske čete so ob vasi zasedle položaje ter nadzorovale vse poti. Partizanske patrolje so potrdile, da se z južne strani približuje več kot 12.000 pripadnikov nemške vojske. 10. maja okrog poldneva so na cesti, ki je vodila iz boroveljske smeri, opazili oblake dima. Z daljnogledi so opazovali velikansko kolono sovražnikov. Poleg pripadnikov nemške redne vojske so bili v njej orožniki, policisti, funkcionarji NSDAP, folksdojčerji ter četniške, ustaške in domobranske enote. Ko so se pomikali proti Svetni vasi, so Poljaki iznenada udarili po njih s šestimi mitraljezi. Nemci so se razbežali, potem pa se ob robu polja vkopali, zbrali nekaj lahkih tankov in začeli na slepo streljati proti poljskim položajem, toda napadli niso. Ponoči so borci 2. čete pod poveljstvom Jaworskega dobili nalogo, da pregledajo teren. 10

vojakov je z dvema mitraljezoma odšlo v smeri Kožentavre, 16 pa se jih je z enim mitraljezom pomikalo ob robu gozda. 11. maja zjutraj je Jaworski napisal poročilo: »Potem ko smo pregledali gozdne obronke v dolžini poldruega kilometra, smo našli kovček s stvarmi visokega nemškega uslužbenca. Četa je zasedla ugodne položaje. Vso noč smo bili v borbeni pripravljenosti. Noč je bila mirna. Po nalogu vodstva brigade se je četa ob štirih zjutraj vrnila v vas.«

12. maja zjutraj je zelo nizko priletelo angleško ogledniško letalo in se kmalu zgubilo proti zahodu. Malo kasneje je do Šentjanža pripeljal angleški tank in odpeljal dalje proti nemškim silam. Poljaki so ga opazovali. Nemci so ga zadeli s protitankovskim topom, da je začel goreti. Poljaki so tedaj udarili po njih in top je utihnil. Iz gorečega tanka je skočil Anglež in se skrival okrog njega. Priteklo je nekaj Poljakov in ga rešilo. Poslali so ga v Šentjanž. Anglež jim je rekel, naj se umaknejo, ker bodo bombardirali dolino, kar pa se ni zgodilo. Obojestransko streljanje je trajalo še ves dan in vso noč. Na uničeni cesti je ostalo veliko orožja. Nemci so odvrgli vse, kar jih je oviralo pri umiku. 15. maja je bilo končno vojne konec

Parada brigade »Liberté« v Trziču.

tudi v Rožu. Poljska brigada se je umaknila iz Svetne vasi in odšla v Šentjakob v Rožu/St. Jakob im Rosental.

Po 15. maju je kaj hitro prišlo do popuščanja vojaške discipline tako pri Francozih kot Poljaki. Vse več se je govorilo o vrnitvi v domovino. Prišlo je do medsebojnih preprirov, ki so se vlekle še iz življenja v taborišču, pa tudi do izgrediv. Tisti, ki niso bili razporejeni na stražo in druge dolžnosti, so pogosto brez dovoljenja odhajali v bližnje kraje Rožek/Rosegg, Logavas/Augsdorf in Vrba/Velden ob Vrbskem jezeru. Prevzemala jih je želja po normalnem civilnem življenju. Dogajalo se je, da so samovoljno vzeli brigadno vozilo in se vozili naokrog. Kljub vsemu pa so opravljali svoje dnevne naloge.

Domače slovensko prebivalstvo se je nekajkrat pritožilo štabom obeh brigad. Nekateri bivši interniranci so začeli tudi kopičiti hrano v nahrbtnikih in omarah. Takšno vedenje je bilo seveda treba pripisati njihovem življenju v taborišču, kjer so bili stalno lačni. Uvedli so kolektivno gospodarjenje.

K popuščanju discipline so pripomogle tudi raznovrstne skupine vojnih »potepuhov«, ki so potovale v vseh smereh. Interniranci iz osvobojenih taborišč in prisilni delavci so se prebijali proti domu. Skozi Šentjakob so šli Italijani, Jugoslovani, Francozi, Poljaki in drugi. Govorilo se je o težkih materialnih in političnih razmerah na Poljskem, da se bodo zavezniki kmalu spopadli med seboj, da obstaja možnost zaposlitve v Ameriki, Kanadi itd. Nekateri so Poljake nagovarjali, naj gredo raje na zahod in se tam priključijo poljskim četam. Vse te govorice so povzročale nemir in vojaki niso vedeli, kaj je res in komu naj verjamejo. Zaradi takega stanja se je sestal brigadni partijski komite in sklenil, da je treba preprečiti lažno propagando in vojakom povedati o načrtih za vrnitev.

20. maja je bilo izdano povelje, da morata brigadi »Liberté« in »Stary« zapustiti Koroško in se umakniti skupaj z jugoslovanskimi partizani. Po njihovi želji so iz ujetniških taborišč pripeljali v Podrožco esesovce iz ljubeljskega taborišča in jih naložili v zastražen vagon, za katerim sta bila priključena dva vagona s pripadniki francoske brigade. Precej dolg vlak je

potem odpeljal skozi predor na Jesenice, potem v Radovljico, kjer je brigada »Liberté« izstopila, ujetnike pa so odpeljali v Škofjo Loko. Poljska brigada »Stary« se je iz Koroške umaknila peš preko korenskega prelaza in se v Radovljici pridružila francoski brigadi.

25. maja dopoldne, na Titov rojstni dan, sta obe brigadi sodelovali v vojaški paradi v Radovljici. Poljaki so se zelo izkazali, zato se jim je glavni štab parade posebej zahvalil. Istega dne je Vladyslaw Grylak govoril s političnim komisarjem komande mesta Radovljica glede vrnitve v domovino.

Poljski brigadisti so v času bivanja v Radovljici sodelovali s pripadniki JLA v akciji očiščevanja, v zasedah in patroljah ter pomagali loviti fašistične bande, ki so se v manjših skupinah prebijale po gozdnih in planinskih predelih proti Avstriji. Bili so disciplinirani in precej uspešni. V partulje in zasede so hodili do Pokljuke na zahodu ter pod Stol na vzhodu.

Z odločbo štaba 16. divizije z dne 30. maja je bila brigada »Stary« premeščena v Ljubljano. Tu so uredili vse potrebno za vrnitev v domovino. Vojaške oblasti so jim dovolile vzeti s seboj vso opremo z utemeljitvijo: »Orožje je vaše. Zaplenili ste ga Nemcem in imate pravico, da ga odnesete v domovino.«

Nič več tako
bleščeči esesovci v
taborišču Wolfsberg.

Iz Ljubljane so se odpeljali z vlakom 1. junija 1945 zvečer. V Avstrijo so vstopili prek Šentilja, kjer so jim jugoslovanski in angleški oficirji pregledali dokumente. Po treh dneh bivanja na Dunaju, kjer je bilo potrebno urediti dokumente in potrdila za sovjetsko vojsko, so odšli z vso bojno opremo peš proti Bratislavi, ker je bila železniška proga prekinjena do prve vasi onstran Schwechata. Od tam pa do Fischamenda so se »na črno« peljali s tovornim vlakom, potem pa so morali spet peš. Nemci so namreč pri umikanju pred sovjetsko vojsko razrezali železniške pragove.

V Bratislavi so imeli prve večje težave. Z dokumenti poljske vojaške misije na Dunaju so se zglasili na vojaški komandi, ki jim je odredila prenočišče. Zgodaj zjutraj naslednjega dne jih je prebudila sovjetska patrulja in zahtevala, da se vsa brigada z vso opremo takoj javi komandantu mesta. Z zanosom in s pesmijo so odkorakali za sovjetskimi vojaki. Na velikem dvorišču so jih pričakali oficirji. Potem, ko so pregledali dokumente, so jim dejali, da je vse v redu in da bodo lahko nadaljevali pot v domovino, le orožje bodo morali oddati. Nobeni protesti, obrazložitve, sklicevanje na partijsko članstvo niso pomagali. Samo dvojici je uspelo skriti pištoli in ju prinesli na Poljsko.

Potovanje prek Češkoslovaške je bilo zelo naporno in v glavnem so šli peš. Bili so utrujeni in lačni. 13. junija so prišli na mejni prehod pri Cieszynu na reki Olsa. Z zastavo so stopili na rodna tla. Bilo jih je 73. Komadant je imel zadnji govor, brigada je izvedla častni mimohod z zastavo, ki so jo nosili s seboj še iz Slovenije, potem pa je Rzetelski objavil, da je brigada razpuščena. Partizanske zvezde na kapah so zamenjali z belo-rdečimi trakovi.

Z ukazom predsednika FLRJ Josipa Broza Tita z dne 28. junija 1965 je bil komadant brigade Jozef Franciszek Rzetelski odlikovan z »medaljo za hrabrost« in z »ordenom za zasluge za narod s srebrno zvezdo«. Na tovariškem srečanju v Lodžu 22. in 30. januarja 1966 pa so podelili odlikovanja še 44 pripadnikom brigade »Stary«.

Za sodelovanje francoske brigade »Liberté« v bojih za končno zmago nad fašizmom in za pomoč pri varovanju svobode je 8. decembra 1968 tedanji jugoslovanski ambasador v Parizu Ivo Vejvoda podelil 104 njenim pripadnikom medalje in listine, s katerimi jih je odlikoval predsednik Tito. Odlikovanih je bilo tudi osem internirancev, ki so z Ljubelja pobegnili in se priključili partizanom. Žal je bil seznam pobeglih Francozov nepopoln. Organizacija internirancev »Amicale de Mauthausen«, ki ga je sestavila, ni vedela za imena in naslove šestih Francozov (Célarié, Péllissier, Arnould, Baulaz, Moreau in Becquer), ki zaradi tega priznanj niso dobili.

Sojenje zločincem

Ob osvoboditvi v Rožu so partizani zajeli skoraj vse esesovske spremljevalce in jih 21. maja odpeljali v Slovenijo. Med ujetniki pa ni bilo vodilnih esesovcev – komandanta, zdravnika, rapportführerjev in kommandoführerjev ter seveda nemških internirancev-kriminalcev (starešine taborišča, starešin barak, oberkapojev in kapojev), katere so esesovci že prej poslali na fronto.

Od internirancev, ki niso ostali pri partizanih na Bistrici v Rožu, temveč so nadaljevali pot preko Podrožce v Beljak, odkoder so jih angleške vojaške oblasti po nekaj dneh repatriirale v Francijo in druge države, se je pet Francozov ponudilo na voljo angleški službi za ugotavljanje vojnih zločinov, in sicer: Louis Balsan, Gaston Charlet, Jean Charlet de Sauvage, Charles Garnier in Albert Wolff. Skupino je vodil Balsan, ki je govoril angleško in precej dobro nemško. Z njihovo pomočjo so bili ujeti komandant taborišča Winkler (našli so ga pri ljubici), zdravnik dr. Ramsauer in še nekateri, vseh skupaj 15, a so bili trije kmalu izpuščeni. Balsan in Wolff sta bila samska, zato sta ostala pri Angležih še ves mesec, ostali pa so po štirih dneh odšli domov.

Alojz Odar, ki je bil od pobega 1. dec. 1944 pa do osvoboditve borec 1. bataljona Zahodnokoroškega odreda, je povedal, da je 8. maja pred dravskim mostom zaustavil in aretiral dr. Ramsauerja in da so ga potem prevzeli partizani (verjetno pa je ob nemškem napadu na Borovlje pobegnil). Prav tako so partizani med Kožentavro in dravskim mostom ustavili esesovski avtobus iz taborišča, v katerem so bili štirje esesovci, med njimi Vinko Slapar iz Tržiča, in jih aretirali. Avtobus je prepoznal Odar, ne pa francoska interniranca, kot je izjavil Slapar, kajti Francozi so bili v tistem času že na Bistrici.

V novembru 1946 so angleške oblasti zaprosile organizacijo francoskih internirancev »Amicale de Mauthausen«, naj zbere izjave prič za obtožbo proti krvnikom taborišča Mauthausen in njegovih podružnic, predvsem pa za Ljubelj, kjer so bili Francozi v večini. Organizacija je angleškemu sodišču predala 250 podpisanih izjav. Obtožnica je bila zaključena 11. avgusta 1947, in sicer na osnovi 53 izbranih pisnih pričevanj. Ker so bila napisana v francoščini, jih je v angleščino prevedel Karl Lavrenčič.

Proces pred visokim angleškim vojnim sodiščem se je začel v torek, 2. septembra 1947, ob 10. uri v veliki dvorani celovškega deželnega sodišča. Bil je javen, vendar s prepustnico, katero je bilo mogoče dobiti v deželnem sodišču. Sodišče, katerega je 25. avgusta 1947 imenoval generalpodpolkovnik v štabu angleških vojaških sil v Avstriji, je bilo sestavljeno takole: podpolkovnik D. F. Yate-Lee, predsednik (stalni predsednik angleškega vojnega sodišča v Avstriji), pripadnik Badfs and Herts regimenta; major J. Longbottom, član sodišča, pripadnik West York regimenta; kapetan J. D. Lofting, član sodišča, pripadnik Royal Ulster Rifles; mr. F. Honig Esq., civilni angleški sodnik kot pravni svetovalec; kapetan Baudet, član sodišča, pripadnik francoske armade; kapetan Canet, član sodišča, pripadnik francoske armade; kapetan J. K. B. Couder, pomožni član, pripadnik Royal Hamps regimenta. Javni tožilec je bil major W. H. Gaudie. Zasliševalca v preiskovalnem postopku sta bila kapetana J. A. German in L. Hilman. Izjave

Na zatočni klopi je sedelo 10 esesovcev, en nemški interniranec, šef barake, in en kapo nemškega porekla, toda francoski državljani. Po svečani zaprisegi najprej predsednika in članov sodišča, potem pa še tolmačev je civilni sodnik poklical vsakega obtoženca in ga vprašal, ali se čuti krivega. Vsi so izjavili, da v smislu obtožnice ne. Ker branilci obtoženih niso zahtevali preložitve razprave, je tožilec Gaudie imel otvoritveni govor, v katerem je dejal, da se bodo na tem procesu ravnali po angleških pravnih prepisih in da je njegova naloga, da vsakemu obtožencu posebej dokaže krivdo, v nasprotnem primeru bo prednost na njegovi strani. V dvorani je sedelo tudi 21 francoskih prič, bivših internirancev, in češki zdravnik dr. Janouch.

Tožilec je potem opisal stanje v taborišču na Ljubelju in dejal: »Pomembno je, da povsem razumemo odnose med taboriščem v Mauthausnu in na Ljubelju. V svojem dokaznem postopku bom omenil razmeroma majhno število smrtnih žrtev, ki so bile, kar je dokazano v ljubeljskem taborišču, in ko

S. Hark

Handwritten note at top right: "Marked by the President and attached to the proceeding"

Handwritten signature at bottom right: "Skirde man"

409

boste slišali grozne brutalnosti in nečloveške postopke s stanovalci taborišča, boste nad tem številom presenečeni. Pri tem pa moram poudariti, da so z Ljubelja v Mauthausen odhajali stalni transporti in da je bilo zaradi poenostavitve urejeno tako, da so bili tisti, ki so bili določeni za usmrtitev, in oni, ki so zaradi izvedenih brutalnosti ali pa delovnih razmer postali za delo nesposobni, vrnjeni z Ljubelja v Mauthausen, kjer so potem umrli.«

Potem je tožilec opisal zločine vsakega obtoženca posebej. Za komandanta taborišča Jakoba Winklerja je v obtožnici pisalo, da je bil odgovoren za delovne razmere internirancev, ki pa jih je povsem zanemaril, in da je celo sam ubil najmanj enega kaznjence. Poleg tega je spodbujal stražarje, naj s kaznjenci ravnajo brutalno.

Za hauptsturmführerja dr. Siegberta Ramsauerja je dejal, da je med drugim kot taboriščni zdravnik dajal bolnikom bencinske injekcije, kar je povzročilo neizogibno smrt, ter da je zdravljenje bolnikov preprosto odklonil ali pa vodil tako zanikrno, da ni bilo težko prepoznati njegovih slabih namenov. Poljskemu zdravniku-internirancu Krupowiczu je namreč dejal: »Tu sem zato, da se učim, ne pa da zdravim te bandite!«

Oberscharführerja Walterja Brietzkeja je opisal kot zagriženega nacist in brutalnega sadista, ki je nagovarjal in spodbujal stražarje k zločinom, prisiljeval kaznjence, da prestopijo stražarsko črto, da bi jih potem lahko »na begu« ustrelili. Obtožil ga je, da je sam ubil več kaznjencev.

Za Gruschwitza je rekel, da je bila njegova posebnost ščuvanje psov na kaznjence. Karl Sachse, ki je bil v severnem taborišču zadolžen za disciplino in imel na skrbi kaznjenske skupine, je bil obtožen, da jih je pozimi prisiljeval, da so ležali v snegu, in na ta način med drugim povzročil smrt nekaj kaznjencev.

Naštete osebe so bili vodilni esesovci. Ostale obtožence pa so izjave bremenile za surova ravnanja s kaznjenci. Na primer stražar Robert Flaig je bil znan po tem, da je pogosto prisiljeval kaznjence, da so jedli surove polže, Friedrich Porschel je internirance v skupini, ki je sekala gozd, tako postavljaj, da se

jim je bilo težko umakniti pred padajočimi drevesi. Tožilec je na koncu dejal, da razpolaga z velikim številom pisnih izjav prič, ki dopolnjujejo in zaokrožajo sliko dogajanja.

Še istega dne je kot prva priča nastopil François Chaffin, ki je bil na Ljubelju od prvega do zadnjega dne taborišča. Podrobno je opisal nečloveške življenjske razmere, ki so bile več ali manj enake v vseh koncentracijskih taboriščih. Najbolj je obremenil komandanta Winklerja, Sachseja in Gruschwitza. Dejal je, da so bili on osebno in njegovi tovariši večkrat kaznovani z udarci z leseno in gumijasto palico, pri čemer je posebno kruto postopal Sachse, ki se ni zadovoljeval le z udarci in s hojo po ljudeh. Kaznjenci so morali opravljati najtežja dela, katerih večina ni zmogla. On sam je moral nekoč vso noč mirno stati pod reflektorjem ob stražarju z brzostrelko. Gruschwitz ga je večkrat brez razloga dal pretepsti, enkrat je dobil celo 35 udarcev. Navedel je tudi, da je bil na Ljubelju zgrajen »krematorij«, v katerem je, kolikor se spominja, bilo sežganih osem do deset trupel. Ker je bilo nekaj njegovih izjav nasprotujočih, mu je branilec obtoženih potem postavil dodatna vprašanja, nakar je bila obravnava preložena na prihodnji dan.

Nach meinem Gehör haben mir, was der ~~Vertrag~~
Vorteil unweigerlich. Daher und um die Schmerzen und
die Todesangst zu vermeiden, habe ich die Gutheissen
genommen.
Auf 100 Kranke Häftlinge, zu deren Gesundheit in
absoluter Zeit nicht zu rechnen war, habe ich nach
Krankheiten geschaut, das obige Häftlingslager, hier
ist meine Arbeit, dass die Kranken Häftlinge ist mir
nichts bekannt.

H Siebert Ramsauer

Del izjave dr. Sieberta Ramsauerja.

Zasliševanje prič se je nadaljevalo do ponedeljka, 22. septembra, potem pa so imeli besedo branilci. Za Ramsauerja je bilo sodišču dostavljeno deset izjav, med drugimi so jih podali tudi medvojni vodja bolnišnice na Golniku dr. Hermann Samonigg, koroški Slovenec Anton Kuschnig ter Irma Vidic. Winklerju v prid sta pričala direktor firme Universale na Ljubelju Anton Göbl in inž. Josef Seidenglanz; za Sachseja so govorile tri priče, za Köbernika je bil priča Mirko Rajković, ki je po vojni ostal na Koroškem, za Gärtnerja pa dve priči, eden od njiju je bil esesovec Jakob Bucher. Proces je trajal do 10. oktobra.

Sodišče je 10. novembra 1947 izreklo naslednje sodbe:

- hauptsturmführer Jakob Winkler – smrt na vešalih;
- hauptsturmführer dr. Siegbert Ramsauer – dosmrtna ječa;*
- oberscharführer Walter Brietzke – smrt na vešalih;
- oberscharführer Paul Gruschwitz – 12 let ječe;
- unterscharführer Karl Sachse – 20 let ječe;
- unterscharführer Otto Bindrich – 5 let ječe;
- unterscharführer Friedrich Porschel – 3 leta ječe;
- unterscharführer Robert Flaig – oproščeni;
- unterscharführer Hugo Köbernik – 9 let ječe;
- unterscharführer Franz Kessner – oproščen;
- šef barake Max Skirde – 6 let ječe;
- kapo Johann Gärtner – 4 leta ječe.

Obsodbe je 22. februarja 1948 potrdil generalpodpolkovnik in commander v štabu angleških vojaških sil v Avstriji. Končne obsodbe pa je podpisal 9. marca oziroma za oba na smrt obsojena 10. marca 1948.

Pri izreku sodbe je vojno sodišče dalo za kazen dr. Ramsauerju naslednjo obrazložitev:

- internirancem v ambulantni ni nudil ustrezne zdravniške pomoči, posebno je odklanjal zdraviti jetične bolnike, katere je pošiljal v Mauthausen;

* Da ni bil obsojen na smrt, bi se moral zahvaliti enemu od angleških sodnikov, ki je glasoval proti, kajti po angleškem zakonu morajo za smrtno obsodbo glasovati vsi sodniki.

- večina težko bolnih internirancev, ki jih je poslal v Maut-
hausen, se od tam ni več vrnila;
- iz ambulan-te je nagnal na delo veliko število še zelo bolnih
internirancev;
- dovolil je, da so za kazen ob pobegu treh Rusov iz ambulan-
te pogнали vse bolne ruske internirance;
- v ambulanti je usmrtil najmanj 5 internirancev:
 - a) interniranca, ki je imel drisko, ni hotel niti zdraviti niti
nabaviti seruma, temveč ga je pustil, da je umrl;
 - b) enega interniranca so prinesli v ambulanto, ker si je pri
delu zlomil hrbtenico. Ramsauer je ocenil, da bo ostal
pri življenju od 2 do 14 dni. Brez bolnikovega soglasja ga
je usmrtil z injekcijo bencina;
 - c) nekega bolnega interniranca, za katerega sodišče ni mo-
glo ugotoviti, ali bi s pravilno nego lahko preživel, je
usmrtil z injekcijo bencina in peroksida;
 - d) v ambulanti je bil tudi interniranec z zlomljeno stegne-
nico. Ramsauer je čakal z operacijo 8 do 10 dni, potem
pa dejal: »Operacija je nesmiselna.« Usmrtil ga je z
injekcijo. Peti primer usmrtitve ni bil naveden.

V sprednji vrsti Ramsauer in Winkler.

Proces je bil torej voden po angleških pravnih predpisih, ki so se precej razlikovali od francoskih. Obtožnica je bila sestavljena na osnovi pismenih prijav, pri izrekanju sodbe pa so upoštevali le izpovedi prič. Te pa so bile zaslišane in spraševane le o tem, kar so napisale. Posebnost tega procesa je bila tudi v tem, da so bili kot priče zaslišani le Francozi in en Čeh, čeprav so bili na Ljubelju tudi kaznjenci drugih narodnosti.

Ko so interniranci zvedeli za izrečene kazni, so bili razočarani. Še bolj pa bi bili, če bi vedeli, da so bili, razen dveh na smrt obsojenih in 10. marca 1948 obešenih, vsi ostali kaj kmalu na svobodi. Zaradi »primerneega vedenja« so namreč mnogi že za božič 1951. leta odslužili kazen in celo dr. Ramsauer je bil izpuščen že marca l. 1954, potem ko je bil na osnovi zdravniškega potrdila prepuščen v pristojnost avstrijskih oblasti.

Precej let pozneje je bilo pred sodišča postavljenih še nekaj ljubeljskih esesovcev:

- Jože Vavpotič je bil leta 1956 odkrit v Ljubljani. Okrožno sodišče ga je obsodilo na 10 let strogega zapora.

Del vojaškega sodišča pod predsedstvom podpolkovnika
D. F. Yate-Leeja.

- SS-unterscharführer Hans Goggl, ki je bil prvi rapportführer na Ljubelju in znan sadist, je bil na sodnem procesu v Linzu 5. maja 1972 oproščen. Sodili so mu za dejanja v taborišču Ebensee, kamor je bil premeščen poleti l. 1944, ne pa za zločine na Ljubelju.
- Esesovski stražar na severni strani Andreas Vogel je bil na procesu v Celovcu 18. dec. 1969 oproščen, ker sta bila med osmimi za obsodbo samo dva sodnika, čeprav je 30. maja 1944 ustrelil ruskega interniranca Fjodora Mališnekova. Precej let se je skrival v Nemčiji, nakar je bil izročen avstrijskim oblastem. Na procesu je zločin priznal in dejal, da je dejanje storil prostovoljno in brez vzroka samo zato, ker je nepopisno sovražil komuniste.

In kje so ostali esesovci, šefi barak in kapoji? Nekaj jih je že pomrlo, vendar jih precej še vedno nekaznovano uživa svobodo v prepričanju, da je že vse pozabljeno ...

Leta 1993 je bil v Združenih državah odkrit ljubeljski stražar, esesovec Georg Lindert. V aprilu in maju 1995 je bilo v Chicagu zaslišanih nekaj internirancev, med njimi tudi Franc Vidmar iz Ribnice in Francoz Joseph Duboc iz Seignosse-Bourga. Proces vodi ministrstvo za pravosodje ZDA (U. S. Department of Justice Washington).

Betrifft: Urteil des britischen Militärgerichts in Klagendurt
im Loibl-Pass-Prozess am 10.X.1947.

Herr General,

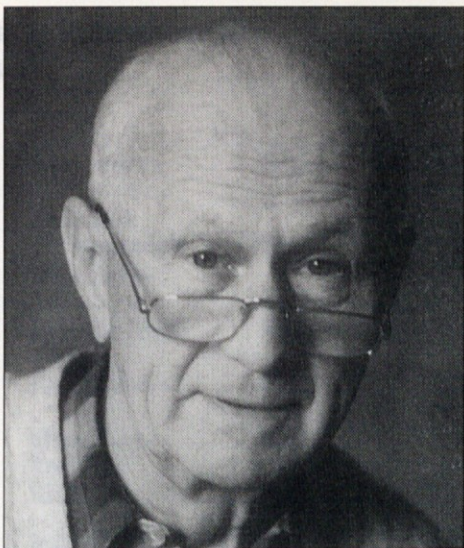
eine alte Mutter legt dieses

G n a d e n g e s u c h
=====

für ihren verurteilten Sohn Walter B r i e t z k e vor.

Prošnji za pomilostitev Winklerja in Brietzkeja (izrez) nista bili uslišani.

Janko Tišler se je rodil leta 1923 na Golniku. Med drugo svetovno vojno šolanja ni hotel nadaljevati v nemški gimnaziji v Kranju, temveč je delal pri meritvah za gradnjo ceste Tržič–Sopotnica na Koroškem in predora na Ljubelju. Leta 1943 se je povezal s francoskimi interniranci in vzdrževal zvezo z njimi vse do pobega v partizane. Kot borec

»Vojkove« brigade je bil februarja 1945 težko ranjen in se zdravil v partizanski bolnišnici »Franja«.

Po vojni je študiral na Dunaju in v Beogradu, kjer je diplomiral za inž. geologije, potem pa še v Parizu. Najprej je delal v Vojvodini, nato pa je bil v Zveznem geološkem zavodu v Beogradu odgovoren za raziskavanje nafte in zemeljskega plina za vso Jugoslavijo. Na tem področju je bil dve leti svetovalec pri alžirski vladi, nato pa je opravljal ekspertize v mnogih azijskih, srednjevzhodnih in afriških državah. Pred upokojitvijo je bil še tri leta direktor konzorcija petih evropskih naftnih podjetij v Gabonu. Je dosmrtni član Finskega geološkega društva in društva dipl. inženirjev E. N. S. P., bil pa je tudi jugoslovanski predstavnik pri OECD.

Za svoje politično delo je prejel priznanja in odlikovanja: Red hrabrosti, Zasluge za narod tretje stopnje, Red dela z zlatnim vencem, Plaketo ZZB Jugoslavije za zasluge pri dokumentiranju NOB na Gorenjskem in pri gradnji ljubeljskega predora itd. Maja l. 1995 je za pomoč internirancem in dosedanje stike z njimi prejel francosko odlikovanje »Legija časti« – Chevallier de la légion d'honneur.

Je avtor nekaj strokovnih študij in razprav s področja raziskovanja nafte ter zgodovinskih zapisov in radijskih oddaj v zvezi z dogodki iz druge svetovne vojne na območju Gorenjske in južne Koroške.

Seznam jugoslovanskih internirancev pripeljanih iz Mauthausna

Zap. št.	Priimek in ime	Leto	Kraj rojstva	Repub.	Taboriščna številka
1.	BARBO Janez	1914	Smlednik pri Medvodah	Slov.	77.060
2.	BESAJEVIĆ Sreten	1904	ni podatkov		33.247
3.	BEŠTER Franc	1917	Paloviče/Tržič	Slov.	77.116
4.	BIZJAK Alojz	1909	Kostanjevica	Slov.	77.062
5.	BLAŽIČ Jože	1898	Mirna vas / Trebelno	Slov.	77.063
6.	BOHINC Alojz/Slavko	1926	Bled	Slov.	77.064
7.	BOŽIČ Lovrenc	1914	Kališe/Železniki	Slov.	77.065
8.	ČEDE* Alojz	1921	Kaplja vas / Prebold	Slov.	77.066
9.	ČERNAC Rado	1922	Kavaliči/Dekani	Slov.	77.068
10.	DANKOVIĆ Branko	1911	Grocka/Beograd	Srb.	15.286
11.	DEMŠAR Fortunat	1901	Rudno/Železniki	Slov.	77.069
12.	DRAGIĆ Boško	1924	Boljanić/Gračanica	BiH	30.453
13.	DUJKOVIĆ Jovo	1907	Kriškovo polje/Bos. Šamac	BiH	30.482
14.	GOLE Jože	1922	Močilno/Radeče	Slov.	34.938
15.	GOSTIČ Miha	1907	Prevoje pri Lukovici	Slov.	61.330
16.	HOMAN Jože	1903	Podpulfrca/Šk. Loka	Slov.	77.071
17.	HOMAN Lojze	1913	Podpulfrca/Šk. Loka	Slov.	77.070
18.	HUDOROVAC Albin	1923	Novo mesto (slovenski Rom)	Slov.	77.074
19.	IHANEC Janez	1922	Šmartno pri Litiji	Slov.	34.941

* Čede Alojz je pobegnul 14. 10. 1944 in se spet priključil partizanom.

20.	ILOVAR Franc	1921	Strelac/ Šmarješke toplice	Slov.	77.075
21.	IPAVIC Anton	1896	Maribor	Slov.	med 89.543 in 89.601
22.	JANEŽIČ Janko	1911	Domžale	Slov.	61.306
23.	JANEŽIČ Peter	1911	Domžale	Slov.	77.076
24.	JEŠIČ Veselin	1911	Godovik/ Už. Požega	Srb.	38.469
25.	JEREB Janez	1906	Žirovski vrh/ Žiri	Slov.	77.079
26.	JORGIC Čedomir	1925	Kometnik/ Vočin	Hrvat.	30.536
27.	JOVANOVIĆ Slavko	1908	Jakovo/ Beograd	Srb.	29.677
28.	JURAGA Ante	1922	otok Murter	Hrvat.	30.513
29.	JURJEVIČ Ciril	1912	Škofja Loka	Slov.	77.080
30.	JUVAN Franc	1908	Zagorje ob Savi	Slov.	34.942
31.	KALAN Jože	1910	Ljubljana - Polje	Slov.	50.873
32.	KASTREVC Anton	1905	Velika Bučna vas/N. mesto	Slov.	77.082
33.	KRASTAVEC Franc	ni pod.	Vransko	Slov.	ni pod.
34.	LAPAJNE Julij	1908	Cerklje pri Kranju	Slov.	77.083
35.	LAZNIK Kristijan	1912	Trbovlje	Slov.	34.947
36.	MADRUJKIČ Milko	1919	ni podatkov		33.415
37.	MALIŠ Vojin		ni podatkov		34.475
38.	MARINOVIĆ Sreten	1918	Ljubici/Čačak	Srb.	19.392
39.	MIRKOVIĆ Mihael	1925	Dubrovnik	Hrvat.	69.185
40.	MOČNIK Anton	1905	Volaka / Gorenja vas	Slov.	77.084
41.	MRAK Jernej	1903	Log nad Škofjo Loko	Slov.	77.085
42.	MUŽEVIČ Mario	1907	Kavaliči/ Dekani	Slov.	77.086
43.	NADIŽAR Franc	1904	Kranj	Slov.	77.087

44.	NARAT Valentin	1899	Velika Lašna/ Kamnik	Slov.	34.952
45.	ODAR* Alojzij	1926	Stara Fužina/ Bohinj	Slov.	77.089
46.	OGULIN Matija	1910	Hrib pri Cerovcu	Slov.	61.326
47.	PIRKER Franc	1921	Ribnica	Slov.	77.093
48.	PIVEC Janez	1912	Maribor	Slov.	34.955
49.	PIVK Mihael	1900	Fužine/ Gorenja vas	Slov.	77.094
50.	PUŽELJ Jože	1924	Ljubljana	Slov.	okr. 50.900
51.	RADOJČIĆ Jože	1923	Boljanić/ Gračanica	BiH	30.667
52.	RAVNIKAR Jože	1901	Suha/Šk. Loka	Slov.	77.098
53.	REDEK Jože	1910	Novo mesto	Slov.	77.099
54.	SEŠEK Ciril	1907	Radomlje pri Domžalah	Slov.	77.102
55.	SKUŠEK Franc	1898	Rihpovec/ Trebnje	Slov.	77.108
56.	SMOLNIKAR Albin	1912	Gorjuša/Dob pri Domžalah	Slov.	77.110
57.	SMRAJC Franc	1923	Ljubljana	Slov.	77.111
58.	STANČIĆ Jakov	1919	Slivno/ Šibenik	Hrvat.	30.708
59.	ŠAHINOVIC Alija	1923	Ribići/ Konjic	BiH	31.635
60.	ŠETINA Albin	1903	Dravlje/ Ljubljana	Slov.	77.103
61.	ŠINKOVEC Janez	1900	Potov Vrh/ N. mesto	Slov.	77.105
62.	ŠIPKA Stanko	1927	Veliko Očijevo/ Drvar	BiH	38.605
63.	ŠPIRIĆ Mihajlo	1907	Aleksinac	Srb.	50.908
64.	TOMINC Janez	1927	Ljubljana	Slov.	69.198
65.	UGRIN Grgo	1925	Žrnovnica/ Split	Hrvat.	30.736

* Odar Alojzij je pobegnil 1. 12. 1944 in se spet priključil partizanom.

66.	VIDMAR Franc	1926	Kočevje	Slov.	77.117
67.	ŽEKAJA ali ŠIKANJA Djuro	1914	Barovac (?)	Hrvat.	77.104
68.	VOZEL Vincent	ni pod.	interniranec s slov. poreklom		10.419
69.	VELJAK Rudi	ni pod.		primorski Slovenec	okrog 61.300
70	KOKOT Jožef	1923	Kostanje nad Vrbskim jezerom	koroški Slovenec	91.656

Seznam Slovencev pripeljanih iz begunjskih zaporov

Zap. št.	Priimek in ime	Datum	Kraj rojstva
1.	AŽMAN Bojan	4. 6. 1926	Jesenice
2.	AVBELJ Franc	13. 12. 1897	Reka
3.	BERNIK Franc	9. 8. 1927	Moravče
4.	BORC Janez	19. 6. 1912	Šmarca/Kamnik
5.	BOŽIČNIK Mihael	27. 9. 1913	Vače pri Litiji
6.	BRADEŠKO Jakob	27. 7. 1901	Sv. Katarina/Šk. Loka
7.	BRAJNIK Miro	22. 9. 1910	Naklo pri Kranju
8.	DEBELAK Franc	8. 9. 1908	Sp. Luša/Kranj
9.	ERBEŽNIK Štefan	20. 12. 1900	Draga/Škofja Loka
10.	GUBANC Franc	10. 6. 1916	Povlje/Golnik
11.	HOLCAR Emil	6. 9. 1912	Graben/Kranj
12.	JANČAR Anton	12. 6. 1909	Goričica/Kamnik
13.	KLANDER Jože	31. 3. 1923	Vinje/Dol pri Ljubljani
14.	KLOBUČAR Martin	14. 3. 1920	Uršna sela/Kamnik
15.	KUŠAR Andrej	28. 11. 1912	Ljubljana
16.	KOKALJ Franc	24. 5. 1916	Ihan/Domžale
17.	KOMATAR Jože	11. 3. 1904	Bistričica/Stahovica
18.	KRIŽMAN Andrej	28. 8. 1898	Komenda pri Kamniku
19.	LAUTER Marjan	23. 1. 1927	Karlovac
20.	LUKANEC Franc	31. 3. 1907	Moste/Ljubljana
21.	LUTERŠEK Pavel	27. 6. 1909	Gorjuša/Kamnik
22.	MAKOVEC Janez	11. 7. 1926	Sp. Tuštanj/Moravče
23.	MAKOVEC Pavel	13. 10. 1918	Sp. Prekar/Kresnice
24.	MARENČIČ Rajko	18. 10. 1913	Kranj

25.	MARINŠEK Janko/Janez	8. 2. 1914	Strahinj/Naklo
26.	MARTINC Matevž	2. 9. 1911	Jarše/Ljubljana
27.	MLAKAR Karel	28. 10. 1925	Rova/Radomlje pri Domžalah
28.	MURGEL Filip	25. 4. 1906	Studenčice
29.	NARAT Valentin	2. 8. 1922	Velika Lašna/Kamnik
30.	NOČ Alojz	13. 6. 1914	Javorniški rovt/Jesenice
31.	OVIJAČ Jože	30. 1. 1914	Smlednik pri Medvodah
32.	OVČAK Jože	14. 3. 1910	Povodje/Šmartno pri Ljubljani
33.	OVSENIK Janez	18. 8. 1903	Predoslje/Kranj
34.	PEČNIK Alojz	19. 9. 1897	Stožice pri Ljubljani
35.	PLEŠEC Andrej	18. 12. 1913	Sora pri Medvodah
36.	PUŠAVEC Ludvik	14. 8. 1914	Lahovče/Cerklje na Gorenjskem
37.	RASPERGER Franc	26. 10. 1902	Rein/Litija (?)
38.	ZAJC Janez	25. 5. 1910	Jezersko/Kranj
39.	SLAMNIK Viktor	30. 8. 1912	Žirovnica
40.	ZUPANC Franc	2. 3. 1912	Podblica/Zg. Besnica
41.	SVOLJŠAK Andrej	14. 12. 1892	Draga/Škofja Loka
42.	STARIN Pavel	15. 2. 1922	Česenik/Dob pri Domžalah
43.	ŠUBIC Ivan	14. 10. 1914	Zg. Pirniče pri Medvodah
44.	ŠUSTER Ernest	1. 1. 1901	Moravče
45.	ŠVEGEL Alojz	6. 9. 1914	Gunclje/Ljubljana
46.	ŠVEGEL Janez	26. 6. 1919	Gunclje/Ljubljana
47.	TOMAŽ (Tomaš) Rudolf	8. 4. 1916	Dolgo Brdo
48.	TRATNIK Janez	29. 10. 1899	Idrija
49.	ULČAR Jože	10. 5. 1900	Vnajnarje/Ljub.-Polje
50.	ULČAR Pavel	23. 1. 1907	Nožice/Kamnik
51.	VAVPOTIČ Jože	17. 3. 1899	Šmarca/Kamnik
52.	WALGONI Stanislav	9. 9. 1914	Litija
53.	VENGAR Simon	21. 9. 1909	Javornik – Koroška Bela
54.	VRŠNAK Franc	12. 4. 1925	Bočna/Mozirje
55.	CELAR Jakob	1. 5. 1904	Breg ob Kokri/Preddvor
56.	CERAR Janez	28. 11. 1911	Zg. Tuštanj/Kamnik

Seznam mobiliziranih delavcev*

Zap. št.	Priimek in ime	Leto	Kraj rojstva	Poklic	Narodnost oz. država
1.	OREHEK Tomaž	1912	Žeje/Dob pri Domžalah	kuhar	slov.
2.	POTOČNIK Peter	1926	Leskovica/Gorenja vas	kovač	slov.
3.	GRLICAR Slavko	1909	Trst	kolar	slov.
4.	JARC Janez	1915	New York	mizar	slov.
5.	LUKMAN Maks	1912	Prevoje/Lukovica	tesar	slov.
6.	PIRNAT Franc	1915	Ljubljana	pečar	slov.
7.	KOROŠEC Janez	1915	Zlato polje/Lukovica	tesar	slov.
8.	ROŽIČ Franc	1909	Svinje/Moravče	kmet	slov.
9.	KOPAČ Anton	1913	Prikrnica/Moravče	kmet	slov.
10.	ARNEŽ Vincenc	1915	Kovor pri Tržiču	kmet	slov.
11.	HOSTNIK Filip	1903	Mavčiče pri Kranju	delavec	slov.
12.	OŽBALT Ivan	1920	Prezid/Čabar	zidar	Hrvaška
13.	KRAMAR Alojzij	1913	Soteska/Straža pri Novem mestu	vodni instalater	slov.
14.	PRESKAR Franc	1913	Podsreda	trgovski pomočnik	slov.
15.	TRILAR Vinko	1913	Virmaše/Skofja Loka	delavec	slov.
16.	SEDEJ Franc	1913	Laniše/Sovodenj	delavec	slov.
17.	SNOJ Jakob	1900	Nadgorica pri Ljubljani	predelavec	slov.
18.	PERKO Jožef	1913	Pristava/Križe pri Tržiču	čevljar	slov.
19.	ZAMAN Peter	1914	Beričevo/Dol pri Ljubljani	natakar	slov.

* V originalnem seznamu so navedeni tudi naslovi prebivališča mobiliziranih delavcev.

20.	GUZELJ Janez	1900	Hlevni Vrh/ Rovte pri Logatcu	delavec	slov.
21.	KOMPARE Jože	1916	Zalog/ Ljubljana-Polje	delavec	slov.
22.	JENKO Ivan	1906	Borbek/Nemčija	delavec	slov.
23.	VOROEN Jean	1921	Volfloroy	zidar	Francija
24.	FONTANA Giorgie	1922	Carrara	zidar	Italija
25.	CASTELLI Egidio	1925	Bagnone	miner	Italija
26.	LUISELLI Samuello	1924	St. Pietro D'Orzio	miner	Italija
27.	MOGLIA Marco	1916	Bedogna	miner	Italija
28.	CORDELLI Nello	1925	Cormiglio	miner	Italija
29.	TENDULLA Renato	1924	Casteonuovo/ Magra	miner	Italija
30.	RECI Giulio	1909	Casette	rudar marmorja	Italija
31.	MOČNIK Marko	1912	Kamnik	kovač	slov.
32.	BERNIK Janez	1909	Moste pri Komendi	delavec	slov.
33.	ISTENIČ Janez	1909	Dolenji Logatec	delavec	slov.
34.	ZABAVNIK Franc	1907	Tunjska Mlaka/ Kamnik	zidar	slov.
35.	SUŠNIK Florijan	1923	Šenčur pri Kranju	delavec	slov.
36.	MRAK Jožef	1911	Hotemaže/ Preddvor	ni pod.	slov.
37.	STRUPI Janez	1904	Dvorje/Cerklje na Gorenjskem	tesar	slov.
38.	BRIŠNIK Ivan	1903	Vransko	šofer	slov.
39.	LOČNIŠKAR Franc	1904	Zbilje pri Medvodah	tesar	slov.
40.	KOKALJ Franc	19014	Jarše/Kamnik	delavec	slov.
41.	FRLAN Ivan	1924	Virlog/ Škofja Loka	delavec	slov.
42.	IGLIČAR Ciril	1902	Stanežiče/Šentvid pri Ljubljani	delavec	slov.
43.	MALI Franc	1913	Špitalič/Motnik pri Kamniku	delavec	slov.

44.	OMAN Jože	1910	Sora pri Medvodah	delavec	slov.
45.	BIZJAK Albert	1907	Dol na Primorskem	delavec	slov.
46.	STRNIŠA Stanislav	1907	Šmartno pri Litiji	miner	slov.
47.	PIRC Janez	1907	Zglavnica/Polšnik	delavec	slov.
48.	TRENTELJ Franc	1910	Bukovica/ Šmartno pri Litiji	ni pod.	slov.
49.	VETORAC Franc	1903	Peče/Moravče	čevljar	slov.
50.	JAMNIK Peter	1921	Gorenja vas	tovarniški delavec	slov.
51.	KOŠIR Andrej	1912	Breg ob Savi/ Mavčiče	šofer	slov.
52.	BLAŽEVIĆ Mirko	1921	Krivi put/Senj	pred- delavec	Hrvaška
53.	ERŽEN Gabriel	1915	Stara Oselica/ Gorenja vas	delavec	slov.
54.	ROBLEK Stanko	1915	Bašelj/Preddvor	tesar	slov.
55.	BORIČ Josip	1925	Derešena/ Kloštar-Ivanić	delavec	Hrvaška
56.	ŠMAJD Alojzij	1912	Predoslje/Kranj	zidar	slov.
57.	ŠVELC (Žvelc) Anton	1907	Lahovče/ Cerklje pri Kranju	zidar	slov.
58.	BELCIJAN Rudolf	1903	Klopce/ Dol pri Ljubljani	zidar	slov.
59.	VALANT Paul	1909	Ljubno/Podnart	ključavničar	slov.
60.	LAMES Ibrahim	1924	Velečevo/Ključ	miner	BIH
61.	LOPNER Ivan	1902	Brinje	miner	Hrvaška
62.	ŠUBIC Rudolf	1905	Celovec	zidar	slov.
63.	MIKLAVC Franc	1907	Leskovica/ Gorenja vas	delavec	slov.
64.	PERNER Ivan	1901	Mali Kut/Brinje	delavec	Hrvaška
65.	POTOČNIK Franc	1914	Rudno/Železniki	delavec	slov.
66.	ROTAR Janez	1907	Tržič	zidarski mojster	slov.
67.	ŠINK Jože	1905	Trnje/ Škofja Loka	tesar	slov.

68.	Rozman Viktor	1902	Valburga/Smlednik	ni pod.	slov.
69.	GRABEC Janez	1911	Smlednik	zidar	slov.
70.	JENKULA (Jenkole) Karlo	1903	Mavčiče	zidar	slov.

Mobiliziranci 1. oktobra 1944*

71.	PEJIĆ Štefan	1921	Slavonska Požega	delavec	Hrvaška
72.	OGRIS Franc	1910	Sv. Ana (Podljubelj)	krojač	slov.
73.	BIZJAK Janez	1903	Železniki	ni pod.	slov.
74.	BAHOVEC Anton	1911	Sv. Ana (Podljubelj)	ni pod.	slov.
75.	KRANJC Janez	1907	Videmić	ni pod.	slov.
76.	LOGAR Jožef	1910	ni pod.	strojnik	slov.
77.	MEGLIČ Vinko	1902	Sv. Ana (Podljubelj)	hlapec	slov.
78.	GROŠELJ Stane	1914	ni pod.	trgovski pomočnik	slov.
79.	ŠTRUKELJ Franc			ni pod.	slov.

Mobiliziranci 2. oktobra 1943

80.	ARH Stanislav	1914	Hruševica/Štanjel	dimnikar	slov.
81.	STEGNAR Valentin	1904	Križe pri Tržiču	delavec	slov.
82.	DOVŽAN Jože	1921	Slap pri Tržiču	delavec	slov.
83.	MEGLIČ Jože	1904	Dolina pri Tržiču	delavec	slov.
84.	MEMC Franc	1904	Sv. Ana (Podljubelj)	delavec	slov.

* Mobiliziranci od zaporedne številke 71 do 79 so stanovali zasebno pri Sv. Ani.

Viri in literatura

- ABECEDNI seznam internirancev v baraki šte. 4 na južni strani Ljubelja dne 7. 5. 1945.
- AMICALE de Mauthausen: »Letzeburger zu Mauthausen«. Luxembourg, 1970.
- AMICALE de Mauthausen: »Mauthausen—Des pierres qui parlent«. Pariz, 1982.
- AMICALE de Mauthausen: »Mauthausen—Kommando du Loibl-Paß«. Pariz, 1985.
- ARCHIV des öffentlichen Denkmals und Museums Mauthausen:
- AMM/B/27/2: »KLM, Lagerschreibstube: Veränderungsmeldung für den 2. Juni 1943«
 - AMM/B/27/3: »KLM, Lagerschreibstube: Veränderungsmeldung für den 15. Juli 1943«
 - AMM/B/27/ in 28/5: »Mordgeständnis, aber dennoch Freispruch«. Volksstimme, 19. dec. 1969.
- ARHIVSKI material Amicale de Mauthausen v Parizu.
- ARHIVSKI material Muzeja v Trziču.
- ARHIVSKI material 1943, 1944 in 1945 bolnišnice na Golniku.
- ARHIVSKI material Gorenjskega muzeja v Kranju.
- ARHIVSKI material IZDG v Ljubljani.
- »AUSSENKOMMANDO Loiblpaß«. Griniposten, Oslo, 1983.
- BALSAN, Louis: »Le ver luisant«, Gaignault. Issoudum, 1973.
- BERNADAC, Christian: Le neuvième cercle«. Pariz, 1975.
- BRETON, Louis: »Mes bagnes de la Loire au Danube«. Orléans, 1986.
- CELOVŠKI časopisi o procesu proti ljubeljskim vojnim zločincem; september 1947.
- CELOVŠKI proces proti ljubeljskim vojnim zločincem (Loiblpaß Trial; Public Record Office. London).
- Dokumenti: WO 245/579, WO 235/580, WO 235/581, WO 235/582.
- CHARLET, Gaston: »Karawanken — La bague dans la neige«. Limoges, 1955.
- F.N.D.I.P.: »La Déportation«. Pariz, 1968.
- FOTOKOPIJE poročil in pisem francoskih internirancev poveljstvu angleške 8. armade.
- GUILBERT, Henri: »L'impossible oubli—pourquoi«, 1945—1970; Supplément au N 363 du »Patriote résistant«. Januar 1970.
- INTERVJU Egona Humra z Jankom Tišlerjem in dr. S. Ramsauerjem, Celovec, 17. 1. 1990.
- IZJAVA Rudolfa Brucknerja v zvezi z dr. Raumsauerjem in s Sachsejem.
- IZJAVE prebivalcev Trziča.
- IZJAVE in zaslišanje nekaterih jugoslovanskih stražarjev na Ljubelju.

IZJAVE prebivalcev Brodi, Slovenjega Plajberka ter Zgornjega in Srednjega Kota na Koroškem.

IZJAVE in pričevanja jugoslovanskih, francoskih, poljskih, norveških in luksemburških internirancev na Ljubelju.

IZJAVE prebivalcev Sv. Ane (Podljubelj).

IZJAVE civilnih delavcev, zaposlenih na Ljubelju.

JAN, Ivan: »Kokrški odred – III«. Ljubljana, 1980.

LACAZE, André: »Le Tunnel«. Pariz, 1978.

MARŠÁLEK, Hans: »Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen«. Dunaj, 1980.

MEDVOJNA pisma francoskih internirancev in njihovih svojcev.

MESEČNA poročila orožniške postaje Sv. Ana, od avgusta do oktobra 1943.

NIKOLA, Franz: »Nebenlager Klagenfurt«, Dunaj, 1967; Dokument AMM/ B/18/2.

OYDYLLLO, Jerzy: »Kompania Starego«, Książka i Wiedza. Warszawa, 1971.

PARTIZANSKA poročila J. Tišlerja – Žaromila Okr. O. OF Tržič.

PETEK, Mihael / ROBLEK, Edvard Andrej: »100 let Bombažne predilnice in tkalnice Tržič«. Tržič, 1985.

PISMA francoskih, poljskih in luksemburških internirancev Mici Mally in Mariji Romih.

PODATKI, zbrani pri raznih krajevnih skupnosti, matičnih uradih in organizacijah Zveze borcev NOV po Jugoslaviji.

POGODBA o izgradnji ljubeljskega predora, podpisana 25. 8. 1944 med Staatliche Bauleitung in firmo Universale Hoch-und Tiefbau A. G., s prilogami:

- a) Zusatz zum Lagervertrag Loibltunnel z dne 15. 11. 1943.
- b) Lagervertrag, podpisan dne 24. 11. 1943 med Staatliche Bauleitung in firmo Universale.

POVOJNA izmenjava pisem s francoskimi in poljskimi interniranci.

RABITSCH, Gisela: »Konzentrationslager in Österreich (1938–1945) – Überblick und Geschehen«. Dunaj, 1967.

RASPERGER, Franc: »Opis življenja v kazenskem taborišču Ljubelj, podružnica Mauthausen«.

SODNI proces proti esesovskemu stražarju Jožetu Vavpotiču (dosje Vrhovnega sodišča v Ljubljani).

ŠELHAUS, Edi: »Stotinka sreče«. Založba Borec, Ljubljana, 1980.

TIŠLER, Janko: »Dnevnik« za čas od 17. oktobra 1943 do 5. junija 1944.

TIŠLER, Janko: »Dnevna esesovska poročila« o številu internirancev za obdobje od 20. 1. do 26. 4. 1944.

ZAUSNIG, Josef: »Der Loibl-Tunnel«. Das vergessene KZ an der Südgrenze Österreichs. Drava, Celovec, 1995.

ZZB NOV Slovenije, občine Tržič: »Ljubeljsko taborišče – Podružnica Mauthausen«. Tržič, 1962.

ZVEZA bivših partizanov Slovenske Koroške: »Koroška v borbi«. Celovec, 1951.

Vsebinsko kazalo

Pol stoletja pozneje	7
Koncentracijsko taborišče Mauthausen – izpostava Ljubelj	11
Dunajska firma »Universale«	14
Državno gradbeno vodstvo	22
Zbiranje civilnih delavcev	23
Elektrovod visoke napetosti	26
Civilni taborišči	28
Vloga šoferjev	40
Gradbene pogodbe	42
Potek gradbenih del	46
Gauleiter »prebil« predor	48
Nadaljnja gradnja	50
Delovne in zdravstvene razmere	51
Kuhinja v Bornovem gradu	56
Policijsko-orožniške sile	59
Esesovsko taborišče	63
Severno esesovsko-policijsko taborišče	70
Transporti internirancev	80
Južno kaznjensko taborišče	103
Severno kaznjensko taborišče	130
Zločinsko ravnanje z interniranci	147
Umrli, ustreljeni, umorjeni in sežgani	194
Pobegi internirancev	217
Fotografiranje v taborišču	289
Športne in druge prireditve	291
Črna borza	296
Ilegalne zveze	300
Pobeg Janka Tišlerja	319
Zveza z Osvobodilno fronto	324
Poskus pobega jugoslovanskih esesovcev	331
Politično delovanje internirancev	335
Orožniške postojanke	343
Zadnji transport	348
Razpad	354
Osvoboditev in ustanovitev brigad »Liberté« in »Stary«	392
Sojenje zločincem	407

A 2010

Prikazati dogodke tistega časa,
jih osvetliti in vsaditi v spomin,
je namen te knjige. Iz preproste
želje, da se tak »Ljubelj«, krut,
mračen in ubijalski, ne bi ponovil
nikjer in nikoli več!

ISBN 86-11-14584-4

9 788611 145846